

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Національної академії наук України

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 17

Видається з 2008 року

Ніжин
2024

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Вплив ICOMOS на розвиток пам'яткоохоронної справи України і світу	5
Черевко І. А., Літвінчук Д. В., Головатенко Ю. Г. Інженерний захист території Києво-Печерської лаври: історичний досвід, сучасний стан, проблеми і шляхи вирішення	10
Загрива Н. А. Фактори впливу на стан збереження пам'ятки архітектури місцевого значення – Майстерня фотографічна: минуле та сьогодення	18
Горькова А. О. Маловідомий провулок на Татарці та його історичні споруди	29
Кириєвський В. Д., Асмаковський Е. В. Церкви Семенівки	34
Березова С. А., Полідович Ю. Б. Потир з Трьохсвятительського храму містечка Вороніж на Глухівщині	43
Травкіна О. І. Чудотворна ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця» та її жертводавці	48
Кокшайкін М. Г., Шишков С. А. Село Пирогівка Сумської області	57
Бахтіна С. А. Пам'яткознавчо-краєзнавча наукова конференція «Слобожанські читання» – шлях до створення музею особистості – найціннішого культурного надбання в історії людства	61

РОЗДІЛ ІІ. ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ

Токарев С. А. Козацько-старшинська родина Тарасевичів у суспільно-політичному житті Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст.	65
Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. П'ятнадцять документів другої половини XVII ст. з міської книги Козельця	70
Артемова Л. В. Світло материнської мудрості: 400 років від дня народження Марини (Марії Магдалини) Мазепи	77
Мезенцев В. І. Західні риси зображень янголів на кахлях Мазепиної столиці	81
Миколайко Т. А. Єпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський Іраклій (Комаровський)	105

РОЗДІЛ ІІІ. НОВА ІСТОРІЯ

Галь Б. О. Сенаторська ревізія Малоросійської губернії (1799–1800)	108
Герасимчук О. М. Переселення козаків Глухівського повіту на землі Чорноморського війська у 1821–1825 рр.	118
Котельницький Н. А. До питання про політику земської ліберальної фронди Північного Лівобережжя у сфері поштової комунікації та зв'язку (60–70 рр. XIX ст.)	123
Мірошниченко Н. О. Імперська протидія українофільському руху в Чернігівській губернії у другій половині XIX ст.	126
Мироненко А. М. Пасіонарність етносу як ключовий момент геогенетичної зони Глухівщини	130
Лагута А. М. Олексій Кирилович Розумовський і Чернігівщина	134
Чурочкін О. А. Максим Федорович Берлінський: нові біографічні дані	146
Кужельна О. В. Михайло Петрович Дараган: сторінки життя полтавського дворянина, Чернігівського губернатора (1876–1878 рр.) та його родини	154
Путра О. М. Новгород-Сіверський казенний рабин (1893–1907) Марк (Мордух) Давидов Гордон	161
Федірко А. М. Благодійники та меценати Новгород-Сіверської чоловічої гімназії кінця XIX – початку XX ст.	166

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 3 від 18.07.2024 р.)

Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України
(протокол № 6 від 27.06.2024 р.)

Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 15 від 26.06.2024 р.)

Редакційна колегія:

І. В. Мошик (голова), Г. В. Боряк, В. М. Горобець, А. П. Гриценко, С. Ю. Зозуля,
Г. Д. Казьмирчук, В. М. Крижанівський, О. І. Курок,
Н. О. Мірошниченко, О. А. Чумаченко, Т. В. Чухліб, О. В. Ясь,
С. П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 24906 – 14846 ПР від 08.07.2021 р.)

Це видання спонсорували президент Дослідного інституту «Україніка» мгр Орест Стеців
та Фонд Батуринського проекту Канадського інституту українських студій у м. Торонто в Канаді

© Національний заповідник «Глухів», 2024
© Інститут історії України НАН України, 2024
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2024

Мошик І. В. Стан початкової освіти на Глухівщині у період Української революції 1917–1921 рр.	170
Коваленко О. Б. Нові відомості з історії Чернігівського наукового товариства (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.)	174
Горох М. В. Чернігівщина років Голодомору (1932–1933) на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК»: вирощування технічних і кормових культур, тваринництво	177
Степенькін С. Ю. Нововиявлені документи про антирадянське підпілля міста Глухова 1938 року	185
Акічев Ш. М. Казимир Малевич і Конотоп	187
Шишкіна Ю. А. Майстер інтелектуального жанру графіки – ескібрису (до 80-річчя від дня народження Г. О. Сергєєва)	190
Гриценко А. П. Глухівський період життя М. Ф. Лавриненка за матеріалами Відомчого архіву Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка (до 30-річчя від часу обрання народним депутатом України)	194
Рой С. В. Творча діяльність Ніжинського українського драматичного театру ім. М. М. Коцюбинського у 1990-х рр.: традиції та новаторські підходи.....	203

РОЗДІЛ ІV. МУЗЕЙНА СПРАВА

Рига Д. В. Інтер'єр Спасо-Преображенського собору на світлинах та негативах з колекції «Фотодокументального фонду» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»	207
Кондратенко Н. Г. Відбитки камей із зібрання Катерини Скаржинської: атрибуція та реставрація	211
Кондратенко Т. К., Кондратенко Н. Г. Індійська клинкова зброя із зібрання Полтавського красназничого музею імені Василя Кричевського	217
Сулима О. С. «Фонд Пилипа Капельгородського» у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського	223
Пінчук Н. Ю. Діяльність Національного заповідника «Глухів» у культурно-просвітницькій сфері під час російсько-української війни: нові виклики та шляхи їх подолання	228
Жукова С. П., Маслюк О. І. Пам'ять про історика в історії	233
АВТОРИ	238

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК [725.182.728.81](477)

В. В. Вечерський

ВПЛИВ ІСОМОС НА РОЗВИТОК ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ УКРАЇНИ І СВІТУ

Статтю присвячено питанням створення і функціонування Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ІСОМОС) як міжнародної неурядової організації, що об'єднує фахівців пам'яткоохоронної сфери і сприяє запровадженню в усіх країнах високих стандартів наукової реставрації, пристосування та використання нерухомих пам'яток культурної спадщини та збереження їхнього просторового середовища. На це спрямовано численні міжнародні документи (хартії, рекомендації, директиви, декларації тощо), опрацьовані й ухвалені або ІСОМОС, або ІСОМОС разом з іншими міжнародними організаціями. Їхній перелік поповнюється майже щороку, відповідно до розвитку пам'яткоохоронної сфери. Все це особливо актуальне для України, яка повинна дати раду сотням (якщо не тисячам) пам'яток, поруйнованих чи пошкоджених внаслідок воєнної агресії РФ проти України. Міжнародна співпраця у цій сфері за участю ІСОМОС має стати значною кваліфікованою допомогою для України.

Ключові слова: пам'ятки, культурна спадщина, реставрація, міжнародні хартії, Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць, Венеційська хартія.

Російсько-українська війна спричинила не тільки незчисленні людські жертви, а й знищення, руйнування, пошкодження значної кількості нерухомих пам'яток культурної спадщини в усіх регіонах України. Після закінчення війни та звільнення усіх тимчасово окупованих територій перед українською державою постане проблема: як дати раду пам'яткам, поруйнованим різною мірою – від пошкоджень тинькування до повного знищення. Деякі з них потребуватимуть виконання ремонтно-реставраційних робіт, деякі будуть вилучені з Державного реєстру нерухомих пам'яток України як такі, що втратили предмет охорони, деякі будуть відбудовані, а окремі – законсервовані в руїнованому стані як пам'ятки російського варварства – за взірцем руїн замку Кусі у Франції, які з 1918 р. є «пам'яткою німецького варварства». Уже зараз є очевидним, що українським фахівцям доведеться долати значні труднощі, й не тільки організаційно-фінансового характеру: перед ними постануть складні методичні проблеми, які не мають однозначних вирішень. Ось тут нам і стане в пригоді різноманітний міжнародний досвід, осмислений і кодифікований міжнародними організаціями, передусім Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць (англ. International Council on Monuments and Sites) (ІСОМОС) (іл. 1). Вельми корисній та плідній діяльності ІСОМОС і присвячено цю статтю, актуальність якої зрозуміла з усього, викладеного вище.

Література за темою дослідження включає збірки міжнародних документів в українських перекладах [1], публікації

Іл. 1. Логотип ІСОМОС. Джерело ілюстрації: Вечерський В. В. Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць (ІСОМОС) // Велика українська енциклопедія. URL: [https://vie.gov.ua/Міжнародна_рада_з_питань_пам'яток_і_визначних_місць_\(ICOMOS\)](https://vie.gov.ua/Міжнародна_рада_з_питань_пам'яток_і_визначних_місць_(ICOMOS)_%28дата_звернення:_25.04.2024%29) (дата звернення: 25.04.2024).

Українського національного комітету ІСОМОС [2], кілька випусків Вісника Українського національного комітету ІСОМОС [3; 4]. Тут варто згадати й публікації автора цієї статті, в яких висвітлено зазначену проблематику в цілому й окремі її аспекти: від статей ще радянської доби [5] до новітніх публікацій [6], у тому числі й тих, які відображають сучасні навчальні курси, читані здобувачам вищої освіти за спеціальністю «Музезнавство, пам'яткознавство» [7]. Зрозуміло, що жодна з цих публікацій, як і всі вони разом, не претендують на повноту висвітлення зазначеної проблематики, оскільки пам'яткоохоронна сфера стрімко розвивається, щороку з'являються нові документи методичного характеру, тож будь-яке паперове (книжкове чи журнальне) видання з цієї тематики застаріває ще в момент свого виходу в світ. Тому, щоби бути постійно «в темі», варто користуватися відповідними електронними ресурсами (переважно англійськими), але дуже обережно, пам'ятаючи, що фахові терміни, які українською та англійською мовами звучать майже однаково, можуть насправді означати зовсім різні поняття. Тож з методичної точки зору для фахівців найдоцільніше користуватися офіційними кодифікованими українськими перекладами, також доступними в мережі Інтернет [8]. Нашим вітчизняним недаліком є те, що далеко не всі міжнародні документи, які того варті, грамотно і фахово перекладено українською мовою.

З огляду на це метою статті є проаналізувати діяльність ICOMOS в аспекті її впливу на розвиток й удосконалення пам'яткоохоронної сфери як у світі загалом, так і в Україні зокрема, та намітити перспективи, які з цього випливають.

Історичні передумови

У 1931 р. у м. Афінах (Греція) під егідою Міжнародного музейного бюро відбувся Перший міжнародний конгрес архітекторів і технічних фахівців з питань історичних пам'яток. На ньому ухвалено Афінську хартію, що містила сім основоположних вимог щодо охорони й реставрації нерухомих пам'яток:

- створити спеціалізовані організації для консультування з питань реставрації;
- забезпечити професійну експертизу проєктів реставрації;
- створити національне законодавство, спрямоване на охорону історичних місць;
- забезпечувати консервацію місць археологічних розкопок у разі, якщо віднайдені артефакти не підлягають реставрації;
- дозволити використовувати в реставраційних роботах сучасну техніку та матеріали;
- узяти історичні місця під опіку й охорону;
- захистити території навколо історичних місць.

Потребу в уточненні, доповненні й розширенні цих вимог було зумовлено значними обсягами руйнувань архітектурних пам'яток під час Другої світової війни. Другий міжнародний конгрес архітекторів і технічних фахівців з питань історичних пам'яток відбувся під егідою ЮНЕСКО 25–31.05.1964 р. на острові Сан Джорджо Маджоре у м. Венеції (Італія) (іл. 2). На ньому опрацьовано й 31.05.1964 р. ухвалено 13 документів, серед яких найважливішим стала Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць, відома з того часу як Венеційська хартія. Її створили 23 фахівці з 16 країн світу (Австрії, Бельгії, Ватикану, Греції, Данії, Італії, Іспанії, Мексики, Нідерландів, Перу, Польщі, Португалії, Тунісу, Франції, Чехословаччини, Югославії) під керівництвом архітектора й реставратора П'єро Гаццола (1908–1979, Італія). Тоді ж артикульовано необхідність створення ICOMOS (Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць) як неурядової організації для сприяння обміну досвідом правового регулювання охорони й реставрації пам'яток на державному рівні.

Перша генеральна асамблея ICOMOS відбулася 24–25.06.1965 р. у м. Кракові (Польща) у Сенаторській залі Королівського палацу на Вавелі. На ній затверджено програму діяльності, структуру організації та її бюджет, обрано керівництво. Місце розташування штаб-квартири організації задалегідь запропонували на вибір 4 країни: Бельгія, Іспанія, Франція – у своїх столицях, а Італія – у м. Венеції. Вранці 25.06.1965 р. у м. Кракові отримано адресовану генеральній асамблеї урядову телеграму від міністра культури Франції, всесвітньо відомого письменника й мислителя Андре Мальро, згідно з якою французький уряд запропонував передати ICOMOS конкретну

історичну будівлю у центрі м. Парижа, узявши на себе всі пов'язані з цим витрати. Пропозицію було прийнято, тож штаб-квартира організації з того часу міститься у м. Парижі й ICOMOS діє в юрисдикції Франції відповідно до Закону про заснування асоціацій від 01.07.1901 р. У створенні ICOMOS головну роль відіграли фахівці Італії, Польщі, Франції, які й стали першими індивідуальними членами та сформували перші національні комітети ICOMOS.

ICOMOS у глобальному масштабі

На 2023 р. ICOMOS налічує 10891 індивідуальний член, які мешкають у 132 країнах; 248 колективних членів. Усіх їх об'єднано у 113 національних комітетах і вони беруть участь у 30 міжнародних наукових комітетах ICOMOS (згідно з офіційними даними штаб-квартири ICOMOS у м. Парижі). ICOMOS є асоційованим партнером Організації з питань освіти, науки і культури при ООН (ЮНЕСКО) та спостерігачем у Раді Європи.

ICOMOS у глобальному масштабі займається проблемою збереження культурної спадщини у всіх матеріальних і нематеріальних аспектах. Для цього ICOMOS:

- організовує форуми для обговорення і осмислення актуальних проблем, до яких залучає представників держав, громадських організацій, професіоналів;
- збирає, вивчає і поширює інформацію, пов'язану з принципами, методами і програмами збереження культурної спадщини;
- бере участь на національному та міжнародному рівнях, у створенні і розвитку архівних центрів документації щодо збереження культурної спадщини;
- заохочує прийняття і реалізацію міжнародних конвенцій, рекомендацій та інших нормативних документів з питань збереження культурної спадщини;
- співпрацює в підготовці навчальних програм з проблем збереження культурної спадщини;
- надає офіційні консультації;
- реалізує проєкти технічної підтримки заходів, спрямованих на збереження культурної спадщини;
- налагоджує і підтримує тісну співпрацю з ЮНЕСКО, ICCROM (Міжнародний дослідницький центр зі збереження та реставрації культурної спадщини та культурних цінностей, так званий Римський центр), регіональними центрами ЮНЕСКО, іншими регіональними й міжнародними установами та організаціями, що мають аналогічні мету і завдання [1, с. 70–71].

ICOMOS на прохання ЮНЕСКО неодноразово проводила опитування своїх національних комітетів, секцій і наукових комітетів щодо заходів, які б забезпечили ефективнішу охорону архітектурних ансамблів та історичних міст. Результати опитувань використано ЮНЕСКО під час підготовки низки рекомендацій з цих питань [1, с. 84–85].

Організація має чотири категорії членства: індивідуальні, колективні, почесні члени та організації-партнери. Більшість членів належить до категорії індивідуальних. За рідкісними винятками, кожен член має бути компетентним у галузі збереження пам'яток і бути практиком

у сфері архітектури, археології, інженерії, проєктування, охорони культурної спадщини, археографії, історії тощо.

Головним органом ICOMOS є генеральна асамблея, яка збирається щотири роки. Їй підзвітні рада та бюро ради, які керують поточною діяльністю. Очолюють організацію і складають бюро ради президент, який має 5 регіональних віце-президентів, генеральний секретар і скарбник.

Фахові питання вирішує консультативний комітет, при якому діє наукова рада. 30 спеціалізованих міжнародних наукових комітетів ICOMOS сформовано за актуальними напрямками роботи: з охорони історичних міст; реставрації пам'яток мурованої архітектури; дерев'яного будівництва; археології; історичних садів і парків; традиційної інженерної консервації; організації підготовки фахівців; документування об'єктів культурної спадщини; культурного туризму; архітектурної спадщини ХХ ст. тощо. ICOMOS видає друкований щорічник «Monumentum».

При опрацюванні питання про занесення будь-якого об'єкта до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО експертний висновок ICOMOS є обов'язковим і вирішальним. У моніторингових місіях Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які перевіряють стан збереження пам'яток всесвітньої спадщини у всіх країнах світу, обов'язковою є участь експертів ICOMOS.

Основоположні документи

В українських джерелах та офіційних документах поширено кілька різних перекладів оригінального англійського найменування цієї організації International Council on Monuments and Sites: Міжнародна рада з питань охорони пам'яток і визначних місць; Міжнародна рада з охорони пам'яток та історичних місць. Міністерство юстиції України у реєстраційних документах Українського національного комітету ICOMOS визнало офіційним таке українське найменування: Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць [2, с. 21].

Статут ICOMOS в останній редакції 2015 р. зазначає, що невід'ємним доповненням до нього є Регламент та Етичні принципи (в останній редакції 2014 р.). У них сформульовано правила етичної поведінки членів організації, за порушення яких загрожує виключення з неї. Члени ICOMOS:

- у всіх своїх діях проявляють відкритість, прямоту, терпимість, незалежність і неупередженість;
- повинні уникати конфлікту інтересів, не піддавати сумніву незалежний, неупереджений і об'єктивний характер своєї роботи;
- не повинні дарувати або приймати подарунки і пожертви, оскільки це може призвести до втрати незалежності організації;
- не повинні робити публічних заяв стосовно тієї роботи, яку вони виконують;
- перебуваючи на певному об'єкті або працюючи в консультативних органах влади, у місцевих або національних виконавчих органах влади, вони не повинні мати будь-якого відношення до рішень, прийнятих щодо об'єкта культурної спадщини;

поважають конфіденційний характер будь-яких даних, в тому числі документів, думок та обговорень, до яких вони мають доступ у процесі роботи;

визнають і поважають інтелектуальну роботу інших: використовують коректні й точні цитати, посилання на публікації, відображаючи інтелектуальний, матеріальний і практичний внесок інших;

не видають власні професійні погляди і думки за позицію всієї організації;

спростовують недостовірну інформацію і борються з переколюванням фактів, пов'язаних з культурною спадщиною або заходами щодо її охорони, запобігають приховуванню даних і знахідок, а також маніпулюванню ними.

Методичні документи ICOMOS

ICOMOS опрацьовано й ухвалено низку міжнародних документів рекомендаційного характеру, визначальних для формування сучасної теорії і практики охорони культурної спадщини, у тому числі й в Україні [1, с. 77–132]. Це:

- Міжнародна хартія з охорони історичних садів (Флорентійська хартія 1981)
- Міжнародна хартія про охорону історичних міст (Хартія про збереження історичних міст і міських територій, Вашингтонська хартія 1987)
- Міжнародна хартія про управління археологічною спадщиною (Хартія з охорони й управління археологічною спадщиною, Лозанна, 1990)
- Настанови щодо просвітництва та навчання к справі збереження пам'яток, ансамблів та визначних місць (Коломбо, 1993)
- Міжнародна хартія про захист та управління підводною культурною спадщиною (Софія, 1996)
- Міжнародна хартія про культурний туризм (Мексика, 1999)
- Принципи, яких слід дотримуватися при збереженні дерев'яних споруд (Мексика, 1999)
- Міжнародна хартія про спадщину традиційного будівництва (Мексика, 1999)
- Міжнародна хартія про принципи аналізу, збереження та реставрації будівель архітектурної спадщини (Вікторія Фолз, Зімбабве, 2003)
- Принципи убезпечення та збереження / реставрації настінних зображень (Вікторія Фолз, Зімбабве, 2003)
- Хартія з культурних маршрутів (Квебек, 2008)
- Хартія про інтерпретацію та презентацію визначних місць культурної спадщини (Квебек, 2008)
- Спільні принципи ICOMOS-TICCIH щодо збереження об'єктів промислової спадщини, будівель, територій і ландшафтів (Дублінські принципи 2011)
- Валлеттські принципи охорони та управління історичними містами та міськими районами (Валлетта, 2011)
- Принципи збереження спадщини дерев'яного будівництва (Делі, 2017)
- Рекомендації щодо управління археологічними пам'ятками, відкритими для громадськості (Делі, 2017)
- Принципи ICOMOS-IFLA щодо сільських ландшафтів як спадщини (Делі, 2017)

Іл. 2. Острів Сан Джорджо Маджоре у Венеції, де 31.03.1964 р. ухвалено Міжнародну хартію з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеційську хартію). Фото В. В. Вечерського

Документ ICOMOS-IFLA про історичні міські громадські парки (Делі, 2017)

Рекомендації ICOMOS щодо укріплень і військової спадщини (2021)

Рекомендації ICOMOS з археології в Антарктиді (Бангкок, 2022)

Міжнародна хартія про туризм, пов'язаний із культурною спадщиною (Бангкок, 2022).

Під час симпозіумів, проведених ICOMOS, опрацьовано й прийнято низку резолюцій і декларацій, що мають велике методичне значення [1, с. 133–149]. Це:

Резолюція симпозіуму з питань включення сучасної архітектури в стародавні ансамблі (Будапешт, 1972)

Резолюція міжнародного симпозіуму зі збереження малих історичних міст (Ротенбург, 1975)

Дрезденська декларація про відновлення пам'яток, зруйнованих війною 1982

Нарський документ про автентичність 1994

Принципи укладання справ документальної фіксації пам'яток, архітектурних ансамблів та визначних місць (Софія, 1996)

Ксіанська декларація про збереження оточення споруд спадщини, визначних місць та територій 2005

Квебекська декларація про збереження духу місця 2008

Лімська декларація щодо управління ризиками стихійних лих щодо культурної спадщини 2010

Паризька декларація про спадщину як рушійну силу розвитку 2011

Флорентійська декларація 2014

Делійська декларація про спадщину та демократію 2017

Венеційська хартія

З точки зору методики збереження та реставрації нерухомих пам'яток культурної спадщини найавторитетнішим на сьогодні є документ 60-річної давнини, що має назву Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеційська хартія) (англійською: The Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites), – ухвалений 31.05.1964 р. у м. Венеції міжнародний документ щодо професійних стандартів охорони та реставрації об'єктів нерухомих культурної спадщини.

Керуючись Венеційською хартією, ICOMOS, проте, створив комітет для її перегляду, результатом діяльності якого стала Вашингтонська хартія 1987 р., яка стосується історичних міст. Проте Венеційська хартія виявилася документом настільки оптимальним, що протягом 1964–2024 рр., попри численні спроби, до неї не внесено жодних змін чи доповнень і вона в сучасному світі формує і зберігає культурну норму щодо поведінки з нерухомими пам'ятками.

Це лаконічний документ (всього 7 тисяч знаків), що включає ідеологічну преамбулу і 16 пунктів, згрупованих у 7 розділів [1, с. 77–79]. У преамбулі зазначено усвідомлення загальнолюдської цінності пам'яток як спільного надбання, яке слід передати наступним поколінням в усьому багатстві його автентичності. Тому на міжнародному рівні визначено

й сформульовано основні принципи охорони й реставрації нерухомих пам'яток, надаючи при цьому кожній країні можливість втілювати їх відповідно до власних культур і традицій. У розділі «Визначення» надано дефініції понять «нерухома історична пам'ятка» та «охорона і реставрація нерухомих історичних пам'яток». У розділі «Мета» акцентовано необхідність збереження пам'яток не лише як творів мистецтва, а й як свідків історії. У розділі «Охорона» підкреслено необхідність забезпечити постійний догляд за пам'ятками, раціональне й безпечне використання їх, збереження їхнього середовища і пов'язаних мистецьких творів скульптури, монументального живопису тощо. Найбільший за обсягом і найзмстовніший розділ «Реставрація» у п'яти пунктах фіксує загальновизнані методичні принципи реставрації, застерігаючи від практичної реалізації гіпотез та самоуправства архітекторів – авторів проектів реставрації, котрі не вправі самочинно витрішувати долю тієї чи іншої пам'ятки. У розділі «Визначні історичні місця» наголошено, що вони мають стати об'єктами особливої турботи. Розділ «Розкопки» застерігає від натурних відбудов розкопаних археологічних пам'яток, рекомендує застосовувати метод анастилозу та консервувати й охороняти руїни. Прикінцевий розділ «Документація та публікація» вимагає документально фіксувати всі види й етапи робіт на пам'ятках та зберігати в державних архівах і публікувати наукові звіти про наукові дослідження та реставрацію пам'яток.

Український національний комітет ICOMOS

Український національний комітет ICOMOS є повноправним членом цієї міжнародної неурядової організації. Його установчі збори відбулися 02.06.1992 р. У травні 1993 р. керівні органи ICOMOS у м. Парижі визнали статут Українського комітету ICOMOS, після того зареєстрований Міністерством юстиції України 11.07.1994 р. Як міжнародна громадська організація Український національний комітет ICOMOS перереєстровано Міністерством юстиції України 04.03.2008 р. [2, с. 21].

Члени ICOMOS – провідні архітектори, реставратори, пам'яткознавці, історики, археологи, музейники, науковці України: Ю. Асєєв, Ю. Білоконь, В. Вечерський, Б. Возницький, О. Граужис, М. Дьомін, М. Жулинський, І. Іваненко, С. Кілессо, Ю. Лосицький, І. Могитич, П. Толочко, П. Тронько та інші [2, с. 26–31]. На 2024 р. Український національний комітет ICOMOS налічує 96 членів. Він налагоджує міжнародне співробітництво (особливо плідне з Польським національним комітетом ICOMOS), організовує міжнародні наукові конференції, семінари, круглі столи, опрацьовує матеріали щодо внесення українських пам'яток культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, піклується про збереження таких пам'яток. Члени комітету рецензують проекти консервації, реставрації, пристосування пам'яток, беруть участь у розробленні нормативних і методичних документів сфери охорони культурної спадщини. У 2007–2009 комітет мав своє періодичне видання – часопис «Вісник Українського комітету ICOMOS» [3; 4] (видання призупинено за браком коштів).

Підсумовуючи, слід зазначити, що з огляду на специфіку теперішньої воєнно-політичної ситуації ефективна співпраця України з міжнародними організаціями набуває особливого значення. У пам'яткоохоронній сфері принципово важливою є наша взаємодія з ICOMOS, що має розвиватися. Адже це єдина міжнародна неурядова організація, яка займається просуванням теорії, методології та технологій, що застосовують для збереження, захисту і презентації пам'яток культурної спадщини та визначних місць. Вона має високий міжнародний авторитет і позитивно впливає на модернізацію системи охорони культурної спадщини у різних країнах, у тому числі й в Україні. Автор цієї статті як давній член ICOMOS та учасник зустрічей з іноземними колегами сподівається, що ніколи більше не стане свідком хамського ставлення українських урядовців до зарубіжних і вітчизняних експертів ICOMOS, як це мало місце при попередніх владах.

З огляду на практичні завданнями повоєнної відбудови, що стоять перед українськими пам'яткоохоронцями й реставраторами, варто твердо пам'ятати, що Венеційська хартія була першим серйозним міжнародним документом, який встановлював наукову методику реставрації пам'яток, рятуючи її від засилля дилетантів. Це – найважливіший текст ХХ ст. щодо визначення цінностей і процедур поведінки з нерухою культурною спадщиною. Тут уперше сформульовано теоретичні засади для виділення міських і сільських поселень як особливого виду пам'яток нерухомих культурної спадщини (що для нас тепер набуло неоціненної значущості з огляду на велетенські масштаби воєнних руйнувань населених пунктів на сході й півдні країни). Тож Венеційська хартія і тепер актуальна так само, як і 60 років тому, а всі спроби її переглянути чи доповнити є марними.

З цих позицій, розглядаючи перспективи подальших досліджень у пам'яткоохоронній і пам'яткознавчій сфері, можна висловити сподівання, що в майбутньому вплив ICOMOS на розвиток пам'яткоохоронної справи України буде значно дієвішим, загальновизнані методичні принципи будуть імплементовані в Україні значно повніше, а неповторний український досвід спротиву культурному геноциду з боку РФ стане корисним надбанням світової історії.

ДЖЕРЕЛА

1. Міжнародні засади охорони нерухомих культурної спадщини. Київ : Фенікс, 2008. 176 с.
2. ICOMOS Ukraine: Український національний комітет. Збірка документів і матеріалів / За ред. Прибеги Л., Яковини М. Київ : Видавничий дім «Пам'ятки України», 2008. 64 с.
3. Вісник Українського комітету ICOMOS. Київ, 2007. Т. 1. Число 1. 56 с.
4. Вісник Українського національного комітету ICOMOS. Київ, 2008. Т. 2. Число 1. 96 с.
5. Вечерський В. Міжнародний досвід охорони культурної спадщини. *Філософська і соціологічна думка*. 1989. № 5. С. 36–41.
6. Вечерський В. Репрезентація пам'яток у контексті українського законодавства та принципів ICOMOS. *Сівєрщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 5. Київ–Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2012. С. 6–9.
7. Вечерський В. Пам'ятки всесвітньої спадщини в контексті принципів ICOMOS та законодавства України. *Вступ до музеєзнав-*

ства і пам'яткознавства / за наук. ред. О. М. Гончарової, С. Ж. Пушталова. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 7–16.

8. Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757/print1368035958569336#Text

Vechersky V. V. The impact of ICOMOS on the development of monument protection in Ukraine and the world

The article is devoted to the creation and functioning of the International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) as an international non-governmental organization that unites specialists in the field of monument protection and promotes the introduction of high standards of scientific restoration, adaptation and use of immovable monuments in all countries cultural heritage sites and preservation of their spatial environment. Numerous international documents (charters, recommendations, directives, declarations, etc.) developed and adopted either by ICOMOS or ICOMOS together with other international organizations are aimed at this. Their list is updated almost every year, in accordance with the development of the field of monument protection. All this is especially relevant for Ukraine, which has to take care of hundreds (if not thousands) of monuments destroyed or damaged as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. International cooperation in this area with the participation of ICOMOS should become a significant qualified help for Ukraine. Considering the prospects of further research in the field of monument protection and historical studies, it is possible to express the hope that in the future the influence of ICOMOS on the development of monument protection in Ukraine will be much more effective, the generally recognized methodological principles will be implemented in Ukraine much more fully, and the unique Ukrainian experience of resistance to cultural genocide by the Russian Federation will become a useful asset of world history.

Key words: monuments, cultural heritage, restoration, international charters, International Council on Monuments and Sites, Venice Charter.

REFERENCES

1. Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoj kulturnoi spadshchyny (2008) [International principles of immovable cultural heritage protection]. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
2. Prybieha, L., Yakovyna, M. (Eds.). (2008). *ICOMOS Ukraine: Ukrainyski natsionalnyi komitet. Zbirka dokumentiv i materialiv ICOMOS Ukraine: Ukrainian National Committee. Collection of documents and materials*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Pamiatky Ukrainy». [in Ukrainian].
3. Visnyk Ukrainyskoho komitetu ICOMOS (2007). [Bulletin of the Ukrainian Committee ICOMOS]. (Vol. 1, issue 1). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Visnyk Ukrainyskoho natsionalnoho komitetu ICOMOS (2008). [Bulletin of the Ukrainian National Committee ICOMOS]. (Vol. 2, issue 1). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Vechersky, V. (1989). Mizhnarodnyi dosvid okhorony kulturnoi spadshchyny [International experience of cultural heritage protection]. *Filosofska i sotsiologichna dumka – Philosophical and Sociological Thought*, 5, pp. 36–41. [in Ukrainian].
6. Vechersky, V. (2012). Rerezentatsiia pam'iatok u konteksti ukrainyskoho zakonodavstva ta pryntsyypiv ICOMOS [Representation of monuments in the context of Ukrainian legislation and ICOMOS principles]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Severshchyna in the history of Ukraine*, (5), pp. 6–9. [in Ukrainian].
7. Vechersky, V. (2019). Pamiatky vsesvitnoi spadshchyny v konteksti pryntsyypiv ICOMOS ta zakonodavstva Ukrainy [World heritage sites in the context of ICOMOS principles and Ukrainian legislation]. In Honcharova O., Pustovalov S. (Eds.). *Vstup do muzeieznavstva i pamiatkoznavstva*, (pp. 7–16). Kyiv: Lira-K. [in Ukrainian].
8. Mizhnarodna khartiia z okhorony y restavratsii nerukhomykh pamiatok i vyznachnykh mist (Venetsianska khartiia) [International Charter for the Protection and Restoration of Immovable Monuments and Sites (Venice Charter)]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_757/print1368035958569336#Text [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 626.862:726

І. А. Червко
Д. В. Літвінчук
Ю. Г. Головатенко

ІНЖЕНЕРНИЙ ЗАХИСТ ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД, СУЧАСНИЙ СТАН, ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Стаття висвітлює комплексне дослідження формування системи інженерного захисту на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» в період XVIII–XXI ст. На сьогодні споруди інженерного захисту минулого часу, як об'єкти культурної спадщини, становлять невід'ємну частину історичного ландшафту, вимагаючи особливих заходів щодо їх збереження.

Розглянуто основні елементи системи інженерного захисту схилів від зсувів та підтоплення ґрунтовими водами пам'яток, розташованих на території Нижньої та Верхньої лаври: підпірні стінки, водостіки, променеві дренажі, дренажі мілкого та глибокого закладання, тощо; охарактеризовано їх недоліки та переваги. Здійснено аналіз сучасного стану інженерних мереж, окреслено загальну проблематику та головні чинники впливу. Оскільки подекуди ефективність та доцільність подальшої експлуатації цих споруд в сучасних умовах потребують переоцінки, виникає потреба вирішення новітніх проблем та викликів сьогодення, що постають перед суспільством у сфері збереження історичних ареалів. Розглянуто питання щодо модернізації існуючих і будівництва нових систем в умовах постійно зростаючого техногенного навантаження.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, системи інженерного захисту, підпірні стінки, дренажні штольневі системи, променевий дренаж, зсуви, підтоплення.

Територія Києво-Печерської лаври займає значну площу, що охоплює різні геоморфологічні елементи в межах і на схилах лесового плато і першої тераси річки Дніпро. Поверхня плато розділена глибоким (до 80 м) яром (Лаврський яр) на дві майже рівні частини. Середня крутизна схилів складає 23–26⁰, перепад відміток поверхні землі складає 118–186 м. Експлуатація архітектурних пам'яток, в т. ч. і печерних комплексів, здійснювалась у складних інженерно-геологічних умовах, що обумовлюється: наявністю просадочних лесових ґрунтів в основі більшості споруд; розташуванням у зсувних та зсувонебезпечних зонах; наявністю декількох водоносних горизонтів.

Отже, протягом століть збереження лаврських будівель вимагало, ймовірно, а у випадку печерного комплексу і достовірно, проведення масштабних, трудомістких і надзвичайно складних інженерно-технічних робіт, зосереджених на забезпеченні стійкості природного ґрунтового масиву в цілому, тобто захист від дії зсувів та відведенні ґрунтових і поверхневих вод.

Починаючи з XVIII ст., для укріплення споруд та для попередження розвитку зсувних процесів на схилах Лаври зводились підпірні стінки – від невеликих (2–4 м заввишки) до масивних, висотою 5–16 м. На сьогодні загальна довжина підпірних стін (цеглианих, бетонних, на пальовій основі) сягає більш як 5 000 м. З початку XIX ст. для попередження розвитку зсувних процесів, які були спричинені перезволоженням ґрунтового масиву підземними та поверхневими інфільтраційними водами, застосовувалось будівництво дренажних систем. Зокрема, дренажна система 18-біс, збудована у 1810 р., надала стійкості Дальньопечерному

пагорба та захистила комплекс Дальніх печер від руйнації. Масове будівництво дренажних систем на схилах Дніпра припадає на початок XX ст. Спочатку будувались цегляні галереї з дренажними отворами, згодом їх замінили дренажними штольневими системами з дренажними колодзями та дерев'яним кріпленням, яке у 1960-х роках було замінене на бетонне. З 1970-х років будуються дренажі мілкого закладання та дренажні галереїні системи. Загальний метраж споруджених на території Лаври дренажів перевищує 10 тис. м. З 2010-х років для захисту будівель від підтоплення на території Заповідника розпочалось будівництво променевих дренажів мілкого закладання (5–6 м), загальна довжина яких складає близько 1500 м. Призначені променеві дренажі переважно для зниження рівнів ґрунтових вод водоносних горизонтів неглибокого залягання та тимчасових, які негативно впливають на стан пам'яток архітектури.

Актуальним питанням інженерного захисту та охорони територій і об'єктів культурної спадщини України у геологічному та гідрогеологічному аспектах та в умовах еколого-техногенного ризику приділено багато уваги співробітниками Інституту геологічних наук НАН України В. М. Шестопаповим, М. Г. Демчишиним, В. Ф. Рибіним, Ю. А. Масловим, В. П. Боковим, І. А. Червко, В. О. Куцибою [1; 2; 3]. Висвітленню історичного аспекту розвитку справи протизсувного захисту на теренах Києво-Печерської лаври присвячено ряд публікацій співробітників Заповідника: О. В. Сіткарьової, Є. Ф. Чердиченко, І. А. Червко, Ю. Г. Головатенко [4; 5; 6; 7; 8; 10].

Розробка методів протизсувного захисту території та заходів запобігання впливу техногенних навантажень як чинників просадкових явищ і на сьогодні залишається одним з нагальних завдань Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Для їх вирішення необхідно об'єднання зусиль фахівців відповідного профілю на основі урахування історичного досвіду.

Метою статті є аналіз формування системи інженерного захисту на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» в період XVIII–XXI ст., розгляд питань щодо модернізації існуючих і будівництва нових систем в умовах техногенного навантаження.

Початок робіт з інженерного захисту території наприкінці XVII ст. пов'язані з забезпеченням стійкості Близньопечерного та Дальньопечерного пагорбів від розвитку зсувів. У 1685 році критичний стан в районі Близніх печер у зв'язку з обвалом пагорба ліквідував німецький військовий інженер, генерал П. Гордон, який виконав гідротехнічні роботи для відведення джерельних вод і вертикального планування на схилі, котрі, втім, не виправдали себе, оскільки провадилися без урахування дренажу підземних вод у зоні зсувів [8, с. 119]. Вірогідно, зсуви постійно загрожували стійкості пагорба і печер, висічених у ньому. Тому навіть будівництво Хрестовоздвиженської церкви було спрямоване на підтримку пагорба. На кресленні І. Ушакова 1695 р. вже зафіксована

кам'яна Хрестовоздвиженська церква, що була побудована за доби гетьмана І. Самойловича і перебудована у 1700 р. [9]. Зсуви ґрунтових мас на схилах створювали серйозну загрозу для будівель і печер. Тому «Лавра же не находила средств к отвращению сей опасности, хотя неслась о сем уже 1731 года» [4, с. 8].

У середині XVIII ст. протизсувні роботи на Дніпровських схилах були пов'язані з іменем військового інженера Данила Дебоскета. Наприкінці 1744 року Дебоскет отримав завдання «каким способом возможно быстроту реки Днепра отвести от Киевских гор, чтоб подмывать не могло» [5, с. 21]. Надані Дебоскетом пропозиції кілька років розглядалися в різних інстанціях, а технічний стан печер і Дніпровських схилів весь час погіршувався: у 1749 та 1750 роках від підмивання берега Дніпра течією і атмосферними опадами «...преподобного Феодосія гора, в коей пещере угодников божьих нетленные мощи имеются, в большую порчу приходит, тако же и около Ближней пещеры деревянное укрепление в порчу пришло» [5, с. 23].

Лише у 1754 році пропозиції Дебоскета почали втілювати у життя. Навпроти печерної гори було затоплено шість байдаків з камінням, внаслідок чого русло Дніпра перемістилось, берег збільшився від 60 до 100 м в довжину і від 40 до 60 м в ширину. Однак у 1764 році стан пагорба, де розташовані Дальні печери, «... без подкрепления в крайней уже опасности и порче находится, так что и вход в пещеру отнялся» [4, с. 9]. З 1765 року в нижній частині пагорба по периметру почалось будівництво кам'яного фундаменту, влаштованого на палях та ростверках; зверху влаштовувались сім уступів, закріплених дубовими палями. Проте ще не встигли закінчити будівництво, як 1769 року «...гора тронулась и опрокинула это укрепление в Днепр» [4, с. 10].

Архівні документи свідчать про те, що забезпечення збереженості Лаврських печер і проведення протизсувних робіт на Дніпровських схилах вимагало великих коштів і людських сил, а також вирішення найскладніших інженерних завдань. Незважаючи на гостроту проблеми, для ведення цих робіт не завжди в потрібному обсязі виділялося фінансування, що позначалося на строках виконання робіт і могло звести нанівець уже виконані роботи. Протягом трьох десятиліть не спостерігалось будь-яких позитивних зрушень у розв'язанні проблем боротьби зі зсувами на території лаврських печер. І лише у 1797 році на схилі Дальніх печер, який обвалився, було зроблено спробу побудувати кам'яну підпірну стіну у підніжжі пагорба довжиною 108 м. Схил підсипали і спланували, однак ґрунтові маси зсунулись знову.

У 1798 році інспектор Київського інженерного департаменту П. К. Сухтелен висунув припущення, що попередній проект укріплення схилу на Дальніх печерах зовсім недостатній і склав новий проект, у пояснювальній записці до якого проаналізував чинники зсувів. Головними з них у 1797 році Сухтелен вважав наявність значної кількості природних джерел підземних вод, що не були відведені

Іл. 1. Підпірна стіна Дебоскета. Загальний вигляд

належним чином і спричинили перезволоження насипаного ґрунту, а також неправильно виконане планування (підсіпка) схилу, у результаті чого порушувалась стійкість всього пагорба. У проєкті Сухтелена було передбачене будівництво складної дренажної системи, яка складалася з двох основних і кількох додаткових водовідвідних галерей і цегляної підпірної стіни біля підніжжя схилу. Проте пропозиції Сухтелена не були прийняті, й у відповідності до царського указу від 12 серпня 1799 року роботи виконувались за проєктом генерал-майора фон Толя, в якому укріплення пагорба на площі близько 0,3 га передбачалося зробити шляхом підсіпки ґрунтом та одернування схилу. Поверхневу воду мали відвести відкритими лотками та неглибокими цегляними галереями у фортечний рів, ґрунтові води з чотирьох джерел на місці зсуву зібрати у дерев'яну трубу, а для відводу ґрунтових вод зі схилу побудувати підземну дерев'яну галерею (міну) з відкритими на поверхні колодязями [4, с. 10]. У 1805 році внаслідок чергового зрушення ґрунту на Дальніх печерах було сильно пошкоджено нове укріплення, що в ті роки там будувалося, на 33 м зрушилась цегляна стіна. Головним чинником зрушення ґрунту Сухтелен вважав ґрунтові води, і у рапорті писав, що недостатньо робити тільки підсіпку, а згідно з проєктом збільшити кількість труб для відводу внутрішніх вод. У

1809 році було розроблено проєкт укріплення печерного косогору, підписаний генерал-майором Глуховим, в якому були враховані пропозиції Сухтелена щодо спорудження складної дренажної системи [13]. 17 січня 1810 року ці роботи було завершено. Дренажна система з комплексом цегляних підпірних стінок збереглася і донині (ДШС-18).

Проте зсуви на печерному косогорі не припинялися й згодом. Протизсувні заходи та інші роботи по збереженню лаврських печер після зсувів 1816, 1818, 1826, 1866 років не давали бажаних результатів.

Схили Близньопечерного пагорба неодноразово укріплювались, починаючи з середини XVIII ст. [8, с. 119]. На планах Близньких печер 1744 та 1752 років, виконаних інженерною командою та інженером-полковником Дебоскетом, зображена мурована підпірна стінка, що йде на схід від північно-східного кута Хрестовоздвиженської церкви і підтримує Близньопечерний пагорб. Пізніше цю стінку було використано при спорудженні сучасного корпусу № 42. Сам Дебоскет у 1749 році розробляв проєкт укріплення Близньопечерного пагорбу [11], однак роботи за цим проєктом не були виконані. Масштабні роботи з укріплення Близньопечерного пагорбу розпочались на початку 1780-х років, за поданням від «господина генераль інженера Алексея Васильевича Тучкова планом» [12] (не зберігся). У 1786 році було розібрано стару цегляну сті-

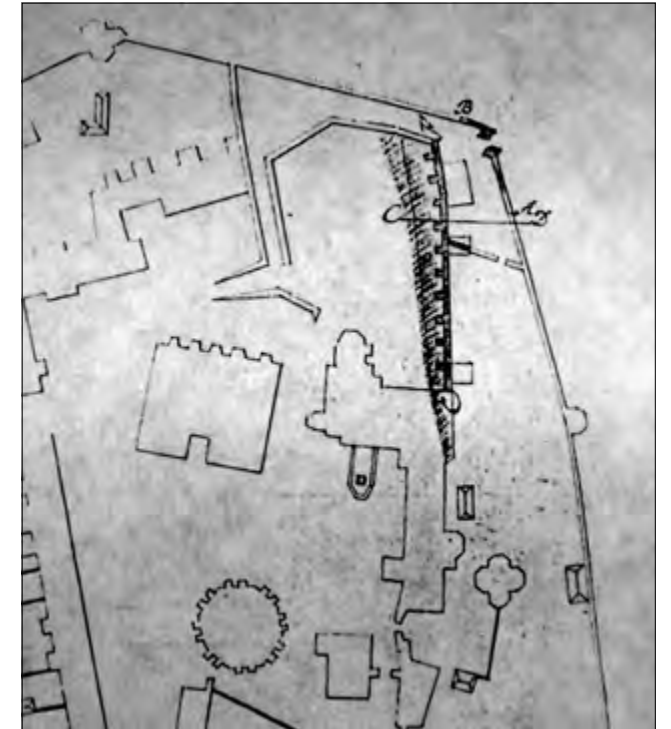
ну до підвалин: нова стіна спирається на фундамент з дикою каменю, який закріплено у материковому ґрунті сосновими палями майже десятиметрової довжини та з ростверком з дубових колод; застінний простір було засипано. Роботи по спорудженню підпірної стіни в тому ж році було завершено. На розі між південною та східною ділянками зведено напівкруглий контрфорс, а під ним – колодязь для збору поверхневих та ґрунтових вод. На сьогодні стіна, яка чомусь носить назву стіни Дебоскета, дійшла до нас в тому виді, як її збудували у 1780-х роках, і з того часу надійно утримує Близньопечерний пагорб з південно-східного боку (іл. 1).

Влітку 1825 року зі східної сторони розпочалось височування ґрунтових вод на схилі, що в подальшому призвело до зсуву ґрунтових мас. Зведено у тому ж році укріплення являло собою підпірну контрфорсну стінку на палевому фундаменті з соснових деревин (колод), з «рукавами» для відводу ґрунтових вод с нагірного боку, розташованими між контрфорсами.

Не менш масштабні роботи з укріплення схилів виконувались і на території Верхньої лаври. У 1765 році внаслідок злив, сходження талого снігу та активності джерел на території Лаври розпочалося руйнування Монастирських мурів поряд з друкарнею (корпус № 8–9). Водночас посилювалася загроза активізації зсувних процесів в інших місцях, зокрема на місці сучасних Південних воріт (корпус № 79). Відповідно, найближчим часом були розпочаті відновлювальні роботи на всій цій території.

Дослідниками вважається [4; 7], що Підпірна стіна Верхньої лаври у тому вигляді, який ми спостерігаємо на сьогодні, була закладена ще в середині XVIII ст., коли в межах оборонних стін Верхньої лаври проводилися роботи, пов'язані з благоустроєм території. До об'єму цих робіт увійшло спорудження зі східного боку від Трапезної церкви високої цегляної підпірної стіни, яка підтримувала штучно створену терасу та надавала необхідної стійкості косогору з південного боку Трапезної церкви. Зі східного боку від Успенського собору та вздовж південного фасаду Друкарні також влаштовано підпірні стіни.

У 1789 році стіна зазнала руйнувань під час землетрусу. У 1793 році під керівництвом військового інженера К. М. де Шардона пошкоджену частину підпірної стіни було розібрано (з розташованими на ній вежами), на цьому ж місці зведено нову могутню контрфорсну стіну, що мала важливе значення для утримування узгір'я з розташованими на ньому будівлями Трапезної церкви та кухні і навіть Успенського собору [14]. Південну ділянку можна вважати тонкостінною, тобто такою, де в роботу на здвиг включається маса ґрунту, що утримується. Її обидві грані є майже вертикальними, а стійкість забезпечується за допомогою схованих зворотних контрфорсів (іл. 2), залишки яких простежуються з тильного боку стіни у підземній споруді № 10 (іл. 3). Тоді ж південна стіна Друкарні укріплюється аркбутанами оригінальної конструкції за проєктом К. М. де Шардона. Улаштування цих суто готичних

Іл. 2. «Планъ Киево-Печерскаго Монастиря Споказанієм внутренняго Строенія тожь Какимъ образомъ поврежденныя стѣны со стѣны вновь Здѣлать слѣдуетъ, кои вычерчены прожектномъ Ипокртыты желтою краскою». Фрагмент. Кінець XVIII ст.

конструкцій, окрім забезпечення стійкості південної торцевої стіни Друкарні (шляхом перешкоди горизонтальним зрушенням у південному напрямку), пов'язало її в єдину систему з Підпірною стіною Верхньої лаври та дозволило вільний прохід до Південних Печерних воріт, закритий перед тим міцними контрфорсами.

Оскільки головним чинником зсувів на початок XIX ст. вже було визначено поверхневі та ґрунтові води, всі наступні заходи були спрямовані на водовідведення (влаштування каналів та галерей для відводу води з косогору) і підтримку зсувних мас підпірними стінками з дренажними отворами (галереями) [15, с. 165], значне місце серед яких, безперечно, зайняли дренажні штольневі системи (ДШС). Споруджувались вони, починаючи із 1798 року, як правило, на ділянках, де вже відбулися зсуви, з метою ліквідації їх наслідків, в ході інженерної підготовки ділянок новобудов або як профілактичний захід для попередження розвитку ерозійно-гравітаційних процесів.

Перші дренажні системи ДШС-18 (1798–1810 рр.) та ДШС-17 (1852–1860 рр., які збереглися і донині, були споруджені для попередження зсувів на території Києво-Печерської лаври та Панкратового яру. Дренаж має вигляд дренажної щілини з цегляним колектором, влаштованим на палях, що також виконує роль підпірної стінки. Дренування ґрунтових вод відбувається через фільтруючу засипку. З кінця XVIII ст. споруджувались також цегляні водовідвідні галереї неглибокого закладання (до 4 м, різних розмірів,

Іл. 3. Залишки зворотного контрфорсу підпірної стіни Верхньої лаври в інтер'єрах підземної споруди № 10

зазвичай 1,0 x 1,6 м), а з середини XIX ст. з початком масової забудови Гостинного двору вже конкретно для відведення води від фундаментів будівель споруджувались дренажні цегляні галереї з прорізами неглибокого закладання (на глибини закладання фундаментів, що становить 1,5–3,0 м, розмірами 0,5x0,7 м), випуск води з них відбувався у розгалужену на той час мережу водовідвідних галерей. На початку XX ст. вже вважали за достатнє лише часткове осушення ґрунтів за допомогою дерев'яних дренажних колодязів та водовідвідних галерей, що будувались з 1912 по 1938 роки (сучасні ДШС-28, 27, 16 на території Лаври та Панкратового яру). І тільки після 1960-х років їх почали переобладнувати залізобетоном. Дерев'яні кріплення (штольні трапецієвидного перерізу розміром 0,9 x 1,1 x 1,8 м кріпилися повними дверними окладами з дубу, колодязі із перерізом 1,6 x 1,6 і 1,7 x 1,7 м мали соснове кріплення) руйнувались через 4–10 років залежно від умов експлуатації та якості деревини. У роки Другої світової війни через відсутність належної експлуатації кріплення ДШС вийшло із ладу на 30–70 %. З 1972 року для пониження рівня водоносного горизонту у харківських пісках у мергельних глинах виконується влаштування дренажних виробок (ДГС), що закріплюються залізобетонними тюбінгами діаметром 1,8–2,2 м; як водозахоплюючі пристрої почали використовувати забивні фільтри.

Загалом дренажні системи глибокого закладання відіграли провідну роль у стабілізації ґрунтового масиву, оскільки розташовані ДСШ зазвичай паралельно схилу, з часом приток води до них набуває стаціонарного (постійного) режиму, чим і забезпечується стабільність ґрунтового масиву.

Основний негативний вплив на усталені віками гідрологічні умови території завдало прокладання у 1950–1960-х роках розгалуженої мережі водонесучих комунікацій (водогін, тепломережа, каналізація), термін експлуатації яких спливає ще наприкінці 1990-х років. Частково мережі на території Нижньої лаври замінені, на території Верхньої періодично «латаються». Безкінечні виточки з мереж призводять до підйому рівнів ґрунтових вод, підтоплення пам'яток на території Нижньої лаври. Дренажні системи глибокого закладання через повільну спроможність перехоплювати техногенні води та повільну реакцію на інфільтрацію атмосферних опадів неспроможні ефективно захистити територію Нижньої лаври від підтоплення.

З початку 2000-х років майже щовесни спостерігалось підтоплення будівель, які знаходяться на території Гостинного двору (корпуси № 54, 55, 60, 56, 57, 98), що зумовило перезволоження конструкцій, ураження грибами, деформацію споруд, прояв зсувних процесів (деформація денної поверхні, підпірних стінок тощо). Двір сформувався в історичні часи і вже навіть тоді будівлі споруджувались в умовах високого залягання рівнів ґрунтових вод, що враховувалось при будівництві – проєктувались дренажні галереї навколо (як зовні так і в середині) фундаментів споруд. Також на території була створена розгалужена мережа цегляних дренажних галерей, залишки яких знаходять і нині при проведенні земляних і будівельних робіт (іл. 4), призначених для відводу ґрунтових вод та стабілізації зсувних процесів. На жаль, система дренажу прийшла у занепад (виявлені випадково галереї порушені, замулені, доволі часто збереглися фрагментарно).

Окрім того, інженерні мережі за територією Лаври знаходяться в незадовільному стані, а постійні виточки з них призводять до суттєвого підйому рівнів ґрунтових вод. За даними режимних спостережень, амплітуда коливань становить 0,5–1,5 м, глибина до води – 1,7–4,6 м. Згідно «Методичних рекомендацій ...» територія відноситься до зони потенційного підтоплення і потребує проведення робіт з дренажування. Найбільше від підтоплення потерпають печерні комплекси. Щорічно навесні після сніготанення інфільтрація атмосферних опадів призводить до перезволоження ґрунтового масиву, підйому рівнів ґрунтових вод та подальшого розповсюдження водоносного горизонту в бік печерних лабіринтів латеральними шляхами (по улоговинах еродованої поверхні шару бурих та строкатих глин).

Підпирні стіни, що окрім утримання ґрунтового масиву ще й затримують ґрунтові води, створюють «бар'яжний ефект», що інколи призводить до зосередженого підтоплення пам'яток, зокрема Близьких печер. Для зняття

підпору та відведення ґрунтових вод у стінках влаштовано розвантажувальні отвори, що дозволило захистити від підтоплення окремі лабіринти Близьких печер.

З 2010-х років на території Нижньої лаври для захисту будівель та споруд від підтоплення розпочалося будівництво променевих дренажів мілкового закладання (5–6 м), загальна довжина яких складає близько 1500 м. Призначені променеві дренажі головним чином для зниження рівнів ґрунтових вод водоносних горизонтів неглибокого залягання та тимчасових (що виникають після сніготанення та аварійних виточків з мереж), які негативно впливають на стан пам'яток архітектури. Окрім того, під час реставрації та нового будівництва додатково влаштовано

застінні дренажі та водостоки загальною довжиною близько 1200 м. Слід відзначити, що променеві дренажі ефективно захистили від підтоплення Близькі печери, корпуси № 54, 55, 68 та інші. Застінний дренаж навколо корпусу № 73 відвів води як від самого корпусу, так і від Дальніх печер.

На схилі території руйнівну роль відіграють і тимчасові водотоки (утворюються під час рясних злив), в результаті дії яких набувають розвитку процеси лінійної (рівчачки) та площинної (зсуви ґрунтових мас) ерозії. Для попередження їх виникнення за останні 20 років на території Нижньої лаври влаштовано близько 2000 м поверхневих лотків та водостоків.

Одже, на сьогодні удосконалена система інженерного захисту території Києво-Печерської лаври налічує близько 5 км підпірних стін, 4 км дренажних систем глибокого закладання, 12 км дренажів мілкового закладання та водовідводів, 1,5 км променевих дренажів, 2,0 км поверхневих лотків та водовідводів (іл. 5).

Нині частина споруд інженерного захисту, розташованих у ґрунтовому масиві та на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», перебуває на балансі та обслуговується комунальним підприємством «Спеціалізоване управління протиаварійних протизсувних робіт» (КП СУППР), яке підпорядковується КМДА (тобто, комунальна власність); частина, зокрема і всі променеві дренажі, що побудовані коштом орендарів, зокрема Свято-Успенської Києво-Печерської лаври УПЦ, обслуговувались КП СУППР на основі договору з користувачами пам'яток та території.

У зв'язку з розірванням у березні 2023 року договору

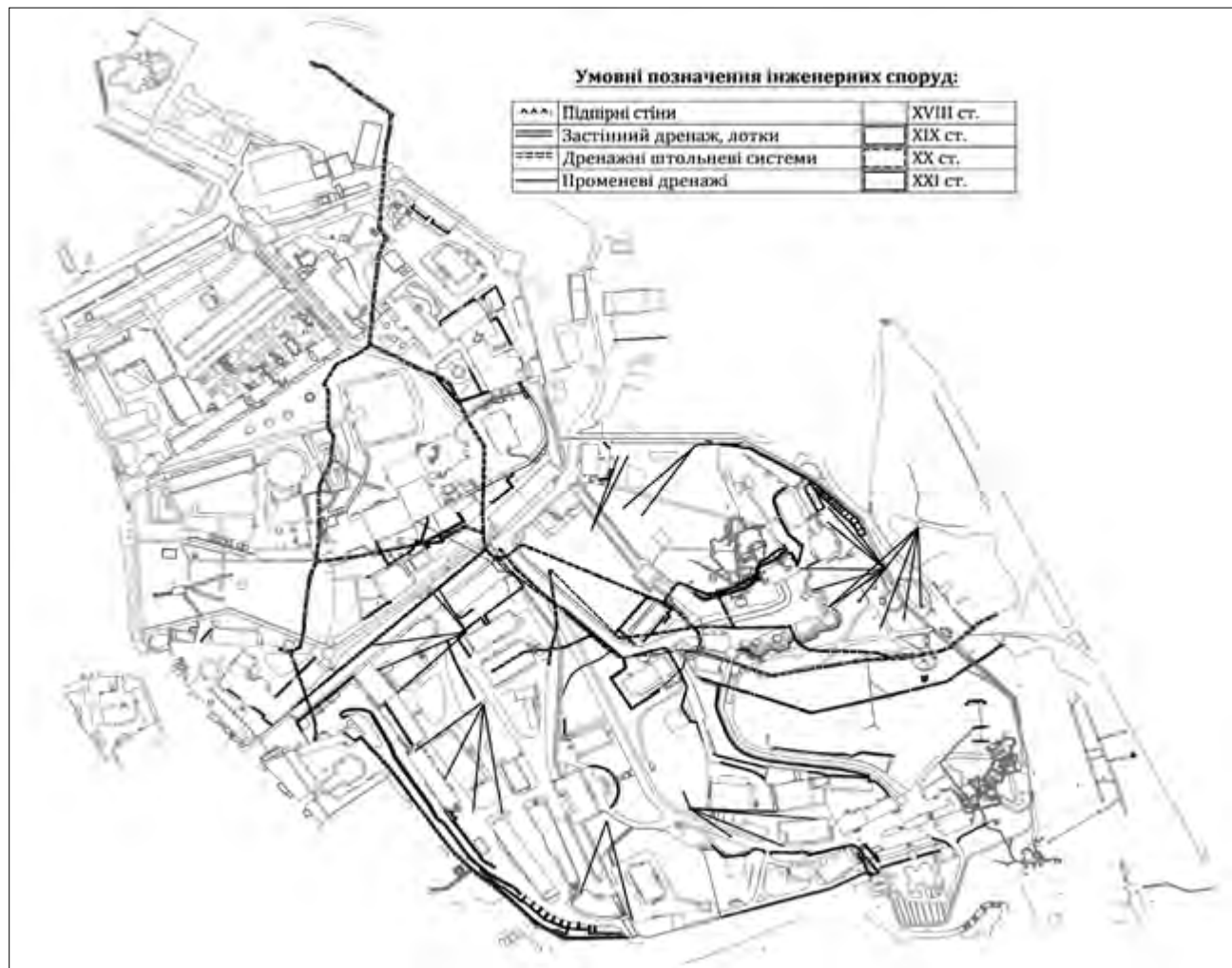
Іл. 4. Дренажна водовідвідна галерея XIX ст., зруйнована під час земляних робіт

безстрокової безоплатної оренди з Свято-Успенською Києво-Печерською лаврою та поверненням майна Заповіднику, побудовані користувачем елементи системи інженерного захисту території та споруд (підпирні стінки, водостоки, променеві дренажі та дренажі мілкового закладання тощо) наприкінці 2023 року були інвентаризовані, оцінені і поставлені на баланс закладу. Відсутність в ньому фахівців відповідного профілю породила проблему обслуговування вищезначених систем інженерного захисту. Для її вирішення потрібно укласти договір з організацією, яка надає такі послуги, але виділити державне фінансування на ці потреби в умовах правового режиму воєнного стану практично неможливо.

Окрім того, на сьогодні існує ще одна проблема – стан мереж водопостачання та водовідведення, особливо міської дощової каналізації, які проходять по території Заповідника транзитом. Протягом останніх років через недосконалість зазначеної системи водовідведення під час опадів неодноразово виникали аварійні ситуації, коли внаслідок переповнення системи та оглядових колодязів накопичена вода виливалась на денну поверхню, акумулювалась у локальних пониженнях внаслідок просідання дорожнього покриття, надалі інфільтруючись у ґрунтову основу, що спричинило та спровокувало розвиток деформаційних процесів конструкцій пам'яток та активізацію зсувних процесів. У 2018–2019 роках більшу частину робіт виконано, однак досі (2024 рік!) не завершено в повному обсязі (нову каналізацію більшого діаметра збудовано, проте досі не переключено існуючу).

Підсумовуючи вище викладене, наголосимо, що терито-

Іл. 5. План-схема інженерного захисту території Києво-Печерської лаври

рія Києво-Печерської лаври знаходиться у складних інженерно-геологічних умовах, де з історичних часів широкого розвитку набули процеси підтоплення, просідання, зсувні тощо, які негативно впливають на стан збереження пам'яток архітектури. Упродовж віків насельники монастиря, а згодом і відповідні державні установи докладали певних зусиль з метою попередження розвитку цих процесів. На території, починаючи з XVIII ст., побудовано безліч підпірних стін (в т. ч. і ті, які наразі є об'єктами Заповідника – пам'ятками архітектури: Підпірна стіна Верхньої лаври (корпус № 30а), стіна Дебоскета підпірна (корпус № 77), дренажних штольневих систем (зокрема ДШС-18, збудована на початку XIX ст. для захисту Дальніх печер), поверхневих водостоків.

Протягом XX та XXI ст. система інженерного захисту постійно вдосконалювалась: побудовано дренажні системи глибокого та мілкого закладання, підпірні стіни, водовідводи, лотки, з 2014 року для захисту від підтоплення ґрунтовими водами пам'яток, розташованих на території Нижньої лаври, побудовано декілька серій промислових дренажів.

На теперішній час інженерно-геологічні умови території об'єкту всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відносно стабільні, однак зростає з року в рік техногенне навантаження, в т. ч. і впливи воєнного характеру, потребують постійного ретельного нагляду за існуючою системою інженерного захисту та її професійного обслуговування.

ДЖЕРЕЛА

1. Рибін В. Ф., Боковий В. П., Куциба В. О., Черевко І. А. Інженерний захист Києво-Печерської лаври від підтоплення. *Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоecологічного ризику*: зб. міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2013. С. 109–122.
2. Маслов Ю. А. Проблеми збереження об'єктів культурної спадщини історичного центру Києва в умовах зростаючого еколого-техногенного ризику. *Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоecологічного ризику*: зб. міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2013. С. 70–84.
3. Рибін В. Ф., Скальський О. С., Куциба В. О. та ін. Комплексні дослідження з метою охорони Близьких печер. Препринт ІГН АН УРСР 91–8. Київ, 1991. 53 с.
4. Ситкарьова О. В. Історичний досвід та сучасні проблеми охорони архітектурного комплексу (інженерно-технічний аспект) // Проблеми охорони, вивчення та реставрації пам'яток архітектури Києво-Печерської Лаври. - Київ : Вид-во МО КПДІКЗ, 1991. С. 7–21.
5. Ситкарьова О. В. Військовий інженер Дебоскет // Архітектурно-археологічні дослідження в Києві та Києво-Печерській Лаврі. -

Київ : Вид. МО КПДІКЗ, 1995. С. 5–36.

6. Черевко І. А., Головатенко Ю. Г. Історичний аспект формування системи інженерного захисту Близькопечерного пагорба. 36. наук. праць. *Лаврський альманах*. Вип. 27, спецвипуск 10. Київ, 2012. С. 362–375
7. Черевко І. А., Головатенко Ю. Г., Кухарчук І. А. Формування господарського комплексу кухні Трапезної палати. 36. наук. праць. *Матеріали Одинадцяті Міжнародної наукової конференції. Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*. Київ, 2013. С. 86–89
8. Черевко І. А., Головатенко Ю. Г. Дослідження стіни Дебоскета у зв'язку з реставрацією: передумови побудови та конструктивні особливості, роль в утриманні пагорба. 36. наук. праць. *Могиллянські читання*. 2013. Київ, 2014. С. 119–128.
9. Алферова Г. В., Харламов В. А. Київ у другій половині XVII ст. Історико-архітектурний нарис. Київ : Наукова думка, 1982. 159 с.
10. Чередніченко Є. Ф. Хроніка аварійних ситуацій на Близькопечерному пагорбі та робіт, проведених для його укріплення і водовідведення. 36. наук. праць. *Могиллянські читання*. 2006. Київ, 2007. С. 275–288.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК), ф. 128, 1 заг., спр. 30. п. 14.
12. ЦДАК, ф. 128, оп. 1 заг. спр. 441. ч. II.
13. НЗКПЛ, КПЛ-ПЛ, 79.
14. Ситкарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської лаври кінця XVIII–XX ст. Київ : Головкивархітектура; НДІТІАМ, 2001. 358 с.
15. Чередніченко Є. Ф. Дренажні роботи в Лаврі кінця XIX – початку XX ст. (огляд архівних справ). 36. наук. праць. *Лаврський альманах*. Вип. 12. Київ, 2004. С. 165–173.

Cherevko I. A., Litvinchuk D. V., Holovatenko Yu. H. Engineering protection of the territory of Kyiv-Pechersk Lavra: historical experience, current state, problems and ways to solve them

The article highlights a complex study of the formation of engineering protection systems on the territory of the National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra» in the period of the XVIII–XXI centuries.

To the buildings reinforcement and to prevent the development of landslides on the Lavra slopes, starting from the 17th century, retaining walls were erected, from small (2–4 m) to massive (5–16 m) in height. Today there are more than 5 km of retaining walls (brick, concrete, pile-based). It should be noted that in addition to maintaining the soil massif, retaining walls also obstruct groundwater, creating a barrage effect, which sometimes leads to concentrated flooding of monuments, in particular the Near Caves. In order to remove the support and drain groundwater, in the walls discharge holes were arranged, which made it possible to protect some labyrinths of the Near Caves from flooding.

At the beginning of the 19th century in order to prevent the development of landslide processes, which were caused by the overwetting of the soil massif by underground and surface (infiltration) waters, the construction of drainage systems was already used. In particular, the 18-bis drainage system, built in 1810, gave stability to Dalnyopechery Hill and protected the Far Caves from destruction. Mass construction of drainage systems on the Dnieper slopes started at the beginning of the 20th century. Initially, brick galleries with drainage holes were built; later they were replaced by drainage tunnel systems with drainage wells with wooden fastenings, which were replaced by concrete ones in the 1960s; since the 1970s, shallow drainages and drainage gallery systems have been built. The total length of the drains constructed and the territory of the Lavra exceeds 10,000 m. Since the 2010s, in order to protect buildings from flooding in the territory of the reserve, the construction of radial drainages of shallow laying (5–6 m), the total length of which is approx. 1500 m. Radial drainages are mainly intended for lowering the groundwater levels of shallow and temporary aquifers, which negatively affect the state of architectural monuments.

Today, the effectiveness and expediency of further exploitation of these structures in modern conditions needs re-evaluation, there is a need to solve the latest problems and challenges of the present, which society faces in the field of preservation of historical sites.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, engineering protection systems, retaining walls, drainage tunnel systems, radial drainage, landslides, flooding.

REFERENCES

1. Rybin, V. F., Bokoviy, V. P., Kutsyba, V. O., Cherevko, I. A. (2013). Inzhenernyi zakhyst Kyievo-Pecherskoi lavry vid pidtoplennia. [Engineering protection of the Kyiv-Pechersk Lavra from flooding]. *Problemy ta dosvid inzhenernoho zakhystu urbanizovanykh terytorij i zberezhenia spadschyny v umovakh heoecologichnoho ryzyku*: zb. mizhnar. nauk.-prakt. konf. (pp. 109–122). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Maslov, Yu. A. (2013). Problemy zberezhenia ob'ektiv kulturnoi spadschyny istorychnoho tsentru Kyieva v umovakh zrostaiuchoho ekoloho-tekhnohennoho ryzyku [Problems of preservation of objects of cultural heritage of the historical center of Kyiv in conditions of growing environmental and technogenic risk]. *Problemy ta dosvid inzhenernoho zakhystu urbanizovanykh terytorij i zberezhenia*

spadschyny v umovakh heoecologichnoho ryzyku: zb. mizhnar. nauk.-prakt. konf. (pp. 70–84). Kyiv. [in Ukrainian].

3. Rybin, V. (1991). *Kompleksni doslidzhennia z metoiu okhorony Blyzhnikh pecher [Comprehensive research aimed at protecting the Near Caves]*. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Sytkarova, O. V. (1991). Istorychnyi dosvid ta suchasni problemy okhorony arkhitekturnoho kompleksu inzhenerno-tekhnichnyi aspekt. [Historical experience and modern problems of protection of the architectural complex, engineering and technical aspect]. (pp. 7–21). Kyiv. [in Ukrainian].

5. Sytkarova, O. V. (1995). Viiskovyi inzhener Debosket [Military engineer Debosquet]. (pp. 5–36). Kyiv. [in Ukrainian].

6. Cherevko, I. A. (2012). Istorychnyi aspekt formuvannia systemy inzhenernoho zakhystu blyzhnopechernooho pahorba [The historical aspect of the formation of the system of engineering protection of the near-cave hill]. *Zb. nauk. prats. Lavrskiy almanakh*, issue 27, spetsvypusk 10, (pp. 362–375). Kyiv. [in Ukrainian].

7. Cherevko, I. A., Holovatenko, Yu. H., Kukharchuk, I. A. (2013). Formuvannia hospodarskoho kompleksu kukhni Trapeznoi palaty. [Formation of the economic complex of the kitchen of the Dining Hall]. *Zb. nauk. prats. Materialy Odynadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii. Tserkva – nauka – suspilstvo: pytanntia vzaemodii*, (pp. 86–89). Kyiv. [in Ukrainian].

8. Cherevko, I. A., Holovatenko, Yu. H., (2014). Doslidzhennia stiny Debosketa u zviazku z restavratsiieiu: peredumovy pobudovy ta konstruktyvni osoblyvosti, rol v utrymanni pahorbu [Study of the Debosquet wall in connection with the restoration: prerequisites for construction and structural features, role in maintaining the hill]. *Zb. nauk. prats. Mohylianski chytannia – 2013*, (pp. 119–128). Kyiv. [in Ukrainian].

9. Alferova, H. V., Kharlamov, V. A. (1982). *Kyiv v druhiy polovyni XVII st. Istoryko-arkhitekturnyi narys [Kyiv in the second half of the 17th century. Historical and architectural sketch]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

10. Cherednychenko, Ye. F. (2007). Khronika avariynykh sytuatsii na Blyzhnopechernomu pahorbi ta robit, provedenykh dlia ioho ukriplennia i vodovidvedennia [Chronicle of emergency situations on the Near Cave Hill and works carried out for its fortification and drainage]. *Zb. nauk. prats. Mohylianski chytannia – 2006*, (pp. 275–288). Kyiv. [in Ukrainian].

11. TsDAK Ukrainy, f. 128. 1 zah. spr. 30. p. 14. ark. ark. 153

12. TsDAU u m. Kyievi, f. 128, op. 1 zah. spr. 441. ch. II. Ark. 285, 285zv.

13. NZKPL KPL-PL, 79

14. Sitkarova, O. V. (2001). *Arkhitektura Kyievo-Pecherskoi lavry kintsia XVIII–XX st. [The architecture of the Kyiv-Pechersk Lavra at the end of the XVIII–XX centuries.]*. Kyiv: Holovkyivarkhitektura; NDIITIAM. [in Ukrainian].

15. Cherednychenko, Ye. F. (2004). Drenazhni roboty v Lavri kintsia XIX – pochatku XX st. (ohliad arkhivnykh sprav) [Drainage works in the Lavra of the late 19th and early 20th centuries (review of archival files)]. *Zb. nauk. prats. Lavrskiy almanakh*, issue 12, (pp. 165–173). Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.05.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА СТАН ЗБЕРЕЖЕННЯ ПAM'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ – МАЙСТЕРНЯ ФОТОГРАФІЧНА: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

У запропонованій статті автором зроблено спробу описати, систематизувати, проаналізувати маловідому широкому загалу інформацію, починаючи із заснування пам'ятки і до сьогодення: етапи будівництва та перебудов; використання пам'ятки в різні періоди її існування та вплив цих процесів на технічний стан будівлі; обстеження пам'ятки архітектури та його результати; пропозиції та вжиття відповідних заходів щодо усунення впливу негативних факторів на технічний стан конструктивних елементів пам'ятки; виконання комплексних ремонтно-реставраційних робіт та аналіз їх якості; запровадження виконання робіт з благоустрою прилеглої території з метою максимального збереження та охорони пам'ятки архітектури, її раціонального використання в процесі пристосування до певних умов використання; характеристика основних факторів впливу на стан збереження об'єкту культурної спадщини та запровадження заходів щодо їх ефективного усунення з метою збереження пам'ятки архітектури, її утримання, раціонального та відповідального використання.

Ключові слова: архітектурна спадщина, пам'ятка архітектури, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», збереження культурної спадщини, історико-культурні заповідники, ансамбль пам'яток архітектури Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», ремонтно-реставраційні роботи.

Невід'ємною складовою ансамблю будівель та споруд Києво-Печерської лаври, унікальним зразком монастирської архітектури кінця XIX ст. є пам'ятка архітектури місцевого значення – Майстерня фотографічна (за генпланом корпус № 31, охоронний № 893/32-Кв), що розташована в історичному середмісті Києва – в Печерському районі на території ансамблю будівель та споруд Верхньої лаври Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» і відіграє визначну роль в формуванні середовища міста. Вона розташована в затишному мальовничому місці південно-східної частини території Верхньої лаври, на крутому перепаді рельєфу (перепад висот становить близько 10 м), західним та північним фасадом потопає в рясних барвах віковичного Митрополичого саду, а східним поєднується з територією так званого Лазневого подвір'я. З південного боку територія пам'ятки обмежена Монастирськими мурами (корпус № 92, ділянка № 2).

У геоморфологічному відношенні будівля розташована у верхній частині лесового плато Придніпровської височини (північний схил Лаврського яру). Денна поверхня прилеглої території штучно сформована (насіпні ґрунти), частково терасована, має ухил на південний схід. Абсолютні відмітки денної поверхні змінюються від 184,7 м у південно-західній частині до 175,27 м з північно-східної сторони будівлі, тому пам'ятка із західної сторони одноповерхова, а зі східної – триповерхова (двоповерхова на високому цоколі і так званому стиліобаті).

В інженерно-геологічному контексті в основі споруд залягають лесові супіски та суглинки, делювіально-зсувні ґрунти, представлені перевідкладеним лесом [6].

Важливо зазначити, що особливістю геологічного середовища території Верхньої лаври є значне поширен-

ня насипних ґрунтів, потужністю від 2,1 м до 6,7 м, які характеризуються низькими показниками міцності та стійкості до навантажень, що обумовлене порушенням структури ґрунтів, неоднорідністю гранулометричного складу, вмістом органіки. Тому при перезволоженні насипні ґрунти нерівномірно ущільнюються, що призводить до нерівномірного просідання основи фундаментів будівель та виникнення деформації конструктивних елементів пам'яток [2, с. 99].

Значно ускладнює інженерно-геологічні умови території Верхньої лаври наявність підземних пустот різного періоду утворення і призначення, особливо тих, які наразі або невідомі, або недостатньо досліджені. Більша частина насипних ґрунтів, що заповнюють ці пустоти, мають підвищену водопроникність порівняно з лесовими ґрунтами, що таким чином сприяє перезволоженню лесового прошарку під час аварій на підземних водонесучих комунікаціях [27, с. 115–118].

Згідно історичних джерел, первісно будівництво пам'ятки планувалося для забезпечення житлом невпинно зростаючої кількості братії монастиря, у зв'язку з чим у січні 1870 р. військовий інженер О. Серєда розробив проект «жилого помешчення для монашествовующей братии» з метою будівництва братських келій на місці залишків від огорожі Митрополичого саду, яка згоріла. У червні 1871 р. проект затвердило Окружне інженерне управління Київського військового округу, до якого на той час відносились Києво-Печерська лавра у складі Київської фортеці як фортифікаційна споруда Російської імперії. Будівництвом споруди опікувався О. Серєда [29, арк. 6–16].

У цей час значно зростає потреба в іконах, що продавались у Києво-Печерській лаврі, однак недостатня кількість лаврських майстрів-іконописців не могла задовольнити зростаючий попит, що привело до необхідності передавати частину замовлень міським художникам, що спричинило зниження рівня доходів Лаври. Отже, врешті-решт Духовний собор Лаври задовольнив прохання викладачів живописної школи Лаври, академіка живопису П.С. Сороки та ієродиякона Аліпія щодо необхідності переведення живописної школи, яка до цього в 60-х роках XIX ст. розміщувалась у будинку Іпсіланті, в садибі навпроти Малеого Микільського монастиря (нині вул. Івана Мазепи, 6), у споруду, що будувалась на так званому Лазневому подвір'ї (нині це корпус № 31) [6].

З метою пристосування будинку (корпусу № 31) до вимог іконописної школи, у жовтні 1871 р. архітектор О. Ветринський надав відповідний кресленник проекту перебудови корпусу № 31 Кріпосному інженерному управлінню та отримав офіційний дозвіл на будівельні зміни майбутньої іконописної школи в межах існуючої забудови, так як влітку 1871 року Лавра уже розпочала самовільну перебудову корпусу з надбудовою [3, с. 577].

У 1872 р. також О. Ветринським розроблено план заскленої галереї для фотомайстерні, а уже 1873 р. її було зведено над другим поверхом східного крила будівлі.

Рис. 1. Вид на східний фасад корпусу № 31

Влаштування галереї із рейнського скла та стелі із матового скла виконала установа саксонського підданого О. Гейце [4, с. 1271].

Особливо посилену увагу під час проектування та спорудження було сконцентровано на влаштуванні системи опалення будівлі, оскільки вона розташовувалась на ділянці крутого перепаду рельєфу, тому дві її стіни (північна та західна) впритул прилягали до схилу гори, що сприяло перезволоженню конструкцій стін та не давало можливості їх висушуванню. Тому за пропозицією О. Ветринського у корпусі було встановлено так звані амосовські пневматичні труби (Гокман і К^о), які у 1885 р. були замінені на звичайні пічки, оскільки пневматичні труби вийшли з ладу.

Отже, у липні 1874 р. будівництво живописної школи було завершено в повному обсязі. До новозбудованого корпусу були переведені всі відділення, з яких на той час складалася школа (іконописна школа, золотарня, чеканна майстерня, фотографія), та дістала назву Лаврського іконного закладу. В закладі було 25 послушників та учнів. Термін їх навчання тривав від чотирьох до семи років. До школи приймали підлітків з 13 років. Цікаво, що, витримавши конкурс, протягом 1876–1882 рр. тут навчався Іван Сидорович Іжакевич (1864–1962) – видатний український живописець, графік, народний художник УРСР (з 1951 р.) [4, с. 1272].

Обіймаючи посаду художнього керівника живописної школи в Києво-Печерській лаврі (1905–1906 рр), протягом

1902–1910 рр. І. С. Іжакевич розписував церкву Всіх Святих і храм преподобних Антонія і Феодосія Печерських у Лаврі [5, с. 278–279].

У 1883 р., після переведення живописної школи до приміщень новозбудованого будинку ключні та іконописної школи (сучасного корпусу № 30), у корпусі № 31 залишилися золотарня та карбувальна майстерня, відділення фотографії, житлові приміщення, у підвалі – кухня та ідальня. Працівники позолотної та карбувальної майстерні виконували ремонтно-профілактичні, реставраційні, оздоблювальні роботи у лаврських церквах, виготовляли іконостаси, хрести, іконні рами, інші речі церковного призначення, золотили їх, виконували різьблення – як для продажу в церковних крамницях Лаври, так і на замовлення прочан та церковних громад.

Протягом 1895–1896 рр. корпус № 31 було відремонтовано; у 1900 р. здійснено перебудову фотопавільйону відповідно до рекомендацій художника-фотографа Г. Лазовського за проектом архітектора Є. Єрмакова; у 1911 р. корпус знову відремонтувати та електрифікували [4, с. 1273].

На початку 1920-х років майстерня припинила свою діяльність у зв'язку з громадянською війною та більшовицькою навалою радянських московитів в Українську Народну Республіку, незалежність якої проголошено 22 січня 1918 р. Четвертим Універсалом Української Центральної Ради у м. Києві.

Будівля корпусу № 31 зазнала руйнувань внаслідок по-

Рис. 2. Загальний вигляд південного та східного фасадів корпусу № 31

трапляння трьох артилерійських снарядів під час перестрілки більшовицьких радянських військ з добровольчими загонами Української Народної Республіки в кінці 1919 р. та під час відступу польського війська з Києва у середині 1920 р. Було зруйновано скляну галерею фотографії; пізніше на її місці було надбудовано третій поверх, який вирізняється особливо спрощеними формами.

Незважаючи на те, що на території Києво-Печерської лаври функціонував Музей культур та побуту (заснований 1922 року) та інші наукові і культурно-просвітницькі установи, у 1923–1926 рр. фактичним господарем в будівлях Києво-Печерської лаври було інвалідне містечко. Згідно архівних документів, мешканці інвалідного містечка (особи з інвалідністю) розкрадали та знищували церковне начиння, меблі, посуд, вчиняли спроби щодо захоплення музейних приміщень [25, с. 112]

В приміщеннях корпусу також проживали мешканці інвалідного містечка з кінця 1920 до 1926 р., що негативно вплинуло на його технічний стан в цілому, до часу, коли нарешті 29 вересня 1926 р. ВУЦВК і РНК УРСР було прийнято постанову «Про визнання колишньої «Києво-Печерської лаври» історико-культурним державним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко» і мешканців інвалідного містечка було від-

селено з території Лаври [7; 28, с. 125].

Так до 1941 р. будинок використовувався як житловий. У 1942–1943 рр. він зазнав руйнації під час Другої світової війни – залишилися лише несучі зовнішні стіни та окремі внутрішні перегородки. Пошкодження становили близько 64%. У 1948 р. його законсервували [26]

Корпус відбудували у 1955 р. для розміщення гуртожитку Управління будівництвом будинків уряду УРСР.

До 1960-х років приміщення пам'ятки тимчасово орендувалися під розміщення фабрики по виробництву гумових виробів, дещо пізніше і до 1988 р. – під розміщення швейного цеху фабрики з виготовлення театрального реквізиту Міністерства культури УРСР. Планувалося, що орендарі мали бути відселені протягом 1985–1988 рр. відповідно до рішення Київського міськвиконкому від 17.05.1985 р. № 499 у зв'язку із запланованим капітальним ремонтом з пристосуванням до потреб реставраційних майстерень Заповідника: живопису, тканин, книги, металу, художньої майстерні, фотолабораторії, під побутові та технічні приміщення [8]

Певний негативний вплив на стан збереження пам'ятки справило недбале використання корпусу орендарями в повоєнний час, про що свідчать результати обстеження будівлі, виконаного у 1980 р. фахівцями Інституту

Рис. 3. Фрагмент південного та східного фасадів корпусу № 31. Прогресуюча деструкція лицевої поверхні цегляного мурування у цокольної частині (вперше зафіксовано у березні 2019 р.)

«Укрпроектреставрація» [9]. Тому 1986 р. на замовлення Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Республіканським проектним інститутом «Укржилпроект» складений проект на виконання комплексного капітального ремонту та реконструкцію корпусу (за виключенням підвального приміщення, нині підземки № 28, в яку інтегровано будівлю пам'ятки під час її спорудження) у зв'язку з незадовільним станом несучих і огорожуючих конструкцій будівлі.

Під час виконання передпроектних вишукувань у 1984 р., у технічних умовах КП «СУППР» зазначав, що корпус № 31 перебуває у відносно стійкому стані, тому застосування додаткових спеціальних протизсувних заходів не потребує, окрім виконання благоустрою навколо корпусу з улаштуванням системи організованого відведення поверхневих вод з території пам'ятки [10].

Згідно зазначеного проекту капітального ремонту планувалося виконати перепланування приміщень відповідно до потреб розміщення реставраційних майстерень, дерев'яні перекриття замінити на залізобетонні, сходові марші реконструювати і влаштувати із залізобетонних збірних елементів по сталевих косоурах, поштукатурити поверхні фасадів та внутрішні стіни, виконати фарбування фасадів на основі відповідного паспорту,

замінити конструкції даху та покриття. Всі інженерні комунікації, електропостачання, тепlopостачання, водопостачання, комунікації телефонного зв'язку мали бути повністю реконструйовані.

Існуючу підземку, що прилягає до корпусу № 31 (з північної сторони) і з'єднана з ним дверним отвором, зазначеним проектом не планувалося відновлювати до проведення в ній археологічних досліджень. Вона потребувала термінового ремонту спеціалізованою організацією (відповідно до постанови РМ УРСР № 53 від 02.02.1977 р.).

У грудні 1986 р., в рамках підготовки проекту на виконання капітальних ремонтних робіт будівлі, експертом-інженером Ю. Рижевським відділу експертизи технічного управління Київського міськвиконкому виконується обстеження підвалу пам'ятки та підземної споруди (нині це підземна споруда № 28), яка прилягає до корпусу № 31 з північної його сторони. Експерт зробив припущення, що на стіну підземки опирається північний фасад корпусу № 31 та імовірно є його фундаментом. При цьому об'єму підвалу (підземки № 28) від рівня підвалу корпусу № 31 починається коридор, що проходить під корпусом і веде в об'єм підземки, розташованої за плямою забудови корпусу. Експерт приходить до висновку, що, судячи з розміру цегли, характеру мурування, розміщення підва-

Рис. 4. Фрагмент південного фасаду корпусу № 31 з незавершеним благоустроєм території

лу (підземки № 28), шву між підвалом корпусу № 31 та підземкою, ця підземка існувала до будівництва корпусу № 31, який був придобаний до підземки. Експерт фіксує незадовільний стан конструкцій підземки (сліди систематичного замокання склепінчастої стелі та тріщина на склепінні з розкриттям до 2 мм та довжиною 5–6 м). Тріщина на склепінні вказує на нерівномірне просідання стін підземки внаслідок замокання основи фундаменту під ними поверхневими водами через приямки вікон північного фасаду, через стару дренажну систему, можливі втрати із старих водонесучих комунікацій (імовірно, із водонесучих комунікацій, розташованих вище по схилу). З метою усунення факторів впливу на технічний стан підземки, експерт вважав необхідним застосування додаткових археологічних, топографічних, інженерно-геологічних досліджень в цьому районі, результати яких мали бути покладені в основу розробки проекту реконструкції та ремонту підземки [11].

Деяко пізніше, у 2001 р., археологами Заповідника було виконано архітектурно-археологічне обстеження підземної споруди № 28, в яку інтегровано корпус № 31 під час його будівництва. В результаті дослідження було з'ясовано,

що фундаменти південної стіни підземки виконано з пісковика та червоної цегли на вапняно-піщаному розчині з невеликим (15 см) розширенням відносно стінового мурування. В площині всіх шурфів фіксувалася підлога XVIII ст., виконана жовтою цеглою розміром 24 x 13 x 7 см. Покриття підлоги із цегли покладено безпосередньо на шар материкового лесового суглинку [1, с. 14].

На замовлення Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Державною науково-технологічною лабораторією консервації та реставрації пам'яток Міністерства у справах будівництва та архітектури України у 1993 р. був розроблений Робочий проект влаштування гідроізоляції в основі стін пам'ятки архітектури – корпусу № 31 КПДІКЗ.

В результаті натурного обстеження і лабораторних аналізів вологісного стану цегляної кладки корпусу № 31, виконаного лабораторією у жовтні 1993 р., з'ясовано, що цегляне мурування північного і західного фасадів мають підвищену вологість: від 5,6 до 17,5, причиною чого є підсмоктування вологи із ґрунтового масиву основи фундаментів будівлі та прилягаючого ґрунтового масиву схилу, біля підніжжя якого знаходиться північний фасад, де

і накопичується волога.

Окрім цього, рівень ґрунту біля північного та західного фасадів на період дослідження знаходився на 0,3–0,6 м вище рівня підлоги приміщень інтересу, що є однією із суттєвих причин підвищення вологості цегляної кладки фасадів, а відсутність вимощення уздовж фасадів обумовлює безперешкодне проникнення вологи до цегляної кладки.

З метою нормалізації вологісного рівня рекомендовано передусім виконати благоустрій території навколо північного та західного фасадів, що включає розчистку фасадів від ґрунтового масиву, влаштування вимощення уздовж фасадів, влаштування вертикальної та горизонтальної гідроізоляції основи північного та західного фасадів.

Капітальні ремонтні роботи корпусу № 31 були розпочаті 30.06.1989 р. Будівлю здано в експлуатацію відповідно до акта робочої комісії від 04.01.1994 р., однак станом на 21.06.1994 р. протягом майже шести місяців будівля не експлуатувалась.

Невдовзі після завершення капітальних ремонтних робіт на пам'ятці, 4–5 червня 1994 р. сталася аварія системи водопостачання в приміщенні відділу реставрації живопису та приміщенні вентиляційної камери загальною площею близько 120 м². Рівень води в приміщеннях сягав 1 м; декілька днів вода заливала приміщення корпусу, що призвело до непридатності до експлуатації корпусу в цілому, адже вийшли з ладу системи електро та водопостачання, конструктивні елементи приміщень (стіни, підлога, стелі) були значно перезволожені. З доповідної записки заступника директора Центру реставрації та експертизи Заповідника О. Д. Шпетної довідуємось, що вода крізь перекриття інтенсивно лилася у підземну споруду XVIII ст. № 28, однак після відключення системи водопостачання 06.06.1994 р. жодних оперативних заходів щодо усунення причини аварії, а також її наслідків вжито не було аж до 09.06.1994 р. Окрім цього, О. Д. Шпетна наголосувала, що з початку 1994 р. це була вже друга аварія на водонесучій комунікації, оскільки у травні 1994 р. також сталася аварія в межах корпусу на системі централізованого опалення [13; 14].

Не дивлячись на те, що протягом перших декількох місяців 1994 р. сталося дві масштабні аварії, 17 листопада 1994 р. знову сталася масштабна аварія опалювальної системи в приміщеннях корпусу № 31. Цього разу розрив труби опалення в горішньому об'ємі та в приміщенні бойлерної призвів до замокання цегляного мурування стін та штукатурного шару в 60% приміщень корпусу. В результаті аварії вийшли з ладу опалювальна система, електрообладнання та електромережа будівлі [15].

Незважаючи на те, що згідно акта робочої комісії від 04.01.1994 р. будівлю пам'ятки було здано в експлуатацію після завершення капітальних ремонтних робіт, 7 липня 1995 р. співробітниками наукового відділу охорони пам'яток встановлено, що капітальний ремонт корпусу не завершили у повному обсязі. Уздовж північного фаса-

ду корпусу було відсутнє вимощення, тому під час атмосферних опадів вода заливала приміщення підземної споруди № 28, що загрожувало руйнуванням конструктивних елементів підземки, оголенням підшви фундаменту корпусу № 31 та непередбачуваними наслідками в майбутньому. Це створювало реальну загрозу стійкості та стану збереження будівлі в цілому. Окрім цього, були припинені роботи по благоустрою прилеглої території навколо корпусу № 31, яка заросла самосійною рослинністю [16].

Як наслідок, у січні – лютому 1996 р. співробітники науково-дослідного відділу охорони пам'яток зафіксували сколюючі тріщини довжиною 1,5–2,5 м з розкриттям 2–3 мм в конструкціях перегородок двох суміжних приміщень східного крила пам'ятки на рівні третього поверху та волосяні тріщини на стелі в приміщеннях другого поверху того ж таки східного крила будівлі, а також деструкцію штукатурного та фарбового шарів стін приміщень нижнього поверху корпусу, що, імовірно, є наслідком нерівномірного просідання основи фундаментів будівлі в результаті техногенного підтоплення через аварії на водонесучих комунікаціях, які сталися протягом останніх декількох років та, імовірно, неякісного виконання штукатурних та малярних робіт при порушенні технології виробництва під час проведення капітального ремонту 1994 р. [17].

1 квітня 1999 р. стався черговий порив мережі водопроводу d 150 мм біля корпусу № 31, що спричинив провал ґрунту біля південно-західної сторони корпусу № 44, що на території Нижньої лаври, внаслідок суфозії ґрунту в дренажний колодязь штольні № 6, розташовані поруч західного фасаду корпусу № 44. В результаті пориву водомережі всі колодязі інженерних комунікацій на ділянці схилу між к. № 31 та к. № 44 були заповнені водою висотою на 20–30 см. Аварію ліквідували силами РЕВМ-2, однак через інтенсивний виток води з водопровідної мережі в штольню було вивезено близько 30 м³ ґрунту. Постраждав також і корпус № 31 [18].

5 травня 2000 р. в корпусі № 31 внаслідок незадовільного технічного стану водогінних труб, що втратили придатність до експлуатації через зношеність, стався порив стояка водогону, який проходить з першого поверху в приміщення санвузла, розміщеного на другому поверсі. В результаті аварії відбулося перенасичення ґрунтового масиву основи будівлі вологою, просідання ґрунту та утворення горизонтальних тріщин з розкриттям до 1,5 см в цегляному муруванні перегородок санвузла, просідання його підлоги з покриттям із керамічної плитки, підмокування цегляної кладки несучих стін, розташованих поряд із санвузлом [19].

Особливу увагу необхідно звернути на той факт, що у 1988 р. Інститутом «Київпроект» на замовлення КПДІКЗ було розроблено проектну документацію щодо благоустрою території навколо корпусу № 31 з укріпленням конструкцій підземки № 28 та влаштуванням гідроізоляції, однак, на жаль, він до сьогодні не був втілений в життя [20].

Рис. 5. Улаштування фальш-цоколів на північному фасаді корпусу № 31

Уздовж північної та західної стін пам'ятки з метою захисту від перезволоження було змуровано фальш-цоколь з повітряними каналами для природної вентиляції, верхня частина яких вкрита металевим відливом (звісом). Однак внаслідок впливу агресивних факторів природно-кліматичного середовища, постійного перезволоження вологою атмосферних опадів у вересні 2004 р. кладка фальш-цоколу північно-західної частини фасаду на відрізок 10–15 м стала руйнуватися і була розібрана [21].

Оперативно, того ж таки вересня 2004 р., працівниками спецдільниці підземних робіт Заповідника фальш-цоколь було відновлено з улаштуванням вертикальної гідроізоляції стіни. Однак уже в березні 2006 р. були зафіксовані прояви руйнування фальш-цоколу: утворення тріщин в його муруванні, підвищення вологості стін. Наслідком цього став розвиток паразитуючої мікрофлори та утворення висолів на поверхні стін приміщень інтер'єру, що свідчить про порушення цілісності гідроізоляції, прогресування руйнівних процесів у конструктивних будівлі. Це говорить про необхідність ретельного дослідження пам'ятки з метою подальшого виконання комплексних ремонтно-реставраційних робіт [22].

Наразі корпус № 31 – це триповерхова зі східного (двоповерхова на високому цоколі та так званому стилобаті), одноповерхова із західного, двоповерхова з південного та частково з північного фасадів, з підвалом будівля. Її конструкція – монолітне цегляне мурування з несучими поздовжніми і поперечними стінами. Будинок на стрічкових підмурках, зі складним в плані ступінчастим абрисом південно-східного фасаду, вкритий вальмовим дахом з металевим покриттям із оцинкованої покрівельної сталі. Стіни зроблені із жовтої цегли, складені на вапняно-піщаному розчині, викладені під розшивку швів, штукатурний шар зберігся на площині північного та західного фасадів, всі фасади побілені. Східний фасад завершений щипцем. Фасади оформлені без виразних стилєвих ознак, розчленовані простими карнизами і гуртами. Прорізи вікон прямокутні, на стінах західного фасаду оздоблені ланцюжками з рустів. Входи до будівлі влаштовані у центральній частині східного, північного та західного фасадів. Система планування внутрішніх приміщень – коридорна, з одно- і двобічним розташуванням приміщень. Поверхи розділені коридорами, складної різнорівневої споруди (північна та південна частини будівлі

Рис. 6. Західний фасад корпусу № 31

мають різні відмітки підлоги). Перекриття пласкі, із залізобетонних плит, сходові марші із залізобетонних збірних елементів по сталевих косоурах.

Споруда має централізоване опалення, водопостачання, каналізацію, електропостачання, телефон.

Отже, основними факторами негативного впливу на технічний стан пам'ятки є насамперед агресивні природно-кліматичні фактори, складні інженерно-геологічні умови її розташування на крутому перепаді рельєфу Лаврського яру, у зсувонебезпечній зоні, нещадна експлуатація корпусу орендарями та насельниками у різний час. Чи не найнебезпечнішим є техногенний фактор, що спричиняє перезволоження конструктивів пам'ятки через аварійні неконтрольовані витоки води на інженерних водонесучих комунікаціях як в межах пам'ятки, так і на прилеглий до неї ділянці, а також, вище по схилу, на території Митрополичого саду. Остання аварія сталася 30 листопада 2022 р., коли відбувся порив магістральної тепломережі, який призвів до руйнування пам'ятки архітектури місцевого значення – підземної споруди № 9 «Винний льох у саду Митрополита». Тоді утворились три гігантські провали денної поверхні розмірами орієнтовно 10 x 7 x 2 (h) м,

9–10 x 6 x 2 (h) м, 4 x 4 x 2 (h) м. Два найбільші виникли уздовж теплотраси, третій – під підмурками ділянки № 1 пам'ятки архітектури національного значення Монастирські мури (корпус № 92), оголивши їх повністю, загрожуючи їх подальшій руйнації (корпус № 92 наразі перебуває на консервації). До того ж, потік гарячої води з аварійної ділянки тепломережі Митрополичого саду спрямувався нижче по схилу до корпусу № 31, затоплюючи на своєму шляху колодязі інженерних комунікацій. Відбулося проникнення гарячого потоку під корпус № 31 та витікання зі стелі його підвального приміщення, що призвело до перезволоження приміщень підвалу, майстерень на усіх поверхах гарячою паром, розвитку паразитуючої мікрофлори, прогресуючої деструкції штукатурного шару в приміщеннях підвалу, перезволоження та збурення фарбового шару конструктивних елементів інтер'єру реставраційних майстерень, спричинило негативний вплив підвищеної вологості повітря на стан збереження пам'яток прикладного мистецтва, які в той час перебували на реставрації в зазначених майстернях [23; 24]

Наразі наявність численних вертикальних та горизонтальних тріщин (особливо північної, південної та

східної частини будівлі) мають тенденцію до прогресування, вказують на тривалий розвиток зсувних процесів. Оскільки в основі споруди залягають ґрунти з різними фізико-механічними властивостями (лесові супіски та суглинки, делювіально-зсувні ґрунти), їх наявність, а також різночасові добудови та прибудови, ймовірно, можуть призводити до нерівномірного осідання різних частин споруди, що спричиняє деформаційні процеси в конструктивних елементах будівлі.

Пам'ятка зазнає прогресуючих деформаційних процесів конструктивних елементів будівлі перш за все через те, що розташована на крутому перепаді рельєфу, у зсувонебезпечній зоні правого берега річки Дніпро, що піддається перезволоженню поверхневими водами, внаслідок неконтрольованого витоку води під час техногенних аварій, спричиняючи нерівномірне просідання ґрунтів в основі фундаментів споруди внаслідок суфозії.

Негативним фактором впливу на стан збереження пам'ятки є: часткова відсутність (східний фасад) або незадовільний стан вимощення уздовж північного фасаду будівлі; зарослі самосійною рослинністю вимощення уздовж південного та східного фасадів; незадовільний стан зливовідвідної системи, влаштованої на покрівлі з північної сторони та її відсутність з південної; занедбаність прилеглої території з південної та східної сторін пам'ятки (зарості самосійної рослинності, недоглянуті та невпорядковані насадження фруктових, ягідних дерев та кущів, що щільним кільцем огортають фасади на висоту до 8 м), що є додатковим фактором перезволоження конструктивних елементів будівлі та перешкодою їх природній аерації, сприяє застою та акумуляції вологи, розвитку паразитуючої мікрофлори, яка згубно впливає на цілісність конструктивних елементів пам'ятки, сприяє поглибленню процесу прогресуючої деструкції ліцевої поверхні цегляного мурування в нижній частині східного та частини південного фасаду (вперше виявлене в березні 2019 р.).

Вагомим фактором впливу на стан збереження пам'ятки є техногенний фактор, як-от підтоплення поверхневими водами та інфільтрація вологи під будівлю внаслідок аварійних поривів інженерних водонесучих комунікацій, які мали місце протягом 1994–2022 рр. і розташовані як в будівлі, так і на прилеглої території, а також вище по схилу, зокрема, на території Митрополічного саду.

Погіршення стану пам'ятки найімовірніше спричинено внаслідок порушення роботи вертикальної та горизонтальної гідроізоляції фасадів через давність виконання комплексних ремонтно-реставраційних робіт (близько 30 років тому).

На жаль, робоча документація, розроблена Інститутом «Київпроект» у 1988 р. на укріплення фундаментів підземки № 28, в яку було інтегровано будівлю під час її спорудження, з влаштуванням гідроізоляції конструктивів підземки та благоустроєм прилеглої території, так і не була реалізована з того часу і донині.

Аналізуючи наявну інформацію протягом останніх більше 30-ти років, з певною долею відповідальності приходимо до висновку про недбале ставлення до збереження пам'ятки в контексті зволікання та несвочасного застосування необхідних заходів збереження об'єкту культурної спадщини, про що свідчать відповідні акти, доповідні, протоколи нарад. В них зафіксовано, що конструктиви пам'ятки багаторазово піддавались руйнівній дії перезволоження внаслідок як техногенних аварій, так і несвочасної їх ліквідації, зволікання з оперативним усуненням наслідків цих аварій, що надовго виводило з ладу та унеможливило використання споруди за призначенням, поступово, систематично, неухильно перезвожуючи ґрунтовий масив, спричиняючи порушення його цілісності, стійкості і міцності, адже територія Верхньої лаври в основному сформована насипними ґрунтами.

Отже, характер і конфігурація тріщин у внутрішніх та зовнішніх конструкціях пам'ятки свідчать про наявність зрушення основного масиву будівлі у південно-східному напрямку (паралельно схилу, у конструкціях підземної споруди № 28 – також у тому ж напрямку), ймовірно, внаслідок активізації зсувних процесів, зумовлених складним рельєфом, каталізатором чого можна вважати в певній мірі наслідки перезволоження конструктивів об'єкту та ґрунтового масиву в результаті техногенних аварій. Вірогідним чинником розвитку деформації може бути перманентне перезволоження несучих конструкцій, процес нединамічний, уповільнений.

Станом на сьогодні пам'ятка потребує термінового виконання ремонтно-реставраційних робіт на підставі наукової проектно-кошторисної документації, якій мають передувати комплексні наукові дослідження стану конструктивів будівлі, детальне інструментальне інженерне, інженерно-геологічне, геодезичне обстеження, зокрема, стану фундаментів, конструктивів підземної споруди № 28, в яку було інтегровано будівлю під час її зведення, а також виконання детальних історико-архівних вишукувань для отримання інформації щодо первісного проекту, етапів будівництва складної різномірної споруди (східна та західна частини будівлі мають різні відмітки підлоги). Окрім цього, необхідно дослідити стан інженерних комунікацій, інженерно-геологічні та геодезичні умови прилеглої до пам'ятки території.

Незважаючи на складний історичний період розвитку нашої країни, включаючи зміну політичних сил і ідеологій, буремні роки розвитку та становлення української державності, численні революції, війни, окупацію, відновлення незалежності, напад РФ на незалежну Україну та вчинення нею геноциду українського народу, пам'ятка до нашого часу все ж зберегла свою цілісність і автентичність завдяки самовідданій копійчкій роботі корифеїв українського реставраційного мистецтва і пам'яткоохоронців. На жаль, наразі вона перебуває у незадовільному технічному стані та конче потребує комплексного глибокого фахового дослідження, відновлення та реставрації,

оскільки є унікальним зразком монастирської архітектури кінця XIX ст., однією із споруд, що репрезентує цінну забудову Києво-Печерської лаври.

ДЖЕРЕЛА

1. Балакін С. А. Звіт про археологічні дослідження на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2001 році. Київ, 2002 // КПЛ-А-НДФ-№688.
2. Демчишин М. Г., Соковніна Н. Х., Вдовіченко С. В., Кріль Т. В., Анацький О. М. Інженерний захист території Києво-Печерського заповідника. Міжнародна наук.-практ. конф. «Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геологічного ризику» під патронатом ЮНЕСКО, Україна. Київ, 5–7 листопада 2013, с. 92–103.
3. Драновська В. М. До питання історії архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври. Цивільна забудова Лаври. Корпус № 31. Історія спорудження та перебудов. *Могиланські читання*: зб. наук. праць. Київ, 2010. С. 576–587.
4. Звід пам'яток історії та культури України: енциклопед. вид. у 28 т. / голов. ред. В. Смолій; НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. Київ : Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 2021. Кн. 1. Ч. 3 С-Я.
5. Кудрицький А. В., Лабінський М. Г. (упоряд.). Мистецтво України: Біографічний довідник. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1997. 700 с. URL: https://ia601504.us.archive.org/18/items/mystetstvo-ukrainy-1997/mystetstvo_Ukrainy_1997.pdf. (дата звернення березень 2024 року)
6. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території і нерухомих пам'яток. Паспорт пам'ятки архітектури місцевого значення Майстерня фотографічна, НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Київ, 2009.
7. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Історична довідка пам'ятки архітектури місцевого значення Фотографія (корпус № 31). 1993. 1 с.
8. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів наукового відділу аналізу проектних робіт, координації наукових архітектурних досліджень, охорони та обліку нерухомих пам'яток. Республіканський проектний інститут «Жилремстрой». Робочий проект комплексного капремонта корпусу № 31 Києво-Печерського заповідника по ул. Январского восстания, 21. Об'єктна частина. Киев, 1986.
9. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Матеріали обстеження будівлі XIX ст. Фотографія, корпус № 31 Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Українським спеціалізованим науково-реставраційним проектним інститутом «Укрпроектреставрація», м. Київ, 1980.
10. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів наукового відділу аналізу проектних робіт, координації наукових архітектурних досліджень, охорони та обліку нерухомих пам'яток. Лист КП «СУППР» головному інженеру Києво-Печерського заповідника т. Глінкіну М.А. від 19.11.1984 р. № 8/243.
11. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Заключение о техническом состоянии подвала корпуса № 31 КПИКИЗ по ул. Январского восстания, 21. Начальник отдела экспертизы технического управления Киевского горисполкома Н.А. Карпенко. Эксперт-инженер Ю. Рыжевский. 23 декабря 1986 г. Дело № 521. С. 6.
12. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів наукового відділу аналізу проектних робіт, координації наукових архітектурних досліджень, охорони та обліку нерухомих пам'яток. Рабочий проект устройства гидроизоляции в основании стен памятника архитектуры – корпуса № 31 КИГИКЗ // Государственная научная технологическая лаборатория консервации и реставрации памятников «Конрест». Киев, 1993.
13. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів наукового відділу аналізу проектних робіт, координації наукових архітектурних досліджень, охорони та обліку нерухомих пам'яток. Протокол совещания КПИКИЗ по вопросу аварии на водопроводной сети корпуса № 31 от 21 июня 1994 г.
14. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів наукового відділу аналізу проектних робіт, координації наукових архітектурних досліджень, охорони та обліку нерухомих пам'яток. Доповідна записка генеральному директору МО «КПДІКЗ» Ю. Д. Кібальнику від заступника директора Центру реставрації та експертизи Заповідника О. Д. Шпетної від 09.06.1994 р.
15. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухо-

мих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток МО «КПДІКЗ» про порив опалювальної системи в корпусі № 31, від 17.11.1994 р.

16. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток МО «КПДІКЗ» щодо незавершення капітальної роботи ремонту корпусу № 31 в повному обсязі (призупинено роботи по благоустрою території навколо будівлі). 07 липня 1995 р.

17. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток МО «КПДІКЗ» про фіксацію тріщиноутворення в корпусі № 31 від 19.03.1996 р.

18. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПІКЗ про порив водопровідної мережі біля корпусу № 31 від 03.04.1999 р.

19. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПІКЗ про порив водопровідної мережі корпусу № 31 від 12.05.2000 р.

20. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПІКЗ про технічний стан пам'ятки архітектури «Фотографія» (за генпланом корпус № 31, охоронний № 4/60), від 23.07.2002 р., реєстр № 52.

21. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПІКЗ огляду технічного стану пам'ятки архітектури «Фотографія», охоронний №4/60, по генплану – корпус № 31, від 01.10.2004 р. № 70

22. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПІКЗ огляду пам'ятки архітектури «Фотографія» (корпус № 31), охоронний № 4/60 від 02.03.2006 р. № 29.

23. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт про утворення провалів на території Митрополічного саду та огляду підземної споруди № 9 «Винний лях у саду митрополита», пам'ятки архітектури місцевого значення, охор. № 893/4-Кв, у зв'язку з аварійним поривом тепломережі від 31.10.2022 р., реєстр № М 106–22;

24. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт огляду підземної споруди № 9 «Винний лях у саду митрополита», пам'ятки архітектури місцевого значення, охор. № 893/4-Кв, у зв'язку аварійним поривом тепломережі від 03.11.2022, реєстр № М 111–22

25. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. Київ, 1992. 283 с.

26. Петров С. П. Історична довідка. Корпус № 31. Охоронний № 4/60 ВК КМРНД від 28.12.94 р. № 20-р

27. Рыбин В. Ф., Боковой В. П., Куцыба В. А., Черевко И. А. Инженерная защита Киево-Печерской лавры от подтопления: Тр. Междунар. Научно-практ. конф. «Проблемы и опыт инженерной защиты урбанизированных территорий и сохранения наследия в условиях геоэкологического риска», 5–7 ноября 2013 г. Киев, Феникс, 2013, Т. 6, с. 109–122.

28. Хронологічне зібрання законів, Указів Президії Верховної Ради, постанов, розпоряджень Уряду Української РСР (1917–1941 рр.). Київ, 1963. Т. 1 305 с.

29. Центральний державний історичний архів України, ф. 128, оп. 2, спр. 907.

Zahryva N.A. Factors influencing the state of preservation of architectural monuments of local significance – photographic workshop: past and present

In the proposed article, the author made an attempt to describe, systematize, and analyze information little known to the general public, starting from the establishment of the monument to the present day: the stages of construction and reconstruction, the use of the monument in different periods of its existence and the impact of these processes on the technical condition of the building, survey monuments of architecture and its results, proposals and taking appropriate measures to eliminate the influence of negative factors on the technical condition of the structural elements of the monument, the implementation of complex repair and restoration works and their quality analysis, the introduction of works on the improvement of the adjacent territory with the aim of maximum

Деякі науковці відносять Татарку до нагірної частини історичної місцини, відомої під назвою Лук'янівка, інші стверджують, що вони є рівноцінними, нерозривно пов'язаними між собою історично сформованими територіями, а їхня історія переплетена спільними подіями, містобудівними перетвореннями, що ґрунтуються на принципах органічного поєднання регулярності розпланувальної системи з урахуванням складного рельєфу.

Основними історичними вулицями Татарки є Лук'янівська, Стара Поляна, Отто Шмідта, Татарська, Нагірна, Макарівська, Загорівська, Половецька, Печенізька. Розпланування Татарки реалізовувалося відповідно до плану Києва, затвердженого 1837 р., на якому зафіксовано квартали з вулицями, що пізніше отримали назви Половецька, Татарська, Печенізька, та перпендикулярну до них вулицю Загорівську (тоді – Багговутівську) (вулиця у подальшому стала основою, каркасом майбутнього архітектурного засвоєння місцевості). Складний рельєф Татарки, прорізаний ярами зі значними перепадами, не став на заваді інтенсивному її заселенню, яке отримало імпульс та активно розпочалося після повені 1845 р. Особливо цьому сприяло розташування Татарки на височині по відношенню до Подолу. На той час поблизу сучасної вулиці Татарська вже проживали нижньгородські татари.

Згідно з даними архітектора Миколи Самонова, у 1866 р. тут відбувалися активні містобудівні перетворення: було розплановано майже половину вулиць та провулків, ще стільки ж очікувало на будівництво. У 1871–1874 рр. на розі Овруцької та Загорівської вулиць було споруджено архітектурну доміанту – церкву Святого Федора (Федорівську церкву) (на сьогодні знесена).

У середині XIX ст. Татарка мала садибний характер забудови, яка була одно-двоповерховою, переважно дерев'яною, іноді обкладеною цеглою. Згідно з планом Києва 1861 р. та «Правилами забудови», розробленими у 1861 і 1873 рр., забудова досліджуваної місцевості мала провінційний характер. Всі вулиці були віднесені до 3-го або найнижчого 4-го розряду. Тут дозволялось, окрім цегляних будівель, спорудження дерев'яних будинків по червоній лінії вулиці без особливих прикрас по фасадах.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку із цегляним бумом на історичних вулицях Татарки з'являється визначна забудова, що має історико-архітектурну цінність. Зводяться як окремі будівлі, так і комплекси за індивідуальними проектами відомих київських архітекторів М. Артинова, В. Безсмертного, М. Бобрусова, Є. Єрмакова, Е. Братмана, М. Гарденіна, М. Казанського, В. Ніколаєва, К. Остроградського. З 1900-х рр. територія починає використовуватися також і для розміщення промислових споруд, зокрема комплексу «Товариство київського кабельного заводу».

У 1914 р. відбувається перегляд розподілу вулиць, площ та провулків Києва за будівельними категоріями. За новими правилами, затвердженими Київською міською думою, вулиці Герцена (тоді – Осіївська) та Овруцька були віднесе-

ні до 2-го розряду; крім кам'яних (у тому числі одноповерхових), на них допускалося будівництво по лінії забудови вулиці дерев'яних на кам'яних поверхах або на напівповерххах, критих залізом будинків, зі сходами у кам'яних частинах із вогнетривких матеріалів, а в середині дворів – на кам'яних фундаментах або стовпах з господарськими службами. До 3-го і 4-го розрядів віднесені вулиці Лук'янівська, Нагірна, Стара Поляна, Макарівська, Татарська, Якубенківська, а також провулок Делегатський (тоді – Федорівський), де дозволялося будівництво дерев'яних на кам'яних фундаментах та дерев'яних стовпах, критих залізом будинків із покращеними фасадами.

У 20-х рр. XX ст., незважаючи на прийнятий декрет «Про скасування права приватної власності на нерухомість у містах», а також оновлене законодавство у сфері житла, була проведена деяка денационалізація нерухомості для невеликих будинків; деякі будівлі, в тому числі на Татарці, були повернуті колишнім власникам.

У 30-х рр. розпочалася широкомасштабна реконструкція міста, що спричинила знесення малоповерхової забудови і на центральних вулицях Татарки, а у повоєнні роки цей процес продовжувався. У 1960–1980 рр. майже вся історична забудова вулиць Татарської, Половецької, Печенізької, а також Делегатського провулку була знесена.

Делегатський провулок виник наприкінці XIX ст. під назвою Федорівський. Найменування походило від церкви св. Федора (Федорівська церква), що була споруджена поруч. Сучасну назву отримав у 1955 р. Делегатський провулок пролягає від Овруцької вулиці до кінця забудови [1, с. 163].

Згідно з аналізом картографічних джерел, зокрема «Топографічної карти Київської губернії» 1896, 1897 рр., а також «Плану Києва з навколишніми землями» 1902 р., можна зробити висновок про те, що перші споруди на місці нинішнього Делегатського провулку з'явилися ще до розпланування самого провулку та появи його офіційної назви. «План міста Києва та передмість» 1914 р. вперше фіксує Делегатський (тоді – Федорівський) провулок, який, як було зазначено, віднесено до другорядних у досліджуваній місцевості. Відповідно до розробленої Київським міським кредитним товариством інструкції щодо розцінки земель, при оцінці нерухомого майна, що надходило у заставу Товариства, вартість садибного місця на Делегатському провулку коливалася від 10 до 25 крб.

Житловий будинок полтавського дворянина Людвіга фон Рота. У доступних архівних документах не зафіксовано проекту будинку за адресою: Делегатський провулок, 4, а також плану з описом садиби, на території якої він був споруджений. Перша інформація про власника будинку з'являється у «Книзі обліку отримання податків, що стягувались із жителів Лук'янівської дільниці» за 1909–1916 рр. На основі цього документа можна зробити припущення, що будинок був споруджений у 1909–1911 рр., оскільки вперше оцінка нерухомого майна з'являється у 1911 р. На той час вона складала 240 руб., а кожен рік утримувалися податки, що поступово зростали: у 1911 р. – 3,20 руб.,

Мал. 1. Людвіг Христіан-Георгій Олександрович фон Рот

Мал. 2. Будинок за адресою: м. Київ, Делегатський провулок, 4. Фото 2023 р.

1916 р. – 8,78 руб. Згідно з книгою обліку, у 1911 р. садибою володів Володимир Олексійович Резниченко. Біографічних відомостей про першого власника не знайдено [2, с. 157].

За відсутності проекту фасадів житлового будинку на Делегатському провулку, 4, було проаналізовано плани сусідніх ділянок та проекти будівель, споруджених на Татарці у цей період. У державному архіві м. Києва знаходимо проект схожого житлового будинку, що споруджений на замовлення унтерофіцера Федора Домбровського, по сусідній Загорівській вулиці [3, арк. 3]. За проектом будинок прямокутний у плані, дерев'яний (згодом обкладений цеглою), головний фасад на п'ять вікон, має входи з правого торця та дворового фасаду. Тож можна зробити висновок, що подібні за архітектурою споруди характерні для даної історичної місцевості; фасади житлового будинку мали спорощені форми та лаконічний декор. Він являв собою рядову забудову на фоні інших дачних будинків або міських садиб.

У 1914 р. садиба перейшла у власність Людвігу Христіану-Георгію Олександровичу фон Роту – спадковому дворянину Полтавської губернії, ймовірно, німецького походження (мал. 1). Народився у 1862 р., закінчив Полтавську військову гімназію, а у 1881 р. – Полтавську військову академію, з якої був випущений підпоручиком у 33-й Єлецький полк; був батальйонним, а пізніше – полковим ад'ютантом. У 1890 р. фон Рот зарахований до запасу армії та затверджений земським начальником у Зіньківському повіті. У 1907 р. призначений неодмінним членом Зіньківської повітової Землевпорядної комісії. У 1911 р. у зв'язку з хворобою звільнений від служби в чині колезького радника. Був почесним мировим суддею Зіньківського повіту, гласним повітового та губерньського земських зборів. Точна дата переїзду фон Рота до Києва невідома, але з'ясовано, що вже у 1914 р. він володів садибою.

У травні 1914 р. фон Рот купує ще одну садибу загаль-

ною площею 848,5 кв. сажнів з дерев'яними одноповерховим будинком та двома флігелями на сусідній вулиці – Загорівській, 17 у дворянки Катерини Іванівни Тарасової. У документах значиться, що садиба була більшого розміру та щільніше забудована, ніж на Делегатському провулку.

В архіві збереглась заява Людвіга Олександровича фон Рота від 28 лютого 1918 р. до Київської міської управи з переліком всіх житлових приміщень, що розташовані в одноповерховому будинку на Делегатському провулку № 4, та людей, які мешкали в ньому. Згідно зі списком, у будівлі знаходилося 6 кімнат у користуванні самого власника, окремо кухня, передпокій та кімната для хатньої робітниці. В шести кімнатах проживало 8 чоловік, кімнати були мебльовані, опалювалися дровами. Одна кімната наймалася, опалювалася дровами, не освітлювалася, вікна виходили у двір [4, арк. 153].

Довідкове видання «Весь Київ: адресна та довідкова книга» за 1913–1916 рр. також містить перелік власників, що підтверджує інформацію з архівів щодо їхніх прізвищ та років перебування майна в їхній власності.

План м. Києва 1925 р. фіксує досліджуваний будинок у садибі на Делегатському провулку. Ділянка має Г-подібну форму, видовжену з північного заходу на південний схід, на території садиби розміщені господарська споруда та складної конфігурації у плані фасадний будинок.

Будинок полтавського дворянина Людвіга фон Рота розташований на червоній лінії забудови. Споруда одноповерхова на невисокому цоколі, на п'ять вікон, цегляна, пофарбована в охристий колір. У плані має складну конфігурацію, кілька різночасових добудов. Чоловий фасад вирішено у стилістиці історизму з елементами цегляного стилю, завершується поском дентикул. По вертикалі членується лопатками. Вікна прямокутні, обрамлені простими лиштвами. Північно-західна стіна – брандмауер. Тильний фасад має ідентичний декор (мал. 2).

Мал. 3. Будинок за адресою: м. Київ, Делегатський провулок, 6. Фото, 2014 р.

Житловий будинок інженера І. Мацнева. Інформацію про власників наступного будинку за адресою: Делегатський провулок, 6 можна почерпнути також із «Книги обліку отримання податків...» за 1909–1916 рр. Згідно із цим документом, першим власником садиби був Іпполіт Михайлович Мацнев (1909 р.) [4, арк. 168]. На основі цієї інформації можна припустити, що будинок був споруджений у 1908–1909 рр., оскільки вперше оцінка нерухомого майна з'являється у 1910 р. і на той час вона складала 2279 крб., податок – 3,70 крб. Також робимо припущення, що до розроблення проекту житлової будівлі міг бути причетний її перший власник, оскільки у біографії Іпполіта Мацнева зустрічаємо інформацію про його роботу над проектуванням відомого особняка на Лук'янівці.

Мацнев Іпполіт Михайлович (1870–1914 рр.) – представник спадкових дворян, інженер-механік, архітектор. У 1895 р. закінчив Московське технічне училище. Після навчання переїхав до Києва, де працював старшим інженером для доручень при службі тяги Південно-Західної залізниці, згодом – помічником начальника технічного відділу служби тяги. Іпполіт Мацнев був різнобічно обдарованою людиною. У 1911 р. він спроектував будинок для свого колеги, інженера Південно-Західної залізниці В. І. Русакова на вул. Студентській, 3 (тоді – вул. Дика) в історичній місцевості Лук'янівка. Будинок – цікавий приклад вирішення фасадів у стилі модерн. Головний фасад будівлі асиметричний, парадний вхід виділено невеликим ризалітом, який завершується аттиком із датою споруди, яка на сьогодні є пам'яткою місцевого значення за видом «архітектура».

За даними адресної та довідкової книги «Весь Київ», у 1912 р. будинком володів Іларіон Якович Савицький. Податок за той рік складав 15,72 крб. У 1916 р. нерухомість на Делегатському, 6 перейшла до Єлизавети Островидової. Інформація про життя та діяльність зазначених влас-

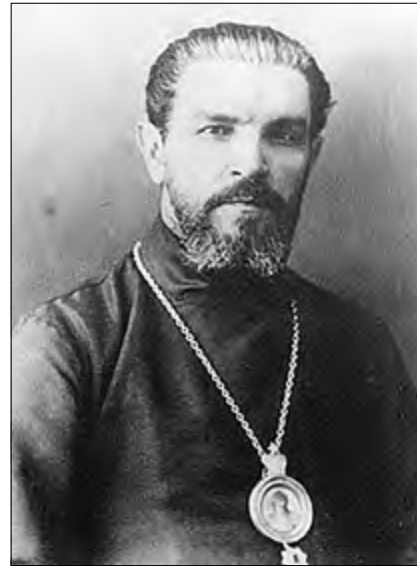
ників будинку відсутня [5, 156].

Будинок інженера І. Мацнева розташований на червоній лінії забудови провулку. Цегляний, пофарбований у вохристий колір, елементи декору – у білий, дах вальмовий. Головний фасад вирішено в стилістиці історизму з елементами так званого цегляного стилю. Будинок одноповерховий на високому цокольному поверсі, прямокутний у плані, на п'ять вікон із прибудовою з правого флангу з вхідною групою, над якою розташовано тристулкове вікно, оздоблене замковим каменем. Прибудова примикає до сусіднього будинку за адресою: вул. Делегатський провулок, 4. На лівому фланзі – розкріповка, що завершується фігурним аттиком. Розкріповка флангована канелюрованими лопатками. Поверхи розділяються між собою тягою. Завершується фасад карнизом, прикрашеним пояском триступінчастих дентикул, під яким розташовано фриз, оздоблений ширинками та змодельованим у цеглі декором. Вікна прямокутні із лучковими перемичками та замковими каменями. Південно-східна стіна брандмауерна (пізніше в ній пробито два прямокутних вікна) (мал. 3).

Житловий будинок, в якому у 1927–1930 рр. мешкав Микола Борецький. Інформація про власників будинку за адресою: Делегатський провулок, 12 в архівах не знайдена. З бібліографічних джерел відомо, що у цьому будинку у 1927–1930 рр. мешкав Микола Борецький – український духовний діяч, митрополит Київський і всієї України, нащадок київського митрополита Йова Борецького [6, с. 106; 7, с. 342] (мал. 4).

Народився М. Борецький 19 грудня 1879 р. у містечку Сарни Липовецького повіту Київської губернії (нині – село Монастирищенського району Черкаської області) в родині священника.

У 1901 р. закінчив Київську духовну семінарію та короткотермінові педагогічні курси в Харкові (1902 р.), у

Мал. 4. Митрополит Київський і всієї України Микола Борецький (1927–1937).

1904 р. висвячений на священника. Працював на Поділлі у парафіях, різних школах, в залізничній та однокласових школах, в гімназії в м. Жмеринці, у Винницькому учительському інституті, у Черкасах в учительській семінарії та у Гайсині в дівочій гімназії

З осені 1914 р. М. Борецький перебував на фронтах Першої світової війни – служив капеланом 250-го піхотного полку. Після повернення з фронту навесні 1917 р. Микола Борецький став настоятелем Миколаївського собору в м. Гайсині й невдовзі був обраний головою міської ради. На єпархіальному з'їзді Подільської губернії відстоював українізацію та автокефалію Української православної церкви. За запровадження української мови в богослужінні зазнавав утисків від єпархіального начальства.

На Другому Всеукраїнському Православному соборі у жовтні 1927 р. єпископа Гайсинського Микола Борецького обрали митрополитом Київським і всієї України. Окрім митрополичого служіння, він був у цей час також духовним керівником 12 парафій УАПЦ у Києві.

У січні 1930 р. на Першому Надзвичайному церковному Соборі УАПЦ був змушений підписати «акт самоліквідації» УАПЦ, після чого цю церкву формально ліквідували, а сам митрополит став парафіяльним священником. У березні-квітні 1930 р. митрополита Борецького не раз допитувало ГПУ, імовірно, перевіряючи можливість його залучення до процесу Спілки визволення України (СВУ). 2 квітня 1930 р. йому було висунуте обвинувачення в тому, що він, «використовуючи своє становище митрополита автокефальної Церкви, проводив протягом 1929 й початку 1930 рр. антирадянську роботу, що полягала в систематичних його виступах із церковної кафедри Софіївської церкви Києва з контрреволюційними промовами».

17 червня 1930 р. Борецького заарештували. Він утримувався в Київській і Харківській тюрмах. Там він тяжко захворів, був доведений тортурами до божевілля і вже тяжко хворий переведений до Соловецького концтабору, а потім, як безнадійно психічно хворого, його перевезли до Ленінградської психіатричної лікарні, де він і помер у 1937 р.

У с. Сарни Монастирищенської міської громади Уманського району Черкаської області відкрито меморіальну дошку на честь М. М. Борецького з текстом: «Я люблю свою Батьківщину і свою рідну церву. Микола Борецький (1879–1935). Уродженець с. Сарнів. Митрополит Української автокефальної православної церкви 1927–1930, вірний її захисник, талановитий проповідник. Репресований в 1930 році».

22 липня 2023 р. у Києві також урочисто відкрили та освятили меморіальний барельєф на честь Предстоятеля Української Автокефальної Православної Церкви митрополита Київського і всієї України Миколи Борецького (український скульптор Олександр Михайлицький). На дошці напис: «У цьому будинку у 1927–1930 рр. мешкав і звершував богослужіння предстоятель Української автокефальної правосла-

Мал. 5. Будинок за адресою: м. Київ, Делегатський провулок, 12. Фото 2014 р.

ної церкви і всієї України Микола Борецький (1879–1937). У цьому будинку він заарештований 17 червня 1930 р. московсько-більшевицькими катанами та засланий до російського концтабору, де був закатований за Христа та Україну».

Встановлення барельєфа ініціював речник Генерального штабу Збройних Сил України, відомий український історик, краєзнавець і громадський діяч Андрій Ковальов. Освячення меморіального барельєфа з благословення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія очолив архієпископ Вишгородський Агапіт (Гуменюк), намісник Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Будинок, у якому мешкав Микола Борецький, крім історичної має також архітектурну цінність. Він одноповерховий на невисокому цоколі, прямокутний у плані, цегляний, пофарбований у блакитний колір, елементи – у білий. Композиція симетрична, чоловий фасад на вісім вікон вирішено у стилістиці історизму з елементами цегляного стилю. Фасад завершується пояском дентикул, під яким розташовано ряд машикулів. По вертикалі членується лопатками. Віконні прорізи лучкові, обрамлені сандриками із замковими каменями. Підвіконня-полочки з кронштейнами та прямокутними фільонками (мал. 5).

У висновку, можемо зазначити, що об'єкти на Делегатському провулку становлять цінність як цікаві приклади малоповерхової житлової архітектури міста початку ХХ ст., що до сьогодні зберегли автентичність та форми, характерні для стилістики історизму з використанням елементів цегляного стилю. Вони є складовими і невід'ємною частиною історичної забудови Татарки, що відображають характер її традиційного архітектурного середовища. Одна із споруд також має історико-меморіальну цінність.

З огляду на незадовільний стан двох об'єктів (№ 4 та № 6), є нагальна необхідність у превентивних заходах щодо їхнього збереження та подальшого надання пам'яткоохоронного статусу всім трьом об'єктам. Також постає важливе завдання – налагодження дієвої комунікації представників органів виконавчої влади, що забезпечу-

ють формування та реалізацію державної політики у сфері охорони культурної спадщини з власниками об'єктів, здійснення необхідних ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах із забезпеченням збереженості їхнього предмету охорони, проведення заходів з їхньої ревалоризації для створення інвестиційної привабливості, а також регенерації та благоустрою самого Делегатського провулку.

ДЖЕРЕЛА

1. Вулиці Києва. Довідник за редакцією А. В. Кудрицького, Київ, 1995. 163 с.
2. Весь Київ: адресна та довідкова книга / С. М. Богуславський. Київ: Типографія 1-й Київської артілі Друкованої справи, вул. Трьохсвятительська, буд. 5, 1913. 157 с.
3. Державний архів міста Києва (далі – ДАК), ф. 163, оп. 41, спр. 5027.
4. ДАК, ф. 163, оп. 46, спр. 188.
5. Весь Київ: адресна та довідкова книга / С. М. Богуславський. Київ: Типографія 1-й Київської артілі Друкованої справи, вул. Трьохсвятительська, буд. 5, 1912. 156 с.
6. Оनाцький Є. Українська мала енциклопедія. Буенос Айрес, 1957. Кн. I. 106 с.
7. Борецький М. // *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с.: іл. 342 с.

Horkova A. O. A little-known lane on Tatarka and its historical sites

The article is devoted to the results of the study of historical buildings that are located on the territory of the Tatarka area in Kyiv, today these objects don't have monument protection status and are under the threat of physical destruction.

At the beginning of 2024, the Shevchenko district, the territory of which included the historical area of Tatarka, counts 1,388 objects of cultural heritage, of which only 27 are located within the boundaries of Tatarka. Despite such minor indicators, which would encourage the preservation of immovable heritage of the historical place, every year new threats are appeared in the form of developers or unscrupulous owners who destroy monuments.

To preserve such buildings, which became an «unwanted legacy», the city authorities introduced a moratorium on reconstruction and/or major repairs of the buildings of the 19th–20th centuries in order to prevent their destruction, thereby providing a certain time for their research and inclusion in the List of recently discovered objects of cultural heritage of the city of Kyiv.

Our attention was attracted by 3 residential buildings: No. 4, 6, 12 on Delehatskyi Lane, which are the only historical buildings on it that have survived to this day. These buildings were built in the historicist style using elements of the so-called brick style and give an introduction of the traditional character of the historical environment of Tatarka.

The relevance of the study is due to the need to signify historical, architectural significance of the objects located on Delehatskyi Lane, to highlight possible ways of their protection and to attract the attention of historians, monument experts, and the active public to their future fate.

Key words: Tatarka, Delehatskyi Lane, cultural heritage site, historical environment, historical monument, architectural monument, Mykola Boretskyi.

REFERENCES

1. Kudrytskyi, A. V. (Ed.). (1995). *Vulytsi Kyieva. Dovidnyk [Streets of Kyiv. Directory]*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bohuslavskiy, S. M. (Ed.). (1913). *Ves Kyiv: adresna ta dovidkova knyha [All of Kyiv: address and reference book]*. Kyiv: Typohrafiia 1-y Kyivskoi artili Drukovanoi spravy, vul. Trokhsviatytelska, bud. 5. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva (dali – DAK), f. 163, op. 41, spr. 5027.
4. DAK, f. 163, op. 46, spr. 188 (Tom II), ark. 153, 168.
5. Bohuslavskiy, S. M. (Ed.). (1912). *Ves Kyiv: adresna ta dovidkova knyha [All of Kyiv: address and reference book]*. Kyiv: Typohrafiia 1-y Kyivskoi artili Drukovanoi spravy, vul. Trokhsviatytelska, bud. 5. [in Ukrainian].
6. Onatskyi, Ye. (1957). *Ukrainska mala entsyklopediia [Ukrainian small encyclopedia]*. Buenos Aires. Kn. I. [in Ukrainian].
7. Smolii, V. A. (Ed.). (2003). *Boretskyi Mykola [Mykola Boretskyi]* (Vol. 1: A-V). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 94(477):726:2–523,4

В. Д. Кириєвський
Є. В. Асмаковський

ЦЕРКВИ СЕМЕНІВКИ

У статті викладена історія церков міста Семенівки Чернігівської області, колишнього духовного центру – Семенівської протопопії Чернігівської єпархії. Наведені нові, раніше невідомі архівні документи, що були виявлені останнім часом. Також враховані останні краєзнавчі публікації стосовно семенівських церков.

Ключові слова: церква, дзвіниця, престол, опис, церковно-приходська школа, церковно-причтовий будинок.

Найпівнічніше місто України на Чернігівському поліссі – Семенівка – веде свою історію із заснування на початку 1680-х рр. козацької слободи серед великих лісів на річці Ревна на піщаній землі при дорозі з Новгород-Сіверського на Рогачів, за 62 версти від Новозибкова та за 45 верст від полкового міста Стародуба [8, с. 262; 15, арк. 444]. Засновником слободи був Семен Самойлович (1660–1685) – син гетьмана Івана Самойловича (?–1690). Вже в 19-річному віці батько призначив Семена «по родительському чувству», а не по заслугах, стародубським полковником [1, с. 24, 429]. Слобода Семенівка Топальської сотні Стародубського полку стрімко зростала, наповнювалась козаками, посполитими, ремісниками та торговцями, й невдовзі стала містечком Семенівка з прямими довгими вулицями, рівно поділеними на квартали забудови (рис. 1).

У XVIII ст. в Семенівці знаходилося духовне управління, протопопія Чернігівської єпархії. Усього в Чернігівській єпархії нараховувалося 11 протопопій: Чернігівська, Седнівська, Березинська, Сосницька, Новгородська, Семенівська, Машевська, Почепська, Погарська, Стародубська та Мглинська. У 1740 р. Семенівську протопопію очолював протопіп Максим Богданович [8, с. 262]. Вона була ліквідована після 1785 р. Всі її церкви відійшли до Новгород-Сіверської протопопії.

З давніх часів за свою більш ніж трьохсотлітню історію Семенівка мала сім церков. Зупинимось на описі кожної з них.

1. Покровська церква

Покровська церква згадана першою в описі церков містечка Семенівки Чернігівської єпархії, складеному істориком і богословом Філаретом (Д. Г. Гумілевським, 1805–1866). Покровська церква вражала своїми розмірами, була «огромною» [8, с. 263]. Наявність «обширного» лісу на берегах Ревни [11, с. 429], мабуть, посприяла семенівським козакам збудувати чи не найбільшу в Стародубському полку церкву на честь своєї заступниці та захисниці – Покрови Пресвятої Богородиці.

За сповідальною відомостю 1744 р., у Покровській церкві містечка Семенівки служили: протопіп Максим Богданович (37 р.), вікарій Матвій Янжула (59 р.), диякон Хома Піневич (27 р.), диякон Яким Антонов (45 р.) паламар Стефан Іванов (31 р.) [5, арк. 1, 2].

За відомостю, складеною у вересні 1767 р. комісією з Генерального опису Гетьманщини, семенівська церква

Рис. 1. План Семенівки з карти 1986 р.

Покрови Пресвятої Богородиці мала один престол, була дерев'яною, старою, холодною. Поряд з нею стояла церква Святої Живоначальної Трійці. Вона була також однопрестольною, дерев'яною, підремонтваною, теплою, з піччю. При церквах знаходилась одноярусна дзвіниця (тобто з однією кліттю). Поблизу храмів стояла шкільна хата з кімнатою. Вчителями були два псаломщики: Іван Алізаровський, 15 р., уродженець Семенівки, посполитого звання, та Іван Кузьминський, 20 р., уродженець Семенівки, посполитого звання [15, арк. 444].

Шпиталь, розташований біля церков, мав 2 хати (одна біла, друга чорна (без димоходу) і 5 комірчин з тину. У шпиталі проживали 4 родини старців, сліпців та калік (разом 13 душ). Ще згадується церковний шинковий двір, у ньому було 2 хати (одна біла з кімнатою, друга чорна), кліть, комірчина, медовня. До церковного майна належав двір померлого священника Василя Кандила, 4 білі хати та сарай [15, арк. 444, 444 зв.]. Діючий священник Покровської церкви Федір Крушкевич мав у Семенівці 2 двори, що дісталися у спадок його жінці, попаді Ганні Максимівні від її діда Федора Стрижевського, який працював прикажником у пана Корсака [15, арк. 443 зв.]. За переказами, Покровська церква згоріла у 1810-х рр.

2. Троїцька церква

У відомості, складеній у вересні 1767 р. комісією з Генерального опису Гетьманщини, вказано, що біля холодної Покровської церкви стояла тепла, з піччю, церква в ім'я Святої Живоначальної Трійці [15, арк. 444].

Зберігся реєстр прихожан Троїцької церкви за 1801 р., де зазначено її приналежність до Новгород-Сіверської протопопії. Священниками Троїцької церкви у 1801 р. були Мануїл Максимович Богданович (38 р.) та Олександр Федосійович Смоленський (46 р.) [6, арк. 965].

Якщо ж Покровська церква згоріла у 1810-х рр., то Троїцька, мабуть, вціліла або ж була невдовзі відбудована. Вона позначена на 10-верстовій спеціальній карті Західної частини Росії генерал-лейтенанта Шуберта 1832 р. перед мостом через Дрестну, праву притоку Ревни (рис. 2) [17].

У 1868 р. під час проведення у Семенівці Генерального розмежування земель, Троїцькій церкві було нарізано 72 десятини землі: 60 – орної, 6 – під городи, 6 – під сіноко-

Рис. 2. План Семенівки з карти 1832 р.

си [7, арк. 362]. Отже, безземельна Троїцька церква стала ружною, тобто мала власну ругу – землю, дохід від якої йшов на утримання причту – священнослужителів (священників, дияконів) та церковнослужителів (псаломщиків).

У 1875 р. при Троїцькій церкві була збудована цегляна сторожка (4,3 x 3,2 x 2,1 м), крита залізом. Вона мала одні двері та двоє вікон [13, арк. 708/26].

За Височайше затвердженням 17 січня 1876 р. розписом приходів та причтів Чернігівської єпархії, у Троїцькій церкві було два штатні місця – священника та псаломщика. Тож у 1877 р. зайві двоє членів причту Троїцької церкви перейшли до Казанської церкви у Семенівці разом з частиною ружної землі, якою вони раніше користувалися [7, арк. 362].

У 1888 р. при Троїцькій церкві було відкрито церковно-приходську школу, в якій навчалося 86 дітей (51 хлопчик та 35 дівчат). Школа перебувала поблизу церкви в будинку, що раніше належав священнику Івану Трусевичу й був подарований його нащадками у власність Троїцькій церкві. Земля, на якій стояв будинок Трусевича, була викуплена колишнім церковним староствою Миколою Івановичем Маляром й стала церковною [7, арк. 362].

У 1895 р. збудували нову Троїцьку церкву зусиллями та коштом церковного старости Пилипа Герасимовича Кекуха та за участі інших мешканців Семенівки [7, арк. 362]. Дерев'яна холодна церква, обшита тесом, постала на цегляному фундаменті. Вона зовні та всередині була пофарбована олійною фарбою, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 16 сажнів (34,1 м), найбільша ширина – 7 сажнів (14,9 м), висота до верху карниза – 3 сажні 2 аршини (7,8 м). Церкву вінчала одна велика главка та одна мала над вівтарем. Налічувалося 22 великих вікна і 12 малих; дверей зовнішніх стулкових, обшитих залізом – 4, внутрішніх – 1, внутрішніх, не обшитих залізом, – 2. Іконостас мав довжину 7 сажнів (14,9 м), висоту – 6 сажнів, 2 аршини (8,2 м). Висота триярусної дзвіниці до верху карниза складала 4 сажні (8,5 м). Найближча до церкви цивільна будівля – селянський житловий будинок – знаходився із південного боку на відстані 28 сажнів (60 м) [13, арк. 708/26]. Збереглося креслення

Рис. 3. Креслення на побудову Троїцької церкви 1895 р.

на побудову Троїцької церкви за підписами Чернігівського губернатора Андрієвського, губернського інженера Савицького, губернського архітектора Маркова [3, арк. 1–5] (рис. 3).

Для нової Троїцької церкви Чернігівське єпархіальне начальство визначило у 1895 р. штатне місце дякона. У цей час храм володів 1735 квадратних сажнями (2/3 десятини) землі, на 90 квадратних сажнях якої знаходився церковний двір з будинком, де з 1888 р. діяла церковно-приходська школа. У 1897 р. приміщення школи розширили. Нове будівництво здійснювалось коштом купця Шведова (500 руб.), а за субсидії (300 руб.) Чернігівської Училищної Ради відремонтували стару частину школи [7, арк. 362]. Отже, будівля школи значно видовжилась (23,4 x 6,4 x 2,4 м). Нова її половина була покрита залізом, стара – дором (корою). На фасадах знаходились 24 вікна з подвійними рамами: 7 – розмірами 1,8 x 1,2 м, 17 – 1,4 x 1,1 м. Приміщення мало 11 дверей (3 – двостулкові, 8 – одностулкові), 4 печі (1 – руська, 3 – голландські), сіни (7,2 x 2,1 x 2,5 м) з шалівки. Ще був сарай (12,8 x 5,4 x 2,1 м) без підлоги та стелі [13, арк. 708/27].

У «Ведомости о церкви Свято-Троїцькой местечка Семеновки за 1898 год» вказані прізвища її священника Семіона Івановича Серединського (38 р.), дякона Павла Григоровича Бугаєвського (31 р.), псаломщика Іоана Степановича Крушовського (39 р.), церковного старости Митрофана

Пилиповича Кекуха. На утримання причту Троїцької церкви Державне Казначейство виділяло 193 руб. на рік, з них – 140 руб. священнику та 53 руб. псаломщику. Церква не мала будинків для свого причту, тому священник та дякон винаймали власним коштом квартири, а псаломщик мешкав у будинку дружини на власній землі [7, арк. 362].

У 1902 р. для проживання священника збудували дерев'яний будинок (22 x 10,7 x 2,8 м), який мав 18 вікон (1,8 x 1,2 м) з подвійними рамами, 6 двостулкових і 8 одностулкових дверей, 5 печей (1 – руська, 4 – голландські). У дворі священника звели з пластин товщиною у 2 ½ вершки (10 см) амбар, конюшню та возовню (14,8 x 4,4 x 2 м), усі під одним дахом, критим залізом, з дощатою підлогою, без стелі. Також з обалоків товщиною у вершок (4,4 см) збудували сарай (8,5 x 5 x 3,2 м) під одним дахом з навісом (5 x 9,2 м), критий дором, без підлоги та стелі, з двома дверима [13, арк. 708/27].

Страхова вартість Троїцької церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 20000 руб., церковно-приходської школи – 1500 руб., будинку священника – 3000 руб., амбара, конюшні, возовні – 600 руб., сараю – 400 руб., сараю біля школи – 40 руб., сторожки – 100 руб., разом – 25640 руб. [13, арк. 708/27]. Вартість нерухомого майна Троїцької церкви визначили: благочинний 3-го округу Новозибківського повіту священник Андрій

Кузьминський; священники Семен Серединський, Микола Миславський, Михайло Якубович; псаломщик Іоан Крушовський; церковний староста Ф. Верейський; прихожани Макар Фоменко та Кузьма Пугачев [13, арк. 708/27].

Богослужіння у Троїцькій церкві відбувалися до часу її закриття більшовиками в 1930-х рр. Напівзруйнована церква згоріла за німецької окупації у вересні 1943 р. [2, с. 37]. Нині через це місце проходить тіниста алея поруч з новобудованою у 1965 р. школою № 1 на Центральному 3-му провулку, 2.

3. Михайлівська церква

Михайлівська церква була збудована на великій Базарній площі посеред великої козацької слободи, що стала містечком Семенівка. Саме про цю церкву йдеться в листі від 27 липня 1714 р., надісланому Чернігівським архієпископом власнику Семенівки, «благодетелю» Михайлу Корсаку, в якому він дякує за сприяння у вирішенні церковних справ. Напевно, й саме таку назву церкви обрали не випадково [1, с. 8].

У реєстрі прихожан Михайлівської церкви 1744 р. вона значиться соборною церквою в ім'я архистратига Михайла Семенівської протопопії Чернігівської єпархії. Священниками були Дмитро Якович Стефановський (33 р.) та Дем'ян Пантелійович Лявданський (33 р.) [6, арк. 37].

У відомості, складеній у вересні 1767 р. комісією з Генерального опису Гетьманщини, Михайлівська церква теж названа соборною в ім'я святого архистратига Михайла. Вона була дерев'яною, мала один престол. Біля неї стояла друга дерев'яна церква з двома престолами: перший – на честь Богоявлення Господнього – знаходився у нижній опалювальній частині церкви; другий – в ім'я святиителя Христова Миколая – у верхній, тобто літній, неопалювальній частині церкви. При цих двох церквах була дзвіниця. Поблизу них стояла шкільна хата. Вчителями були два псаломщики, уродженці Семенівки – Федір Данилов, 20 р. та Тимофій Іванов, 17 р. [15, арк. 441].

При церквах діяв шпиталь на 2 хати (одна біла, друга чорна), знаходились 1 кліть та 5 невеликих комірчин з тину. У шпиталі проживало 5 родин старців, сліпців та калік, разом 13 душ.

У відомості 1787 р. зазначено ще 6 дворів 4-х померлих священників Михайлівської церкви: Федора Крушенка (2 двори), Якова Бережного (2 двори), Дмитра Збровського та Михайла (прізвище не вказано). У першому дворі Крушенка було 3 хати (2 білі, 1 чорна), 1 винокурня та 1 сарай, у другому його ж загородному дворі – 1 чорна хата та 1 сарай. У першому дворі Якова Бережного було 2 хати (біла і чорна), 1 кліть, 1 сарай та город; у другому його ж загородньому дворі – 1 чорна хата з кліттю. У дворі Дмитра Збровського було 2 хати (чорна та біла), 1 сарай та город [15, арк. 441 зв.]. У дворі Михайла було 2 білі хати та 1 сарай [15, арк. 442].

Діючий священник церкви святого архистратига Михайла Стефан Бачинський мав свій власний двір на Проби́тий дерев'яній вулиці Семенівки, у низькому місці. Двір дістався йому в придане від швагра – семенівського протопопа Дмитра Стефановського – «за виною в придане даний». У дворі знаходились: світлиця з кімнатою, пе-

Рис. 4. План Семенівки з трьохверстової карти 1863 р.

карня, 3 кліті, погріб, 2 хліви, конюшня, 2 повітки, лазня та город для овочів. Ніякої орної («пахотної») землі чи то конопляних городів, млинів, рибних «ловль», хуторів священник Бачинський не мав, тільки володів невеликим сінокосом на 10 возів сіна в урочищі Сусьці на болоті, та й то сінокіс перебував під заставою до отримання священником грошей від козака Матвія Швеєнка [15, арк. 439].

За переказами, Михайлівська церква згоріла під час великої пожежі в Семенівці у 1810-х рр.

4. Миколаївська церква

Миколаївська церква вперше згадана в одному з листів власника містечка Семенівки Михайла Корсака до свого сина Максима, у листі, написаному наприкінці 1720-х рр., церква названа «обветшалою», тому її треба розібрати, а на тому ж місці збудувати нову [1, с. 8].

У реєстрі 1742 р. щодо прихожан церкви святиителя Миколая Чернігівської єпархії Семенівської протопопії у містечку Семенівка Стародубського полку згадано двох її священників: Лук'яна Калітницького (49 р.) та Микиту Крижанівського (36 р.) [4, арк. 22, 23].

У відомості, складеній у вересні 1767 р. комісією з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що приходська церква в ім'я святиителя Миколая стояла на Горовій вулиці містечка Семенівки, розташованого в урочищах на річках Ревна та Дресновка за 45 верст від полкового міста Стародуба. У відомості згадується й друга тепла церква в ім'я святиителя Христова Василя Великого [15, арк. 451]. На тому ж «цвинтарі» стояла дзвіниця, біля неї школа, де проживав піддячий Кіндрат Федорів, 48 р., родом із села Землянки Воронізької сотні Ніжинського полку. Біля церкви була ще й богадільня, 2 хати, 2 амбари. У богадільні проживали 3 родини калік, сліпців, разом 18 душ [15, арк. 451 зв.].

У другій відомості 1767 р. описано майно семенівського намісника, священника Миколаївської церкви Василя Трояновського. Його двір з городом та садком стояв на власній землі поблизу Миколаївської церкви. У дворі священника знаходилась світлиця, навпроти неї – пекарня з кімнатами, дві хати, (одна у воріт мала комору, друга стояла в кутку двору). У кутковій хаті проживали 2 родини (5 душ) слу-

Рис. 5. Соборо-Богородицька церква. Фото 1960 р.

жителів священника. Ще у дворі були улаштовані амбар з вазовнею, комірка з сараєм з обох боків, погріб, стайня, 2 хліви та винокурня на 2 котли. Священник виробляв горілку лише тоді, коли мав дешевий хліб (зерно) та вільний час, а коли не було часу, то націджував тільки на свою потребу 2–3 діжки горілки. У 1767 р. винокурня взагалі простоювала, не працювала. Ніяких орних земель, сінокосів, заводів священник Трояновський не мав, тільки город у 36 сажнів у довжину та 17 сажнів у ширину, що був куплений ще в 1749 р. у семенівського жителя Стефана Кушнеренка за 11 рублів. Двір біля Миколаївської церкви на Перехресній дорозі був куплений Трояновським у 1750 р. в «удовствущей» попаді Параски Якимовичевої за 20 рублів [15, арк. 452–454 зв.].

Другий священник Миколаївської церкви Пилип Крижанівський також мав у містечку Семенівка на Горовій вулиці свій власний двір. У дворі стояла світлиця, навпроти – пекарня, за нею – 4 людські хати (2 з них стояли пустою), 2 амбари, лазня, сарай, винокурня на 2 котли. У двох людських хатах проживали наймані робітники з родинами (18 душ). Чоловіки отримували щороку 3 руб. 50 коп. та одягу й харчі від священника, 5 руб. – у разі самотнього харчування та забезпечення одягом. При дворі священника знаходився город, на якому «садяться овощи». Сінокіс на 3 вози посередньої трави знаходився на другому (лівому) березі Ревни в урочищі За двома рудками.

Інших «принадлежностей» священник не мав. Двір разом з сінокосом йому дістався у спадок [15, арк. 450, 450 зв.].

Біля церкви святителя Христова Миколая у Семенівці знаходився приїжджий двір Кам'янського Свято-Успенського монастиря, заснованого у 1681 р. за 18 верст від Семенівки на березі річки Снов. У приїжджому монастирському дворі стояли світлиця з кімнатою, навпроти – чорна хата, новий амбар, ветхий сарай. Тут же був невеликий город тільки для грядок. Також монастир мав на ринку шинковий двір зі світлицею з кімнатою, навпроти – чорну ветху хату, ветхі амбар і льодовню [15, арк. 175–175 зв.].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., у містечку Семенівці Топальської сотні Стародубського полку було 4 дерев'яні церкви, служили 2 протопопа, 5 священників, 5 дияконів, 3 церковники [12, с. 269]. Отже, в Семенівці діяли 4 дерев'яні церкви: Покровська, Троїцька, Михайлівська та Миколаївська. Збереглися їхні сповідальні відомості за різні роки, зокрема Покровської церкви за 1744–1801 рр., Троїцької церкви за 1801 р., Михайлівської та Миколаївської за 1742–1801 р. [4].

За переказами, Миколаївська церква згоріла у 1810-х рр.

5. Соборо-Богородицька церква

Соборо-Богородицька церква була збудована на місці згорілої Миколаївської. Вона позначена на 10-верстовій спеціальній карті Західної частини Росії Шуберта 1832 р. у західній частині Семенівки на головній дорозі на Рогачів [17]. На карті маємо ще й позначку Троїцької церкви зі східного боку Семенівки біля мосту через Дрестну. У історико-статистичному описі Чернігівської єпархії 1874 р. видання зазначено, що в Семенівці діяли дві церкви – Троїцька і Богородицька, обидві дерев'яні [8, с. 263]. Отже, після пожежі, що сталася в Семенівці, за переказами, на початку 1810-х рр., відновилися тільки дві церкви з чотирьох – Троїцька на місці колишньої Троїцької та Покровської, а на місці Миколаївської церкви з'явилася нова Соборо-Богородицька церква, освячена на честь і соборне (спільне) славлення Святого сімейства – Богородиці (матері Ісуса Христа Діви Марії), Йосипа (земного батька Ісуса Христа) та названого брата Христа, Якова. Соборо-Богородицька церква звалася в народі Василевською за старої пам'яті про теплу церкву в ім'я святителя Христова Василя Великого, що була при згорілій Миколаївській церкві.

У 1850 р. при Соборо-Богородицькій церкві була зведена цегляна сторожка (2,8 x 2,8 x 2,1 м), крита залізом, з одним вікном і дверима [13, арк. 706/29]. На плані Семенівки з трьохверстової карти 1863 р. Соборо-Богородицька церква позначена у другому кварталі забудови ліворуч від головної дороги з Семенівки на Рогачів, а за 200 сажнів на схід позначена посеред площі друга церква Семенівки – Троїцька (рис. 4).

У 1871 р. був збудований церковно-причтовий дерев'яний будинок (10,7 x 7,8 x 2,5 м), критий тесом. Він мав 9 вікон з подвійними рамами (4 вікна розмірами 1,2 x 0,9 м, 5 вікон – 1,1 x 0,8 м), 6 дверей (2 – двостулкові, 4 – одностулкові), 2 печі (руська і голландська), сіни (3,6 x 2,8 x 2,1 м) з шалівки. У дворі збудували квадратний в плані хлів (5 x 5 x 2,8 м)

Рис. 6. Готель «Ревна». Фото 2000-х рр.

з колод з одного боку і з шалівки з інших трьох боків, критий тесом, без підлоги та стелі, з одними дверима. Згодом у 1889 р. до хліву прибудували критий тесом навіс (20 x 5 м), з колод. У 1890 р. збудували амбар (3,6 x 3,6 x 2,1 м) з колод, з дощатою підлогою, 2 малими вікна, 1 дверима, критий тесом [13, арк. 706/29].

Нова дерев'яна Соборо-Богородицька церква постала у 1890 р. (рис. 5) [10, с. 29; 13, арк. 706/29]. Споруджувалася вона коштом прихожан, будівничими були брати Мітерини, вихідці з Калуги [2, с. 37]. Церква стояла на цегляному цоколі, зовні була обшита тесом, пофарбована зовні і всередині олійною фарбою, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом із дзвіницею складала 18 сажнів (38,3 м), найбільша її ширина – 11 сажнів (23,4 м), висота до верху карниза – 4 саж. 1 арш. (9,2 м). Вінчали церкву 5 глав. Фасадні площини перерізували 50 вікон: 32 великих і 18 менших за розмірами. Налічувалось 3 внутрішніх і 6 зовнішніх стулкових, обшитих залізом, дверей. Іконостас мав довжину 11 саж. 1 арш. (25 м), висоту – 5 саж. (10,7 м). Церква не опалювалась. Дзвіниця мала три яруси. Висота до верху карниза становила 4 саж. 1 арш. (9,2 м). Найближча до церкви цивільна будівля – селянський житловий будинок – знаходився із західного боку на відстані 14 саж. (30 м) [13, арк. 706/29].

Також у 1890 р. збудували дерев'яну церковно-приходську школу (10 x 7,8 x 3,2 м), тиньковану як зовні, так і всередині, криту залізом. Будівля мала 8 вікон (1,8 x 1,1 м) з подвійними рамами, троє дверей (двоє двостулкових, одні одностулкові), 2 голландські печі. У коридорі (3,9 x 2,1 x 2,1 м) з шалівки улаштували одне вікно і двоє одностулкових дверей. Ще при школі знаходились амбар (5,7 x 4,3 x 2,8 м) з колод, з дощатими підлогою, стелею, дверима, і критий тесом навіс (10,6 x 5 м) на дерев'яних стовпах [13, арк. 706/31].

Для проживання священника у 1906 р. збудували дерев'яний будинок (17 x 11,4 x 3,2 м). Він мав 17 вікон з подвійними рамами (14 розмірами 1,9 x 1,2 м, 3 – 1,4 x 1,1 м), 7 двостулкових і 5 одностулкових дверей, 4 печі (1 – руська, 3 – голландські). У дворі священника на дерев'яних стовпах поставили навіс (11,4 x 5,4 x 2,8 м), обшитий обалокками, критий залізом, з одними дверима [13, арк. 706/30].

Рис. 7. Казанська церква. Фото 1918 р.

Рис. 8. Казанська церква. Фото 1941 р.

У 1915 р. був зроблений ремонт церковно-причтового дерев'яного будинку (10,7 x 7,8 x 2,5 м). Його покрили залізом. Будинок мав 9 вікон з подвійними рамами (4 вікна розмірами 1,2 x 0,9 м, 5 – 1,1 x 0,8 м), 6 дверей (2 – двостулкові, 4 – одностулкові) 3 печі (1 – руська, 2 – голландські), сіни (3,6 x 2,8 x 2,1 м) з шалівки. Тоді ж перебудували амбар (5,6 x 4,2 x 2,8 м) з колод, з дощатими підлогою та стелею, критий залізом, і звели для школи новий сарай (5,6 x 4,2 x 2,5 м), критий залізом, з одними дверима [13, арк. 706/30].

Страхова вартість споруд, приписаних до Соборо-Богородицької церкви, у 1910–1915 рр. становила: храм разом з іконостасом та дзвіницею – 40000 руб.; церковно-причтовий будинок – 1200 руб.; будинок священника – 3000 руб.; навіси – 130 руб., 70 руб., 20 руб.; амбари – 100 руб., 60 руб.; хлів – 30 руб.; церковно-приходська школа – 920 руб.; сарай – 100 руб., разом 45600 руб. [13, арк. 706/30–31]. Цю вартість визначили: благочинний 3-го округу Новозибківського повіту священник Андрій Кузьминський, священник Семен Серединський, священник Соборо-Богородицької церкви Микола Миславський, протоієрей Михайло Якубович, священник Веніамін Нехронов, священник Филімон Базилевич, диякон А. Рассіневич, псаломщик Володимир

Рис. 9. Конверт «Укрпошти» 1997 р.

Рис. 10. Спасо-Преображенська (Апостолівська) церква. Фото 1930-х рр.

Яновський, псаломщик Іоан Калиновський, староста Соборо-Богородицької церкви Дмитро Клименко, прихожани Михайло Хишуров, Микола Морозов [13, арк. 706/29–31].

Наприкінці 1930-х рр. більшовики закрили церкву, проте в роки нацистської окупації служба в ній відновилася й тривала до кінця літа 1962 р. Комуністи роздерли церкву тракторами у 1963 р. [2, с. 37; 9, с. 32]. Згодом на церкoviщі збудували цегляну двоховерхівку – готель «Ревна» (рис. 6). Нині при готелі працює бар «Магнолія» та гастроном «Шанс» (вул. Центральна, 16). Семенівці,

згадуючи про церкву, називають її Василевською в ім'я святителя Христова Василя Великого, престол якого існував ще при згорілій у 1810-х рр. Миколаївській церкві, а потім і в новій Соборо-Богородицькій церкві.

6. Казанська церква

Кам'яна церква на честь Казанської ікони Богородиці була збудована в Семенівці у 1874 р. [10, с. 29]. Вона постанала на місці згорілої на початку 1810-х рр. соборної Михайлівської церкви на великій Базарній площі. За переказом, декілька років у ямах гасився вапняний розчин, куди вбили більше мільйона білків курячих яєць. Це робили для міцності розчину, на якому клали саморобну цеглу, що випалювали в збудованих на сусідніх вулицях цегельнях.

Храм звели за дієвої ініціативи семенівського поміщика Василя Ладимирського та пожертв мешканців містечка Семенівки й коштів заможних жителів, зокрема Петра Чваня та М. В. Мороза. П'ятиверха з цибулястими куполами церква виконана у стилі московської храмової архітектури [2, с. 38].

Казанська церква в Семенівці покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Була зовні та всередині потинькована, побілена. Довжина храму разом з дзвіницею становила 19 сажнів 2 аршини (41,9 м), найбільша її ширина – 9 сажнів 2 аршини (20,6 м), висота до верху карниза – 4 сажні 2 аршини (9,9 м). На фасадах знаходилось 46 вікон (42 великих і 4 малі, круглі). Будівля мала 5 дверей (зовнішніх стулкових, обшитих залізом, – 3, внутрішніх – 2). Довжина іконостаса складала 9 саж. (19,2 м), висота – 5 саж. 1 арш. (12,1 м). Церква не опалювалася. П'ятиярусна дзвіниця мала висоту до верху карниза 18 саж 1 арш. (39 м). Найближча до церкви цивільна споруда – селянський житловий будинок – знаходився із західного боку на відстані 75 саж. (160 м) [13, арк. 708/25].

За височайше затвердженням 17 січня 1876 р. розписом приходів та причтів Чернівецької єпархії, у містечку Семенівка значилося три церкви: Казанська, Троїцька та Богородицька, а також штатні члени причту: намісник священник Павло Маджунинський, священник Прокопій Горбатовський, священник Кирило Цуйманов, священник Платон Базилевич та 4 диякони – Бистрицький, Микола Маковський, Митрофан Лебедев, Андрій Болхаревський [16].

У 1910 р. біля Казанської церкви збудували одноповерхову, на цегляному цоколі, криту залізом, дерев'яну церковно-приходську школу (13,5 x 8,5 x 3,6 м). Споруда мала 19 вікон (1,9 x 1 м) та 4 напіввікна (1,5x0,9 м) (усі з подвійними рамами), 9 двостулкових дверей і одні одностулкові, 5 печей (1 руська і 4 голландські), сіни (5 x 2,1 x 2,5 м) з колод та коридор (3,6 x 2,1 x 2,5 м) з шалівки. У дворі склали з колод хлів (10 x 5 x 2,5 м) без підлоги та стелі, улаштували ворота, троє дверей, покрили залізом [13, арк. 708/25].

Страхова вартість Казанської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1913 р. 40000 руб., церковно-приходської школи – 3000 руб., хліва – 250 руб., разом 43250 руб. Цю вартість визначили: благочинний 3-го округу Новозибківського повіту священник Андрій Кузьминський; священники Михайло Якубович, Микола

Миславський, Семен Серединський; диякон Олександр Чернишов; псаломщики Микола Крушовський і Никифор Шакула; староста Казанської церкви Іван Конець; уповноважені від приходу Петро Пилипович Чвань, Василь Іванович Лук'янець [13, арк. 708/25].

Казанська церква, як свідчить фотографія 1918 р. (рис. 7), була обнесена муром з арочними воротами із західного боку та двома арочними хвіртками з північного та південного боків. Церкву закрили у 1935 р., сплюндрували та перетворили на склад. Цікаво, що знімав хрести із зачиненої церкви особисто відомий згодом партизан Георгій Артозеев. У той час він був співробітником органів внутрішніх справ і відомим поборником христів. За його власними спогадами [14], які частково наведені в «Ілюстрованій історії Семенівського краю» [1], бажаючих зняти хрести з Казанської церкви довго не знаходилося. Нарешті погодилася якась бригада за великі кошти. Тоді Артозеев й ухвалив рішення «зеконювати» народні гроші. Під покровом ночі йому вдалося дістатися дзвіниці й рановранці скинути найбільший хрест храму, який, падаючи, перелякав перших торговців, які вже почали займати місця на Базарній площі.

Тож на фотографії 1941 р. (рис. 8) бачимо церкву-склад без христів на куполах й відгороджену від базару дерев'яним парканом. Лише через пів століття, у 1988 р., силами місцевої православної громади розпочалося поступове відновлення понівеченого більшовиками храму, відновилися богослужіння. Невдовзі велич Казанської церкви у Семенівці заримітили й відобразили київський художник Л. О. Шурховецький та семенівець О. Дьомічев на поштово-конверті, випущеному «Укрпоштою» у 1997 р. (рис. 9). Значну допомогу у справі реставрації святині надав Президент України Л. Д. Кучма як уродженець найближчого до Семенівки села Чайкине сусіднього Новгород-Сіверського району. З 22 вересня 1999 р. богослужіння вже проводилися у відреставрованій Казанській церкві.

7. Спасо-Преображенська церква

За переказами, дерев'яна Спасо-Преображенська церква була збудована у перші роки ХХ ст. на старому кладовищі містечка Семенівки, позначеному косим хрестом на трьохверстовій карті 1863 р. Кладовище діє й донині по вул. Прямій, 100. Спасо-Преображенська церква звалася в народі Апостолівською (за назвою Апостолівської вулиці, нині – Пряма).

Тоді ж біля Спасо-Преображенської церкви збудували дерев'яний одноповерховий, критий залізом, церковно-причтовий будинок (14,3 x 5,7 x 3,8 м) на цегляному цоколі. Будинок мав 16 вікон (1,6 x 0,9 м) з подвійними рамами та зовнішніми ставнями, 9 дверей (6 – одностулкові, 3 – двостулкові), 3 печі (1 – руська, 2 – голландські), сіни (3,6 x 2,5 x 2,5 м) з шалівки. Другі сіни (7,8 x 2,5 x 2,5 м) також були зроблені з шалівки, з комірчиною. У дворі з колод збудували критий залізом амбар (3,6 x 3,6 x 3,2 м) з дощатою підлогою, без стелі та критий залізом навіс (3 x 3,6 м) на дерев'яних стовпах [13, арк. 836/91].

Нова, ще не освячена, Апостолівська церква згоріла 27 жовтня бунтівного 1905 р. У натовпі, який зібрався на пожежу, хтось з провокаторів звинуватив у її підпалі місцевих євреїв. Юрба на чолі з підбурювачами рушила на Базарну площу містечка, де відбувся єврейський погром з людськими жертвами [2, с. 41].

У 1910 р. біля церковно-причтового будинку був збудований хлів (12 x 5 x 3,3 м) з колод, без підлоги та стелі, критий залізом, поділений на дві частини дощатою стіною, з воротами та дверима [13, арк. 836/91].

Будівництво нової дерев'яної п'ятиверхої Спасо-Преображенської церкви (рис. 10) на місці згорілої було завершено в Семенівці у 1912 р. [13, арк. 836/91]. За переказами, вона була точною копією Соборо-Богородицької церкви, яку звали в Семенівці у 1890 р. брати Мітерини, вихідці з Калуги. За описом 1913 р., Спасо-Преображенська церква стояла на цегляному цоколі, була обшита тесом, зовні та всередині пофарбована олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 18 сажнів (38,3 м), найбільша ширина – 11 сажнів (23,4 м), висота до верху карниза – 4 саж. 1 ½ арш. (9,6 м). Увінчували церкву одна велика та чотири малі глави. Фасади мали 41 велике вікно і 16 вікон, менших за розмірами. У споруді налічувалося троє зовнішніх стулкових, обшитих залізом, дверей і четверо внутрішніх. Храм не опалювався. Довжина іконостаса становила 12 арш. (8,5 м), висота – 5 саж. ½ арш. (11,1 м). Висота чотирьохярусної дзвіниці до верху карниза складала 12 сажнів ½ арш. (25,6 м). Найближча до церкви цивільна будівля – селянський житловий будинок – знаходився зі східного боку на відстані 35 саж. (75 м) [13, арк. 836/91].

Дійсно, Спасо-Преображенська церква мала однакові розміри з Соборо-Богородицькою церквою як по довжині (18 сажнів (38,3 м), так і по ширині (11 сажнів (23,4 м), а по висоті до верху карниза була на пів аршина вище – 9,6 м проти 9,2 м. Вона була також п'ятиверхою.

У 1916 р. біля церкви збудували одноповерхову, криту залізом, дерев'яну церковно-приходську школу (13,5 x 8,5 x 3,6 м) на цегляному цоколі. Споруда мала 14 вікон (1,6 x 1 м) з подвійними рамами, четверо двостулкових і троє одностулкових дверей, 3 печі (1 – руська, 2 – голландські), сіни (3,9 x 2,5 x 3,2 м) з шалівки з вікном і двома двостулковими дверима. Поряд знаходився дощатий сарай (5,6 x 4 x 2,1 м), критий залізом, без підлоги та стелі, з одними дверима [13, арк. 836/91].

Страхова вартість Спасо-Преображенської церкви разом з іконостасом та дзвіницею складала у 1913 р. 20000 руб., церковно-причтового будинку – 2500 руб., амбара – 150 руб., хліва – 200 руб., церковно-приходської школи – 4000 руб., сараю – 250 руб., разом 27100 руб. [13, арк. 836/91].

Страхову вартість нерухомого майна Спасо-Преображенської церкви у 1913–1916 рр. визначили: благочинний 3-го округу Новозибківського повіту священник (протоіерей) Андрій Кузьминський, протоіерей Михайло Якубович, священник Спасо-Преображенської церкви Пилип

Рис. 11. Будівля Семенівського історико-краєзнавчого музею

Базилевич, священник Стефан Рудін, дякон Никифор Шакув, церковні старости Семен Степанович Дука, Степан Кротов, уповноважені від приходу Андрій Нікітін, Микола Омелянович Койдаш, Юхим Шаповал [13, арк. 836/91].

Апостолівська церква, як і Троїцька, згоріла у переддень визволення Семенівки від німецьких окупантів 19 вересня 1943 р. Згідно зі спогадами старожитів, німці їздили по Семенівці на мотоциклах з факелами й підпалювали будинки. Також згоріли церковно-причтовий будинок з усіма надвірними будівлями, зі старою церковно-приходською школою, яка в той час використовувалася як одне з приміщень школи № 5.

Отже, із сімох храмів, що існували в Семенівці протягом трьох століть, збереглася лише одна кам'яна Казанська церква. Ніяких церковних будинків, господарських будівель, згаданих в страхових описах 1910–1913 рр. майна чотирьох церков (Казанської, Соборо-Богородицької, Спасо-Преображенської та Троїцької) вже не існує, як і немає пам'ятних знаків на місці цих трьох щезлих дерев'яних церков. Виключенням є стара (1910 р.) будівля церковно-приходської школи Казанської церкви, в якій нині розташовується Семенівський історико-краєзнавчий музей по вул. Героїв України, 7 (рис. 11).

У 2010-х роках в місті з'явилася ще одна православна церква Василя Великого. Знаходиться вона в колишньому будинку родини розкуркуленого у 1930-х роках заможного селянина Неруша (Глазка), у якій в різні часи розміщувалися колгоспна контора та бібліотека. Протягом десяти років завдяки активній роботі священника та парафіян будинок, який останні роки стояв занедбаним, став справжнім храмом. Але це тема вже нового дослідження.

ДЖЕРЕЛА

- Асмаковський Е. Ілюстрована історія Семенівського краю. Події. Факти. Імена. Чернігів : Десна Поліграф, 2020. 96 с.
- Бичков О. Ф., Гузоватий С. М. Семенівка – європейське місто. Чернігів : Видавець Лозовий В. М., 2011. 80 с.
- Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 10, спр. 1224.
- ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 306.
- ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 308.
- ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 490.
- ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4984.
- Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5–7. Т. 7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды Черниговской губернии / Филарет Гуми-

левский. Чернигов : Черниговская земская типография, 1874. 436 с.

9. Кожух В. Забутий хутір Кожухів. Чернігів, 2022. 220 с.

10. Корноухов Е. А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908 гг. Вып. 7. Чернигов, 1908. 402 с.

11. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии Т. 1. Полк Стародубский. Киев, 1888. 522 с.

12. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ : Археографічна комісія ВУАН, 1931. XXI. 593 с.

13. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге, ф. 799, оп. 33, д. 2365.

14. Спогади Г. С. Артозеєва. Фонди Чернігівського історично-го музею, інв. № Ал. 1840.

15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 57, оп. 1, Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., книга 113.

16. 1876 год. Расписание приходов Черниговской епархии. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/1876-god-raspisanie-prihodov-chernigovskoy-eparhii> (дата звернення 12.04.2024 р.)

17. Специальная карта Западной части России генерал-лейтенанта Шуберта 1826–1840 годов. URL: <http://www.etomesto.ru/map-shubert-10-verst/> (дата звернення 12.04.2024 р.)

18. Курьевский В. Д., Асмаковський Е. V. Churches of Semenivka. The article describes the history of the churches of the city of Semenivka, Chernihiv region, the former spiritual center of the Semenivka protopopia of the Chernihiv eparchy. New, previously unknown archival documents that were discovered recently are presented. Also taken into account are the latest local lore publications about Semenov churches.

Key words: church, belfry, throne, description, parish school, parish house.

REFERENCES

- Асмаковський Е. (2020). *Ілюстрована історія Семенівського краю. Події. Факти. Імена* [Illustrated history of the Semenivka region. Events. Facts. Names]. Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].
- Бичков, О. Ф., & Гузоватий, С. М. (2011). *Семенівка – європейське місто* [Semenivka is a European city]. Chernihiv: Vydavets Lozovy V. M. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DACHO), f. 127, op. 10, spr. 1224.
- DACHO, f. 679, op. 1, spr. 306.
- DACHO, f. 679, op. 1, spr. 308.
- DACHO, f. 679, op. 1, spr. 490.
- DACHO, f. 679, op. 2, spr. 4984.
- Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoy eparhii. Kn 5–7. / T. 7. Starodubskij, Mglinskij, Novozybkovskij, Gluhovskij i Nezhinskij uезды Chernigovskoy gubernii / Filaret Gumilevskij / – Chernigov: Chernigovskaya zemskaya tipografiya, 1874. [in Russian].
- Kozhukh, V. (2022). *Zabutiy khutir Kozhukhiv* [The forgotten village of Kozhukhiv]. – Chernihiv. [in Ukrainian].
- Kornoukhov, E. A. (1908). *Alfavytnyi spisok tserkvei Chernihovskoi eparkhii* [Alphabetical list of churches of Chernihiv diocese]. *Trudy Chernyovskoi hubernskoi arkhivnoi komysyy 1906-1908 hh.* Issue 7. [in Russian].
- Lazarevskij, A. M. (1888). *Opisanie staroj Malorossii T.1. Polk Starodubskij* [Description of Old Malorossiya Vol. 1. Starodubsky regiment]. Kiev. [in Russian].
- Opys Novhorod-Siverskoho namisnytstva (1779–1781)* [Description of the Novgorod-Siverskoye viceroyalty (1779–1781)]. Kyiv: Arkheografichna komisii VUAN, 1931. XXI. [in Ukrainian].
- Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv v Sankt-Peterburge, f. 799, op. 33, d. 2365.
- Spoahady Artozieieva H. S. Fondy Chernihivskoho istorichnoho muzeiu, inv. № Al. 1840.
- TsDIAK (Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy), f. 57, op. 1, Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr., knyha 113.
- 1876 god. Raspisaniye prihodov Chernigovskoy eparhii [1876. Schedule of parishes of Chernigov diocese]. Retrieved from <http://www.otkudarodom.ua/ru/1876-god-raspisanie-prihodov-chernigovskoy-eparhii>. [in Russian].
- Spetsial'naya karta Zapadnoy chasti Rossii general-leytenanta Shuberta 1826–1840 godov [Lieutenant General Schubert's special map of Western Russia, 1826–1840]. Retrieved from <http://www.etomesto.ru/map-shubert-10-verst/>. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 15.05.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 739.1:2–526.3(477.52)«1738»(092)

С. А. Березова
Ю. Б. Полідович

ПОТИР З ТРЬОХСВЯТИТЕЛЬСЬКОГО ХРАМУ МІСТЕЧКА ВОРОНІЖ НА ГЛУХІВЩИНІ

У статті розглядається срібний потир, який нині перебуває у зібранні Скарбниці Національного музею історії України. Виріб має традиційну структуру. Його художнє оформлення відповідає стилю рококо, а іконографічна композиція побудована із залученням шести зображень янголів, відтворених із заломленим правим крилом. Потир є оригінальним твором майстра, який позначав свої роботи клеймом «Z.S». Потир доповнює свідчення про одну із церков сетенного містечка Вороніж Ніжинського полку (нині Сумської обл.) і фактично є єдиною вцілілою до нашого часу пам'яткою, пов'язаною з Трьохсвятительською церквою. Для української історії та культури ця церква найперше пам'ятна тим, що вона пов'язана з родиною Кулішів: її було збудовано на кошти родини; в ній хрестили Пантелеймона Куліша; на цвинтарі біля церкви, імовірно, було поховано його батьків.

Ключові слова: потир, янгол, Вороніж, Трьохсвятительська церква, Пантелеймон Куліш.

Золотара трéба бы а́ггломъ равнiяті:
жé можэ(т) нб(с)нiи сосúды зроблiяті.

Климентій Зіновіїв

Кожен витвір давнього золотарства є важливою частинкою нашої культури. В ньому втілюються майстерність золотарів, художні смаки епохи, богословські ідеї та інформація про людей минулих часів – вкладників, священнослужителів, майстрів.

Продовжуємо публікацію культових предметів, що походять з храмів Сівєрщини [4]. Нинішня наша розвідка присвячена срібному потиру з Трьохсвятительської церкви містечка Вороніж (нині сел. Вороніж Шосткинського району Сумської області).

Опис потира

Потир срібний (інвентарний № ДМ-648) має традиційну форму з чашею, стояном і піддоном (рис. 1: 1). Його висота – 258 мм, діаметр чаші – 117 мм, діаметр піддону – 170 мм.

Чаша золочена з обох боків, має відігнуті назовні вінця. Під вінцями з одного боку вигравірувано Голгофський хрест з табличкою із написом «ІНЦІ» (Ісус Назарянин – цар Іудейський). Хрест супроводжують скорочені написи: над поперечиною – «ІС ХС» (Ісус Христос, під нею – «НІ КА» (з грецької, *переможець*; за канонам це слово проголошує воскресіння Христа і його перемогу над смертю) і «К Т» (копіє і тростина, трость). Поруч відтворено предмети, відповідно позначені літерами К і Т – список із ромбічним наконечником і майже такий самий список із нанизаною губкою (в даному випадку він і є тростиною). Обидва списи обвиті в'юнкою рослиною (рис. 1: 2).

Чашу охоплює срібна «сорочка». Вона складається з шести вигнутих сегментів, що чергуються: три з гладенькою злоченою поверхнею та три ажурних із зображеннями крилатих янголів у поєднанні з рослинним візерунком. По верхньому краю «сорочки» – подвійний обідок: акантове листя та псевдоперлиник.

Стоян – грушоподібний з балясинами (вгорі та внизу), декорований шістьма вигнутими сегментами: з гладенькою золоченою поверхнею та з рельєфним оздобленням з витких пагонів аканта та квіток.

Піддон має досить високу шийку у формі зрізаного конусу, прикрашену вгорі насадкою у вигляді акантового листя, що звисає донизу. Складається з двох ярусів. Поверхня верхнього ярусу розділена жолобками на шість вигнутих лопатей: золочені з гладенькою поверхнею та срібні з рельєфною поверхнею, декорованою карбованими зображеннями крилатих янголів в оточенні рослинного візерунку (рис. 1: 3). На опуклих лопатях нижнього ярусу чергуються неорнаментовані золочені зі срібними, карбованими рокайльними картушами.

По краю піддону, що виступає по всьому периметру, зверху вирізьблено напис: «ѠТМЕНИЛ: В ЦЕРКОВЬ: ТР-ЄСВЯТИТЕЛЬКУЮ: ВОРОНИЖЬСКУЮ: ІЄРЕЙ: АНТОНІЙ: И ЄВГЕНІЯ: 1781: ГОДУ: МАРЪТА 23 ДНЯ» та викарбовано клеймо майстра «Z.S» (рис. 1: 4).

Художні особливості потиру

Потир виконано в стилі рококо, що характерний для українського золотарства другої половини XVIII ст.

Властивими є декоративні елементи, розташування яких визначається певною асиметрією та ритмічною динамікою. Динаміку створює й чергування золочених гладеньких та срібних декорованих поверхонь. Можливо, в даному випадку золотінню надано особливий сенс як акцентуванню площин, що покликані передавати відбиток Божественного світла [23, с. 9]. Адже золото виступає «абсолютною метафорою» світла, а світло є «абсолютною метафорою» Бога: «Бог є світло, і немає в Ньому ніякої темряви» (Перше послання апостола Іоанна, I, 5) [1, с. 409–410]. Ритмічне поєднання яскравих золотих та дещо тьмяних срібних поверхонь, їх переплетіння, можливо, символізувало органічне поєднання божественного і людського начал в Ісусі Христі. Адже потир є чашею, в якій перебуває Кров Христова під виглядом вина, а відтак в обряді Пресвятої Євхаристії в ньому перебуває сам Господь Спаситель [6, с. 27].

Сутність та призначення потира обумовлюють образи, відтворені на його поверхнях. Зазвичай, це сцени Євангельського циклу. Проте в даному випадку на потири – в ажурному плетінні «сорочки» та карбованому рельєфі піддону – бачимо тільки лики янголів (рис. 1: 1, 3). Це – янголи-путті, що мають вигляд крилатих хлопчиків, але в даному разі вони представлені лише головою в обрамленні пари крил. Зображення таких янголів стали популярними з часів Відродження, а їх «скорочена» версія часто зустрічається на художніх виробках у стилі бароко і рококо. Про популярність образу путті в українському іконописі говорять, зокрема, кужбушки – альбоми, що слугували взірцями для майстрів, серед яких також є із зображеннями янголів-путті [12, с. 71].

Янголи вважалися посланцями Божими, що несуть благу звістку. Їх часто зображували поряд з Христом, із знаряддями мучеництва, символами воскресіння [3, с. 505, рис. 2–4; 5, с. 112–113; 12, с. 114; 23, с. 159, 324, 330, 371–

Рис. 1. 1–4 – потир з Трьохсвятительської церкви містечка Вороніж (фото Дмитра Клочка); 5 – ікона «Христос в потирі», Волинь, XVIII ст. (за [9, рис. 4])

372; 26, с. 94, 97; ін.]. З XIV–XV ст. як в Європі загалом, так і в Україні зокрема розповсюдилися евхаристичні ікони із зображенням розп'ятого Христа, з рани якого стікає кров у потир, що тримає янгол [8, с. 16; 9, с. 54–55; 10, с. 227, 428–429; 34, с. 101–102; ін.]. Варіантами цієї теми є два інші евхаристичні сюжети – «Христос – Виноградна Лоза» і «Христос у точилі», що символізували таємницю перетворення виноградного соку (вина) у кров Христову. Ці сюжети поширилися в західноєвропейському мистецтві XVI–XVII ст., найперше у Німеччині, а звідти, мабуть, були запозичені (зі своїми особливостями) українськими іконописцями [8; 9; 10, с. 277–280, 384–385; 24, с. 84–90; 25, с. 337–342; 26, с. 93–95, рис. 7; 35, с. 71–74, рис. 7; ін.].

Образ янгола поєднується з потиром і в сюжеті «Причасття Святого Онуфрія», найперше відомому за волинськими іконами XVIII ст. [10, с. 113–114, 285–286, 338–339; 11; 27, с. 182]. В даному разі Божественний Посланець виступає в ролі того, хто приносить Святі Дари і причащає святого.

Імовірно, в колі цих сюжетів та сенсів знаходиться і воронізький потир, на якому відтворено тільки образи янголів. Підтвердженням тому є зображення евхаристичної чаші на волинській іконі «Христос у потирі» середини XVIII ст. (рис. 1: 5): чаша в даному випадку декорована зображенням янгола, як і на воронізькому виробі [9, с. 56, рис. 4].

Особливості відтворення янголів на потири також відповідають символіці Христа. Янголів загалом зображено шість, що є певним числом повноти і співвідноситься із шестикутною зіркою роду царя Давида, з якого походить Діва Марія і, відповідно, Христос у його людській іпостасі. Саме з такою символікою ця зірка була розповсюджена, зокрема, в українському православ'ї XVI–XVIII ст., прикладом чому є герб гетьмана Івана Мазепи [20; 33, с. 53] або ж купольні хрести на дерев'яній церкві Введення в храм Пресвятої Богородиці 1794 р. у с. Стара Ягільниця на Чортківщині (Тернопільська обл.) [19]. На потири зображення трьох янголів розташовані на ажурних вставках «сорочки» і ще три – на карбованих лопатях піддону. «Верхні» та «нижні» зображення відрізняються між собою за рисами обличчя, але найбільше – за місцем розташування, а також технікою та манерою втілення. Верхні зображення розташовані на найбільш сакральній частині потири – «сорочці», що огортає чашу. Вони ажурні, наповнені «повітрям» та золотим сяйвом, що йде від золоченої чаші. Інші три зображення розташовані на основі виробу, рельєфним карбуванням підкреслено «важку», «земну» природу. І тим самим шість янголів виражають двоєдину сутність природи Христа – божественну небесну і людську земну.

Потири з подібним сюжетним оформленням також відомі. Наразі назвемо тільки три витвори XVIII ст. із зібрання Скарбниці НМІУ – роботи невідомого майстра (інв. № ДМ-431), Івана Равича (інв. №№ ДМ-624, ДМ-1600) і Матвія Наруновича (інв. №№ ДМ-377, ДМ-398; [3, рис. 1]). Хоча загалом зображення янголів зустрічаються на переважній більшості потирів, але вже як супровідні та другорядні.

Водночас янголів на воронізькому потири відтворено з однією дуже прикметною особливістю – із заломленим правим крилом (рис. 1: 1, 3). Подібний прийом інколи використовували золотарі XVIII ст., коли зображували пару янголів (наприклад, витвори із зібрання Скарбниці НМІУ: інв. №№ ДМ-623 і ДМ-5627). Проте в даному разі янголів представлено по одному, а відтак чому майстер наділив їх заломленим крилом можна тільки здогадуватися. На це могли вплинути особливості вибудованої ним композиції або/та якісь сенсові міркування (зокрема, вираження певного емоційного стану).

Ще однією особливістю воронізького потира є вигравіроване зображення хреста під вінцями чаші (рис. 1: 2). Відтворення тут тростини із губкою пов'язане із євангельською оповіддю про розп'яття Христа. Зокрема у Євангелії від Марка (15: 36) сказано: «А один із них побіг, намочив губку оцтом, настромив на тростину, і давав Йому пити й казав: Чекайте, побачим, чи прийде Ілля Його зняти». На багатьох інших відомих нам потирах XVIII ст. на чаші обіруч від хреста зображено списа і тростину з губкою. В даному ж випадку вигравіровано два списи, на один з яких настромлено губку. Чи вкладав майстер у такий оригінальний елемент зображення якийсь свій сенс – невідомо.

Безумовно, про особливості художнього стилю майстра можна було б більше дізнатися, якби були відомі його інші роботи або хоча б місце його перебування – Київ, Чернігів, Ніжин [29, с. 283–284] чи яесь інше містечко. Але, на жаль, про майстра, що використовував клеймо «Z•S» (рис. 1: 4), нічого невідомо. Його не згадують дослідники українського золотарства [18, с. 146–197; 31, с. 343–346]. Це клеймо не виявлено й на предметах найбільших зібрань витворів українських золотарів у Національному музеї історії України і його філії Скарбниці НМІУ, Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра», Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Дмитра Яворницького.

Трьохсвятительська церква

Згідно із написом потир був вкладом у Трьохсвятительську церкву містечка Вороніж, яке у той час ще було центром Воронізької сотні Ніжинського полку (до 1782 р.). Церква підпорядковувалася Воронізькій протопопії Київської митрополії [21, с. 14, 15–16, 28, 97].

Трьохсвятительська церква (одна з шести храмів містечка) знаходилася у північно-східній частині Воронежа на правому березі р. Осота (нині це перехрестя вулиць Пантелеймона Куліша, Зарічної та Ярової) [13; 14, с. 14–15; 15; 30].

Відомо, що церкву, спочатку дерев'яну, було збудовано у 1680-х рр. і освячено в ім'я трьох святих – Григорія Богослова, Василя Великого та Івана Златоуста. На той час вона знаходилася на схід від Воронізької фортеці, у третьому новоствореному козацькому курені по дорозі на село Макове. За архівними документами 1719 р. при Трьохсвятительській церкві вже діяла школа.

1801 р. збудовано кам'яну одноглаву церкву. Най-

більшим вкладниками були дворянські родини Кулішів та Іващенко [13]. Вона, мовбито, була точною копією Трьохсвятительської церкви в с. Лемеші неподалік м. Козелець. Ця церква була зведена ще у 1760 р. у рідному селі Кирила Розумовського за проектом архітектора Івана Григоровича-Барського (1713–1785).

З Воронізькою Трьохсвятительською церквою була пов'язана історія родини Кулішів. Один із записів 1819 р. в її парафіяльній книзі засвідчив: «Отъ дворянина жителя Воронежскаго Александра Андреева сына Кулеша и жени его Екатерины Иоанновой дочери родился сынъ Пантелеймонъ крещень сего іюля 27 го числа приходскимъ священникомъ Ілариономъ Безпальмъ, восприемникъ былъ ему отъ святаго Крещенія дворянинъ Евфимъ Симеоновъ сынъ Шура» [28, с. 133–139].

Можна припустити, що і надалі юний Пантелеймон відвідував церкву, що знаходилася неподалік їхнього дому. Принаймні, в автобіографічній оповіді «Історія Ульяня Терентьевны» є такий епізод: «Солнце чудно сияло, когда мы с батюшкой отправились в церковь к обедне, и я никогда еще не певал так удачно на клиросе, как в это воскресение. Батюшка тоже пел и читал, как всегда, очень приятно. Он прекрасно знал церковный устав и приучал меня знать хорошо отправление богослужения» [16, с. 150–151]. Описані події відбувалися напередодні від'їзду хлопця до училища в Новгороді-Сіверському, коли йому виповнилося 10 років [32, с. 291], а отже то був, імовірно, 1829 р. Щоправда, на той час Куліші могли ходити на службу до центрального Михайлівського собору, оскільки далі в оповіді згадується, що після служби запросили панотця Луку до себе на обід [16, с. 151]. А відомо, що панотець Лука – це Лука Адріанович Виридарський, який служив у Михайлівському соборі. Він був другом сім'ї та часто проводив належні церковні обряди у родині Кулішів [17, с. 90, 91]. Там же, при Михайлівському соборі, семилітній Пантелеймон навчався грамоті у дяка Андрія Олексійовича Безпалога, який також був у дружніх стосунках із сім'єю Кулішів [17, с. 91]. Але навряд чи Куліші завжди оманили Трьохсвятительську церкву, до зведення якої їхня родина доклала чимало зусиль та коштів.

Біля Трьохсвятительської церкви знаходився цвинтар, де ховали прихожан. А тому там могли бути могили батьків Пантелеймона Куліша – Катерини Іванівни та Олександра Андрійовича [17, с. 91].

Вже у останні десятиліття XIX ст. Трьохсвятительська церква втратила своє колишнє значення. Принаймні в штатному розкладі священнослужителів Чернігівської єпархії 1876 р. цей храм не згадують [22].

Остаточо церкву було закрито на початку 1920-х рр. Імовірно, саме тоді потир опинився серед вилучених радянською владою церковних цінностей, які потрапили до Держхрану Наркомфіну РСФРР у Москві. Завдяки роботі комісії у складі Д. Щербаківського, А. Середи та О. Степанової восени 1922 р. потир разом з багатьма іншими пам'ятками золотарства було виокремлено, повернуто до України [7] та передано до музейного фонду [2].

Будівля церкви у 1930-х рр. була розламана, а цеглу розібрали для потреб нового будівництва, як це широко практикувалося в ті часи. Нині місце, де знаходилася церква, огорожено і на ньому встановлено пам'ятний знак.

Вкладники

Згідно із написом, вкладниками потиру були ієрей Антоній і Євгенія, ймовірно, його дружина. Проте, на жаль, якихось свідчень про цю подружню пару поки не знайдено. Можна припустити, що Антоній ніс священницьку службу в Трьохсвятительській церкві у 1781 р., коли було зроблено внесок. Хоча у сповідній книзі Трьохсвятительської церкви вже за 1787 р. (найближчій за часом, що збереглася в архівному фонді «Новгород-Сіверська духовна консисторія» Державного архіву Чернігівської обл.) священно- та церковнослужителі на ім'я Антоній не значаться (лист № 934/04-16 від 06.06.2024 р. Державного архіву Чернігівської обл.).

Короткі висновки

Отже, срібний потир, який нині перебуває у зібранні Скарбниці НМІУ, є цікавим витвором українського золотарства доби рококо. За відзначеними рисами оформлення, найперше, особливим трактуванням образу янголів, він є оригінальним твором майстра, який позначав свої роботи клеймом «**Z•S**». Потир доповнює свідоцтва про одну з церков сотенного містечка Вороніж і фактично є єдиною пам'яткою, пов'язаною з Трьохсвятительською церквою, що дійшла до нашого часу. Для української історії та культури ця церква насамперед пам'ятна тим, що вона пов'язана з родиною Кулішів: її було збудовано коштом родини; в ній було хрещено Пантелеймона Куліша; на цвинтарі біля церкви, імовірно, було поховано його батьків. І не виключено, що цей потир використовували в таїнстві Євхаристії, до якого, безумовно, був залучений і маленький Пантелеймон.

Подяка

Висловлюємо подяку за інформацію та консультації нашим колегам Наталії Онопрієнко (м. Київ), Марії Матюхінній, Ользі Гейді та Ганні Арендар (м. Чернігів), Наталії Степаненко (м. Дніпро).

ДЖЕРЕЛА

1. Аверинцев С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры. *Поэтика ранневизантийской литературы*. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2004. С. 404–425.
2. Архів Д.М. Щербаківського. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд 9. Спр. 110.
3. Березова С. А. Твори Матвія Наруновича в колекції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2019. Вип. 4. С. 504–519.
4. Березова С. А., Полідович Ю. Б., Удовиченко І. В. Потир з храмів м. Глухова у зібранні скарбниці Національного музею історії України. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 163–169.
5. Березова С. А., Терещук О. М. Твори київського золотаря Івана Равича у зібранні Скарбниці НМІУ. *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»* : 2021 р. Київ, 2022. С. 102–114.
6. Боньковська С. Сакральна металева пластика в системі храмового комплексу. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2008. Вип. 8. С. 26–28.
7. Бузько О. В. Архівні документи про повернення церковних цінностей в Україну. *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»* : 2014. Київ, 2015. С. 7–14.

8. Варивода А. Тема Страстей Христових в українському церковному гаптуванні XVII ст. (за матеріалами колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника). *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія «Мистецтвознавство»*. 2014. № 31. С. 11–18.

9. Василевська С. Ікона «Христос у потири» 1737 р. з колекції Волинського краєзнавчого музею. Особливості іконографії. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Луцьк, 2019. Вип. 26. С. 54–59.

10. Волинська ікона XVI–XVIII століть. Каталог. Автори-упорядники А. Вигодник, С. Василевська. Луцьк, 2018. 467 с.

11. Єлісеєва Т. Волинські ікони. *Волинські єпархіальні відомості*. 2014. Червень, С. 4. [Електронний ресурс] <https://www.pravoslavivolyani.org.ua/img/img-newspaper/061152014.pdf>

12. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1983. 179 с.

13. Історико-архітектурний опорний план смт Вороніж Шосткинського району Сумської області. Пояснювальна записка, додатки / Авторський колектив: Старинець Р. В., Войко О. Ю., Маркіна М. І. Габрель М. М. Київ, 2019. [Електронний ресурс] <https://www.voronizh-rada.gov.ua/2019-11-26-07-29-28/973-2020-03-04-13-52-02.html>

14. Кириєвський В. Д. Церква Вороніжа. *Сіверщина в історії України*. 2022. Вип. 15. С. 14–16.

15. Кулик А. А. Релігійні та освітні установи смт Вороніж від започаткування до сьогодення. Глухів, 2015. 36 с.

16. Кулиш П. История Ульяны Терентьевны. *Современник*. 1852. Т. XXXIV, № 8. С. 139–252.

17. Мллер Н.В. Таємниці кулішевознавства (3 нагоди 120-ї річниці від дня смерті П.О. Куліша). *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 89–91.

18. Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII століть. Київ : Наукова думка, 1970. 207 с.

19. Погорецький В. Купольні хрести на дерев'яній церкві у с. Стара Ягільниця на Чортківщині увінчані шестикутною зіркою і півмісяцем. *Золота Пектораль*. Чортків, 2019. [Електронний ресурс] <http://zolutapektoral.te.ua/kupolni-hresty-na-derevyanij-tserkvi-u-s-stara-yahilnytsya-na-chortkivschyni-uvinchani-shestyutnoyu-zirkoju-i-pivmisyatsem>

20. Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазепи. Київ : АДЕФ-Україна, 2015. 68 с.

21. Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. 208 с.

22. Распределение различных священно-церковно-служителей Черниговской епархии на штатные места, согласно Высочайше утвержденному 17 января 1876 года расписанию приходов и причтов сей епархии. *Откуда родом. Чернігівська губернія*. [Електронний ресурс] <https://www.otkudarodom.ua/ru/1876-god-raspisanie-prihodov-chernigovskoy-eparhii>

23. Рижова О. О. Іконопис у художній культурі Києва кінця XVII–XVIII століть. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2020. 463 с.

24. Сак Л. Українська ікона «Христос у точилі» XVII ст. та її нідерландський графічний прототип. *Українське мистецтво у міжнародних зв'язках*. Київ, 1983. С. 84–90.

25. Сивак В. В. «Христос – виноградна лоза»: українські іконографічні інтерпретації XVII–XVIII ст. *Народознавчі зошити*. 2009. № 3–4. С. 337–342.

26. Сивак В. В. Євхаристійна іконографія в українському сакральному мalarстві XVII–XVIII ст. *Народознавчі зошити*. 2011. № 1(97). С. 87–100.

27. Сидор О.Ф. Бароко в українському живописі. *Українське бароко та європейський контекст. Архітектура, образотворче мистецтво, театр і музика*. Київ : Наукова думка, 1991. С. 173–183.

28. Ситий І., Федорук О. До родоводу Куліша. *Український археологічний щорічник*. 2010. Нова серія. Вип. 15. С. 129–139.

29. Спаська Є. До історії ніжинського золотарства (XIX ст.). *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2014. Вип. 14. С. 277–288.

30. Терлецький В. Православний Вороніж. Шостка, 2010. 94 с.

31. Фрасинюк О.Н. Українські золотарі XVI–XVIII століть у дослідженнях Д. М. Щербаківського. *Архів України*. 2016. № 5–6. С. 336–347.

32. Чалый М. Юные годы П.А. Кулиша. *Киевская старина*. 1897. № 4. С. 290–299.

33. Чернецький Є. Герб гетьмана Івана Мазепи: його зображення та походження. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 53–56.

34. Широка О. Євхаристичні образи Ісуса Христа у циклах Акафістів Богородиці та Христа в українському мистецтві XVII–XVIII ст. *Мистецтвознавство. Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 33. Т. 2. С. 98–103.

35. Щербаківський Д. Символіка в українському мистецтві. *Українське наукове товариство. Збірник секції мистецтв*. 1. Київ : Державне видавництво, 1921. С. 55–74.

Berezova S. A., Polidovych Yu. B. Chalice from the Three Saints Church in the town of Voronizh in the Hlukhiv region

The article examines the silver chalice, which is currently in the collection of the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine. The product has a traditional structure. Its artistic design corresponds to the Rococo style, and the iconographic composition is built with the involvement of six images of angels, reproduced with a broken right wing. The chalice is an original work by a master who marked his works with the stamp "Z.S". Potyr complements the evidence of one of the churches of the 100-year-old town of Voronizh, Nizhyn regiment (now Sumy oblast), and is actually the only monument related to the Three Saints Church that has survived to our time. For Ukrainian history and culture, this church is primarily remembered for the fact that it is connected with the Kulish family: it was built at the family's expense, Panteleimon Kulish was baptized in it, and his parents were probably buried in the cemetery near the church.

Key words: chalice, angel, Voronizh, Three Saints Church, Panteleimon Kulish.

REFERENCES

1. Avertintsev, S. (2004). Zoloto v sisteme simbolov rannevizantijskoj kultury [Gold in the symbol system of early Byzantine culture]. *Poetika rannevizantijskoj literatury*. Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika, pp. 404–425. [in Russian].
2. Arkhiv D. M. Shcherbakivskoho [Archive of D.M. Shcherbakivskij]. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеології NAN Ukrainy. Fond 9. Spr. 110. [in Ukrainian].
3. Berezova, S. A. (2019). Tvory Matvii Narunovycha v kolekciji Muzeiu istorichnykh koshovnostei Ukrainy – filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Works of Matvyi Narunovych in the collection of the Museum of Historical Jewels of Ukraine – a branch of the National Museum of the History of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, issue 4. pp. 504–519. [in Ukrainian].
4. Berezova, S. A., Polidovych, Yu. B., Udovychenko, I. V. (2017). Potyry z khramiv m. Hlukhova u zibranni skarbnytsi Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Chalices from the Hlukhiv temples in the collection of the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, issue 10, pp. 163–169. [in Ukrainian].
5. Berezova, S. A., Tereshchuk, O. M. (2022). Tvory kyivskoho zolotaria Ivana Ravycha u zibranni Skarbnytsi NMIU [Works of the Kyiv goldsmith Ivan Ravych in the collection of the NMIU Treasury]. *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Yovelirne mystetstvo – pohliad kriz viky»*: 2021 r., pp. 102–114, Kyiv. [in Ukrainian].
6. Bonkovska, S. (2008). Sakralna metaleva plastyka v systemi khramovoho kompleksu [Sacred metal sculpture in the system of the temple complex]. *Ukrainske mystetstvovnavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii*, issue 8, pp. 26–28. [in Ukrainian].
7. Buzko, O. V. (2015). Arkhivni dokumenty pro povnennia tserkovnykh tsinnostei v Ukrainu [Archive documents on the return of church values to Ukraine]. *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Yovelirne mystetstvo – pohliad kriz viky»*: 2014, pp. 7–14. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Varyvoda, A. (2014). Tema Strastei Khrystovyykh v ukrainskomu tserkovnomu haptuvanni XVII st. (za materialamy kolekcii natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka) [The theme of the Passion of Christ in Ukrainian church painting of the 17th century. (based on materials from the collection of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Seriya «Mystetstvovnavstvo»*, issue 31, pp. 11–18 [in Ukrainian].
9. Vasylevska, S. (2019). Ikona «Khrystos u potyri» 1737 r. z kolekcii Volynskoho kraieznavchoho muzeiu [Icon "Christ in the Chalice" of 1737 from the collection of the Volyn Museum of Local History. Features of iconography]. *Osoblyvosti ikonografii. Volynska ikona: doslidzhennia ta restavratsiia*, issue 26, pp. 54–59. [in Ukrainian].
10. Volynska ikona XVI–XVIII stolit [Volyn icon of the 16th–18th centuries]. Katalog. Avtory-uporiadnyky Vyhodnyk, A., Vasylevska, S. Lutsk, (2018). [in Ukrainian].
11. Yelisieieva, T. (2014). Volynski ikony [Volyn icons]. *Volynski Yeparkhialni vidomosti*, issue 6 (June), p. 4. Retrieved from <https://www.pravoslavivolyani.org.ua/img/img-newspaper/061152014.pdf> [in Ukrainian].
12. Zholtovskiy, P. M. (1983). *Khudozhnie zhyttia na Ukraini v XVI–XVIII st. [Artistic life in Ukraine in the XVI–XVIII centuries]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. *Istoryko-arkhitekturnyi oporny plan smt Voronizh Shostkynskoho raionu Sums'koi oblasti. Polasniuvalna zapyska, dodatky* [Historical and architectural reference plan of the Voronizh settlement of the Shostka district of the Sumy oblast. Explanatory note, appendices] / Avtorskyi kolektyv: Starynets, R.V., Boiko, O.Yu., Markina, M.I., Habrel, M.M. Kyiv, (2019). Retrieved from <https://www.voronizh-rada.gov.ua/2019-11-26-07-29-28/973-2020-03-04-13-52-02.html> [in Ukrainian].
14. Kyryievskiy, V. D. (2022). Tserkvy Voronizha [Churches of Voronizh]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, issue 15, pp. 14–16. [in Ukrainian].
15. Kulyk, A.A. (2015). *Relihiini ta osviti ustanovy smt. Voronizh vid zapochatkuvannia do sohodennia* [Religious and educational institutions of the village Voronizh from its inception to the present]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
16. Kulish, P. (1852). *Istoriia Uliany Terentevny* [The story of Ulyana

Terentyevna]. *Sovremennik*, vol. XXXIV, issue 8, pp. 139–252. [in Russian].
17. Miller, N. V. (2017). *Taiemnytsi kulishveznavstva (Z nahody 120-i richnytsi vid dnia smerti P.O. Kulisha)* [Secrets of Kulish-research papers (to the 120 anniversary of P.O. Kulish death)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 10, pp. 89–91. [in Ukrainian].

18. Petrenko, M.Z. (1970). *Ukrainske zolotarstvo XVI–XVIII stolit* [Ukrainian goldsmithing of the 16th–18th centuries]. Kyiv, Naukova dumka. [in Ukrainian].

19. Pohoretskyi, V. (2019). Kupolni khresty na derev'ianii tserkvi u s. Stara Yahilnytsia na Chortkivshchyni uvinchani shestykutnoiu zirkoiu i pivmisiats'em [Domed crosses on the wooden church in the village. Stara Yahilnytsia in Chortkiv region is crowned with a six-pointed star and a crescent moon]. *Zolota Pektoral*. Chortkiv. Retrieved from <http://zolotapektoral.te.ua/kupolni-hresty-na-derevyaniy-tserkvi-u-s-stara-yahilnytsya-na-chortkivshchyni-uvinchani-shestyutnoy-zirkoyu-i-pivmisyatsem> [in Ukrainian].

20. Poliushko, H. (2015). *Herb hetmana Ivana Mazepy* [Coat of arms of Hetman Ivan Mazepa]. Kyiv: ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].

21. Prokopiuk, O. (2012). *Kyivska mytropolia: topohrafiia posviat. Rekonstruktsiia reiestru khramiv za vidomostiamy pro tserkovnosluzhbyteliv (1780–1783)* [Kyiv Metropolitanate: topography of the consecrations. Reconstruction of the register of churches based on information about church officials (1780–1783)]. Kyiv: DP “NVTs “Priorityety”. [in Ukrainian].

22. Raspredelenie nalichnykh svyashchenno-tserkovno-sluzhbyteliv Chernigovskoi eparkhii na shtatnye mesta, soglasno Vysochaishe utverzhennomu 17 ianvaria 1876 goda raspisaniu prikhodov i prichotov sei eparkhii [Distribution of available clergy and church ministers of the Chernigov diocese to regular positions, according to the schedule of parishes and clergy of this diocese, approved on January 17, 1876]. *Otkuda radom. Chernigivska guberniia*. Retrieved from <https://www.otkudarodom.ua/ru/1876-god-raspisanie-prihodov-chernigovskoy-eparhii> [in Russian].

23. Ryzhova, O. O. (2020). *Ikonopys u khudozhnii kulturi Kyieva kintsia XVII–XVIII stolit* [Icon painting in the artistic culture of Kyiv at the end of the 17th–18th centuries]. Kyiv: VPTs “Kyivskiy universytet”. [in Ukrainian].

24. Sak, L. (1983). *Ukrainska ikona «Khrystos u tochyli» XVII st. ta yii niderlandskiy hrafnichnyi prototyp* [Ukrainian icon “Christ in the sharpener” of the 17th century and its Dutch graphic prototype]. *Ukrainske mystetstvo u mizhnarodnykh vzyazkakh*, pp. 84–90. Kyiv. [in Ukrainian].

25. Syvak, V. V. (2009). «Khrystos – vynohradna loza»: ukrainski ikonohrafichni interpretatsii XVII–XVIII st. [“Christ is the vine”: Ukrainian iconographic interpretations of the XVII–XVIII centuries]. *Narodoznavchi zoshyty*, issue 3–4, pp. 337–342. [in Ukrainian].

26. Syvak, V. V. (2011). *Yevkharystiina ikonohrafiia v ukrainskomu sakralnomu maliarstvi XVII–XVIII st.* [Eucharistic iconography in Ukrainian sacred painting of the XVII–XVIII centuries]. *Narodoznavchi zoshyty*, issue 1 (97), pp. 87–100. [in Ukrainian].

27. Sydor, O. F. (1991). *Baroko v ukrainskomu zhyvopysu* [Baroque in Ukrainian painting]. *Ukrainske baroko ta yevropeyskyi kontekst. Arkhitektura, obrazotvorche mystetstvo, teatr i muzyka*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 173–183. [in Ukrainian].

28. Sytyi, I., Fedoruk, O. (2010). *Do rodovodu Kulisha* [To the pedigree of Kulish]. *Ukrainskyi arkhheografichnyi shchorichnyk. Nova seriia*, issue 15, pp. 129–139. [in Ukrainian].

29. Spaska, Ye. (2014). *Do istorii nizhynskoho zolotarstva (XIX st.)* [To the history of Nizhyn goldsmiths (XIX century)]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii*, issue 14, pp. 277–288. [in Ukrainian].

30. Terlets'kyi, V. (2010). *Pravoslavnyi Voronizh* [Orthodox Voronizh]. Shostka. [in Ukrainian].

31. Frasyuniuk, O. N. (2016). *Ukrainski zolotari XVI–XVIII stolit u doslidzhenniakh D.M. Shcherbakivskoho* [Ukrainian goldsmiths of the 16th–18th centuries in the research of D.M. Shcherbakivskiy]. *Arkhivy Ukrainy*, issue 5–6, pp. 336–347. [in Ukrainian].

32. Chalyi, M. (1897). *Iunye gody P.A. Kulisha* [The early years of P.A. Kulisha]. *Kievskaiia starina*, issue 4, pp. 290–299. [in Russian].

33. Chemetskyi, Ye. (2007). *Herb hetmana Ivana Mazepy: yoho zobrazhennia ta pokhodzhennia* [Coat of arms of Hetman Ivan Mazepa: its image and origin]. *Siversianskyi litopys*, issue 5, pp. 53–56. [in Ukrainian].

34. Shyroka, O. (2020). *Yevkharystychni obrazy Isusa Khrysta u tsyklakh Akafistiv Bohorodytsi ta Khrysta v ukrainskomu mystetstvi XVII–XVIII st.* [Eucharistic images of Jesus Christ in the Akathist cycles of the Mother of God and Christ in Ukrainian art of the 17th–18th centuries]. *Mystetstvoznavstvo. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, issue 33, vol. 2, pp. 98–103. [in Ukrainian].

35. Shcherbakivskiy, D. (1921). *Symvolika v ukrainskomu mystetstvi* [Symbolism in Ukrainian art]. *Ukrainske naukovе tovarystvo. Zbirnyk sektsii mystetstv*, issue 1, pp. 55–74. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 7. 04.24-526.62:7

О. І. Травкіна

ЧУДОТВОРНА ІКОНА «ТРОЇЦЬКО-ІЛЛІНСЬКА БОГОРОДИЦЯ» ТА ЇЇ ЖЕРТВОДАВЦІ

У статті висвітлюється історія чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця», розкриваються причини її популярності. Аналіз жертводавців чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» засвідчив, що увага до ікони була надзвичайною, оскільки серед них були гетьман Іван Мазепа, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Це пояснюється насамперед чималими зусиллями у пропаганді образу з боку впливового архієрея, місцєблюстителя Київської митрополії, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, зокрема випуском книги про чудеса ікони. Сприяли популярності образу також книжкові та станкові гравюри. З'ясовано види пожерт до чудотворної ікони: вотивні привіси, шати, корони, срібний кіот, ланцюги, хоругви, свічники.

Ключові слова: чудотворна ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця», жертводавці, вотивні привіси, шата, кіот.

Явлення найвідомішої чудотворної ікони Чернігівщини, а може й усієї Гетьманщини, «Троїцько-Іллінська Богородиця» було тісно пов'язане з відродженням Чернігова у другій половині XVII ст.

Важливе значення у відбудові міста, особливо його храмів і монастирів, мав переїзд 1672 р. до Чернігова місцеблюстителя Київської митрополії, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Владика, вочевидь, прагнув облаштувати тут якщо не митрополічу, то принаймні резиденцію адміністратора Київської митрополії, архієпископа Чернігівського, Новгород-Сіверського й усього Сівера, а можливо, навіть перенести сюди з Києва митрополічу кафедру, піднести значення Чернігова до рівня Києва, а то й перевищити його.

Слід також відзначити внесок у відродження Чернігова Василя Дуніна-Борковського, який саме у 1672 р. став чернігівським полковником, з 1685 р. – генеральним обозним. Він був щедрим жертводавцем для церков і монастирів. Можна сказати, що ці дві особистості, Лазар Баранович та Василь Дунін-Борковський, спираючись на підтримку й допомогу гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи у другій половині XVII ст., відіграли вирішальну роль у відбудові Чернігова, його давньоруських храмів та монастирів, спорудженні нових. Чернігів став потужним культурно-духовним осередком Гетьманщини.

Особливу увагу Лазар Баранович приділяв старовинному печерному Іллінському монастирю, який знаходився недалеко за містом, у підніжжя Болдиних гір. Печерний Іллінський монастир, заснований батьком руського чернецтва прп. Антонієм, що прибув до Чернігова у 1069 р., був сакральним, «святим місцем», яке «Антоний освятил своїм мешканєм», – зазначав Дмитро Туптало [1, арк. 3]. Монастир уже у 1649 р. реставрував ієромонах та згодом ігумен Зосима Тишевич старанням і коштом колишнього чернігівського полковника, благочестивого ктитора Стефана Пободайла [1, арк. 2–2 зв.]. Тоді ж, вочевидь, була відновлена та перебудована у бароковому стилі невелика давньоруська Іллінська церква, яка примикала до печер. Для іконостаса цієї церкви «малював Григорій, вь Ино-

цехъ Генадій Константиновичъ, маляръ дубенскій року отъ Рождества Христова АХНИ го (1658 р.)» намісний образ Пресвятої Богородиці [1, арк. 2]. Вірогідно, іконописець походив з міста Дубно, що на Волині. Відомо, що у XVI–XVII ст. Волинь із центрами та околицями Луцька, Дубна була одним із визначних регіонів українського ікономалярства, де в іконописі чималого розвитку набув стиль із запозиченнями елементів європейського походження.

Сакральність обителі, освячена перебуванням прп. Антонія, його «старожитність», розташування за містом, де можна було облаштувати великий монастир, стали, мабуть, вирішальними факторами для Лазаря Барановича під час вибору місця для заснування нової архієрейської резиденції.

Наприкінці 70-х рр. XVII ст. печери кардинально перебудували: на їх місці спорудили у бароковому стилі три кам'яні підземні церкви, одна з яких – церква Похвали Пресвятої Богородиці – найбільша з печерних церков Лівобережної України (наприкінці XVIII ст. її пересвятили в ім'я прп. Феодосія Тотемського). Будувати їх міг майстер із Вільно Іоан Баптист, якого запросив чернігівський полковник Василь Дунін-Борковський для «поправи пастирської церкви» [2, с. 105; 3, с. 235–248.]. Крім цього, під час сучасних археологічних досліджень був виявлений ще один печерний комплекс XVII–XVIII ст. на західному схилі Іллінського яру. Припускаємо, що ці «Новоантонієві печери» були споруджені також за ініціативи Лазаря Барановича, який прагнув розбудувати печерний Іллінський монастир на кшталт Києво-Печерської лаври з метою створення підземного меморіалу для поховання ченців.

У 1679 р. Лазар Баранович розпочав будівництво головної споруди обителі – Троїцького собору, який розташовувався на захід від Антонієвих печер через глибокий яр, на рівному плато Болдиних гір. У літературі утвердилася думка, що Троїцький собор міг будувати зодчий з Литви Іоан Баптист [4, с. 170].

З метою популяризації монастиря, владика звернув увагу на намісний образ Богородиці іконостаса Іллінської церкви. Вочевидь ікона Пресвятої Богородиці типу Одигітрія (Провідниця), яка на лівій руці тримала немовля Ісуса Христа, майстерно написана маляром Григорієм Дубенським, з характерним українізованим ликом, з начебто живим поглядом та лагідним виразом обличчя, привертала увагу прочан.

Звеличення Богородиці в Україні у значній мірі відбувалося під європейським впливом, де культ Богородиці у ці часи досяг свого апогею. Форми та методи розповсюдження цього культу були привнесені спочатку у західноукраїнський регіон, а згодом звідти вони проникають і в Гетьманщину. Це насамперед явлення чудотворних богородичних ікон, запис їх чудес, коронація ікон. Епоха Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. потребувала утвердження національних святинь, у яких шукали захисту та порятунку.

Свого часу Лазар Баранович прилучився до прославлення чудотворної ікони-енколпіона «Куп'ятицька Бого-

Іл. 1. Гравюра ікони «Іллінська Богородиця». Книга «Чуда пресвятої и преблагословенной Девы Маріи». 1677 р. Дереворит.

родиця», яку привіз 1656 р. до Софіївського собору у Київ з Куп'ятицького монастиря, що на Пінщині (нині – територія Білорусі), де з 1651 по 1655 рр. був ігуменом Кирилівського, Куп'ятицького та Дятлівського монастирів, щоб вона там не потрапила до рук уніатів. Іларіон Денисович, настоятель Куп'ятницького монастиря у 30-ті роки XVII ст., написав про чуда Куп'ятницької Богородиці «Parergon», виданий 1638 р. у друкарні Києво-Печерської лаври польською мовою у додатку до книги «Тератургима» Афанасія Кальнофойського [5, с. 170]. Писав про її чудеса і Іоаникій Галятовський у збірці «Небо новое» (1665, 1666, 1699 рр.). Лазар Баранович присвятив їй польськомовний вірш у збірці «Zowoty Swetych» (1670 р.) [5, с. 171]. Лазар Баранович міг наслідувати практику шанування ікони «Куп'ятицька Богородиця» і у випадку з іконою «Іллінська Богородиця».

Владика доручив ієромонаху Дмитрію Тупталу, який у 1675–1677 рр. був кафедральним проповідником, «абы з пильнымъ старанемъ чуда пресвятої Богородици Илинской были опытанны и, писмом з компутовавши типографією Новгородка Сиверского свиту поданны» [1, арк. 2 зв–3]. Книга «Чуда пресвятої и преблагословенной Девы Маріи» була надрукована у 1677 р., згодом у переробленому вигляді вийшла під назвою «Руно орошенное» ще шість разів (1683, 1689, 1691, 1696, 1697, 1702 рр.) уже у друкарні, яка розташовувалася на території Троїцько-Іллінського монастиря. Отже, книга, мовлячи сучасною мовою, стала бестселером свого часу. У книзі «Чуда пресвятої и преблагословенной

Іл. 2. Гравюра ікони «Іллінська Богородиця». Книга «Руно орошенное». 1689 р. Мідьорит

Девы Маріи» була розміщена гравюра-дереворит ікони «Іллінська Богородиця». Автор гравюри невідомий. Оскільки ікона на сьогоднішній день вважається втраченою, її дереворит, який певною мірою, відтворював оригінал, дає загальну уяву про первинний образ (іл. 1).

Думається, що явлення та звеличення образу «Іллінська Богородиця» було не випадковим. Святіня повинна була піднести значення печерного монастиря та сприяти його відродженню і прославленню. Лазар Баранович, користуючись можливостями своєї друкарні, почав активно возвеличувати та пропагувати обитель, ікону «Іллінська Богородиця».

У книзі «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Маріи» Дмитрій Туптало виклав історію створення печерного монастиря, його реставрацію та написання ікони «Іллінська Богородиця». У першому чуді міститься розповідь про те, що з 16 по 24 квітня 1662 р. «образ» плакав. На це чудо всі жителі Чернігова дивилися з великим здивуванням [1, арк. 5 зв]; у наступних виданнях зазначено – із жахом. Відомий козацький літописець Самійло Величко писав, що плакала Богородиця, жаліючи українців «через роздвоєння

та чвари», тобто через Руїну, яка постала після смерті Богдана Хмельницького [6, с. 18].

У чуді другому розповідається, що восени цього ж року татари «много сель коло места Чернігова пленили» [1, арк. 11], опівночі увірвалися в печерний монастир та церкву, «в которой стоял чудотворный Образ Пречистой и Преблагословенной Девы Маріи сребрными табличками» [яко есть звичай] прибранный, много поброили, образы съ меств своих на землю поскидали, в олтаре Престолю одрали, що было оздобы церковной побрали, образа еднакь чудовного Пресвятой Богородицы на наместном месце, стоячого и на немъ табличокъ сребрныхъ, анися тыкали» [1, арк. 11 зв.–12]. Далі зазначається, що «погановъ» вразив Бог душевною та тілесною сліпотою, щоб вони не «оглядали Образа Пречистой Матки Божой» [1, арк. 12]. Таким чином ікона вціліла він татарського погрому.

Друге чудо свідчить, що ікона мала срібні таблички, які, як можна припустити, були вотивними дарами від жертводавців на знак подяки за зцілення і що це було звичайною традицією. Підтвердження цьому знаходимо в описі чудес книги «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Маріи». Всього в ній описано 22 чуда, в трьох із яких зазначено про надання до ікони «Іллінська Богородиця» срібних табличок та прикрас після одужання. У чуді сімнадцятому розповідається, що пан Павло Домонтович (син генерального судді) та родичі після його одуження «на знакъ вдячности сребром образъ приоздобили» [1, арк. 37]. У чуді вісімнадцятому зазначено, що за зцілення Федора сина Константія (можливо,

Константиновича, сина знаного чернігівчанина), «Пресвятой Богородицы ласкою, которую оны завдичуючи, з сребра гривны оуковавши таблицу, и позолотивши, тым же сыномъ своимъ на образъ чудовный отдали, и подяковаем добродейци своей за скорое сына улечене оучинили» [1, арк. 38]. Двадцятье чудо містить розповідь про жінку Агафію Сулагову із Сосниці, яка «принесла на образъ Пресвятой Богородицы чудовный, монисто кораліовое з седми крестиками сребрными, и табличокъ две сребрныхъ» [1, арк. 40 зв.]. Впадає в око, що автором зафіксовані привіси у чудах 1676 р., тобто перед самим виходом книги. Можна припустити, що Дмитро Туптало добре знав і був поінформований про ці дари, адже у 1675–1677 рр. він був кафедральним проповідником у Чернігові. Отже, відомі перші жертводавці ікони «Іллінська Богородиця», починаючи з 1676 р. Це були представники як заможних верств, так, вочевидь, і рядового достатку.

Невідомо, як виглядали срібні таблички, якого вони були розміру та форми, що на них було зображено. Звертаємо увагу, що у випадку зцілення Федора Константиновича срібна гривна була перероблена у табличку, тобто вона,

ймовірно, мала певну форму (анатомічну-зціленого органу (?)) або якесь зображення, можливо, напис. Інакше, для чого необхідно було перероблювати срібну гривну у табличку?

Прикметно, що уже в книзі «Руно орошенное» 1683 р., а також у інших виданнях цієї книги свідчення про дарування срібних табличок образу «Іллінська Богородиця» були вилучені; автор залишив лише епізод із даруванням Агафією намиста, хрестиків та срібних табличок. Це можна пояснити тим, що «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Маріи» були не лише перекладені зі староукраїнської на церковнослов'янську мову, але й перероблені для розповсюдження під назвою «Руно орошенное», у тому числі і в Московії. Вірогідно, автор вважав недоцільним включати подробиці про вотивні дари до ікони «Іллінська Богородиця» у новий варіант книги.

Першим визначним жертводавцем ікони «Іллінська Богородиця» був Лазар Баранович. Він щедро оздобив та прикрасив образ. Про це писав ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович у передмові до книги «Триодъ цвітна» 1685 р. Звертаючись до Лазаря Барановича, він зазначав: «...оукрашая Пресвятой и Преблагословенной Девы чудотворной иже в нашем убогомъ монастыре икону» [7].

Яким чином прикрасив Лазар Баранович ікону «Іллінська Богородиця» і як вона виглядала може свідчити її гравюра-мідьорит з книги «Руно орошенное» 1689 р. На гравюрі Богородиця та немовля Ісус Христос увінчані коронами, а тло ікони, мафорій Богородиці, хітон Ісуса Христа вперше прикрашені карбованим рослинно-квітковим орнаментом, який, ймовірно, за все, відтворює шати ікони (іл. 2). Корона Богородиці європейського типу, оздоблена на дугах перлами, увінчана хрестом, в оточенні променів, навколо – німб. Внизу гравюри зображений герб Барановича – хрест на ланцюгу. Отже, вочевидь, що шати з коронами на ікону були виготовлені коштом Лазаря Барановича.

Самим щедрим жертводавцем ікони «Іллінська Богородиця» був гетьман Іван Степанович Мазепа. Він дав десять тисяч золотих на закінчення будівельно-опоряджувальних робіт Троїцького собору [8, с. 170], що завершилися його освяченням у 1695 р. уже після смерті Лазаря Барановича 1693 р. Чималі зусилля для завершення будівництва найбільшого собору Чернігова приклав його ігумен Лаврентій Крщонович. Про це свідчив, зокрема, і напис у східній частині центральної бані собору, де наголошувалося, що Троїцький собор «совершился... коштомъ ясне вельможнаго его милости пана Іоанна Мазепы гетмана войскъ ихъ царскаго пресветлаго величества Запорожскаго, усерднымъ же тщаніємъ и трудолюбіємъ всечестнаго отца игумена Лаврентія Крщоновича» [9, с. 10]. Він був керівником Троїцько-Іллінської друкарні, в ній друкував книжки з присвятою гетьману Івану Мазепі, зокрема, «Молитвослови» 1691, 1692 рр., які були знаками уваги та подяки гетьману за його благодійництво у справі будівництва собору та оздоблення чудотворної ікони «Іллінська Богородиця». Лаврентій Крщо-

Іл. 3. Ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця» у срібному кіоті. Світлина початку ХХ ст.

нович у книзі «Молитвослов триакафістний» зазначав, що гетьман «изрядное же во нашей обители, благодітелствуя нам являши, оукрашая многим своимъ иждивеніямъ чудотворную в нас икону преукрашенной Божією славою пречистой Дівы Богородицы» [10, арк. 10].

Вірогідно, під орудою Лаврентія Крщоновича був виготовлений великий срібний кіот для чудотворної ікони «Іллінська Богородиця» коштом гетьмана Івана Мазепи. Висота кіоту сягає 3,40 м, ширина – 1,58 м, вага 34 кг. Його прикрашають срібні карбовані пластини із зображеннями на теми життя Богородиці та герб гетьмана Івана Мазепи з клейнодами, військовим табором й фортецею у нижній частині. Угорі кіот завершується бароко-

Іл. 4. Дедикація «Кіот срібнокований». 1695 р.

вим картушем, над яким два янголи тримають монограму Богородиці, увінчану короною (іл. 3). На сьогодні не встановлено ім'я майстра чи майстерні, де був виготовлений кіот. Можна припустити, що задум та їх проєкт міг належати Лаврентію Крщоновичу. На знак подяки гетьману Івану Мазепі Лаврентій Крщонович виготовив велику за розмірами гравюру-дедикацію «Кіот срібнокований» (168 x 98,5 см) з присвятою гетьману (іл. 4). Про це повідомляв літописець Самійло Величко 1695 р.: «Того таки року гетьман Мазепа, віддаючи хвалу Богу і Пресвятій Діві Богородиці за з'явлені йому добродійства, що підняли його від злиденного гноїща, звільнивши від тис-

них запорозьких кайданів (як про це писалося раніше), і посадили із земними князями, поставивши його гетьманом землі Малоросійської (оскільки всяка влада від Бога за апостольським словом), немалим коштом зробив срібнокований кіот пречистої богоматері в Чернігівському Святотроїцькому Іллінському чудотворному монастирі. За це йому отець Лаврентій Крщонович ігумен тодішньої обителі тієї Троїцької, воздаючи гетьману подяку, написав дедикацію» [6, с. 506].

Єдиний відомий примірник її зберігається у бібліотеці Польської академії наук м. Гданська. Дедикація (лат. *dedicatio*, від *dedico* – посвячую, присвята) складається із ілюстративної та текстової частин. У верхній частині зображена чудотворна ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця» у срібних шатах, яка обрамлена сімома овальними картушами з богородичними іконографічними сюжетами й увінчана композицією коронації Богородиці та самої ікони. Під зображенням ікони – герб гетьмана Івана Мазепи з клейнодами. Обабіч ікони вигравіювані дві ступки із зображенням композиції Єсеевого дерева, які, можна припустити, закривали кіот з іконою. У нижній частині – текст дедикації, обрамлений класичною архітектурною ордерною конструкцією, на пілястрах якої в нішах розмішені святі та на основі-базі у картуші – зображення взяття турецьких фортець. Під картушем – дата кириличними буквами – 1695 р. Дедикація має підпис Інокентія Щирського: «Inocentiy Szczyrski Sculpsit» (Інокентій Щирський вирізав). Дедикацію «Кіотъ среброкованный» підписав Лаврентій Крщонович: «Іеромонах Лаврентій Крщонович / Ігумен з усією братією Монастиря Святої Трійці Іллінського Чернігівського» [11, с. 118].

Текст складається з прозової та віршованої частин, написаний польською мовою з домішками латинської та церковнослов'янської. У прозовій частині Лаврентій Крщонович висловлював подяку гетьману Івану Мазепі за срібнокований кіот для ікони «Іллінська Богородиця» та інші великі й значні дари Троїцько-Іллінському монастиреві, писав про військові звитяги гетьмана у взятті чотирьох турецьких фортець у пониззі Дніпра 1695 р. та інші чесноти Івана Мазепи.

Вочевидь у 1695 р., коли Троїцький собор освятили, чудотворну ікону «Іллінська Богородиця» перенесли з невеличкої Іллінської церкви до нового храму і ікона отримала назву «Троїцько-Іллінська Богородиця».

Ще одним поважним жертводавцем ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» був генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, другий після гетьмана Івана Мазепи можновладець Гетьманщини. Василь Дунін-Борковський був щедрим меценатом, долучився не лише до відновлення самого стародавнього храму міста – Спасо-Преображенського собору, але й офірував до нього коштовне начиння: срібні потири, євангеліє у срібній оправі тощо. Так само він прикрасив різним дорогоцінним начинням вівтар Борисоглібського собору. У фортеці чернігівський полковник відбудував зруйновану вже на той час давньо-

руську Благовіщинську церкву, яка первісно була кам'яною, звівши дерев'яний багатобанний храм у стилі козацького бароко. Коштом Василя Дуніна-Борковського була споруджена у фортеці велика мурована Воскресенська церква. Опікувався він також відбудовою чернігівських монастирів: П'ятницького та Єлецького. Особливу увагу приділяв «побожный» Василь Дунін-Борковський відбудові Єлецького монастиря: збудував цегельню для реставрації Успенського собору, будівництва трапезної та келій; його коштом був споруджений іконостас собору та надане церковне начиння. Зрештою він був похований в Успенському соборі Єлецького монастиря [12, с. 79–81].

Значно менше відомостей збереглося про пожертви Василя Дуніна-Борковського до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця».

У квітні 1696 р. ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, вочевидь прагнучи стати чернігівським архієпископом (на виборих архієпископа був одним з кандидатів), видав у черговий раз книгу «Руно орошенное» у двох варіантах: з присвятою гетьману Івану Мазепі та царю Петру I (остання з підписом Лаврентія Крщоновича). У книзі розміщено герб Мазепи, вірші на його герб та присвята гетьману. В ній висловлювалася подяка за добудову «немалым иждевениемъ каменной церкви Троицы» та пожертвування дорогоцінного кіоту до ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця». У кінці книги додані чудеса останніх років, з 1683 р., коли вийшло перше видання «Руно орошенное». Серед них наводиться розлогий опис з цікавими побутовими деталями хвороби та зцілення від чудотворного образу «Іллінська Богородиця» генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, яке сталося у 1687 р. (варіант I (але не в усіх примірниках)). Опис вирізняється тогочасною літературною українською мовою, на відміну від іншого тексту, писаного церковнослов'янською. У варіанті II цього видання такі деталі опущені, зате добавлені відомості про щедрі дари В. Дуніна-Борковського [13, с. 31].

Описом чуда Лаврентій Крщонович, вірогідно, хотів звернути увагу на зцілення поважного мецената та віддячити йому за надані пожертви. Цей опис міститься і у виданні «Руно орошенное», яке було надруковане у наступному 1697 р.

«Чудо 2

Пресвятой Богородици
еже бысть в року 1687.

Их Царского Пресвѣтлого Величества войск Запорозких обозный Василий Борковский приехавши по Воскресеніи Христовом з Батурина в Чернѣгов, так захорѣл и опухл, же не мог сам о себѣ на одрѣ повернутися, и з одра немогл востати. А гды долго так хоровал, прислан был к нему з Батурина от их Царского пресветлого Величества Гетмана доктор з розными лѣкарствами. Так же из Литвы доктора зискано, и не могли доктори тыи отнюдъ жадной помощи дати хорому. Тым часом случилося Ілѣнського монастыра Іноку, Іеродіакону Феофилу, прийти по

нѣякомсь дѣлѣ в двор его милости Пана обозного. А видячи его тяжело болящего, речет ему: Офѣруйся Вшсмочмосци Пан Пресвятой Богородици нашой Ілинской, и будеш Вшмоч здоров. А он оскорбившися з гнѣвом ему рече: Що ты мене учиш офѣроватися, дитя мое будучи, я, мовит, сам своими очима видѣв слезы Пресвятой Богородици, и сам от ужаса и умиленія плакалем. Гды видѣлем плачущую Пресвятую Богородицу, же як перлы чистіи от пречистых очес еи слезы, една по другой точилися, на що и всѣ Чернѣговци через девять днѣй приходячи смотрѣли, и на такое чудо смотрячи ужасалися и плакали. До того и чудес уже сам много знаменитых видѣлем и всегда ей офѣруюся, и вѣру и надежду на еи имѣю, а ты мене почав учить. А діакон мовит: Панови Вмс, свою вѣру и офѣруйся сердечне, и будеш здоров. То мовячи, отишов от него. А Пан обозный по отходѣ діаконном, воздохнув от сердца ко Пресвѣтѣй Богородици, и зараз повернувся на одрѣ на другой бок. Потом другой зараз, и третій раз повернувся, и здалося ему легко. Потом дѣвчину малую предстоящую призвавши, речет: подай мнѣ черевики и подними мене. А дѣвчина подавши черевики принялася за него, и встав сам о себѣ и почав ходити по свѣтлицы, а дѣвчина злякавшися побѣгла до Пани, и сказала же щось Пану сталося, схопившися з ложка, ходит по свѣтлицы. А Панѣ собѣ злякавшися, прибѣгла до Пана мовячи: що тобѣ Пани дѣтсѣ, ляж не турбуйся. И плачучи удержует его. А он мовит: дайте минѣ покой, видьте, що естем здоров Благодатію Пресвятой Богородици нашой Ілинской, которой яко на иных многих видѣлем ласку, так тепер и на собѣ дознаю. И послав в Монастыр, жебы молебен отправлено пред чудотворною Іконою Пресвятой Богородици, и зостал здоровым, хвалячи Бога и Матер Божію» [14, с. 166].

1702 року у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря виходить шосте видання книги «Руно орошенное», в якому знову наводиться чудо про зцілення Василя Дуніна-Борковського [15, арк. 103, зв. 104]. Цього разу опис хвороби та зцілення дещо відмінний від попереднього, вміщеного у «Руно орошенном» видання 1696 та 1697 рр. Прикметно, що друга редакція більш стисла, в ній випущено ряд подробиць. Зате вказано прізвище ієродіакона Феофіла Савича, який прийшов до Дуніна-Борковського з Іллінського монастиря, і зазначено, що він потому став архідіаконом. Добавлені приклади зцілення трьох людей від сліпоты, які трапилися саме під час відвідин обозного в той день. Опущені побутові подробиці про служницю, черевики та дружину обозного, які були присутні у першій редакції опису і надавали йому більш жвавого характеру, щось подібного до жанрової сценки. Наприкінці зазначено, що Василь Дунін-Борковський подарував до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» золоту корону з дорогоцінними каміннями та дорогоцінній ланцюги й інші прикраси: «милость Панѣ обозной тверду меѣяше ку вему чудотворному образу вѣру а ю корону дорогоцѣнную златую съ дорогоцѣнными каменіемъ своимъ

Іл. 5. Гравюра ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця». Книга «Руно орошенное». 1696 р. Мідьборит

Іл. 6. Гравюра ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця». Дедикація «Кіот срібнокований». 1695 р.

учинивъ коштомъ и иннии дорогоцѣннии златии нададе ланцухи и оукрашения» [15, арк. 104].

Опис, вміщений у книзі «Руно орошенное» 1696 та 1697 рр. видання, вірогідно призначався генеральному обозному і був розрахований на те, що він його прочитає. А от опис у книзі «Руно орошенное» 1702 р., ймовірно, був наведений на пошану та в пам'ять вже покійного жертводавця Василя Дуніна-Борковського, який помер у березні 1702 р. (точної дати виходу книги не маємо). Хто міг бути автором цих описів, які у порівнянні з іншими чудесами, наведеними у книзі у більшості своїй досить стисло церковнослов'янською мовою, є детальними і, як уже зазначалося, написані тогочасною українською мовою? Можна припустити, що ним був ієродиякон, згодом архідиякон Феофіл Савич, який приходив до хворого Дуніна-Борковського. Є відомості, що приблизно через тридцять років, у 1732–1734 рр. він був намісником чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря [9, с. 172]. Не виключено, що автором першого опису був Дмитро Туптало, а у 1702 р. його відредагував вже Феофіл Савич, оскільки Дмитро Туптало на той час був у Москві. Бачимо, що Феофіл мав прізвище Савич, а Дмитро Туптало частенько підписувався як Дмитро Савич (ім'я по-батькові). В Україні це прізвище було досить поширене і існували різні гілки представників роду Савичів.

Як могла виглядати золота корона, подарована Василем Дуніним-Борковським, можуть, вірогідно, свідчити гравюри ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» як станкові, так і з книжних видань, зокрема, з «Руно орошенное». Гравюра із зображенням Богородиці Троїцько-Іллінської у короні розміщена у книзі «Руно орошенное» 1696 р. (іл. 5), де знаходився опис зцілення Василя Дуніна-Борковського та повідомлення про його дари до чудотворної ікони. Зображення Богородиці на цій гравюрі практично ідентичне гравюрі «Троїцько-Іллінська Богородиця» з «Дедикації», присвяченій гетьману Івану Мазепі 1695 р. (іл. 6). Корона на Богородиці висока, велична, округлої форми. Основа та дуги, які сходяться до вершу й увінчуються хрестом, прикрашені дорогоцінним камінням. По периметру корону оздоблюють пелюсткоподібні зубчики, прикріплені до основи. Ймовірно, на цих гравюрах могла бути зображена золота корона, подарована Василем Дуніним-Борковським. Вірогідно, що золота корона Дуніна-Борковського була виготовлена у той час, коли гетьман Іван Мазепа пожертвував срібнокований кіот до чудотворного образу. Вона доповнила та надала іконі ще більш величного та пишного вигляду, якого отримав образ «Іллінська Богородиця» після дорогоцінної гетьманської оправи. На жаль, корона, як і сама ікона, до нашого часу не збереглися. Вигляд ікони «Троїцько-Іллінська Богоро-

диця» у срібних шатах та кіоті, зафіксований на світліні 1911 р., свідчить, що корона й шата, які закривають ікону, були поновлені і виготовлені вже наприкінці XIX ст. Дійсно, у 1897 р. на добровільні пожертви нову шату виготовив у Москві майстер М. М. Риндін [16, с. 349]. А стару шату, вочевидь ще Лазаря Барановича, перенесли на копію ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця». На жаль, ні стара шата, ні шата кінця XIX ст., як і сама ікона, до нашого часу не збереглися. Відреставрований лише збережений кіот ікони гетьмана Івана Мазепи.

Про інші пожертви генерального обозного Василя Дуніна-Борковського до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» свідчить ще одне чудо, яке трапилося з ним наприкінці життя.

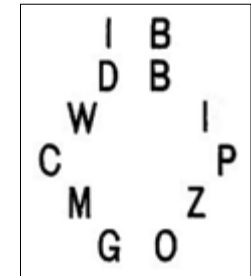
За ігумена, а потім і архимандрита Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича продовжували записувати випадки чудесних зцілень, які отримували від чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» та оприлюднювали не лише в книзі «Руно орошенное», але і в інших виданнях.

У книзі «Полуустав» 1703 р. розповідається про чудо, пов'язане з генеральним обозним Василем Дуніним-Борковським, яке трапилося перед цим: «Василій Борковський обозный Его Царского Пресветлого Величества запорозкого енералный, даже до старости своея неимеяше детей; моля же ся Пресвятой Богородици со всеусердіемъ во всякую субботу приходяще на Акафист, и даде ему Богъ двоухъ сыновъ, за сіе сугубое да от Бога даяніе благодарствую, даде пред чудотворную икону Пресвятыя Богородици два светилники сребрянни, и две хоругви дражайшии з начертаніем Ангелов отрочат своих святого Архистратига Михаила, святого апостола Андрея Первозванного» [17, арк. НН]. Лаврентій Крщонович, ймовірно, у такий спосіб вирішив пом'янути генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, який перед цим помер, навівши почвально розповідь про зцілення від бездітності обозного завдяки зверненню до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця». При цьому зазначено дари до ікони Василя Дуніна-Борковського: два срібні свічники та дві корогви із цікавим зображенням на них дітей обозного у вигляді двох янголів та співіменних його дітям Михайлу й Андрію небесних патронів архистратига Михаїла й апостола Андрія Первозванного. До речі, у відомій епітафії Василя Дуніна-Борковського теж зазначалося, що йому «Двох сынов в старости даде» [18, с. 140].

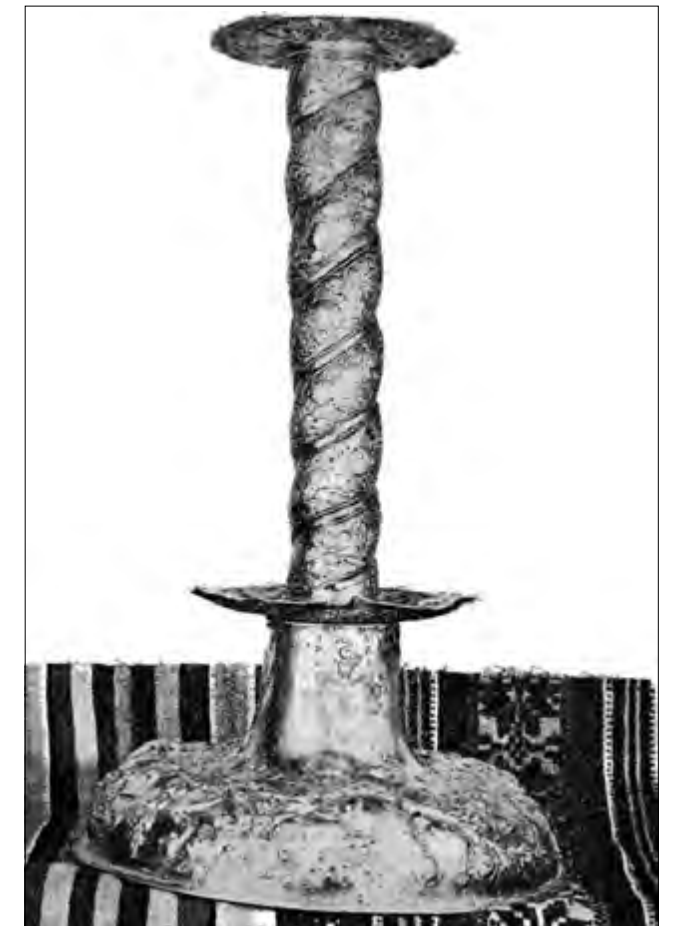
Відомо, що на сьогоднішній день збереглося близько десяти коштовних срібних дарів генерального обозного Дуніна-Борковського з його гербом, які зберігаються у Чернігівському обласному музеї ім. В. В. Тарновського (потіри, Євангеліє, посуд) [19, с. 55], та потир у Музеї історичних коштовностей України.

Валентин Шугаєвський у 20-х роках минулого століття стверджував, що серед них було «два чудових великих срібних ставника у стилі бароко» [20, с. 55] з гербом Дуніна-Борковського, оточеного ініціалами: Єржі (Jerzy

(Юрій) – ймовірно, друге ім'я Борковського) Борковка (родове село) Дунін-Борковський Війська Іх Царського Пресвітлого Милість Запорозького Генеральний Обозний (?).

Шугаєвський не зазначив, з якого храму були вилучені ці свічники (іл. 7). В історичному музеї ім. В. В. Тарновського зберігся один з двох срібних масивних свічників (И-2726) з гербом Дуніна-Борковського та ініціалами, наведеними вище. Свічник складається з витой колонки та круглого опуклого піддона (у верхній частині якого викарбуваний герб Дуніна-Борковського). Він відокремлений пласкою круглою таріллю; аналогічна знаходиться вгорі для кріплення свічки. Золочений свічник оздоблений карбованим пишним рослинним

Іл. 7. Ставник генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Світлина 1925 р.

орнаментом. Головний зберігач музею Г. Арендар спочатку припускала, що його виготовив лейпцігзький золотар, але пізніше змінила свою точку зору, зазначаючи, що «наприкінці XVII ст. В Дунін-Борковський, уже обіймаючи уряд генерального обозного, замовив у відомого майстра Конрада Волтера з м. Олави (округа м. Вроцлава, Польща) два барокові свічники» (один не зберігся, імовірно, вилучений з музею у 1930-х рр.) [21, с. 9]. Дослідниця вважає, що за формою свічник, що зберігається у музеї, належить до барокових столових свічників. Проте свого часу Валентин Шугаєвський, який вперше надав про них інформацію, назвав ці свічники великими ставниками, тобто церковними свічниками. Отже, з великою долею вірогідності їх можна віднести до свічників, які офірував Василь Дунін-Борковський до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця».

Отже, аналіз жертводавців чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» засвідчив, що увага до ікони була надзвичайною, оскільки серед них були гетьман Іван Мазепа, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, чернігівський архієпископ Лазар Баранович. Це пояснюється насамперед чималими зусиллями у пропаганді образу з боку впливового архієрея, місцєблюстителя Київської митрополії чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, зокрема випуском книги про чудеса ікони. Сприяли популярності образу також книжкові та станкові гравюри, які у вигляді окремих аркушів розповсюджувалися далеко за межі не лише Чернігова, але й Гетьманщини. Зусилля Лазаря Барановича щодо поширення відомостей про чудеса ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця» продовжив ігумен, а потім архімандрит Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, який за допомогою Івана Мазепи добудував Троїцький собор та завдяки гетьману облаштував розкішний срібний кіот на ікону «Троїцько-Іллінська Богородиця» і переніс її до нового собору. Не лише гетьман, але й генеральний обозний Василь Дунін-Борковський долучився до пожертв знаменитій іконі, що доповнило картину щедрої різносторонньої меценатської діяльності одного з відомих представників козацької старшини другої половини XVII ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Чуда пресвятої и преблагословенной Девы Маріи. Новгород-Сіверський. 1677. 48 арк.
2. Юрченко С. В. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Нац. архіт.- іст. заповідник «Чернігів стародавній». Вип. 2(5). Чернігів, 2015. С. 105–113.
3. Травкіна О. Про час будівництва підземних церков Іллінського монастиря в Чернігові. *Чернігівські старожитності*: зб. наук. праць. Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Вип. 6(9). Чернігів, 2020. С. 235–248.
4. Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва : Стройиздат, 1967. 235 с.
5. Матушек О. Образ Богородиці в українській літературі другої половини XVII століття. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 1915. № 32. С. 169–180.
6. Величко С. Літопис / Переклад з книжкової української мови В. О. Шевчука. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2. 640 с.
7. Триод цвітна. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1685. 434 арк.

8. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. 240 с.
9. [Гумилевский Ф]. Общий обзор епархии Черниговской. Кафедральные черниговские монастыри : Ильинский, Елецкий и Борисоглебский. Чернигов : Губ. Тип. 1861. 179 с.
10. Молитвослов триакафистний. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря. 1691. 96 арк.
11. Дедикація Лаврентія Крщоновича «Кіот срібнокований» (підготовка до друку, коментар та переклад із польської та латинської мов Юрія Мицика та Ольги Циганок). *Сіверянський літопис*. 2017. № 3. С. 111–119.
12. Травкіна О. Пожертви генерального обозного Василя Дуніна-Борковського до чудотворної ікони «Троїцько-Іллінська Богородиця». *Чернігівські старожитності*: зб. наук. пр. / Нац. архіт.- іст. заповідник «Чернігів стародавній». Вип. 8(11). Чернігів, 2023. С. 79–89.
13. Гусева А. А., Полонская И. М. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изд., хранящихся в Гос. б-ке СССР им. В. И. Ленина. Вып. 2, ч. 2. Львовские, Новгород-Северские, Черниговские, Уневские издания 2-й половины XVII в. Москва, 1990. 318 с.
14. Руно орошенное. [Підготовка тексту, передмова та коментарі О. Тарасенка]. *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 151–173.
15. Руно орошенное. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря. 1702. 107 арк.
16. Ефимов А. Черниговско-Ильинская чудотворная икона. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*. 1906. № 11. С. 345–351.
17. Полуустав. Чернігів : Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря. 1703. 518 арк.
18. Модзалевский В. Л. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов [підготовка до друку і передмова О.Б. Коваленка]. Чернігівська старовина: зб. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. Чернігів : Сіверянська думка, 1992. С. 101–142.
19. Арендар Г. Козацька старшина як меценат церковного мистецтва Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського). *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 54–57.
20. Шугаєвський В. Дари Юрія-Василя Дуніна-Борковського. *Зап. україн. наук. товариства*. Наук. зб. Київ : Державне видавництво України. 1929. С. 51–63.
21. Арендар Г. Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. Зб. наук. пр.: Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Вип. 5. Чернігів : 2006. С. 7–11.

Travkina O.I. The miraculous icon of the Trinity-Illian Mother of God and its donors

The article highlights the history of the miraculous icon «The Trinity-Illian Mother of God», reveals the reasons for its popularity. The analysis of the donors of the miraculous icon «The Trinity-Illian Virgin» testified that the attention to the icon was extraordinary, as among them were Hetman Ivan Mazepa, General Oboz Vasyl Dunin-Borkovsky, Chernihiv Archbishop Lazar Baranovych. This is explained, first of all, by the considerable efforts in the promotion of the image by the influential hierarch, the vicar of the Kyiv Metropolitanate, Chernihiv Archbishop Lazar Baranovych, in particular, the publication of a book about the miracles of the icon. Book and easel engravings also contributed to the image's popularity. The types of offerings to the miraculous icon have been clarified: votive pendants, robes, crowns, silver kiot, chains, banners, candlesticks.

Key words: miraculous icon «Theotokos of the Trinity-Illinians», donors, votive pendants, robe, kiot.

REFERENCES

1. Chuda prieviatoi y prieblahosloviennoi Dievi Mariy. (1677). [Miracle of the Most Holy and Most Blessed Virgin Mary]. Novhorod-Siverskyi. [in Ukrainian].
2. Yurchenko, S. V. (2015). Perebudova Borysohlibskoho soboru v Chernihovi Lazarem Baranovychem ta yii vplyv na arkhitekturu khramiv Hetmanshchyny. [Reconstruction of the Borysoglib Cathedral in Chernihiv by Lazar Baranovich and its influence on the architecture of the churches of the Hetmanship]. *Chernihivski starozhytnosti*: zb. nauk. pr. Nats. arkh. - ist. zapovidnyk «Chernihiv starodavni», pp. 105–113, vol. 2 (5). Chernihiv. [in Ukrainian].
3. Travkina, O. (2020). Pro chas budivnytstva pidzemnykh tserkov Illinskoho monastyria v Chernihovi. [About the time of the construction of the underground churches of the Illinsky Monastery in Chernihiv]. *Chernihivski starozhytnosti*: zb. nauk. prats. Nats. arkh. - ist. zapovidnyk «Chernihiv starodavni», pp. 235–248, vol. 6 (9). Chernihiv. [in Ukrainian].
4. Tsapenko, M. (1967). *Arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vekov*. [Architecture of the Left Bank of Ukraine of the 17th–18th centuries].

- Moskva: Stroiyzdat. [in Russian].
5. Matushek, O. (1915). *Obraz Bohorodytsi v ukrainskii literaturi druhoi polovyny XVII stolittia*. [The image of the Mother of God in Ukrainian literature of the second half of the 17th century]. *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchyykh navchalnykh zakladakh*, 32, pp. 169–180. Kyiv. [in Ukrainian].
  6. Velychko, S. (1991). *Litopys [Chronicle]*. Vol. 2. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
  7. Triod tsvitna. (1685). [Triode flower]. Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [in Ukrainian].
  8. Ohloblyn, O. (2001). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba*. [Hetman Ivan Mazepa and his time]. Niur – York- Kyiv –Lviv – Paryzh –Toronto. [in Ukrainian].
  9. Humylevskiy, F. (1861). *Obshchyy obzor eparkhii Chernigovskoy*. [General overview of the diocese of Chernihiv]. Chernigov: Hub. Typ. [in Russian].
  10. Molytvoslov tryakafistnyi. (1691). [Triakaphist prayer]. Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [in Ukrainian].
  11. Dedykatsiia Lavrentiia Krshchonovycha «Kiot sribnokovanyi» (2017). [Dedication of Lavrentiy Krshtonovych «Kiot silver-plated»] (pidhotovka do druku, komentar ta pereklad iz polskoi ta latynskoi mov Yuriiia Mytyska ta Olhy Tsyhanok). *Siverianskyi litopys*, 3, pp. 111–119. [in Ukrainian].
  12. Travkina, O. (2023). *Pozhertvy heneralnoho oboznoho Vasylia Dunina-Borkovskoho do chudotvornoii ikony «Troitsko-Illinska Bohorodytsia»*. [Donations of the general constable Vasyl Dunin-Borkovsky to the miracle-working church «Troitsko-Illina Bogoroditsia»]. *Chernihivski starozhytnosti*: zb. nauk. pr. *Nats. arkh. - ist. zapovidnyk «Chernihiv starodavni»*. Vol. 8 (11), pp. 79–89. Chernihiv. [in Ukrainian].
  13. Huseva, A. A., Polonskaia, I. M. (1990). *Ukraynskye knyhy kyrylovskoi pechaty XVI-XVIII vv.* [Ukrainian books of the Cyrillic seal of the XVI-XVIII centuries]: Katalog yzd., khраниashchyksia v Hos. b-ke SSSR ym. V.Y. Lenyna. Vol. 2, 2. Lvovskyye, novhorod-severskne, chernyovskyye, unevskyye yzdaniya 2-y polovyny XVII v. Moskva. [in Russian].
  14. Runo oroshennoe. (2009). [Irrigated fleece]. /Pidhotovka tekstu, peredmovta ta komentari O.Tarasenka]. *Siverianskyi litopys*, 4, pp. 151–173. [in Ukrainian].
  15. Runo oroshennoe. (1702). [Irrigated fleece]. Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [in Ukrainian].
  16. Efymov, A. (1906). *Chernyovskoye-Ylynskaia chudotvornaia ykona*. [Chernihiv-Ilyin miraculous icon]. *Prybavlenye k Chernyovskym eparkhialnym yzvestiyam*, 11, pp. 345–351. [in Ukrainian].
  17. Poluustav. (1703). [Semi-established]. Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [in Ukrainian].
  18. Modzalevskiy, V. L. (1992). *Ocherki iskusstva Staroi Ukrainy*. Chernigov [Essays on the art of Old Ukraine. Chernihiv]. *Chernihivska starovyna*: zb. nauk. prysviach. 1300-richchiu Chernihova, pp. 101–142. Chernihiv: Siverianska dumka. [in Ukrainian].
  19. Arender, H. (1995). *Kozatska starshyna yak metsenat tserkovnoho mystetstva Chernihivshchyny* (za materialamy Chernihivskoho istorichnoho muzeiu im. V.V. Tarnovskoho). [Cossack elder as a patron of church art of Chernihiv region (based on the materials of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnovsky)]. *Siverianskyi litopys*, 1, pp. 54–57. [in Ukrainian].
  20. Shuhaievskiy, V. (1929). *Dary Yuriia-Vasylia Dunina-Borkovskoho*. [Gifts of Yuriy-Vasyl Dunin-Borkovsky]. *Zap. Ukrain. Nauk. tovarystva*. Nauk. zb., pp. 51–63. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [in Ukrainian].
  21. Arender, H. (2006). *Vrotslavske sriblo z fondiv Chernihivskoho istorichnoho muzeiu im. V.V. Tarnovskoho*. [Wroclaw silver from the funds of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnovsky]. *Chernihivski starozhytnosti*: zb. nauk. prats. Nats. arkh. - ist. zapovidnyk «Chernihiv starodavni», pp. 7–11 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.05.2024 р. Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

**М. Г. Кокишайкін
С. А. Шишков**

СЕЛО ПИРОГІВКА СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена репрезентації історичної спадщини одного з населених пунктів Сіверщини, розташованого на теренах сучасної Сумської області. Навколо нього за чотири століття існування постійно відбувалися важливі історичні події – не тільки регіональні, а й державного значення. На жаль, їм не знайшлося гідного місця у виданні Головної редакції Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР «Історія міст і сіл Української РСР, Сумська область» (1973 р.).

Ключові слова: Пирогівка, Покровська церква, залізниця, «броне-потяг», мости, Десна.

Об'єктом дослідження цієї статті є історія села Пирогівки, яке знаходиться на історичному шляху із Стародуба – Новгорода-Сіверського до Глухова – Путивля і перетинається водною прешкою – річкою Десною. Таке положення вимагало організації у цьому місці зручного та стабільно діючого перевозу, що відіграло неабияку роль у житті села.

На жаль, історична спадщина Пирогівки вивчена лише фрагментарно. Дослідження здебільшого стосуються будівництва і архітектури дерев'яного храму Покрови Пресвятої Богородиці у роботі В. Вечерського [8]. Окремі епізоди історії Пирогівки знайшли відображення у публікаціях місцевих краєзнавців С. Шишкова [11] та В. Кириєвського [12].

Село Пирогівка Шосткинської міської громади Шосткинського району розташоване у північно-західній частині Сумської області на лівих берегах річок Десни та Шостки. Через село проходить автомобільна дорога Т-2502 (Р-65) та залізниця Воронізька – Шостка – Новгород-Сіверський – Семенівка (зупинка Пирогівка) (51°54'46" пн. ш. 33°16'51" сх. д.) [1].

У цьому регіоні люди проживали з прадавніх часів. Поблизу села знайдено два поселення доби неоліту (IV–III тис. до н. е.) та слов'янський могильник перших століть н. е. [2, с. 624].

На околиці Пирогівки в урочищі Чортове озеро, в місті, де його перетинає насип залізниці, археологами, братами Петраускасами, знайдено уламки давньоруського гончарного горщика XIII ст. [3, с. 24].

Жалувана грамота Івана IV (Грозного) 1551 р., що підтверджувала права на маєтності Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, вказувала на існування поблизу сучасної Пирогівки перевозу через Десну під назвою Путімського. Ці маєтності знову були підтвержені грамотою Бориса Годунова 1602 р. [4, с. 142–152].

За свідченнями пирогівських старожилів, зафіксованими у 1730 р., їхнє село здавна належало Новгород-Сіверській ратуші, тобто козацькій сотенній старшині. У польських документах на володіння шляхтою селами Новгород-Сіверського округу, утвореного у 1635 р., село не згадується, тобто воно виникло після козацького повстання Хмельницького. Однак у 1657 р. село вже існувало і належало Новгород-Сіверській ратуші, оскільки переправа че-

рез Десну давала чималий прибуток. Та й саму назву можна пояснити як поселення «перегівців» – перевізників [5].

Саме географічне положення на історичному шляху з Новгород-Сіверського до Глухова та біля переправи через Десну у всі часи відіграло значну роль Пирогівки у різних історичних подіях XVII–XXI ст. Так у лютому 1664 р. неподалік села відбулась так звана Пирогівська битва московсько-українських військ князя Григорія Ромодановського та лівобережного гетьмана Івана Брюховецького з польською армією короля Яна II Казимира.

Перше свідчення про Пирогівку міститься в універсалі гетьмана Дем'яна Многогрішного 1669 р., за яким надана трирічна слобода (податкова пільга) побудованого тут водяного млина. В ті часи село належало родині Івана Скоропадського У 1732 р. царську грамоту на село отримав воронізький сотник Іван Холодович. Але це не сподобалося новгород-сіверським ченцям, які претендували на половину Пирогівки.

Покровська церква у Пирогівці була збудована козаками на початку 1650-х рр. на підвищеному лівому дюнному березі річки Шостки. Вона зображена разом з дзвіницею на старому трьохсотлітньому плані, складеному в день битви москалів зі шведами за переправу через Десну 26 жовтня 1708 р. біля Пирогівки [1].

Пирогівську пристань на Десні відновили у 1750 р. за наказом гетьмана К. Розумовського. Вона мала сплавити будівельну деревину, яку постачав брянський купець Микулін, для відбудови гетьманського палацу в Батурині, що згорів у 1749 р. Новий палац Розумовського зводився з брянської деревини, бо валити ліс на берегах Десни у Гетьманщині було заборонено [6].

У 1777 р. коштом бунчукового товариша воронізької сотні Матвія Холодовича була збудована нова дерев'яна Покровська церква [7, с. 25]. Біля неї у XIX ст. із західного боку окремо була збудована нова дерев'яна двоярусна дзвіниця на цегляному підмурку. Тоді ж улаштували кригу засклену паперть – тамбур-вхід до церкви і прибудували два низенькі прямокутні зрубики до вітара – жертовик з лівого (північного) боку та дияконник – з правого (південного) боку [8, с. 39].

Наступною віхою в історії села стало відкриття залізничної станції. 24 травня 1891 р. Комітет міністрів Російської імперії своїм указом надав дозвіл на будівництво під'їзної колії Московсько-Кієво-Воронізької залізниці від станції Конотоп до станції Пирогівка. І вже за 2 роки до села прибув перший паровоз. Дорога ця спочатку була вузькоколійною, але пізніше її перешли на стандартну колію 1520 мм.

Після відкриття залізничної станції в повітовому місті Новгороді-Сіверському у 1902 р., постало питання про необхідність з'єднання ширококолійної під'їзної колії Поліських залізниць з правого боку річки Десни і такого ж шляху з лівого боку. Але тільки у 1916 р. через Десну був побудований залізничний міст загальною протяжністю 265 погонних сажнів, по якому з 15 грудня того ж року було відкрито рух товарних потягів [5].

На початку XX ст. у Пирогівці були відкриті приватні підприємства – фабрика деревинної вовни (1906 р.) та лісопильний завод, які після перевороту 1917 р. перестали працювати [9].

У лютому 1918 р. залізничний міст через Десну охороняв загін моряків, яких у березні змінили червоногвардійці новгород-сіверського загону Михайла Ромченка. Цей загін, розташований у Новгороді-Сіверському та Пирогівці, наприкінці березня 1918 р. нараховував більше ніж 200 бійців і 10 кавалеристів. На його озброєнні знаходилося 4 станкові кулемети та 2 трьохдюймові гармати. Основна база та штаб загону розташовувалися у Пирогівці. При наступі німецьких військ Ромченко вирішив прориватися з оточення залізницею через Шостку на Брянськ. За допомогою працівників залізниці та пирогівського лісопильного заводу червоногвардійці закріпили на кабіну машиніста паровозу ОВ-410 та на дві платформи листи заліза. На «бронепотязі» встановили свої гармати і кулемети, удвоє стін двох товарних вагонів поклали мішки з піском, зробивши амбразури для стрільби з гвинтівки, а на стінах вагонів написали фарбою «Смерть буржуям!». «Бронепотяг» вирушив з Пирогівки через Шостку, станції Терешенська, Хутір-Михайлівський, Зерново і на початку квітня вийшов з оточення [10].

13 листопада 1919 р. 12 дерев'яних опор залізничного мосту через Десну були підпалені білогвардійцями. Аркова металева ферма довжиною 35 погонних сажнів впала одним кінцем у Десну. У 1924 р. ремонт мосту був оцінений у 480 тис. руб. [5].

Під час національно-визвольних змагань 1920-х рр. побізу Пирогівки діяв повстанський загін отамана Пилипа Ващенка. Завідувач пирогівського медпункту Андрій Іванович Лукашов постачав загону медикаменти, проводив підпільні хірургічні операції та лікування поранених [11, с. 128].

У 1930-ті роки у Пирогівці працювали лісопильний завод тресту «Укрдерев», обозбудівельний завод, олійний завод, залізничне депо. У селі організували колгосп, відкрили семирічну школу, дитячий садок, клуб [9]. Лісопильний завод у 1933 р. передав дерев'яний барак на хуторі Білі Береги під літній табір для піонерів – дітей робітників Шосткинського порохового заводу [12].

Протягом 1937–1941 рр. у Пирогівці піддали політичним репресіям 14 осіб, серед яких були працівники лісопильного заводу, залізниці, представники інтелігенції, одноосібник. Семеро з них отримали вищу міру покарання, у тому числі завідувач пирогівського медпункту А. І. Лукашов [13].

Відбудова залізничного мосту розпочалася у 1937 р. Наприкінці червня 1941 р. основна його конструкція була відновлена, залишалося покласти шпали та залізничні рейки [9]. Але в ніч з 25 на 26 серпня 1941 р. о 3 годині німецько-фашистські авангардні частини 3-ї танкової дивізії «Берлін-Бранденбург» В. Моделя, 2-ї танкової групи Х. Гудеріана захопили село Путівськ та розпочали бойові дії за залізничний міст через Десну між селами Горбове –

Пирогівка з метою подальшого наступу на Конотоп, щоб перерізати залізницю Київ – Москва та замкнути оточення Київського укрепрайону РСЧА.

«26.08.1941 3.00 Згідно з корпусним повідомленням наказ залишається без змін... Частини PZ.PI.BTL39 починають неочікуваний наступ на міст на річці Десна біля Пирогівки» [14, с. 190].

Оборону с. Пирогівки і мосту біля нього тримали 1034-й стрілецький полк майора І. Амбросева, дивізіон зі складу 817-го артполку капітана О. Бонича сформованої у Сумах 293 стрілецької дивізії під командуванням комбрига П.П. Лагутіна, група працівників Шосткинського відділу міліції молодшого лейтенанта міліції В. Протоніна, частина сформованого в Шостці 171-го полку військ по охороні особливо важливих підприємств промисловості капітана О. Архангельського, три винищувальні батальйони під командуванням О. Максименка, С. Єресь і Ф. Парамонова, бійці загону народного ополчення під командуванням Матвеенка.

Упродовж першого дня було знищено близько 700 воєнних противника, підбито 10 танків та збито 3 літаки люфтваффе. У той же час втрати 1034-го стрілецького полку становили до 150 бійців і командирів, 6 станкових кулеметів, дві 122-мм гармати. 171-й полк, сформований з призовників Шостки та навколишніх сіл, під час оборони Пирогівського мосту лише 26 серпня за офіційними даними втратив щонайменше 23-х стрільців і командирів [11, с. 177–179].

26 серпня об 11 год. 30 хв. ударна група під командуванням командира 6-го танкового полку «Нойруппен» В. фон Левінскі захопила 800-метровий автогужетранспортний міст Н.-Сіверський – Остроушки [14, с. 191]. Після прориву через Остроушки – Погрібки на Пирогівку, о 14:00 німці зайшли у тил захисникам пирогівського мосту, які о 15:30 підірвали один проліт. Заряди на інших опорах не спрацювали, бо дроти були перебиті чисельними осколками мін та снарядів [11, с. 188].

«26.08.1941 16.30 – 6-й танковий полк захопив міст біля Пирогівки, міст ушкоджений, буде відремонтований. Спочатку можна переправити 2-й батальйон 3-го мотопіхотного полку» [14, с. 192].

27 серпня ще одна німецька ударна група зі штурмовими гарматами переправилася по понтонах в районі села Гірки і з боку піонерського табору розпочала наступ на Пирогівку. 1034-й стрілецький полк опинився у повному оточенні, але запеклі бої продовжувалися протягом ще двох діб. Пирогівка тричі переходила з рук у руки.

Коли передмостова ділянка була очищена від червоноармійських підрозділів, німецькі військові інженерно-будівельні підрозділи почали відбудову мосту і о 17 год. 29 серпня рух по ньому відновився.

Вранці 30 серпня залишки 1034-го стрілецького полку вимушені були прориватися з оточення у напрямку села Собич, біля якого оборонялися батальйони і батареї лівого флангу 293-ї стрілецької дивізії. Особовий склад

1034-го стрілецького полку майже увесь поліг у боях за Пирогівський плацдарм біля сіл Пирогівка, Собич і Лушніки. Вижило лише 8 осіб. Своім безсмертним подвигом вони на 4 доби затримали просування 2-ї танкової групи Х. Гудеріана та відтермінували час замкнення Київського котла [11, с. 188, 190–191].

У 1941–1942 рр. під час каральних акцій 33 жителя Пирогівки, сільські активісти та євреї були заарештовані і розстріляні у Шостці на території фабрики кіноплівки і біля хіміко-технологічного технікуму, а також у селах Юхнове, Дегтярівка та містечку Короп Чернігівської області. Серед них – колишній голова Пирогівської сільради Пилип Павлович Тарасенко та його наступник Микита Панфілович Єрьоменко [15; 16; 17; 18; 19; 20].

Вранці 10 вересня 1943 р. після запеклих боїв за населені пункти Лазарев, Богданівка, Пирогівка, підірвав мости та переправи через Десну, о 8:00 німецькі війська відійшли на західний берег річки на рубіж Юхново, Горбово, Горки, Дегтярівка [21].

У вересні-грудні 1943 р. у Пирогівці була створена Дніпровська військова флотилія. Для її формування частина бронекатерів зі складу Волзької флотилії була перевезена залізницею на станцію Пирогівка. Вони спускалися на воду Десни біля лісзаводу [1].

Під час боїв за село у 1941 та 1943 роках загинуло 32 його цивільних жителя [16; 17]. На фото 1950-х років меморіальної дошки першого дерев'яного пам'ятника визволителям села у 1943 р. було зазначено: «37 человек воинов... с неуставленными званиями и именами и рядовой Тризна И. А.». На меморіальних плитах сучасного пирогівського пам'ятника загиним у 1941–1945 рр. воїнам, партизанам та підпільникам викарбовано 113 прізвищ односельців.

Після війни у Пирогівці відновили свою роботу обозбудівельний та лісопильний заводи. Останній на початку 1960-х реорганізували на мебельну фабрику, яка серед іншого виготовляла також і дерев'яні парти для шкіл міста Шостки [22; 23].

У 1944 р. піонерський табір шосткинського заводу № 9 відновив свою діяльність на Білих Берегах біля Пирогівки та отримав назву «Сміливого» [12]. Пізніше поруч з ним відкрилися піонерські табори інших підприємств Шостки («Відважний», «Світлий», «Дружний», «Орлятко»), районний піонерський табір «Супутник», а також бази відпочинку підприємств та установ міста.

У 1979 р. дерев'яний храм Покрови Пресвятої Богородиці у Пирогівці разом з дзвіницею було включено до списку пам'яток архітектури УРСР під охоронним № 1554. Вони є рідкісними уцілілими на Лівобережжі зразками дерев'яної церковної архітектури XVIII та XIX ст., що вирізняються вишуканими пропорціями та довершеними формами. Мають статус пам'яток архітектури й містобудування національного значення [8, с. 40].

У 1993 р. між селами Пирогівка Сумської обл. та Путівськ Чернігівської обл. було побудовано новий капітальний залізобетонний міст через Десну довжиною 400 ме-

трів [24]. У серпні 1994 р. будівельники залізничних військ почали зведення нового залізничного мосту через Десну. 18 липня 1995 р. по ньому пройшов перший випробувальний потяг. Цього ж року у День залізничника 6 серпня відбулося урочисте відкриття нового залізничного мосту Президентом України Л.Д. Кучмою [25; 26].

У 2004–2005 рр. Пирогівка була газифікована [23].

26 вересня 2009 р. у Пирогівці на березі Десни біля причалу «першого заливу» встановили пам'ятний знак, присвячений початку бойового шляху Червонопрапорної орден Ушакова І ступеня Дніпровської військової флотилії.

З початком повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 р. у зв'язку з появою ворожої бронетехніки у селі Путівськ Чернігівської області, щоб не допустити прориву загарбників углуб Сумщини, один з прольотів капітального автомобільного мосту біля с. Пирогівки був підірваний захисниками України. А вже 9 листопада 2022 р. рух автотранспорту по ньому було відновлено. Ремонтні роботи виконала Державна спеціальна служба транспорту. Згідно з переписом УРСР 1989 р., чисельність наявного населення села становила 710 осіб (301 чоловік та 409 жінок). За переписом населення України 2001 р. в селі мешкало 610 осіб.

Село Пирогівка має багату історичну спадщину, яка потребує подальшого фахового дослідження та популяризації, що разом з його географічним положенням, зручним автомобільним і залізничним сполученням, хвойними лісами, річкою Десною і піщаними пляжами, звивистими старцями і озерами створює сприятливі умови для розвитку тут курортної та туристичної галузі.

ДЖЕРЕЛА

1. Пирогівка (Шосткинський район). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0_\(%D0%A8%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)Data_zverнення_27.01.2024_p.](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0_(%D0%A8%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD)Data_zverнення_27.01.2024_p.)
2. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії Академії наук УРСР, Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. 694 с.
3. Петраускас А. В., Петраускас О. В. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни. *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини*: матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004 р.) Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. С. 18–35.
4. Археографічний щорічник. Київ, 1993 р. 473 с.
5. Пироговка (Сумська область). URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0_\(%D0%A1%D1%83%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C\)Data_zverнення_27.01.2024_p.](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0_(%D0%A1%D1%83%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C)Data_zverнення_27.01.2024_p.)
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 51, оп. 3., т. 4, спр. 7778.
7. Корноухов Е. А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. Труды Черниговской ученой архивной комиссии 1906–1908 гг. Чернигов, 1908. Т. 7, С. 1–50.
8. Вечерський В. Архітектурна спадщина Шосткинщини. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. Вип. 4. 2007. С. 32–42.
9. Спогади старожилів Пирогівки Миколи Миколайовича Медведя, Василя Харитоновича Шульги, Ольги Григорівни Захарченко, записані краєзнавцем С.А. Шишковым у 2005 р.
10. Ромченко М. В. Броня из песка. *Советское Полесье*. 1966. № 12–14 від 21–25 января.
11. Семерня В., Шишков С. Гречкине – колиска життя. Шостка, 2019. 463 стор.
12. Кириєвський В. Хутір Білі Береги. *Facebook*: вебсайт. URL: facebook.com/search/str/Хутір+Білі+береги/

keywords_search?f=Abofl_-R60zQTgOzL7oLAbqGiWGDZiwThI_jh0ulJnYbCYnz8ChK0eUUZ_tQWmtOcw5BZpCm2oDJE2YXiHyRWA_F7dpjMP7G6yxxQ1ehW_ljF5ACzN16b41WM1YmIBPG0ldB2akTR_-wZRkxcz2IO-x1dArr6KgGcQvSSjJnS20HjGNZyJWGeo4mInLw0m0NTLTeGB9o7n3U4NlnpJ3aat_2s7fInvlFxaZpc5MNHQIPGqw Дата звернення 28.01.2024 р.

13. Списки репресованих Шосткинського, району, передані до наукового архіву Шосткинського міського краєзнавчого музею при створенні Меморіально-освітнього комплексу жертв тоталітарних режимів «Родина пам'ять» робочою групою «Реабілітовані історією. Сумська область» у 2015 р.
14. Kriegstagebuch Nr.3 der 3.Panzer-Division. Abt.1a. 1. Teil.
15. Книга пам'яті України. Сумська обл. Т. 13. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ЛТД, 1997. 784 с.
16. Книга скорботи України. Сумська область. Т. 2. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ЛТД, 2003. 748 с.
17. Увага, шосткинці: забутих не повинно бути. *Полісся*. 2010. № 32(12607). 8 грудня. С. 8.
18. Список казенних фашистами жителів Шостки і прилеглих районів на території фабрики киноплєнки в годы окупации. *Полісся*. 2011. № 32(12658). 21 липня. С. 14.
19. Уважаемые сограждане! Дополнительный список казенных фашистами жителів Шостки і прилеглих районів на території фабрики киноплєнки в годы окупации. *Полісся*. 2011. № 36(12662). 18 серпня. С. 14.
20. Спогади старожил Пирогівки – Антоніни Михайлівни Кнуренко – вдови розстріляного 19 липня 1942 р. М.О. Тарасенка, записані М.Г. Кокшайкіним 10.09.2010 р.
21. ЦАМО РФ. 10 сентября 1943 г. Боевое распоряжение № 0056/ОП шт. 65 Ар. от 9 сентября 1943 г.
22. Спогади уродженця Пирогівки Юрія Кириловича Шульги, записані М.Г. Кокшайкіним.
23. Спогади та родинний архів О.В. Таратайко. Почесні грамоти та свідoctва занесення на Дошку пошани його батька, В.А. Таратайка, та матері Є.В. Таратайко, які працювали на підприємствах с. Пирогівка.
24. З веденням в дію заводу. *Радянське полісся*. 1993. № 67–68(9702). 21 серпня. С. 3.
25. Задание Президента Украины выполнено. *Советское Полесье*. 1995. № 59(11086). 29 липня. С. 2
26. Пребывание Президента Украины на Сумщине и Черниговщине. *Советское Полесье*. 1995. № 62(11089). 9 серпня. С. 1

Kokshaikin M. H., Shishkov S. A. The village of Pyrohivka Sumy region
The article is devoted to the representation of the historical heritage of one of the settlements of the Sivershchyna, located on the territory of the modern Sumy region. Over the four centuries of its existence, important historical events have constantly taken place around it, not only of regional but also of national significance. Unfortunately, they did not find a worthy place in the publication of the Main Editorial Board of the Ukrainian Soviet Encyclopedia of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR «History of Towns and Villages of the Ukrainian SSR, Sumy Region» (1973).
Key words: Pyrohivka, Intercession Church, railroad, “armored train”, bridges, the Desna.

REFERENCES

1. Pyrohivka (Shostkynskiy raion). Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0_\(%D0%A8%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD\)Data_zverнення_27.01.2024_p.](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B0_(%D0%A8%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD)Data_zverнення_27.01.2024_p.)
2. (1973). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t. Sumska oblast. [History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: In 26 vols. Sumy region]*. Kyiv: Holovna redaktsiia Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii Akademii nauk URSR, Instytut istorii Akademii nauk URSR. [in Ukrainian].
3. Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. (2004). Novii arkhеologichni pamiatky porichchia Desny. *Zberезhennia istoriko-kulturnykh nadban Sivershchyny: materialy tretoi naukovo-praktychnoi konferentsii, pp. 18 – 35. Hlukhiv : RVV HDPU.* [in Ukrainian].
4. *Arkhеografichnyi shchorichnik [Archaeographic yearbook]*. Kyiv. (1993). [in Ukrainian].
5. Pirogovka (Sumy oblast) Retrieved from [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0_\(%D0%A1%D1%83%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C\)Data_zverнення_27.01.2024_p.](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0_(%D0%A1%D1%83%D0%BC%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C)Data_zverнення_27.01.2024_p.)
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv f. 51., op. 3., tom 4., spr. 7778.
7. Kornoukhov, Ye. A. (1908). Alfavitnyy spisok tserkvey Chernigovskoy yeparkhii. [Alphabetical list of churches in Chernigov diocese]. *Trudy Chernigovskoy gubernskoy arkhivnoy komissii 1906-1908 gg. Vyp. 7, pp. 1 – 50.* Chernigov. [in Russisn].

8. Vecherskyi, V. (2007). Arkhitekturna spadshchina Shostkinshchiny [The architectural heritage of the Shostka region.]. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberезhennia kulturnoi spadshchyny [Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage]*, issue 4, pp. 32–42. [in Ukrainian].
9. Memoirs of Pirohivka residents Mykola Medved, Vasyl Shulha, and Olha Zakharchenko, recorded by local historian S.A. Shyshkov in 2005. [Memoirs of Pirohivka residents Mykola Medved, Vasyl Shulha, and Olha Zakharchenko, recorded by local historian S.A. Shyshkov in 2005.]. (unpublished).
10. Romchenko, M. V. (1966). Bronya iz peska [Armor made of sand]. *Sovetskoye Poles'ye, 12-14. Shostka.* [in Russian].
11. Semernya, V. (2019). Shishkov, S. *Hrechkyne – kolyska zhyttia [Grechkinio – the cradle of life]*. Shostka. [in Ukrainian].
12. Kyryievskiy, V. Khutir Bili Berehy [The village of Bili Beregy]. *Facebook*. Retrieved from facebook.com/search/str/Хутір+Білі+береги/keywords_search?f=Abofl_-R60zQTgOzL7oLAbqGiWGDZiwThI_jh0ulJnYbCYnz8ChK0eUUZ_tQWmtOcw5BZpCm2oDJE2YXiHyRWA_F7dpjMP7G6yxxQ1ehW_ljF5ACzN16b41WM1YmIBPG0ldB2akTR_-wZRkxcz2IO-x1dArr6KgGcQvSSjJnS20HjGNZyJWGeo4mInLw0m0NTLTeGB9o7n3U4NlnpJ3aat_2s7fInvlFxaZpc5MNHQIPGqw
13. Spysky represovanykh Shostkynskoho, raionu, передані до naukovoho arkhivu Shostkynskoho miskoho kraieznavchoho muzeiu pry stvorenni Memorialno-osvitnoho kompleksu zhertv totalitarnykh rehymiv «Rodynna pamiat» robochoiu hrupoiu «Reabilitovani istorieiu. Sumska oblast.» u 2015 r. [Lists of the repressed of the Shostka district were transferred to the scientific archive of the Shostka City Museum of Local Lore when the working group “Rehabilitated by History. Sumy region” working group in 2015.]. (unpublished).
14. Kriegstagebuch Nr.3 der 3.Panzer-Division. Abt.1a. 1. Teil.
15. *Knyha pamiaty Ukrainy. Sumska obl. T. 13. [The Book of Memory of Ukraine. Sumy region. Vol. 13.]*. Sumy: Vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo «Mriia-1» LTD. (1997). [in Ukrainian].
16. *Knyha skorboty Ukrainy. Sumska oblast. T. 2. [The Book of Sorrow of Ukraine. Sumy region. Vol. 2.]*. Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo «Mriia-1» LTD. (2003). [in Ukrainian].
17. Uvaha, shostkyntsi: zabutykh ne povynno buty [Attention, Shostka residents: no one should be forgotten]. (2010). *Polissia, 232(12607)*, p. 8. [in Ukrainian].
18. Spisok kaznennykh fashystami zhitelei Shostki i prilegayushchikh rayonov na territorii fabriki kinoplєnki v roky okupatsii [List of executed by fascists residents of Shostka and adjacent areas on the territory of the film factory during the years of occupation]. *Polissia, 32(12658)*, pp. 14. [in Russian].
19. Uvazhayemye sograzhdane! Dopolnitel'nyy spisok kaznennykh fashistami zhiteley Shostki i prilegayushchikh rayonov na territorii fabriki kinoplєnki v roky okupatsii [Uvazhayemye sograzhdane! [Dear fellow citizens! Additional list of executed by fascists inhabitants of Shostka and adjacent districts on the territory of the film factory during the years of occupation]. (2011). *Polissia, 36(12662)*, p. 14. [in Russian].
20. Spohady starozhyla Pyrohivky – Antoniny Mykhailivny Knurenko – vdovy rozstrilianoho 19 lypnia 1942 r. M.O. Tarasenka, zapysani M.H. Kokshaikynym [Memoirs of Antonina Mykhailivna Knurenko, an old resident of Pyrohivka, widow of M.O. Tarasenko, who was shot on July 19, 1942, recorded by M.H. Kokshaykin]. (unpublished)
21. TsAMO RF. 10 sentyabrya 1943 g. Boyevoye rasporyazheniye № 0056/OP sht. 65 Ar. ot 9 sentyabrya 1943 g.
22. Spogadi urodzhentsya Pirogovki Shul'gi Yuriya Kirilovicha zapysani M.G. Kokshaykinim. [Spohady urodzhentsia Pyrohivky Yuriiia Kyrylovycha Shulhy, zapysani M.H. Kokshaikynym]. (unpublished).
23. Spohady ta rodynnyi arkhiv O.V. Tarataiko. Pochesni hramoty ta svidotstva zanesennia na Doshku poshany yoho batka, V.A. Tarataika, ta materi Ye.V. Tarataiko, yaki pratsiuvaly na pidpriemstvakh s. Pyrohivka [Memoirs and family archive of O.V. Tarataiko. Certificates of honor and certificates of inclusion on the Board of Honor for his father, V.A. Tarataiko, and mother, E.V. Tarataiko, who worked at the enterprises of Pirohivka village.]. (unpublished).
24. Z vedenniam v diiu zavodu [With the commissioning of the plant]. (1993). *Radianske polissia, 67–68(9702)*, p. 3. [in Ukrainian].
25. Zadaniye Prezidenta Ukrainy vypolneno [The task of the President of Ukraine has been fulfilled]. (1995). *Sovetskoye Poles'ye, 59(11086)*, p. 2. [in Russian].
26. Prebyvaniye Prezidenta Ukrainy na Sumshchine i Chernigovshchine [Stay of the President of Ukraine in Sumy region and Chernihiv region]. (1995). *Sovetskoye Poles'ye, 62(11089)*, p. 1. [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 31.05.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 005.745:[719+908](477.54/.62)

С. А. Бахтіна

ПАМ'ЯТКОЗНАВЧО-КРАЄЗНАВЧА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СЛОБОЖАНСЬКІ ЧИТАННЯ» – ШЛЯХ ДО СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ОСОБИСТОСТІ – НАЙЦІННІШОГО КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

У даній статті мова йде про важливість створення музею як центру осмислення культурної спадщини, де головною цінністю є людина, особистість, адже це вона створює шедеври людської цивілізації – пам'ятки історії та монументального мистецтва, архітектури та містобудування, друку та писемності, фольклору, музики. Від культури людини, її світогляду залежить, у якому стані будуть з часом ці пам'ятки і чи будуть вони потрібні наступним поколінням. В першу чергу охоронцями цих пам'яток є пам'яткознавці-краєзнавці, в тому числі співробітники музеїв, бібліотек, викладачі вузів, шкл. Ця проблема безпосередньо пов'язана з рівнем свідомості людей, з їх моральною позицією. Центри краєзнавства, охорони пам'яток, окремі особистості – лідери, які об'єднують однодумців в питаннях збереження культурного надбання, відновлення історичної спадщини, беруть на себе відповідальність перед суспільством за вирішення поставлених питань, за виховання тих, хто це не розуміє важливості збереження історичної пам'яті, яку залишили нам наші попередники.
Ключові слова: музей, особистість, краєзнавці-пам'яткознавці, пам'ятки історії і культури.

Думка про створення музею, присвяченого нашим співвітчизникам – краєзнавцям-пам'яткознавцям, людям «сродної праці», як писав мислитель Григорій Сковорода, виникла ще наприкінці минулого і на початку нинішнього століть. Велику роль у цьому зіграли наші конференції – Слобожанські читання, які об'єднали людей творчих, мислячих, духовний потенціал яких випромінював таку позитивну енергію, яка допомагала нам усім ставати кращими, працювати з подвійною силою, давала імпульс для створення не лише статей, які ми традиційно друкували у щорічних збірках, а значно більшого: музеїв, виставок, книг, екскурсій, лекцій. Ми жили і творили, нас переповнювали ідеї.

У 2006 р. була видана окремою брошурою стаття «Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» – шлях до створення музею особистості як найціннішого культурного надбання в історії людства» [1], де вперше пролунала спроба позначити названу тему. Тогочасні Слобожанські читання, організатором яких був Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, присвятили 10-річчю творчої діяльності нашого авторського колективу. Кожен з нас зі своїми думками, пристрасно, науковими інтересами, йшов на цю історичну зустріч довгим особистим шляхом. І тим поштовхом, що спрямував наші дії, вивів усіх нас на одну колію, стали 1990-і роки. Тоді ми вперше почали говорити про національну гідність, масові репресії, голодомор, родинні корені. Це був час, коли ми з жадібністю вбирали нову інформацію і не в змозі були насититися. Біль за трагічні долі людей, яким не дали можливості жити, реалізувати свої думки, наміри, породила печучу потребу розповісти про них, реабілітувати їх імена, продовжити їх справу на землі. Це був час великої напруженої роботи. Тільки сьогодні ми в змозі побачити

перші результати нашої діяльності, зрозуміти важливість того історичного часу, діячами якого були. Велике бачиться на відстані. Мабуть підсвідомо колективно нам усім це було потрібно. І недаремно гаслом своєї діяльності обрали наступне: відновити історичну пам'ять і зберегти культурне надбання Слобожанщини. Ми усі працювали у єдиному руслі. За цей час були відновлені етапи життєвого і творчого шляху багатьох наших попередників – пам'яткоохоронців початку ХХ ст., послідовниками яких ми себе вважаємо; були проведені конференції, присвячені їх ювілейним датам: сьомі Слобожанські читання (2003 р.), дванадцять (2008 р.), сімнадцять (2013 р.) – 140-річчю, 145-річчю, 150-річчю від дня народження мистецтвознавця, професора Харківського університету Є. К. Редіна; одинадцять (2007 р.), двадцять перші (2017 р.) – 130-річчю, 140-річчю від дня народження мистецтвознавця, академіка Української академії наук Ф. І. Шміта; тринадцять (2009 р.) – 120-річчю від дня народження мистецтвознавця, професора С. А. Таранушенка; п'ятнадцять (2011 р.) – 145-річчю від дня народження історика церковного мистецтва, протоієрея, першого директора Харківського єпархіального церковно-археологічного музею П. Г. Фоміна. Ми проводили конференції, присвячені нашим сучасникам – пам'яткоохоронцям, які пішли з життя: десяти Слобожанські читання (2006 р.) – пам'яті нашого колеги, історика О. М. Зінухова; чотирнадцять (2010 р.) – 100-річчю від дня народження почесного академіка архітектури, краєзнавця О. Ю. Лейбфрейда; дев'ятнадцять (2015 р.) – 100-річчю від дня народження доктора історичних наук, професора, академіка НАН України, голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців П. Т. Тронька. Треба додати, що з 2010 р. Центр охорони культурної спадщини став проводити конференції молодих учених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», які також присвячували пам'яткоохоронцям: треті (2012 р.) – 135-річчю від дня народження історика мистецтва, академіка Ф. І. Шміта; четверті (2013 р.) – 125-річчю від дня народження мовознавця-славіста, академіка Л. А. Булаховського; дев'яті (2018 р.) – 145-річчю від дня народження археолога, краєзнавця, музеєзнавця М. В. Сібільова; десяти (2019 р.) – 130-річчю від дня народження мистецтвознавця, музеєзнавця, історика архітектури С. А. Таранушенка; одинадцять (2021 р.) – 100-річчю від дня народження історика й археолога, професора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Б. А. Шрамка. Також були відзначені історичні дати: шості Слобожанські читання (2002) – 100-річчя ХІІ археологічного з'їзду у Харкові; п'яті «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (2014 р.) – 25-річчя підготовки фахівців музеєзнавства та пам'яткознавства в Харківській державній академії культури; сьомі «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (2016 р.) – 50-річчя від дня створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОPIK) [3, с. 5–10].

Упродовж більш ніж двадцяти років було проведено 28 наукових конференцій «Слобожанські читання» (1999–2024 рр.) і 14 конференцій молодих вчених «Харківщина та її культурна спадщина» (2008–2009 рр.), «Пам'яткоохоронні

традиції Слобожанщини» (2010–2023 рр.). У конференціях взяли участь більше тисячі краєзнавців-пам'яткознавців, небайдужих до історії рідного краю, до збереження його культурного надбання. З них 884 дослідника опублікували в наукових збірках з пам'яткоохоронної роботи «Культурна спадщина Слобожанщини» (далі – КСС), «Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.», «Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.» 1826 статей з питань історії, культури, різних сфер життя нашої Слобожанщини [4]. В цих статтях також розповідається і про більш ніж 2000 наших відомих і невідомих співвітчизників, у тому числі про краєзнавців-пам'яткознавців – пам'яткоохоронців [5].

Протягом 2022–2024 рр. краєзнавці-пам'яткознавці, не дивлячись на тяжкі умови у зв'язку з воєнними подіями, продовжують наполегливо працювати. Так М. М. Саяний, заслужений працівник культури України, директор Зміївського краєзнавчого музею, громадський діяч з охорони культурної спадщини Харківської області видав друком книгу «Голодоморна Зміївщина в свідченнях та документах», до якої також увійшов список зміївчан, які були репресовані та загинули мученицькою смертю у 1920–1930-ті рр. (2023 р.). В. О. Черноморець, письменник, почесний член Національної спілки краєзнавців України та клубу «Краєзнавець», член Міжрегіональної спілки письменників України та Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України», лауреат творчої премії Харківського міськвиконкому імені Дмитра Багалія за книгу «Пісочинський Свято-Василівський храм» (2011 р.), закінчив роботу над книгою «Історія селища Пісочин (1941–1973 рр.)», яка незабаром вийде друком.

Ряд авторів, які опинилися не з доброї волі за межами України у зв'язку з розпочатими воєнними діями на Батьківщині, продовжили роботу і навіть їх статті були надруковані у збірках Центру з охорони культурної спадщини у 2023–2024 рр.: Г. С. Крахмальова «Харків-Львів. 2022–2023. Із щоденника внутрішньо переміщеної особи» («КСС 52»), М. П. Матвєєнко «Хузум – місто на березі Північного моря – факт моєї біографії» («КСС 54»), В. С. Немцова «Юрій Боринець – художник із Прикарпаття» («КСС 54»), І. О. Шудрик «Враження харківського біженця від Німеччини» («Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст. Вип. VIII»).

Галина Сергіївна Крахмальова, наша співвітчизниця, громадський діяч з охорони культурної спадщини Харківської області, автор книги з генеалогії власного роду «Грот и их потомки» (2017 р.) мешкає у Львові разом з дочкою і онукою з 2022 р. Вона бере активну участь у засіданнях клубів «Мову вчи – не мовчи», «Вивчаємо видатні постаті України» при Львівській обласній науково-педагогічній бібліотеці. 24 лютого 2023 р. на об'єднаному засіданні обох клубів книгозбірні, присвяченого роковинам від початку воєнних дій в Україні, Галина Сергіївна подарувала бібліотеці збірку наукових статей «КСС 49», до якої увійшли матеріали круглого столу, присвяченого 150-річчю від дня народження Лесі Українки, а також літературно-краєзнавче дослідження Г. П. Столярової «Харківська весна Лесі Українки». 10 березня 2023 р. у День Державного гімну України на зустрічі у

клубі «Вивчаємо видатні постаті України» Галина Сергіївна передала у подарунок від автора Г. П. Столярової літературно-краєзнавче дослідження «Слобожанський уклін Тарасові Шевченку». У березні 2024 р. Г. С. Крахмальова передала у дарунок бібліотеці наукову збірку «КСС 52», а також наукову збірку «Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.» (Вип. VIII), яка укладена за матеріалами конференції молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», присвяченої пам'яті музейних співробітників, які загинули під час воєнних дій у 2022–2023 рр.

Слід зазначити, що протягом 2022–2024 воєнних років постійними учасниками конференцій «Слобожанські читання», «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» і авторами наших збірок «Культурна спадщина Слобожанщини» і «Пам'яткознавчі студії дослідників ХХІ ст.» були близько двадцяти краєзнавців-пам'яткознавців. Серед них – Ганна Петрівна Столярова, почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців України, відомий автор публікацій про зв'язки з Харківщиною українських діячів культури – І. Котляревського, Г. Сковороди, Т. Шевченка, Л. Українки, М. Драгоманова, І. Франка, О. Теліги, Є. Гребінки та інших, лауреат творчої премії 2004 р. імені Дмитра Багалія за книгу «Харківська весна Лесі Українки», організатор встановлення меморіальної дошки Лесі Українки на фасаді школи № 3 у Харкові, організатор і керівник круглого столу до 150-річчя Лесі Українки; Володимир Дмитрович Путятін, мистецтвознавець, педагог, пам'яткознавець, провідний науковий співробітник відділу пам'яток історії Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини, один з провідних дослідників харківської школи скульптури, автор монографії «Миська скульптура Харкова. Портрети майстрів» (2021 р.); Юліана Юріївна Полякова, головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, театрознавець, лауреат творчої премії імені Г. Ф. Квіткі-Оснот'яненка Харківського міськвиконкому в галузі театрального мистецтва за книгу «Из харьковской театральной старины» (2013 р.). Також активну участь у цих заходах беруть дослідники з Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, Харківського художнього музею, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Харківського національного медичного університету, Красноградського району (Зачепилівська стг), Лозівського, Богодухівського, Харківського районів Харківської області, Лебединського міського краєзнавчого музею Сумської області, співробітники музеїв Черкаської області [2, с. 9–13].

Відкритий у листопаді 2008 р. Центр краєзнавства (з 2012 р. – імені академіка П. Т. Тронька, з 2022 р. – Центр українських студій та краєзнавства) Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна незмінно під керівництвом професора університету С. М. Куделка проводить велику та різноманітну наукову роботу з вивчення історії Слобожанщини, Харкова, університету імені В. Н. Каразіна, організовує та проводить конференції, зустрічі, консультації, виставки. У 2022 р. Центром разом з

історичним факультетом університету виданий друком в серії «Джерелознавчі зошити» зошит 10 «Протоколи засідань громадської комісії з найменувань вулиць при відділі культури Харківського міськвиконкому (1988–1990 рр.)». У 2023 р. видані друком «Вибрані цитати, максими і афоризми вихованців, викладачів та почесних членів Харківського університету» (укладачі О. І. Вовк і С. М. Куделко, С. О. Синюрка та О. М. Янкул). 12 березня 2023 р. у залах художньої галереї імені Генріха Семирадського (Північний корпус університету імені В. Н. Каразіна) була відкрита етнографічна оглядова виставка «Цей неповторний Глиносвіт», де були представлені керамічні слобожанські вироби з зібрання відділу етнографії Центру (упорядник Г. М. Шпорт). 1 грудня 2023 р. разом з історичним факультетом університету була організована і почала працювати ХІІ Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодні (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)», а 29 березня 2024 р. – Всеукраїнська наукова конференція ХV Луцьківського читання «Шляхи та методи поповнення музейних зібрань: історія та сучасний досвід».

Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини (далі – Центр охорони культурної спадщини) відповідно до плану роботи разом з Центром краєзнавства підготував і провів заочно ХХVІІІ Міжнародну наукову конференцію «Слобожанські читання», яка традиційно проходить з нагоди Міжнародного дня пам'яток і визначних місць, Дня пам'яток історії та культури і присвячена 370-річчю міста Харкова (1654–2024 рр.). Програму і збірку тез учасників конференції відкриває колаж роботи А. В. Шила «Харків – 370»; у оформленні програми використаний також колаж роботи С. І. Ястребова. Починається конференція доповіддю директора Центру українських студій та краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, професора С. М. Куделка «370 років Харкову: здобутки історіографії і завдання на майбутнє». В рамках конференції працювало декілька секцій: перша, вже традиційна – «Охорона культурної спадщини Слобожанщини в умовах війни. Зруйнована спадщина»; друга – «Видатні співвітчизники та їх внесок в історію краю»; третя і четверта – «Історичне пам'яткознавство і краєзнавство», «Мистецтвознавство і культурологія». У конференції брало участь 83 доповідача. За результатами тогорічної конференції – ХХVІІІ Слобожанські читання, яка була присвячена пам'яті нашого друга й колеги – Валерія Романовського – історика, краєзнавця, захисника Батьківщини, який пішов з життя після тяжкого поранення на фронті, видано друком наукові збірки статей «КСС 52», «КСС 53» (2023 р.), «КСС 54» (2024 р.). На осінь готується конференція молодих вчених, яка буде присвячена 70-річчю членства України в ЮНЕСКО.

Протягом 2022–2024 рр. харків'яни мали можливість відвідувати етнографічні зустрічі, які проводив у Обласному організаційно-методичному центрі культури та мистецтв (вул. Григорія Сковороди (кол. Пушкінська), 62),

а також онлайн постійний учасник наших конференцій М. М. Красіков, етнолог та фольклорист, професор кафедри українознавства, культурології та історії науки НТУ «ХПІ», директор Етнографічного музею «Слобожанські скарби» імені Г. Хоткевича НТУ «ХПІ», член Національної спілки письменників України, Національної спілки художників України, Національної спілки краєзнавців України, лауреат муніципальної премії в галузі фольклористики та етнології імені П. Іванова 2007 р., премії імені Л. Танюка «За збереження історичної пам'яті України» 2022 р., премії The Slavic, East European, and Eurasian Folklore Association (SEEFA) 2023 р. Ці «Етнографічні посиденьки з Михайлом Красіковим» проводились щомісячно, а теми відповідали порі року: «Січневі свята в традиційному народному календарі українців» (19 січня 2023 р.), «Березень у традиційній народній культурі українців» (25 березня 2023р.), «Листопад у традиційній народній культурі українців» (23 листопада 2023 р.). Під час народознавчих зустрічей присутні знайомились з погодними народними прикметами, давно забутими висловами, назвами свят, які існували з давніх часів на Харківщині. Кожний такий захід починався з запитань: «А чи Ви щось чули, а чи Ви щось знаєте про різдвяних павучків? А для чого б'ють вербовими гілочками на Вербну неділю? А що це за ігри – «навітки» та «навкотка» і який вони мають сенс крім розважального? А що то за свято Царигряди? А що треба робити з «юрковою росюю?»». У 2024 р. тема фольклору стала щільно переплітатися з темою війни. Це етнографічні посиденьки на теми: «Війна: актуалізація фольклорної свідомості» (24 лютого 2024 р.), «Усі жінки відьми? Українська відьма як вона є» (28 березня 2024 р.). Бесіди базуються на етнографічних записах, зроблених дослідником, які розвивають тему «Новий позитивний образ української відьми – захисниці». У січні 2024 р. М. Красіков провів в межах проекту «Я пам'ятаю ... життя в традиції» вечір пам'яті Валерія Романовського «Самурай – сам собі Рай». Цей вечір став продовженням низки заходів, які відбулись у 2023 р. і були присвячені пам'яті захисника Батьківщини Валерія Романовського. Традиційно М. Красіков також весь цей час проводив екскурсії по місту, знайомив з об'єктами культурної спадщини і пам'ятками історії та архітектури – будинками, які пов'язані з іменами відомих харків'ян.

Наша історична місія – пробудити свідомість співвітчизників у питаннях збереження культурного надбання. А також ми повинні зберегти пам'ять про людей, особистостей – найцінніше культурне надбання, які, незважаючи на всі життєві складнощі у різних його проявах, присвячували і сьогодні присвячують своє життя вивченню і охороні культурної спадщини Слобожанщини, тієї святої спадщини, яку довірили нам зберігати попередні покоління і яку ми повинні передати в надійні руки. Це наша спільна спадщина, і це має глибоко усвідомити кожен. Проблема охорони культурної спадщини повинна належати до глобальних проблем людства.

ДЖЕРЕЛА

1. Бахтіна С. Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» – шлях до створення музею особистості як найціннішого культурного надбання в історії людства. Харків, 2006. 22 с.
2. Бахтіна С. Пам'яткознавці за покликом серця. До 20-річчя від дня заснування Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини. *Сіверщина в історії України*. Вип. 16. Ніжин, 2023. С. 5–10.
3. Бахтіна С. Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини як осередок просвітницької роботи в галузі пам'яткознавства на Слобожанщині. *Батуринська старовина*. Вип. 10. Ніжин, 2024. С. 9–13.
4. Бібліографічний покажчик статей авторів за матеріалами публікацій ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини». Рукопис. 2024 р.
5. Перелік статей про особистості за матеріалами публікацій ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини». Рукопис. 2024 р.

Bakhtina S. A. Monumental and local history scientific conference «Slobozhan readings» is the way to create a museum of personality - the most valuable cultural heritage in the history of mankind

This article talks about the importance of creating a museum as a center for understanding cultural heritage, where the main value is the person, the individual, because it creates the masterpieces of human civilization - monuments of history and monumental art, architecture and urban planning, printing and writing, folklore, music. The condition of these monuments and whether they will be needed by future generations depends on the culture and worldview of a person.

First of all, the guardians of these monuments are monument historians - local historians, in particular, employees of museums, libraries, teachers of universities, schools. This problem is directly related to the level of consciousness of people and their moral position. Centers of local history, individual personalities - leaders who unite like-minded people in matters of preservation of cultural heritage, restoration of historical heritage, take responsibility before society for solving problems, for educating those who do not yet understand the importance of preserving the historical memory left to us by our predecessors.

Key words: museum, personality, local historians, monuments, historical and cultural monuments.

REFERENCES

1. Bakhtina, S. (2006). *Mizhnarodna naukova konferenciya «Slobozhanski chitannya» - shliakh do stvorennia muzeiu osobystosti, yak naitsinnishoho kulturnoho nadbannia v istorii liudstva. [The International Scientific Conference «Slobozhanski chitannya» is a way to create a museum of the individual as the most valuable cultural heritage in the history of mankind].* Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Bakhtina, S. (2023). *Pamiatkoznavtsi za poklykom sertsia. Do 20-richchia vid dnia zasnuvannia Kharkivskoho naukovo-metodychnoho tsentru okhorony kulturnoi spadshchyny. [Monument experts at the call of the heart. On the 20th anniversary of the founding of the Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage].* *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Issue 16, pp. 5–10. Nizhyn. [in Ukrainian].
3. Bakhtina, S. (2024). *Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny yak oseredok prosvitnytskoi roboty v galuzi pamyatkoznavstva na Slobozhanshchyni. [Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage as a Center for Educational Work in the Field of Monument Studies in Slobozhanshchyna].* *Baturynska starovyna*. Issue 10, pp. 9–13. Nizhyn. [in Ukrainian].
4. *Bibliografichnyi pokazhchyk statei avtoriv za materialamy publikatsii OKZ «Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny».* [Bibliographic index of the authors' articles based on the publications of the Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage]. (unpublished).
5. *Perelik statei pro osobystosti za materialamy publikatsii OKZ «Kharkivskiy naukovo-metodychniy tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny».* [The list of articles about personalities based on the publications of the Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage]. (unpublished).

*Стаття надійшла до редакції 11.05.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

РОЗДІЛ II. ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ

УДК 929: 94 (477) «16/17»

С. А. Токарев

КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКА РОДИНА ТАРАСЕВИЧІВ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст.

У статті розглядається діяльність представників ніжинської козацько-старшинської родини Тарасевичів упродовж другої половини XVII–XVIII ст. Проаналізовано її походження, персональний склад, участь у військовому та суспільно-політичному житті Гетьманщини, адміністративна діяльність, майнове становище і спроби отримання російського дворянства.

Ключові слова: Українська козацька держава, Ніжинський полк, козацька старшина, родина Тарасевичів.

Однією з важливих рушійних сил Української національної революції середини XVII ст. стало українське міщанство. У переважній більшості представники незалежного, а подекуди й багатого міщанства підтримали визвольні змагання українського народу та опинилися у лавах повстанців. Показання представників цієї суспільної верстви обумовило їх появу і в складі козацької верхівки. Завдяки помітному суспільно-політичному статусу Ніжина та економічному розвитку міста вихідці з міщанської верхівки опинилися у складі козацької старшини Ніжинського полку.

Значну роль у суспільно-політичному житті Ніжинського полку відіграла родина Тарасевичів, яка походила з ніжинського міщанства. Щоправда, у родинному переказі, укладеному наприкінці XVIII ст., члени роду вказали на своє походження від гетьмана Війська Запорозького низового Тараса Трясила. У якості доказу вони надали копію нобілітаційної грамоти, начебто виданої у 1647 р. польським королем Владиславом IV шляхтичам Йосипу, Василю, Федору і Марку Тарасевичам. Підставою для їх нобілітації нібито слугували їх родинні зв'язки з Т. Трясилом, участь у 1618 р. у поході гетьмана П. Сагайдачного на Москву і у битві з турками під Цецорою в 1620 р. під час турецько-польської війни. Проте підробка цієї грамоти виявилася занадто очевидною, оскільки вказані представники родини жили на початку XVIII ст., а відтак не могли бути родичами Т. Трясила і тим більше брати участь у вказаних військових кампаніях [16, с. 43].

Насправді ж родоначальником Тарасевичів був ніжинський міщанин Тарас Аврамович Ненада, котрий у 1681 р. посідав уряд бурмістра ніжинського магістрату. Його син Аввакум, незважаючи на міщанське походження, покозачився, увійшов до складу козацької старшини [20, с. 15; 25, с. 12] і в 1672–1676 рр. обіймав посаду сотника Другої полкової сотні, у 1681–1689 рр. – ніжинського полкового осавула, у 1694–1697 рр. – городского ніжин-

ського отамана, а в 1697 р. виконував обов'язки наказного полковника [14, с. 75, 77, 79, 81]. Під час перебування на посаді полкового осавула він у якості рангової маєтності володів селами Хибалівкою і Дрімалівкою у Третій полковій сотні. У 1697 р. А. Тарасевич отримав універсал І. Мазепи на право отримання прибутків з його власного млина в с. Хибалівці [20, с. 15].

Йосип Аввакумович Тарасевич на початку XVIII ст. згадувався на військовій службі в чині значного військового товариша, а в 1705–1715 рр. посідав уряд ніжинського полкового осавула [14, с. 77; 15, с. 363; 20, с. 15]. Наприкінці своєї каденції він сповістив гетьмана І. Скоропадського про неможливість продовження військової служби з огляду на стан здоров'я, але водночас висловив прохання щодо вступу до лав бунчукового товариства. Відтак 26 березня 1716 р. гетьман видав універсал, яким надав Й. Тарасевичу чин бунчукового товариша [29, арк. 18 зв.]. Надалі він згадувався в компутах бунчукового товариства Ніжинського полку в 1727 [15, с. 363], 1729 і 1734 рр. [22, с. 35, 36; 34, арк. 3; 37, арк. 5зв.].

У 1725 р. Й. Тарасевич був мобілізований до команди бунчукових товаришів Ніжинського полку, які мали взяти участь у Гілянському поході до південно-західного узбережжя Каспійського моря, спрямованого проти посилення впливу Персії у Закавказзі [32, арк. 10 зв.]. У цьому поході він перебував до початку 1727 р. [30, арк. 48 зв.], коли був визнаний хворим і відпущений з Астрахані додому.

3 грудня 1722 р. згідно наказу Генеральної військової канцелярії Й. Тарасевич був відряджений до Почепської сотні Стародубського полку для проведення розмежування земель [20, с. 15–16]. 19 січня 1729 р. він разом зі срібнянським сотником Прилуцького полку А. Троциною був призначений тимчасовим очільником Генеральної військової канцелярії [15, с. 363]. 29 березня 1729 р. на підставі універсалу Д. Апостола Й. Тарасевич разом з бунчуковим товаришем В. Чуйкевичем був залучений до розслідування звинувачень на адресу деяких представників козацької старшини Ніжинського полку у здирицтві, самовільному підвищенні податків та інших зловживаннях [33, арк. 2 зв.].

До рангових володінь Й. Тарасевича під час перебування на посаді полкового осавула належало с. Хибалівка у Третій Полковій сотні [11, с. 231–232]. 16 квітня 1705 р. І. Мазепа дозволив осавулу стягувати на свою користь повинності з місцевих посполитих і підсусідків та отримувати прибутки з двох борошняних кіл з млина на місцевій греблі [20, с. 16]. Ці привілеї були підтвержені універсалом І. Скоропадського від 1 листопада 1709 р. [1, с. 151; 29, арк. 11 зв.]. Під час правління Першої Малоросійської колегії частина прибутків зі вказаних маєтно-

стей була спрямована до державної казни. Після обрання гетьманом Д. Апостола Й. Тарасевич порушив клопотання про повернення втрачених прибутків, і 15 грудня 1727 р. отримав гетьманський універсал, яким поновлювалися його майнові привілеї [29, арк. 20 зв., 50 зв. – 51].

25 січня 1714 р. І. Скоропадський надав у власність Й. Тарасевича с. Британівку у Веркіївській сотні і млин на р. Остер поблизу с. Плоского Мринської сотні. Осавул отримав право стягувати повинності з місцевого населення і отримувати прибутки з млина. Після обрання гетьманом Д. Апостола Й. Тарасевич звернувся до нього з проханням про підтвердження володіння цими маєтностями, і 22 листопада 1727 р. отримав відповідний гетьманський універсал [1, с. 150–151; 30, арк. 6 зв., 17 зв., 37 зв., 76 зв.].

У 1709 р. осавул придбав у військових товаришів Максима Леонтійовича і Артема Яковича млин з трьома борошнями колами на р. Сулі у Лубенському полку разом із прилеглим двором і садом, заплативши за ці маєтності 1000 золотих. Володіння цим майном було офіційно затверджене універсалами І. Скоропадського від 1 листопада 1709 р. і 16 березня 1715 р. Також 16 березня 1721 р. Й. Тарасевич за 70 золотих придбав у мешканця с. Володькова Дівиця Другої Полкової сотні земельну ділянку зі ставком, а 4 березня 1726 р. купив за 200 золотих двір у жителя містечка Салтикова Дівиця Семена Кіндратовича [29, арк. 35 зв., 38 зв., 47 зв., 48].

У 1717 р. до Ніжина прибув ловчий Ольштинського повіту Речі Посполитої Михайло Цибульський з метою укладання угоди щодо придбання тисячі осмачок жита. Й. Тарасевич, який представляв на переговорах місцеву ніжинську владу, зобов'язався організувати постачання збіжжя і отримав у якості передоплати декілька сотень карбованців. Проте він не виконав умов контракту і не зміг у зазначений час здійснити постачання зерна. У відповідь польська сторона звернулася до третейського суду, який зобов'язав боржника повністю відшкодувати збитки [30, арк. 65 зв.–66].

Після смерті Й. Тарасевича його майно перейшло у спадок до дружини і дітей. Наприкінці 1732 р. його дружина Олена Кулябка отримала три універсали гетьмана Д. Апостола: перший – на володіння всіма маєтностями, які належали її покійному чоловіку; другий – на звільнення її двору в Ніжині від утримання російських військ і третій – на володіння ґрунтами в с. Володьковій Дівиці та отримання повинностей від місцевих підсусідків [20, с. 17; 29, арк. 30 зв., 34 зв.–35; 30, арк. 57 зв.; 38, арк. 25].

Федір Аввакумович Тарасевич обіймав посаду сотника Мринської сотні з 1700 по 1738 р [14, с. 82]. 16 жовтня 1709 р. він отримав наказ ніжинського полковника Л. Жураковського щодо організації відправки полонених шведів, які утримувались у Мринській сотні, до Ніжина для їх подальшого залучення до будівництва Київської фортеці [28, с. 569]. У 1723 р. Ф. Тарасевич разом із бахмацьким сотником В. Покотилом мав виїхати до Крелевецької сотні для проведення розслідування, але незабаром був звіль-

нений від цього відрядження [30, арк. 52 зв.].

28 лютого 1710 р. сотник отримав універсал ніжинського полковника Л. Жураковського на володіння ґрунтами у Мринській сотні, а 14 червня 1714 р. – підтверджувальний універсал гетьмана І. Скоропадського на володіння цими ж маєтностями [20, с. 17]. 10 травня 1713 р. І. Скоропадський затвердив за Ф. Тарасевичем млин з двома борошнями колами на р. Остер поблизу Ніжина, а 2 вересня 1729 р. Д. Апостол підтвердив це пожалування [30, арк. 45 зв., 46 зв.]. 19 січня 1716 р. Л. Жураковський надав у власність сотника с. Переходівку Мринської сотні і дозволив йому отримувати повинності з місцевих підсусідків. Майнові права Ф. Тарасевича були підтверджені універсалами І. Скоропадського від 12 січня 1718 р., ніжинського полковника П. Толстого від 6 серпня 1719 р. і Д. Апостола від 9 листопада 1728 р. [1, с. 153–155; 6, арк. 119 зв.–122; 29, арк. 13 зв., 23 зв., 24 зв.]. За даними ревізії Ніжинського полку 1736 р., у підданстві сотника перебували 3 підсусідки у Другій Полковій і Мринській сотнях [12, арк. 24, 51], 1737 р. – 15 підсусідків у Мрині, селах Комарівці і Переходівці [44, арк. 82 зв., 86 зв., 90], а в 1738 р. – 7 підсусідків у тих же населених пунктах [42, арк. 6 зв.].

На початку 1738 р. Ф. Тарасевич подав до ніжинської полкової старшини донесення з проханням звільнити його від виконання обов'язків з огляду на хвороби і похилий вік. 25 березня 1738 р. член Правління гетьманського уряду князь Й. Щербатов видав указ про зміщення сотника і обрання кандидатів на заміщення вакантної посади [40, арк. 2 зв.–4].

Василь Аввакумович Тарасевич взяв прізвище матері і започаткував нову гілку роду, представники якої стали значитись у джерелах як Володьковські. У 1738 р. він мав чин військового товариша Ніжинського полку. Його брат Марко також входив до складу військового товариства, але наприкінці життя осліп внаслідок хвороби очей, через що його діти отримали прізвище Темрянські [15, с. 70, 364; 20, с. 17, 18, 19].

Серед представників наступного покоління роду помітне місце посідав Остап Йосипович Тарасевич. 16 і 21 вересня 1727 р. козаки Першої Полкової сотні подали донесення до Ніжинської полкової канцелярії, в яких висловили прохання про обрання його на посаду сотника. 25 жовтня місцева старшина в донесенні до гетьмана зазначала, що козаки сотні обрали кандидатами на заміщення вакантного уряду О. Тарасевича і козака С. Медовника. 5 січня 1729 р. гетьман Д. Апостол видав універсал про призначення О. Тарасевича сотником Першої Полкової сотні [30, арк. 13 зв., 14 зв., 16 зв., 17 зв., 19 зв.–20].

Під час війни «за польську спадщину» 1733–1735 рр. у жовтні 1733 р. сотник був призначений командиром загону козаків Ніжинського полку, які мали виступити до кордону з Річчю Посполитою. Загальним місцем їх збору був визначений Галицький степ у Прилуцькому полку. Проте мобілізація відбувалася повільно і зі значним зволіканням. 3 листопада О. Тарасевич сповістив полкову

Ніжинську канцелярію, що внаслідок похолодання спостерігаються масові захворювання серед козаків. З метою запобігання поширення захворюваності і зростання втрат особового складу сотник запропонував розпустити козаків на зимові квартири [36, арк. 50, 71 зв.–72].

Наприкінці зими 1734 р. О. Тарасевич отримав наказ генерала фон Вейсбаха відібрати з числа мобілізованих 700 козаків і разом з ними відправитися до Дніпра у Переяславський полк. З місяці ця команда охороняла кордони вздовж русла Дніпра і по закінченню цього терміну була розпущена по домівках. Проте вже 20 травня сотник отримав наказ стародубського полкового обозного О. Єсимонтовського про повторний виступ у похід. Але у листі до полковника І. Хруцова, датованому 5 червня 1734 р., О. Тарасевич скаржився, що його мати захворіла, а господарство зазнає збитків від утримання російських солдат. Оскільки сотник вказав, що він вже протягом декількох років безперервно залучається до виконання різних доручень, то він просив ніжинського полковника звільнити його від участі у військовій кампанії. І. Хруцов переадресував це прохання голові Правління гетьманського уряду князю О. Шаховському, а той, у свою чергу, 16 червня видав указ про звільнення О. Тарасевича від участі у поході [39, арк. 2 зв.–4].

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. наприкінці 1736 р. О. Тарасевич у поході до фортеці св. Параскевії виконував обов'язки наказного ніжинського полковника [20, с. 18].

За даними ревізії Ніжинського полку 1736 р., у підданстві сотника перебували 24 підсусідки у Ніжині, с. Володьковій Дівиці Другої Полкової сотні і с. Ковчині Третьої Полкової сотні [12, арк. 13 зв., 24, 39 зв.], 1737 р. – 1 підсусідок у с. Хвостиках Першої Полкової сотні [44, арк. 11], 1747 р. – 6 дворів «злиденних» посполитих і 2 піші підсусідки у с. Британівці Веркіївської сотні [43, арк. 561].

На посаді сотника Першої Полкової сотні О. Тарасевич залишався до 1738 р. На початку цього року він подав до полковника І. Хруцова рапорт про бажання вийти у відставку з огляду на хворобу. 25 березня 1738 р. член Правління гетьманського уряду князь Й. Щербатов видав указ про зміщення сотника і вибір кандидатів на заміщення уряду [40, арк. 2 зв.–4]. Надалі О. Тарасевич отримав чин абшитованого бунчукового товариша, проживав у Ніжинському полку, де володів 14 дворами і 4 млиновими колами, а в Золотоніській сотні Переяславського полку – хутором на р. Золотоноша, в якому нараховувалось 3 двори його підданих і проживав 1 піший підсусідок [15, с. 364; 17, с. 288]. У 1772 р. він володів 3 дворами посполитих у с. Хвостиках Першої Полкової Ніжинської сотні [3, арк. 5 зв.].

Його брат Опанас Йосипович на підставі універсалу Д. Апостола від 22 грудня 1732 р. отримав чин бунчукового товариша [31, арк. 1 зв.–3]. У 1733 р. він входив до складу команди бунчукових товаришів Ніжинського полку, мобілізованих для участі у поході до кордону з Річчю

Посполитою [35, арк. 4 зв.]. У 1744 р. під час візиту імператриці Єлизавети Петрівни О. Тарасевич перебував у складі групи бунчукових товаришів, яка зустрічала її на кордоні з Гетьманщиною [27, с. 305].

Іван Федорович Тарасевич посідав уряд сотника Мринської сотні протягом 1738–1752 рр [14, с. 82]. Під час російсько-турецької війни у 1739 р. він був мобілізований для участі у поході до Дніпра [41, арк. 7 зв.]. Сотник у складі полкової та сотенної старшини Ніжинського полку у 1744 р. брав участь у зустрічі імператриці Єлизавети Петрівни поблизу с. Комарівки Першої Полкової сотні [26, с. 22], а у 1750 р. – в обранні гетьманом К. Розумовського [21, с. 57]. За даними ревізії Ніжинського полку 1747 р., у його підданстві перебували 3 підсусідки у Мринській сотні [43, арк. 534].

Кіндрат Федорович Тарасевич розпочав службу 16 січня 1752 р. в чині значкового товариша Ніжинського полку, а після переходу Мринської сотні до складу Київського полку увійшов до складу місцевого значкового товариства. Його брат Андрій народився у 1713 р., під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. два роки виконував обов'язки ніжинського полкового хорунжого, 16 січня 1752 р. отримав чин значкового товариша, а 7 липня 1774 р. при виході у відставку – військового товариша [15, с. 363, 364; 20, с. 18, 19].

З представників наступного покоління роду помітну роль у суспільно-політичному житті Ніжинського полку відіграв син полкового сотника Яків Остапович Тарасевич. У 1752 р. він, з огляду на брак значкових товаришів у Ніжинському полку, був залучений до служби та вписаний до компуту значкового товариства [24, с. 413–414]. У 1754–1767 рр. Я. Тарасевич посідав уряд ніжинського полкового осавула, а 23 серпня 1767 р. вийшов у відставку з огляду на хворобу і був нагороджений чином бунчукового товариша [20, с. 19]. Я. Тарасевич взяв участь у виборах депутата до Комісії по розробці проекту нового Уложення від шляхетства Ніжинського і Батуринського повітів. Проте, на відміну від більшості патріотично налаштованих делегатів виборів, він не підтримав їх вимог, спрямованих на відновлення автономії Гетьманщини, і опинився у складі порівняно нечисленної опозиційної групи, яка підтримала кандидатуру земського судді Л. Селецького [18, с. 171]. У 1772 р. у складі підданих Я. Тарасевича згадувались 20 посполитих у с. Британах Заньківської сотні [2, арк. 89].

Його брат Данило Остапович розпочав службу в 1765 р. на посаді військового канцеляриста Генерального військового суду. 18 лютого 1768 р. він посів уряд ніжинського полкового осавула, а 12 серпня 1772 р. вийшов у відставку з чином полкового обозного. Степан Остапович Тарасевич народився у 1743 р., у 1758 р. вступив на службу до Ніжинської полкової канцелярії, згодом отримав посаду канцеляриста Генеральної військової канцелярії та Малоросійської колегії, а 19 серпня 1765 р. – чин військового товариша. С. Тарасевич входив до складу Ніжинської пол-

кової рахункової комісії, а після відкриття Чернігівського намісництва перебував на посадах борзенького повітового стряпчого і засідателя ніжинського нижнього земського суду, отримав чин колезького асесора. Син бунчукового товариша Олексій Опанасович Тарасевич розпочав службу в Генеральній військовій канцелярії, а 18 жовтня 1760 р. отримав чин військового товариша. Решта представників роду Тарасевичів увійшла до складу козацької старшини Київського полку [15, с. 364; 20, с. 19; 23, с. 171].

У процесі nobilitації козацької старшини та зрівняння її у правах з російським дворянством представники роду Тарасевичів увійшли до складу шляхетства Ніжинського повіту. Зокрема, у 1772 р. у складі дворянства повіту згадувалися відставний сотник Першої Полкової сотні Остап Тарасевич та його сини: абшитований бунчуковий товариш Яків, полковий ніжинський осавул Данило і військовий товариш Степан [2, арк. 88 зв.–91]. Під час проведення ревізії 1782 р. жоден із них не був внесений до подушного окладу [8, арк. 126 зв.]. Я. Тарасевич входив до категорії дворян, які мали право голосу у шляхетському зібранні повіту, а інші представники роду могли лише бути присутніми під час засідання дворянського зібрання, але не мали права голосу [13, арк. 18 зв., 20 зв.]. Вказані представники роду надалі згадувались у списках дворян Ніжинського повіту у 1784 р. [4, арк. 1 зв.–10], а Д. Тарасевич – у 1798 р. [5, арк. 41 зв.–42] і 1808 р [7, арк. 24].

У 1813 р. чиновники Герольдії здійснили повторний розгляд справи про nobilitацію роду Тарасевичів. В якості доказів шляхетського походження родини вони розглянули копії універсалів гетьманів І. Мазепи та І. Скоропадського, наданих полковому осавулу Й. Тарасевичу на володіння с. Хибалівкою. Проте посадовці Герольдії зазначили, що претенденти на отримання дворянства у власному родоводі своїм родоначальником назвали військового товариша Василя Аввакумовича Володьковського. Зважаючи на цю неузгодженість у документах, Герольдія відмовила родині Тарасевичів у підтвердженні дворянських прав [9, арк. 63; 10, арк. 51–51 зв.].

Натомість нащадки військового товариша Андрія Федоровича Тарасевича, який після переходу Мринської сотні до складу Київського полку в середині XVIII ст. продовжив військову службу у складі цієї адміністративно-територіальної одиниці, зуміли підтвердити свої дворянські привілеї. Його онуки Гнат Іванович та Яків Іванович були nobilitовані на підставі указу Сенату від 3 червня 1856 р. Разом зі своїми нащадками вони були внесені до 1-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії. Нащадки відставного полкового обозного Данила Остаповича Тарасевича також були nobilitовані на підставі указу Сенату від 3 червня 1856 р. і внесені до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівської губернії [19, с. 89, 548].

Отже, представники роду Тарасевичів увійшли до козацької старшини Ніжинського полку завдяки помітному місцю у складі міщанської спільноти м. Ніжина. Представ-

ники декількох поколінь родини, яка з часом розпалася на окремі гілки, посідали уряди на полковому та сотенному рівні, входили до складу неурядової старшини. Впродовж XVIII ст. вони брали участь у військових кампаніях, які вела Російська імперія, вирізнялися активною суспільно-політичною та адміністративною діяльністю та змогли здобути рангові та особисті маєтності. Після ліквідації Української козацької держави рід Тарасевичів зумів здобути права російського дворянства, а його частина – зберегти дворянські привілеї у першій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Василенко Н. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 г. Чернигов : Типография губернского земства, 1901. XXX; IX; 417 с.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області (далі – ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 4. 1772 р. 216 арк.
3. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 8. 20 жовтня – 30 листопада 1774 р. 17 арк.
4. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 26. 22 березня 1784 р. 12 арк.
5. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 52. 1798 р. 327 арк.
6. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 68. 1803 р. 177 арк.
7. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 130. 10 квітня – 12 червня 1808 р. 27 арк.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 133, оп. 1, спр. 23. 4 березня 1792 р. – 11 жовтня 1793 р. 673 арк.
9. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 55. 3 травня 1788 р. – 15 листопада 1862 р. 244 арк.
10. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 192. 26 лютого 1813 р. – 18 грудня 1824 р. 598 арк.
11. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України в кінці XVII – на початку XVIII ст. Київ : Видавництво АН УРСР, 1959. 532 с.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 58241. 1736 р. 574 арк.
13. ІР НБУВ, ф. І, спр. 66706–66718. 1782 р. 57 арк.
14. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації: Вид. 2-е, доповнене, уточнене і виправлене. Київ, 2005. 259 с.
15. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ : Стило, 2009. 432 с.
16. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, земледелия и управления. Киев : Типография К. Н. Милевского, 1893. Т. 2. Полк Нежинский. 522 с.
17. Лазаревский А. Число крестьянских дворов, находящихся во владении казацкой старшине в половине XVIII в (документ 1743 г.). *Киевская старина*. 1891. № 8. С. 284–298.
18. Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. Нежин: Типо-лит. «печатник» бывш. Меленевского, 1917. Ч. 1. Выборы и составление наказов. X; IX; 332 с.
19. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургская Губернская Типография, 1901. Т. 1. Ч. 1, 2. V; 114; 646 с.
20. Модзалевський В. Малоросійський родословник. Київ, 1998. Т. V. Вип. 1. 96; 2 с.
21. Обрання Кирила Розумовського гетьманом [публікація В. Сергійчука]. *Київська старовина*. 1993. № 2. С. 52–61.
22. Панашенко В. Бунчукові товариші. *Київська старовина*. 1997. № 5. С. 24–40.
23. Панашенко В. Військові товариші. *Київська старовина*. 1998. № 3. С. 166–174.
24. Панашенко В. Знатне військово товариство. *Україна в Центральній Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. Вип. 1. С. 400–416.
25. Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1995. 211 с.
26. Реєстр козацької старшини 1744 року [публікація В. Сергійчука]. *Київська старовина*. 1992. № 5. С. 19–24.
27. Самчевский И. Список лиц, встречавших государыню императрицу Елизавету Петровну во время приезда ее через Малороссию в Киев в 1744 году. *Черниговские губернские ведомости*. 1852. № 29 (часть неоф.). С. 305.
28. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / [упорядник В. Ринсевич]. Київ : ЗАТ «Віпол», 2008. 719 с.

29. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 190. Листопад 1709 р. – 22 грудня 1722 р. 76 арк.
30. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 190а. 8 листопада 1727 р. – квітень 1738 р. 80 арк.
31. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1136. 12 січня 1723 р. – травень 1739 р. 78 арк.
32. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1587. 4 квітня – 5 травня 1725 р. 26 арк.
33. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3136. 29 березня – 19 квітня 1729 р., 9 арк.
34. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3204. 1729 р. 45 арк.
35. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4520. 17 листопада 1733 р. 10 арк.
36. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4569. Жовтень – листопад 1733 р. 75 арк.
37. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4897. 1734 р. 10 арк.
38. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4900. 1734 р. 54 арк.
39. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4965. 14 червня 1734 р. 6 арк.
40. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6788. 22–25 березня 1738 р., 4 арк.
41. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7475. Лютий – березень 1739 р. 8 арк.
42. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19319. 1738 р. 554 арк.
43. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19344. 1747 р. – 1748 р. 849 арк.
44. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371. 1737 р. 796 арк.

Tokarev. S. A. Cossack petty family of Tarasevych in public and political life of the Ukrainian Cossack state in the second half of the XVII – XVIII century

The article examines the activities of representatives of the Tarasevych family of Nizhyn regiment elders during the second half of the second half of the XVII–XVIII centuries. Its origin, personal composition, participation in the military and socio-political life of the Hetmanate, property situation and attempts to obtain Russian nobility are analyzed. It has been established that the Tarasevych family came from the upper middle class of the city of Nizhyn. At the end of the 17th century its representatives joined the ranks of the local Cossack. During the 18th century the Tarasevych family split into three branches – Tarasevych, Volodkivski and Temranski. Representatives of four generations of the Tarasevych family were part of the regimental, countries and non-governmental Cossack petty officers of the Nizhyn regiment. They took an active part in the military campaigns conducted by the Russian Empire during the 18th century, and were distinguished by their active socio-political and administrative activities. During the 18th century representatives of the family estates in the Nizhyn regiment. At the end of the 18th century representatives of the Tarasevych family received the rights of the Russian nobility and became part of the nobility of the Nizhyn district. In the first half of the 19th century part of their descendants was able to confirm the rights to own the nobility and was included in the genealogical books of the nobility of the Chernihiv province.

Key words: Ukrainian Cossack State, Nizhyn regiment, Cossack petty officers, family of Tarasevych.

REFERENCES

1. Vasylenko, N. (1901). *General'noe sledstvie o maєtnostyax Nezhynskogo polka 1729–1730 g.* [General investigation into the activities of the Nizhyn regiment of 1729–1730]. Chernygov: Typografyya gubernskogo zemstva. [in Russian].
2. Viddil zabezpechennia zberezhenosti dokumentiv Derzhzharihu Chernihivskoi oblasti (dali – VDACHON), f. 343, op. 1, spr. 4, 216 арк.
3. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 8, 17 арк.
4. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 26, 12 арк.
5. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 52, 327 арк.
6. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 68, 177 арк.
7. VDACHON, f. 343, op. 1, spr. 130, 27 арк.
8. Derzhavnyi arhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 133, op. 1, spr. 23, 673 арк.
9. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 55, 244 арк.
10. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 192, 598 арк.
11. Diadychenko, V. A. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy v kintsi XVII – na pochatku XVIII st.* [Drawings of the socio-political structure of the Left Bank Ukraine at the end of the 17th century – to the beginning of the 18th century]. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS. [in Ukrainian].
12. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy (dali – IR NBUV), f. I, spr. 58241, 574 арк.
13. IR NBUV, f. I, spr. 66706 – 66718, 57 арк.
14. Kryvosheia, V. V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna. Ch. 1. Reiestr uriadnykiv hetmanskoj administratsii: Vyd. 2-e, dopovnene, utochnene i vypravlene* [Ukrainian Cossack petty officers. Part 1. Register of officers of the Hetman administration. View 2nd, updated, clarified and corrected]. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Kryvosheia, V. V., Kryvosheia, I. I., Kryvosheia, O. V. (2009). *Neuradova starshyna Hetmanshyny* [Non-governmental Cossack petty officers of Het-

manate]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

16. Lazarevskij, A. (1893). *Opisanie Staroj Malorossii: Materialy po istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya* [Description of Old Little Russia: Materials on the history of settlement, land ownership and management.]. T. 2. *Polk Nezhyn'skyj*. [V. 2. Nizhyn Regiment]. Kiev: Tipografiya K. N. My'levskogo. [in Russian].

17. Lazarevskij, A. (1891). *Chyslo krest' yanskyh dvorov, nahodyas'hlyhsya vo vladenii kazaczkoj starshyni v polovynе XVIII v (dokument 1743 g.)* [The numbers of peasant households owned by Cossack elders in the half of the 18th century (document 1743)]. *Kievskaya starina – Kyiv antiquity*, 8, pp. 284–298. [in Russian].

18. Maksymovych, G. A. (1917). *Vybory i nakazy v Malorossii v Zakonodatel'nyu Komissiyu 1767 g.* [Elections and orders in Little Russia to the Legislative Commission of 1767]. *Ch. 1. Vybory i sostavlennye nakazov* [Part 1. Elections and drawing up orders]. Nezhyn: Typo-lyt. «печатник» byvsh. Melenevskogo. [in Russian].

19. Myloradovych, G. A. (1901). *Rodoslovnaya knyga chernigovskogo dvoryanstva* [Genealogical books of the Chernigiv nobility]. T. 1. Ch. 1, 2. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskaya Gubernskaya Typografyya. [in Russian].

20. Modzalevs'kyj, V. (1998). *Malorosijskij rodoslavyk* [Little Russian pedigree]. T. V. Vyp. 1. Kyiv. [in Russian].

21. Serhiichuk, V. (1993). *Obrannia Kyryla Rozumovskoho hetmanom* [Appointment of Kiril Rozumovskiy as hetman]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 2, pp. 52–61. [in Ukrainian].

22. Panashenko, V. (1997). *Bunchukovi tovaryshi* [Bunchuk's comrades]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 5, pp. 24–40. [in Ukrainian].

23. Panashenko, V. (1998). *Viiskovi tovaryshi* [Military comrades]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 3, pp. 166–174. [in Ukrainian].

24. Panashenko, V. (2000). *Znatne viiskove tovarystvo* [Noble military partnership]. *Ukraina v Tsentralno-Shidnii Yevropi: Studii z istorii XI – XVIII stolit - Ukraine in Central Europe: Studios from the history of the 11th – 18th centuries*, (1), pp. 400–416. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

25. Panashenko, V. V. (1995). *Sotsialna elita Hetmanshyny (druga polovyna XVII–XVIII st.)*. [Social elite of the Hetmanate (second half of the 17th – 18th centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

26. Serhiichuk, V. (1992). *Reiestr kozatskoj starshyny 1744 roku* [Register of Cossack petty officers 1744]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 5, pp. 19–24. [in Ukrainian].

27. Samchevskij, Y. (1852). *Spisok lits, vstrechavshyhsya gosudarynyu imperatritsu Elizavetu Petrovnu vo vremya priezda ee cherez Malorossiyu v Kiev v 1744 godu* [List of persons who met Empress Elizabeth Petrovna during her arrival though Little Russia to Kyiv in 1744]. *Chernygovskie gubernskie ведомости*, 29. [in Russian].

28. Rynsevych, V. (Comps.). (2008). *Universaly Pavla Polubotka (1722–1723)*. [Universals of Pavel Polubotok (1722–1723)]. Kyiv: ZAT «Vipol».

29. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali – TsDIAC Ukrainy), f. 51, op. 3, spr. 190, 76 арк.

30. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 190a, 80 арк.
31. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 1136, 78 арк.
32. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 1587, 26 арк.
33. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 3136, 9 арк.
34. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 3204, 45 арк.
35. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 4520, 10 арк.
36. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 4569, 75 арк.
37. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 4897, 10 арк.
38. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 4900, 54 арк.
39. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 4965, 6 арк.
40. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 6788, 4 арк.
41. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 7475, 8 арк.
42. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 19319, 554 арк.
43. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 19344, 849 арк.
44. TsDIAC Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 19371, 796 арк.

Стаття надійшла до редакції 03.07.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 930.22:(477.51)«16»

**о. Ю. А. Мицик
І. Ю. Тарасенко****П'ЯТНАДЦЯТЬ ДОКУМЕНТІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.
З МІСЬКОЇ КНИГИ КОЗЕЛЬЦЯ**

У статті аналізується частина документів другої половини XVII ст. з міської актові книги міста Козелець (купчі, дарчі, судові документи, розписки), які стосуються не тільки самого Козельця, але й Остра, Глухова, деяких сіл Сіверщини. Документи публікуються вперше і вводяться до наукового обігу. Цим самим започатковується публікація всієї книги. Встановлено цінні свідчення поданих тут документів, особливо щодо каденції сотників, городових отаманів Козельця, рідні київських полковників Г. Коровки–Вольського (Карповича), К. Солонини, соціальної історії та історичної топографії Козельця.

Ключові слова: Гетьманщина, козаки, міста, краєзнавство, генеалогія.

У 2023 і 2024 роках нам вдалося попрацювати в архівосховищах Кракова і виявити чимало цінних джерел стосовно історії України козацької доби. У першу чергу це документи з колекції польського історика, мистецтвознавця і колекціонера Маріана Гожковського (1830–1911), яка зберігається нині у відділі рукописів бібліотеки Польської Академії мистецтв і Академії наук (Biblioteka Naukowa PAU і PAN w Krakowie) (далі – БПАН). Гожковський зібрав її наприкінці 50-х рр. XIX ст. і вивіз до Польщі, незважаючи на протести української громадськості, зокрема класика української історіографії проф. Володимира Антоновича. Рукописи цієї колекції стосуються насамперед історії Сіверської України часів Гетьманщини. Серед них нашу особливу увагу привернув рукопис № 280, у якому міститься актова книга другої половини XVII–XVIII ст. міста Козельця Київського полку. Стиглий опис цієї книги подав на початку свого каталогу польський історик Ян Чубек ще у 1908 р. Він охарактеризував її як «судову», що не є точним [1, с. 46]. З того часу вона майже не використовувалася дослідниками.

У 1978/1979 навчальному році під час першого наукового стажування у Польщі один з авторів цієї статті вивчав колекцію Гожковського, у т. ч. і рукопис № 280, і подав її короткий опис у статті, присвяченій огляду українці в польських архівосховищах [2, с. 63–65]. Але козелецька книга і далі припадала пилом. Останнім часом її досліджувала Ірина Кривошея за мікрофільмом, який зберігається у Варшаві [3], але вона не ставила за мету опублікувати документи книги. Ми якраз ставимо за мету заповнити цю прогалину. Однак, враховуючи великий обсяг книги, подаємо тільки її частину, а саме 15 документів. Вони датовані 1664–1689 рр. (1664 – 2 документи, 1685 – 3, 1686 – 4, 1687 – 1, 1688 – 3, 1689 – 2). Це в основному купчі й дарчі, хоча документ № 1 даної публікації містить текст угоди про примирення між сусідами, документи №№ 2, 3 – судові справи, а № 4 – «квит».

Документ № 1 містить угоду про примирення між сусідами Федором Коломійцем і Тетяною Лишковою. Коломієць грубо вилаяв сусідку, через що вона подала до суду. Перед судом Коломієць визнав свою провину, хоча й по-

яснив це «запальчивостю», і перепросив Тетяну. Врешті сторони погодилися на «компромис» (так записано в документі!). Цікаво, що нібито звичайну справу розглядали представники не тільки сотенної влади, але й суддя Київського полку Андрій Гайда. Цей документ важливий тим, що дозволяє заповнити хоча б частково лауну у списку київських полкових суддів. Ім'я Гайди зовсім невідоме! Так само вперше в джерелах згадується козелецький городовий отаман Андрій Гаврилович. Можна уточнити і каденцію козелецького сотника Марка Гарячки. Досі вважалося, що він перебував на цій посаді у 1654–1660 рр. [4, с. 173], але, як бачимо, він сотникував і вдруге. Це ж стосується і документа № 2, у якому йшлося про кримінальну справу – крадіжку речей у київського міщанина Михайла Куприка, що повертався з ярмарку в Глухові (очевидно це був той ярмарок, що припадав на 31 (20) липня). Крадіжка сталася в селі Данівці, що під Козельцем. Тут можна уточнити каденцію городового отамана Прокопа Кіндратовича. Вважалося, що він отаманував у 1669 р., але, як свідчить документ, він обіймав цю посаду і у 1664 р., тобто можливо був на ній п'ять років. У документі 1685 р. (№ 3) йдеться про конфіскацію двору київським полковником Григорієм Коровкою–Вольським (Карповичем) у козелецького міщанина Якова Івановича, бо той не зміг сплати борг. Документ 1685 р. (№ 4) є «квитом», у даному випадку розпискою, що її автор (Сидір Северинчик) не має претензії до Семена Гапоненка (Підгаєцького), з котрим мав судовий процес. Далі йдуть купчі (№№ 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15) і дарча (№ 8). Всі вони мають усталений формуляр (звідси й подібність текстів), хоча кожна з них має свої особливості, чим і важливі. Насамперед це стосується імен, згадуваних у купчих, та історичної топоніміки. Так, у купчій 1685 р. (№ 5) йдеться про продаж міського «плецу» (ділянки землі) Семену Гапоненку, про якого згадувалося у документі № 4. Тут говориться, що «плець» знаходився за валом на березі ставу і «лазні шпитальної». Купчі № 7, 9, 10 є ще одним свідченням того, що київський полковник Григорій Карпович (Коровка–Вольський) активно скуповував землі та іншу нерухомість у Козельці і Козелецькій сотні. Якщо в першій купчій майно продавала Килина Бирюківна, то у другій – її племінниця Тетяна. Третя купча (млина) виглядає цікавішою. По-перше, тут згадується син Григорія Карповича – Тимофій. По-друге, вона містить відповідний випис з остерської міської книги з розгорнутим описом куплі-продажу. Купча № 7 (1686 р.) стосується купівлі Карповичем частини млина вже в Остерській сотні. Її завірив передусім остерський сотник Іван Дворецький, син Василя Дворецького, київського полковника у 1660–1666 рр., прихильника промосковської орієнтації. Досі вважалося, що він сотникував у 1663, 1665–1666, 1671–1677, 1680, 1682–1684, 1689–1690 рр., але, як бачимо, він обіймав цю посаду і у вересні 1686 р, ймовірно і у 1684–1689 р. Ім'я городового отамана взагалі не є зраним.

Чотири купчі стосуються київського полковника у 1669, 1671–1682, 1687–1689 рр. Костянтина Солонини та його

рідні. У першій купчі 1688 р. (№ 12) йдеться про продаж фольварку Меланією Гарячихою, удовою вищезгаданого сотника Марка Гарячки, Солонині. Друга (№ 13) стосується дружини К. Солонини Агафії, що померла в Козельці після 1696 р. Вона скуповувала ділянки біля Спаської церкви Козельця. Як відзначав історик К. Л. Модзалевский, Агафія була «необычайно энергическая женщина», навіть керувала Київським полком під час відсутності чоловіка [5, с. 710]. У купчій 1689 р. (№ 14) йдеться про купівлю половини млина Яковом Солониною, братом полковника. У 1671–1672 рр. він був київським наказним полковником. У четвертій (теж квітня 1689 р.) йшлося про купівлю двору у с. Чемер (колишнього Козелецького р-ну). Двір придбав онук київського полковника Данило Солонина, який обіймав посаду писаря Київського полку у 1688–1689 рр. і на цей уряд отримав село Чемер. Судячи з усього, він прагнув збільшити свої володіння, щоб мати їх і в разі втрати посади писаря. Так, у 1688 р. він купив двір у чемерського жителя Мойсея Могеленка. Купівлі нерухомості в Козельці Солонинами сприяла й та обставина, що Сергій Солонина (племіник Костянтина і Якова) був у 1687 р. наказним козелецьким сотником [5, с. 711–713]. Відзначимо, що всі ці разом узяті документи дають достатньо повне свідчення про склад влади Козельця і динаміку її змін.

Насамкінець зазначимо, що всі наведені нижче документи походять з одного рукопису № 280 відділу рукописів БПАН, тому в археографічній легенді ми вказуємо тільки аркуші, на котрих вміщено документ. Не вказуємо і місця створення документа, оскільки всі вони склалися в Козельці. Нерозбірливі слова показані як (...)».

Отже, подані документи свідчать, що козелецька актова книга є цінним джерелом з історії Сіверщини другої половини XVII–XVIII ст. Сподіваємося, що ця публікація пришвидшить уведенню до наукового обігу даного історичного джерела.

№ 1

1664, липня 31 (21). – Угода про примирення сусідів «Року тисяча шестсот шестдесят четвертого мсца июля двадцать первого дня.

Перед нами Андреем Гайдою, судею полку Киевского, Марком Гарячкою, сотником козелецким, Аньдреем Гавриловичом, атаманом городовым, Самуйло[м] Брилевичом, войтом, Иоаном Борсуком, бурмистром, райцы и лавныками сего вышменованого року, на справах мекских ведлуг права заседаючьими, сталася обополная угода меж Федором Коломийцем, козаком сотні Козелское, а межы Татяною Василевою Лишковою, по первом мужу Семеновою Волошковою, о посвар з давное васні межы ными стальй. В котором посвару и в запалчивости (?) незатриманой (?) оный Федор Коломиец помененную пані Василевую Лишковую неслухне был помовил и неучтливое на дом еі волный злодейство якоес задал, к тому и еі самую штетчициею, а не учтливого малженства жоною назвал. До чого ся преречоная Василева Лышчыная, пер-

вого малженства Семеновая Волошка, не почуваючы, а с того правне и слушне хотячыся вывести и почтливостью первую цноту собі нічим ненарушоную нагородити. О тое перед суд наш сполный помененного Федора Коломийца запозвала и с тою учтливости (?) ся одводячы оно-го о довод аппробовала. Яко оний Федор на жалобу и одповіл еі, Василевое Лишчиное, ставши перед нами, того нічим як сам, яко и свідками, оной не доводил и довести не мог. Леч одповедал же мовыт в посварі, которого часто звыклисмо заживати в незгоді сусідской всего мает быти и всяко ся промовит. Суд теперешный контроверсьи обох сторон выслушавшы, и почтливост так еі, Василевою Лышчыное, яко и Федора Коломийца, поневаж то ся з запалчивости стало уважившы, наказал абы Федор Коломиец помененную Василевую Лышчыную во всем погодил и яко зацну белокглову, где добра свої маючую, при первой еі учтливости волне без нарушеня своеі почтливости (?), яко и сам(?) ест зацным, погодил и зоставил. Якож оной з у(...)* урядовое и з сполного суду декретом вынайденим константуячыся, доброволне за вложенем ся в то людий зацных мещан козелских з нею, Василевую Лышчыною, на компромис и угоду вічну зыйшлися, погодилися и яко первой оная при почтливости ненарушоной находвалася и дом еі од того был чыстым и тепер при почтливости застала. Где и мы, уряд сполный, почтливости при слові первой з децизноі и узнаня нашем оную заховавшы, тое варуем абы од сего запису на всі потомные часы, так сам Федор Коломиец, жона з дітми и потомки его, яко и хто колвек з людий посполитих розных тим присловиском и неслухною доганюю о ней не важылся домовляти и такое калюмні, яко на волный од того еі дом зводити под зарукою на взрушытеля тоей угоды и того вечыстого запису на его млст пана полковника киевского зол[отих] полтора, а на пана сотника и уряд миский козелский за кождым разом зол[отих] сто, счо все чынитимет коп по сту гршей лич[би] лит[овской] и под нагороженем не под накладов, а по заплаченю тоей заруки и по нагороженю не под накладов. Пред се тот запис и вечыстая их угода при своей зуполной моци зоставати и захована быты мает. Счо про памят за потребованем обох сторон до книг миских козелских казалисмо записати. Счо ест записано».

Арк. 4-5**№ 2**

1664, серпня 18 (8). – Судова справа

«Року тисеча шестсот шестдесят четвертого, мсца августа осмого дня в понеделок.

На уряді его царского величества міском козелском, перед нами, Петром Конашевским, наместником од его млсти пана полковника киевского, Прокопом Коньдратовичом, атаманом городовым козелским, Василием Коробкою, войтом, Иваном Борсуком, Михайлом Княжолуцким, бурмистрами, райцы и лавныками, сего вышменованного року в ратушу козелском ведлуг права обраными и засажонными, точылася справа Михайла Куприка, мещани-

на и купца киевского, повода, з Омеляном Харковичом а Иваном Яковичом, Юском Семеновичом, Яремком Гапоненком и Мотруною Томилихою, обывателми з села Данювки, Михайлом и Стефаном Кизевичами, братею, рожоною, обывателми козелскими, позванными о то и в тот способ, иж едучы оному Михайлу Куприку вышменованного року з Глухова з ярмарку до дому, до Киева, а зблудивши подпилый дороги, заехал в село Данювку, з села зас выехавшы, переймаючыся на гостинец Киевский, од села якобы в полчверти милі спячий, вывернулся з воза. А так конь оного, выпручившыся з оглобл, до села назад вернулся, Михайло зас, маючы в себе грошей якобы золотых двісті и пят золотых в ворках порозну, к тому куницу и мухаяр турский (*тканица з додатком вовни або шовку – Ю. М., І. Т.*) с потребамы, тою ж (?) мнійшую реч куницу, мухаяр и шест коп грошей оставил якобы у возе, а болшую суму сам бачучы за конем с чересом и в хусті в траві, мовит, сховал ве двох місцах. Где на тот час, кдым, поводит, вывернулся з воза и тые гроши ховалем, не выдно было близко того нікого, тилко до села прибегаючы, стрітилем, мовит, идучую до молотников Мотруну Томилиху. Тогда, увывдівши его люди, бегаючого по селу, яко чоловіка незнакомого (...) міет, дали о нем знати Андрею, Каракулину зятю, бывшему атаману городовому козелскому. А Андрей оного пред себе призвавши и распитавшы его, если бы міл якую шкоду и зачым ходит, тогда ж взглядом того, абы счо з воза не взято, по вуз послал чотирех чоловіка: Омеляна Харковича, Ивана Ясковича, Юска Семеновича и Ярешка Гапоненка. Которые до воза скоро припали, пришла с току од молотников до них и Мотруна Томилиха. Где и вспомнений Михайло Куприк коня зшукавши, и там, на тому місцу и где вывернулся, схованых грошей зараз не шукавши, з ними не (?) всі заедно до села вернули. Тогда тот же Андрей, зят Каракулин, пофторе питал оного чи не мает якое и повиділ: болше, мовит, не маю шкоды кром того, счо мухаяр с потребамы, куницу и грошей талар вынято з воза. Потом то говорившы и там ся з людми забавившы, всівшы на коня, побіг и по тые, счо в траві сховал был гроши. А так и тых грошей не нашодшы, в тот час в селі оповіділ свою згубу и шкоду. А нікого к тому винным не находил, тилко тых вышпомененных чотирех парубков, пятую Томилиху, которых застал у воза и двох молотников, братьов рожонных, обывателей козелских Михайла и Стефана Кизевичов, которые на току збожа будто Томилихи молотили. Затым преречоный Михайло Куприк, меш[анин] киевский, на тых всіх вышменованных людей згубы и шкоды своей доходячы, о тое перед суд наш вдалися и справедливости потребовали. Суд нынешный контроверсыи обох сторон выслушавшы и всі околичности выразумевшы, поневаж тые чотиры чоловіка, которых по вуз послано, о схованю Михайловом не відали, так теж и на тых молотниках Михайле и Стефану Кизевичах, которые од воза неподалеку молотили, иж доводу и жадного знаку тое згубы ся не оказало, наказует, абы позваные так тые, которые по вуз ходили, яко и

Томилиха з своїми молотниками, яко того не свідомы и шкоді той не ест причиною в середу прийдучого августа дня десятого на том (?) присягу телесную выконали и с того ся тим очыстили, яко ж оные о сказаню правом досыт чынячы на припалом термині и всі стали ку присязе и оное пилновали, але Михайло Куприк варуючыся, абы своего сумленя и души не образити, а до того не знаючы, од кого ся ему шкода стала, тых всіх, на которых был инстикгатором и просил справедливости, доброволне од присяги уволил и на том згода ся стала. По которой угоді поневаж позваные в сказаню урядовому чынили досыт, тот вышреченый Михайло Куприк, мещанин киевский, о тую вічно (?) умороную справу тых людей, кожного их зособна нігде учуду не мает турбовати, ані до ных жадного приступу правного міти под зарукою на его мл. пана полковника киевского такое ж вышменованное сумы, которой ся стала згуба и под нагороженем шкод накладов словне од уволенных мянованых. Еднак в пришлый час міла бы ся тая згуба с тых людей, од турбации уволенных, на ком колвек оказати, теды тые ж дановци люб молотники того мают постерегати, а вывѣдавшыся о том слушне, тую реч на вряді повинны обявити. Уряд зас, гдеса колвек Михайло Куприк знайдоватимет, о том, ему декляруем мает знати дати, а то ся розуміти мает од сего запису тилко на два роки. По двох роках теж того нікто не мает постерегати. Счо про памят до книг ест записано».

Арк. 7–7 зв.

№ 3

1685, червня 11 (1). – Арешт двору

«Арешт двора Яковового, его млсти пну Григорию Карповичу, полковнику киевскому, июн 1 1685.

Пред вышъписанным урядом міским презентовал его мл. пн. Григорий Карпович, полковник Войска их црско-прстлого Запорозкого киевский, облик на шестсот зол[отих], данный ему от Якова Ивановича, мещанина ншого козелцкого, который не заставал у Козелци, а термін отданя тоі сумы прошол. Варуючыся, яко пригоды за тую сумму положил арешт на дворі, стоячого об между двора Лаптикова на плещу лежачим в ринку близко Вовчихи на плещу коморном ринковом. Которих добр жадным правом не повинен нікто взяти без відома его млсти пна полковника и нашего урядового варуем, що и до книг ест записан»

Арк. 62

№ 4

1685, червня 26 (16). – «Квит»

«Запис квиту Семенови Подгаецкому, данный от Сидора Северинчика. Року 1685, июня 16 дня.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом, Карпом Колесниковичом, бурмистром, райцами и лавниками свідом зуполна заседаючими у ратуши козелецким. Ставши очевисто учтивый пан Семен Гапоненко, мещанын наш козелецкий, подал пероблятам лист добровольный ему от Исидора Северинчика квит, просячи абы оной был при-

нятый и до книг вписаный. Который мы до книг наших приймаючи, казали пред собою читат. А той квит так ся в собі слово в слово руским писмом писано мает. Я, Исидор Северинчик, мещанын и купец козелецкий, відомо чиню сим моим писмом кому того потреба указоватимет знати. Иж, що мілем завод купецкий з Семеном Гапоненком, мещанином козел[е]цким, на косы и розный товар. С котрого заводу нашего купецкого во всем мні Семен Гапоненко увыйстился и одного шеляга не винен и жадного послі того заводу з ним заводу не мілем и не мію. И если бы якие трафилися реестра албо писма на завод наш не мают быти в повазі. Которому помененному Семиону даю сей мой квит с подписом. Которому помененному Семиону даю сей свой квит с подписом руки моей власной.

Писан в Козелцу априля 16 1685 року.

У того квиту власною рукою Сидоровою подпис такий: Сидор рука власна. Которое письмо за просбою пна Семена до книг наших міских принялисмо и записали».

Арк. 62 зв.

№ 5

1685, липня 17 (7). – Купча

«Запис плещу тому ж вышъписанному Семенові от Катки Безпалчовни. Року вышписаного июл[я] 7 дня.

Пред тим же вышъписанным урядом, ставши учтивая Екатерина Безпалчовна ку записованю до книг наших міских козел[е]цких зезнала явне, ясне и доброволне, иж продала плещ свой власный и нікому ні в чом незаведенный ані пенный, лежачий за валом на березі ставу козелецкому о между плещу Юрия Ивановича и лазні шпитальной, Семенови Гапоненку, ему самому, малжонці и дітем их вічними часы за готовые грошы коп осм. Которые до рук своих мененная Безпалчовна отобравши, той плещ подала Семенови до спокойного и вічного держаня и уживаня. А себе самую, діти, близкие и далекие крєвные свої вічне отдалила и в дохоженю оного собі и дітем своим у каждого суду и права не оставила найменшого приступу под закладом других осми коп и нагороженем затим идучих шкод. Которой вічистой правди Екатеринино Безпалчевнино добровольное признанте и мы, вышъписанный уряд за прозбою обох сторон до книг наших принялисмо и записали».

Арк. 63

№ 6

1686, липня 25 (15). – Козелець. – Купча

«Запис огорода пану Иосифові Кучи од Семени[и] Вовчихи.

Року 1686 июля 15 д.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом, Демяном Федоровичом, бурмистром, Иваном Долею и Лукьяном Федоровичом, райцами. Ставши очевисто учтивая Настасия Семениха Вовчиха ку записованю до книг наших міских козел[е]цких зезнала явне, ясне и доброволне, иж продала част огорода своего, лежачого за Кривою брамою на фо-

лварках, межи огородами з едноі стороны огорода Федора Стровковца, а през улицю протыв огорода его млсти пна Григория Карповича, полковника нашего киевского, и през переулоч огорода Катричова, Иосифови Кучи, ему самому, жоні и дітем его вічними часы за готовые гроши зол[отих] десят. Которую част огорода подала до спокойного держаня и уживаня, а себе самого (!), діти, близкие и далекие крєвные вічне отдалила и в доход(...)*оного не оставила вічними часы под закладом других десяти зол[отих] и наго[ро]женем затим идучих шкод. Которой вічистой продажи Семенишино Вовчихино признанте до книг наших принялисмо и записали».

Арк. 69

№ 7

1686, вересня 2. – Козелець – Купча

«Запис футора и грунту его млсти пану Григорию Карповичу, полковникови киевскому, от Кулины Бирюковни и мужа ей другого, Юрка. Року 1686, септевр[ия] 2 дня.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом козелецким, Демяном Федоровичом, бурмистром, Иваном Долею и Есифом Кучою, райцами, Лукьяном Федоровичом и Яремом Петровичом. Ставши очевисто учтивая Акилина Бирюковна, повіту Остерского с притомностью мужа своего второго Юрка, с позволения того ж мужа своего ку записованю до книг наших міских козел[е]цких зезнала явне, ясне и доброволне, иж мененная Бир[ю]ковна, міючи грунт свой отцевский и по брату ей, Васку, спальный, прозываемый Бирюковщина, лежачий меж полями з едноі стороны поля Артюха, Омеляновского мужа, а з другой Демяна, также Омеляновского, а с третьей сторны Тетяны, братанки Акилины Бирюковны, юж отділеная, об между грунту его мл. пна Григория Карповича, полковника киевского. То теды футор з двома огородами, садами, гаями, полями розробленными и нерозробленными, що ся именует быти Васкова Бирюченкова и Акилины Бирюковны грунту, мененному его млсти пану Гри[горию] Кар[повичу], полковникови Во[йска] их цар[ского] прес[вітлого] вел[ичества] Запор[оз]кого киев[ского], его млсти самому, малжонце и сукцесорам его млсти за готовыи гроши (которые до рук своих отобравши и его мл. квитовали) талярей десят, на вічност продали. А себе самих, близких и далеких крєвных своих вічне отдалили и в дохоженю оного грунту собі и по собі близким и далеким крєвным своим позоставили и найменшого приступу и упоминку, мает теды его мл. пан полковник от сего часу моц и волю в том футорі мешкати, на нем ся вл[адіти], будовати, владіти и ним диспоновати, дати, продати, а по нем потомкове его млсти вічними ні от кого не обавляючис найменшого утиску и перешкоду, под закладом других талярей десяти и нагороженем идучих шкод. Которое добровольное вічистой продажи Аккилинино Бирюковнино и мужа ей, Юрка, добровольное признанте за их же просбою до книг наших міских принялисмо и записали».

Арк. 69–69 зв.

№ 8

1686, вересня 3. – Дарча

«Запис обляти листу, то ест запису, данное от пані Сачковой Назарови Губскому на грунт 1686, септевр[ия] 3 дня.

Перед тим же вышъписанным урядом міским. Постановившия персоналітер шляхетная пані Анна Сачковая ку записовану до книг наших міских козел[е]цких подала пероблятам лист, то ест запис, который дала Назарови Губскому, внукови своему на грунта, а при даню и сама устне зезнала назн(…)*тих грунтов, просячи, абы оный был принятый и до книг вписаний. Який (?) мы до книг наших приймаючи, казалисмо пред собою читати той (?) запис слово до слова так ся в собі руским писмом писаным мают: Я, Анна Адамовая Сачковая, чиню відомо сим моим добровольным писмом тепер и в потомній віки кождому знати того хотящому, иж за зуполного моего здоровья и розуму плец мой, лежачий в місті Козелцу близко валу міского об между двора Якова Ивановича и огород при том же плещу лежачий об между двора Петра Конашевского с полями, лежачими в розных руках легую и вічне дарую Назарови Губщенкови, внукови своему, который з малых літ звиклюю мні почест выражал и до сего часу не перестает тоеі почести выражати и отдает. Который от сего часу и на потом, мает волю на том плещу будоватися, мешкати, а по нем, если ему Гдь даст (яко усердно зычу) и діти его владіти и диспонувати мимо всі близкие и далекие кривни моі. А особливе дочки моей Евки и зятя моего, Губского, трудности. Которие як отдалени сут, так на том мают зоставити на своей уділеной части. То тилко докладаю, иж як здавна и до сего часу звиклая от мененного внука моего ишла и мні приязнь и пошановане, так и до смерти моей повинен будет оную выражати и смерти дозріти и як звычай хрстіанский поховати тіло мое. Чого всего и тоі моі даровизни абы был Назар, внук мой, певен даю ему сее писмо при людях зачных от мене на тое упрошоных при пну Василию Стояновском, райци козел[е]цком, Яремі Петровичу лавнику, Петру Конашевским, Галлі (!) Конашевской и при Евві Губской, дочці моей и иных людех зачных. Писан в дому моем року 1686, септ[евря] 3 дня.

Утого запису подпис такий: За устною прозбою пані Сачковой писалем сее писмо, на котором вмісто еі, вышписаных особ и за себе, рукою своею подписуюся Васил Подоляка, писар міский козелецкий. Который то запис за прозбою пні Сачковой до книг наших принялисмо и записали»

Арк. 69 зв. – 70

№ 9

1686, листопада 14 (4). – Купча

«Запис футора Бирюковского от Тетяни Бирюковны и мужа еі Хоми Бондара. Року 1686, новембра 4 дня.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом, Григорием Кривецким, бурмистром, Яковом Мирополцем и Александром Гарасимовичом, бурмистром, Иваном Калачником и Григорием Гавриловичом, лавниками. Ставши очевисто учтивая Тетяна Бирюковна, по першом мужу Вакулиха, а по

теперешнем Хомиха, с притомностью того ж малжонка своего, Хоми, зезнала явне, ясне и добровольне, иж міючи свой отцевский грунт прозываемый Бирюковщина по отцу еи, мененной Татианы, спалая и отділеная, лежачая в державі остерской об между грунту Килины так же Бирюковны, тютки мененной Татияны Бирюковны, юж проданного его мл. п. пол[ковники]. То теды футор тож з хатою и вшеляким будинком, з огородами, садами, гаями, полями так розробленими и не розробленными, що ся менует Бирюковщина. Его млсти пану Григорию Карповичу, полковникови Войска их црского прс. влчства Запор[озкого] киевскому, за готови гроши коп тридцат литовской личбы на вічност продали. Которой суммы зквитовавши тот футор подали его млсти самому, малжонце и потомком его мл. вічными часы, а себе самых, близких и далеких кривных отдалили. Мает теды его мл. пан полковник сам, малженка и потомкове его мл. от сего часу тим футором, яко своею власностю диспонувати, кому хотя дати, продати, даровати и як хотя на свой пожиток оборочати ні от кого не обавляючися наименшого утиску под закладом других тридцати коп и нагороженем затим идучих шкод. Которое вічистой продажи Тетянино Бирюковнино добровольное признате и мы, вышъписанный уряд, чуючи за просбою обох сторон до книг меских козелецких принялисмо».

Арк. 71

№ 10

1686, грудня 1 (листопада 21). – Купча

«Запис млина на бурчаку пану Григорию Карповичу, полковникови киевскому, 1686 року, мсця новембра 21 дня.

Перед нами, Василием Коробкою, войтом, бурмистром и райцами вышписанными постановившия учтивый пан Тимофій Григориевич, полковникович (!) киевский именем его млсти пана Григория Карповича, полковника киевского пна родича своего, подал пероблятам лист, то ест запис данный его млсти от Ивана Баглая и Ивана Гуленка, просячи абы был принятый и до книг вписаний. Который мы до книг приймаючи, казали перед собою читати, а той запис слово до слова так ся в собі мает:

Выпис с книг міских права майдебурского ратуша острицкого, літа от рождества Хсва тысяча шестсот осмьдесят шостого, мсця октоврия 6 дня.

Перед нами, Иваном Василевичом Дворецким, сотником острицким, Иваном Сидком, атаманом городовым, Павлом Уласовичом, войтом, Евхимом Квачевичом, бурмистром рочным, Стефаном Ивановичом, райцею з лавниками в ратушу острицком сполна засілими. Постановившия очевисто Иван Баглай и Иван Гуленко, жителі острицкие, зезнали явне, ясне и добровольне ку записованю до книг нинешних міских острицких в тие слова: иж міючи мы половицу клітки, стоячую на реці Острі прозваемо Наберглаз (?) свою власную, ні в чом нікому не пенную ані заведенную, працею своею почтively промех людьми зачне набитую, а именно клітка задняя по половиці, що(?) тримали по одном камению мучном и з Денисом Пла-

ским, жителем тож острским. Который то помененный Денис Плоский у вічност юж продал камен свой передний и половицу оного млина его мл. пну Григорию Карповичу, полковникови киев[скому] Которым то именованным млином своим не хотячи сам владіти, а звлща будучи потребни пінязей, продалисмо и вічним правом в державу подали тому ж, его мл. пну Григорию Карповичу, полков[нику] киев[скому], за певную и готовую суму и юж в цілі руками нашими отобраную. То ест за золотих чотириста доброй монети личбы литовской. Волен зостае и будет от сего дня и часу его мл. пан Григорий Карпович, пол[ковник] киев[ский] яко власным своим млином и юж ціале обома камнями вічисте резидуючи так же кому изволяючи продат, дат, дароват, заменят и як хотячи ведлуг волі и уподобания своего панского диспонуват не токмо ему самому (...)*ожной, пані малжонце его и квітнучому потомству его во вічност (...)* Иван Баглай и Иван Гуленко вечистое зречене чинимо от менованного (...)* и малжонки наши отдаляючи и потомство нше и от кривных своих близких, также далеких, жадное трудности и перешкоды наименшой в спокойном и в ненарушоном владіні чинити не мают его млсти пну пол[ковники] киев[скому] под закладом вина талярей ста пред которим би ся судом якую колвек турбацию важилис занести. А по заплаченю вина, то пред ся купля вічистая при ненарушоной цілости мает зоставати при его мл. пну полковникови киев[скому]. А про ліпшую віру и певност и спокойное промежку ними промешкане и на жадане самого его мл. пна полковника вышъпомененного добровольную продажу Иванову Баглаеву и Иванову Гуленку, а вечистую куллу его млсти пна пол[ковника] ншого киевского до книг ннешних міских острицких ест записано. А по записаню и сей экстракт выдати изволилисмо с подписом рук и притисненнем звиклих печати наших урядових.

Дата у ратушу острицком року, мсця и дня вышъположеною. При печати сотницкой и атаманской и міской. Такие у того запису подписи:

Иван Дворецкий, сотник острицкий.

Иван Сидко, атаман город[овий] острицкий.

Павел Уласович, войт острицкий, з маестратом.

Который запис до книг наших принялисмо и записали».

Арк. 71 зв. – 72

№ 11

1688, червня 28 (18). – Купча

«Запис двора Стефанови Яковлевичу Жураковскому от Катерины Безпалчовны зезнанный. Року вышъписаного, мсця июня 18 дня.

Перед нами, Григорием Кривецким, войтом, Юрием Ивановичом, бурмистром, Парфеном Радичом, Иваном Проскурненком, райцами, Игнатом Страшенком, Семеном Подгаецким, лавниками. Ставши очевисто учтивая Екатерина по першом мужу Федоровая Безпалчова, а по теперешном Антоновая, теперішня мешанка березинская, а прежде наша козелецкая, ку записованю до книг наших

міских козел[е]цких зезнала явне, ясне и добровольне, иж продала двор свой власный нікому ні в чом не заведенный ані пенный, стоячий в місті Козелцу об между дворов з одной стороны Леска, Любчиного зятя, Левка, Маркияненкового зятя, и Клима Хандюка, близко валу міского Стефану Яковлевичу Жураковскому, ему самому, жоні и дітем его вічными часы за певный и готови гроши коп сто личбы литовской. Которую сполне до рук своих отобравши, той двор з солодовнею, винницею, с плещом, с коморою и з задворком, который лежит и к другому двору, стоячому на рогу тоі ж Безпалчої, где стоит стаиня и межа того двора, подала мененному Стефану до сокойного держаня и уживаня. А себе самую, діти, близкие и далекие кривные, свої вічне отдалила, даючи ему, Стефану, в том дворі таковое право и волност, яковое пред тим сама міла. Которому то мененному Стефану Яковлевичу Жураковскому от сего часу волно ест и на потом будет тим двором яко своим власным диспонуват, кому хотя дат, дароват, продат, заменят и як хотя на свой пожиток оборочат, ні от кого не обавляючися наименшого утиску и перешкоды под закладом других сто коп и нагороженем затим идучих шкод. Которой вечистой продажи Катерины Антоновой добровольное признате и мы, вышъписанный уряд, чуючи за просбою обох сторон до книг наших міских козелецких, принялисмо и записали».

(Арк. 78–78 зв.)

№ 12

1688, квітня 13 (3). – Купча

«Запис фолварку от Меланіи Горячихи его млсти пану Константину Солонині, полковникови киевскому. Року 1688, апріл[я] 3.

Пред тим же вышъписанным урядом міским. Ставши очевисто учтивая Мелания Марчиха Горячиха посполу з сыном своим Василием Горяченком ку записованю до книг наших міских козел[е]цких зезнали явне и добровольне, иж продали фолварок свой власный, нікому ні в чом незаведенный ані пенный, лежачий в Козелцу за греблею міскою на слободці об между фолварку, его мл. пна Костантина Солонина, пол[ковника] В[ойска] их цр. прес. вл. Запор[озкого] киевского, тому ж помененному его мл. пну Костантину Солонині, полковникови вышъпомененному, его мл. самому, его малжонце и дітем его мл. вічными часы за готовые гроши золотых шестдесят, которие Мелания Горячиха з сыном своим, Василием, до рук своих отобравши, тот фолварок з двором и огородом як ся в собі, почавши от улицы, в певных огорожи и межах мает его мл. пну Костантину Солонині, полковникови киевскому, подала до спокойного держаня и уживаня. Даючи его млсти в том фолварку таковое право и волност, яковое пред тим небожчик Марко Горячка, а по нем мененая жона его из сином міли, позволяючи его млсти той фолварок кому хотя тепер и на потом дати, продати, даровати, заменяти и на нем ся будовати (...)*и з своим давным фолварком скупити и як хотя пожитковати ні от кого не обавляючися наименшого утиску так самой Горячихи, сына еі Василя, близких и далеких

кревных их, и перешкоды под закладом других шестидесят золотых и нагороженем затим идучих шкод. Которой вічистой продажи добровольное Марчишино Горяччишино из сыном еі признате и мы, вышъписанный уряд, чуючи за просбою обох сторон, до книг наших міських прийнялисмо и вписали. С которих и сей выпис под печатю міскою пререченому его млсти пну полковникови киевскому выдан. Року, мсца и дня вышъписаных».

Арк. 76–76 зв.

№ 13

1688, липня 19 (9). – Купча

«Запис плещу пані Агафії Костантинової Солонинині, полковникової киевської, от Мойсія Мандиченка.

Року 1688, июля девятогонадцат дня.

Перед нами, Юрием Ивановичом, бурмистром козел[е]цким, и войтовское засідаючи місце, Парфеном Радичом, Иваном Проскурненком, райцами, Игнатом Страшенком и Семеном Подгаецким, лавниками. Ставши очевисто учтивый Мойсій Мандиченко ку записованю до книг нших міських козелецких зезнал явне, ясне и добровольне тими словами:

Пане уряде, що небожка matka нша, Марья Василюва, міючи своєю працею набытий двор, стоячий в місті Козелцу на рогу протыв цркви Спской, лицем на рынок, боком об между двора Кулбачинского, к тилу двора Романишиного, (которих плещи обадва зостают купным правом в держаню еі млсти пані Агафії Костантинової Солонинової, полковникової киевської) еще за живота своего продала мененной пні Костантинової Солонинині, полковникової киевської, за двісті золотых. От которой як взявши до рук своих тие всі гроши, вічне ся того двора вырекла. Так и я тепер вырекаюс и в дохоженю оногo нікому по собі не зоставую найменшого приступу к упоминку вічними часы. Але волно ест еі млсти тим плещем, як и двором за живота матки нашей раділа, так и тепер диспoнoвати, кому хотя дати, продати, заменяти и як найліпшей поступовати ні от кого не обавляючися найменшого утиску и перешкод так мене самого, жоны, діти, близких и далеких крeвных наших под закладом других двохсот золотых и нагороженем затим идучих шкод. При которм своем вечистом того плещу зезнаню просил, абы для потомной памяти до книг было записано. На которого просбу и записалисмо».

Арк. 79 зв. – 80

№ 14

1689, квітня 4 (березня 25). – Купча

«Запис половици млина пану Якову Солонині, зезнаний от Безпалчовны.

Року 1689, марта 25 дня. Пред тим же урядом міским.

Ставши очевисто учтивые Екатерина Безпалчовна, по першом мужу Федориха, а по теперешном Антиповая, с тим же Антипом, другим мужем своим, и с притомностю зята своего Супруна, жителе березинские, ку записованю до книг наших міських козел[е]цких всі зезнали явне, ясне и добровольне тими словами: Пне уряде! Щосмо были з мужем

ншим Антипом, дітині а жоні Супруновой належную, по отцу небожчику половицу млина з пном Яковом Солониною маючую, стоячую на Бурковской греблі в одном лотку з млином комендантовом, двор стоячий в Козелцу и футор у Еркові, тому ж мененному сполнику, п. Якову Солонині, заставили в певной суммі, то ест в шести сот зол[отих] и шести золотих, на три роки до выкупна. Теды за сполною стоспаского козелецкого, и иних приятелей, тую половину млина тому, помененному п. Якову Солонині в той винной суммі в шестисот и шести золотих ему самому, малжонце и сукцессорам его, на вічные віки пустилися в спокойное держане и уживане. Тилко п. Яков мает и повинен нам двора сего у Козелцу от сего часу уступить, а ерковского футора тож мает уступить взглядом его огорожи и иншого кошту, то ест засів зобравши и из саду, если Гсдь що даст, пожиток зобравши у осен и так мает вічними часы п. Яков половиною млина владіти, сам, малжонка и сукцессорев их, без найменшого от нас кого ж колвек з близких и далеких крeвных наших приступу и упоминку под закладом до тої половици млина от нас проданой пятисот таляров на суд войсковый енералный и затим идучих шкод нагороженем. При которм вічистой продажи тоей половици млина Екатерины Безпалчовны и Антипа, второго мужа еі, и Супруна, зята еі ж изреченю, давши усі трое п. Якову Солонині руки, просили о отдане облику, который п. Яков пред нами, урядом, и им отдал, просячи о запис до книг. На которих обох сторон прозбу записалисмо, с которих и сей выпис [дан] пну Солонині под печатю міскою».

Арк. 85

№ 15

1689, квітня 25 (15). – Купча

«Запис двора, лежачого в Чемері, Даниелю Солонині, зезнанный от Марі Кучовни Гавриловой Шиленковой. Року вышъписаного и мсця, дня 15.

Перед нами, Юрием Ивановичом, войтом, Карпом Колесниковичом, бурмистром, Яковом Катричом, Василием Лагойком, райцами, Кирилом Рудченком, Стефаном Иосифовичом, лавниками. Ставши очевисто учтивая Марія Кучовна Гаврилова Шиленкова с притомностю синов своих Лукяна, Петра и Якова до книг міських, зезнала явне, ясне и добровольне (...) *ровали двор свой власный, нікому ні в чом незаведений ані пенный, лежачий в селі Чемері з двома огородами в един скупленный, прозиваемие Яновщина и Бородиновщина, до тих огородов приналежними нивями Даниелю Солонині, писарови полковому киевскому. Ему самому, малжонце и сукцессорам его вічними часы за певную и готовую сумму золотых пяддесят. Которую пані Гаврилова з синами своїми до рук своих отобравши, тот двор с плещом, мененными огородами, з садом вишневым и нивками, мененному п. Солонині подали до спокойного держаня и уживаня. А себе самую и діти, самих себе, близких и далеких крeвных своих вічними часы отдалили, даючи ему, помененному п. Солонині, в том дворі и во всіх

до него приналежностях таковое право и волност, яковое пред тим сами міли. Которому то пререченому п. Солонині от сего часу волно ест и на потом будет тим двором яко своєю власностю диспoнoват, кому хотя дат, дароват, продат и як хотя на свой пожиток оборочат, ні от кого не обавляючися найменшого утиску и перешкод под закладом других пядидесяти золотых и нагороженем затим идучих шкод. Которой вічистой продажи вышъписаных особ и мы, вышъписанный уряд, чуючи за просбою обох сторон до книг наших міських прийнялисмо и записали».

Арк. 85 зв. – 86

ДЖЕРЕЛА

1. Czubek J. Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie. Kraków, 1906.
2. Мицик Ю. А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу у першій половині XVIII ст. у фондах архівів та бібліотек ПНР. *Архіви України*. 1982. № 3. С. 63–65.
3. Кривошея І. І. Краєзнавчі матеріали козелецької актової книги (1664–1765 pp.). *Уманська старовина*, 2016. Вип. 2. С. 120–125; Кривошея І. Генеалогічні матеріали козелецької актової книги (1664–1765): Коровки-Вольські та Мокієвські. *Гілея*. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2017. Спеціальний випуск. С. 34–38; Кривошея І. Інформативний потенціал актової книги м. Козельця (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.). *Україна між Польщею та Росією*. Київ, 2016. С. 137–149.
4. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. 260 с.
5. Модзалевский К. Л. Малороссийский родословник. Киев, 1910. Т. 2. 746 с.

Mytsyk Yu. A., Tarasenko I. Yu. Fifteen documents of the second half of the 17th century from the city book of Kozelets

The article analyzes part of the documents of the second half of the 17th century from the city register of the city of Kozelets (purchases, gifts, court documents, receipts), which concern not only Kozelets itself, but also Oster, Hlukhiv, and some villages of Sivershchyna. Documents are published for the first time and introduced into scientific circulation. This marks the beginning of the publication of the entire book. Valuable evidence of the documents presented here has been established, especially regarding the periods of centurions, chieftain of Kozelets, relatives of Kyiv colonels H. Korovka-Volskyi (Karpovich), K. Solonina, social history and historical topography of Kozelets.

Key words: Hetmanate, Cossacks, cities, local history, genealogy.

REFERENCES

1. Czubek J. Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie. Kraków, 1906, p. 46.
2. Mytsyk, Yu. A. (1982). Dzherela do vyvchennia istorii antyfeodalnoi ta vyzvolnoi borotby ukrainskoho narodu u pershii polovyni XVIII st. u fondakh arkhiviv ta bibliotek PNR [Sources for studying the history of the anti-feudal and liberation struggle of the Ukrainian people in the first half of the eighteenth century in the archives and libraries of Poland]. *Arkhivy Ukrainy*, 3, pp. 63–65. [in Ukrainian].
3. Kryvosheia, I. I. (2016). Kraieznavchi materialy kozeletskei aktovoi knyhy (1664–1765 rr.) [Local history materials from the Kozelets record book (1664–1765)]. *Umanska starovyna*, issue, 2, pp. 120–125; Kryvosheia, I. (2017). Henealohichni materialy kozeletskei aktovoi knyhy (1664–1765): Korovky-Volski ta Mokievski [Genealogical materials of the Kozelets record book (1664–1765): Korowki-Wolski and Mokievski families]. *Hileia*, pp. 34–38. Naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv.; Kryvosheia, I. (2016). Informatyvnyi potentsial aktovoi knyhy m. Kozeltsia (druha polovyna XVII – persha polovyna XVIII st.) [The informational potential of the Kozelets record book (second half of the seventeenth - first half of the eighteenth centuries)]. *Ukraina mizh Polshcheiu ta Rosiieiu*, pp. 137–149. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kryvosheia, V. V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna [Ukrainian Cossack officers]*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Modzalevskiy, K. L. (1910). *Malorossyiskiy rodoslavyk [Little Russian genealogy]*. Vol. 2. Kyiv. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 02.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 94(477)М. Мазепа

Л. В. Артемова

СВІТЛО МАТЕРИНСЬКОЇ МУДРОСТІ: 400 РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МАРИНИ (МАРІЇ МАГДАЛИНИ) МАЗЕПИ

У статті досліджується життя та діяльність Марини (Марії Магдалини) Мазепа – матері гетьмана Івана Мазепа, меценатки, глибоко віруючої, твердої духом і дуже діяльної жінки. Як ізумена Києво-Печерського Вознесенського та Глухівського Успенського дівочих монастирів вона сприяла розвитку духовності, освіти та культури в Україні в XVII–XVIII ст. Побіжно висвітлені ініціативи ізумени з реорганізації Києво-Печерського Вознесенського та Глухівського Успенського дівочих монастирів та перетворення їх на самобутні центри гаптарського мистецтва. Наголошено, що спадок Марини (Марії Магдалини) Мазепа не зник безслідно. Він як і світло материнської мудрості, любові та віри уже кілька сторіч живе у діяннях її сина – гетьмана Івана Мазепа – і є незмінною частиною культурної та історичної пам'яті нашого народу.

Ключові слова: Марина (Марія Магдалина) Мазепа, Глухівський Успенський дівочий монастир, 400 років від дня народження, меценатка, гаптування, духовність.

У сучасних реаліях дерадянізації теренами нашої країни ширяться традиції відзначення нових свят. Так, з 1999 року, а натепер – особливо активно, у другу неділю травня в Україні відзначають День матері. У цей день ми віддаємо данину поваги всім матерям, які своєю любов'ю, мудрістю і силою духу виховують майбутні покоління. Зауважимо, що у контексті цього свята розвідка про видатну особистість Марину (Марію Магдалину) Мазепа (1624–1707) – матір Івана Мазепа, – 400 років від дня народження якої виповнюється цьогогоріч, є ілюстративним прикладом, що вартує уваги. Адже, як стверджують окремі науковці, її роль у формуванні життєвих та духовних парадигм майбутнього гетьмана України була визначальною. Перевагою нашого дослідження є усунення лакун у висвітленні діяльності Марії Магдалини Мазепа, зокрема в аспектах локальної історії. Теоретичний зміст цієї публікації знайде своє практичне застосування у одному з основних напрямів роботи Національного заповідника «Глухів» – просвітницькій діяльності.

Марина (Марія Магдалина) Мазепа – меценатка, глибоко віруюча, тверда духом і дуже діяльна жінка. Істотно те, що вона відправила Івана навчатися до Києво-Могилянської колегії, сприяла духовному розвитку сина й, безумовно, мала великий вплив на формування світогляду майбутнього гетьмана, метою якого врешті-решт стало об'єднання усіх українських земель (Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Запоріжжя) в єдину міцну авторитарну державу європейського зразка.

Гетьманова мати – у миру Марина Мокієвська – походила з розгалуженого українського шляхетського роду Мокієвських з Білоцерківського староства (адміністративна одиниця у стародавній Польщі). Більшість Мокієвських покозачилися і брали участь у Визвольній війні Богдана Хмельницького (батько і брат загинули у боях із поляками 1665 р.) [1].

Рік народження Марини Мокієвської встановити можна лише приблизно – 1624 р. [2]. На жаль, жодних даних про її юні літа не збереглося. У першій половині XVII ст., за матеріальної підтримки церковних православних братств,

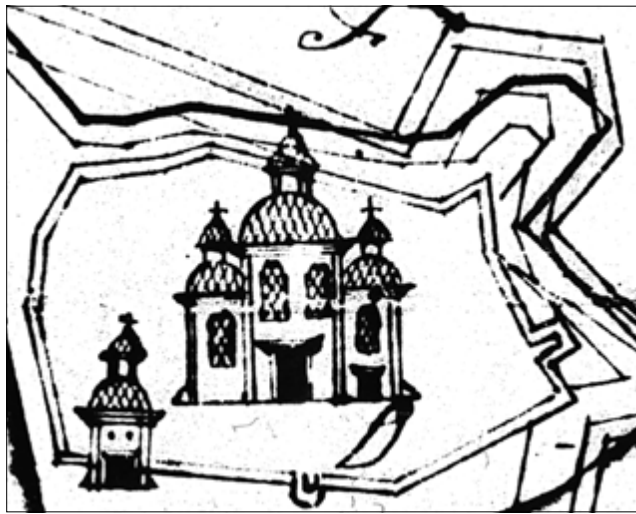

Рис. 1. Схематичне зображення Глухівського Успенського дівочого монастиря з головним мурованим Успенським собором на плані Глухівської фортеці 1724 р.

українських шляхтянок зазвичай навчали в жіночих монастирях і школах. Бібліографісти вважають, що саме у такому закладі Марина Мокієвська здобула добру, як на той час, освіту. Про це свідчать її вишуканий почерк, характер письма й підпис [1].

Близько 1638 року Марина Мокієвська вийшла заміж за шляхтича Адама Стефана Мазепу, у шлюб з яким народила двох дітей – сина Івана та доньку Олександру [2].

У 1666 р. Марина Мокієвська вступає до Луцького православного братства. Коли саме вона вирішила присвятити своє життя Господу та прийняла чернечий постриг (Марія Магдалина у чернецтві) достеменно невідомо. Російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева вважає, що це сталося відразу після смерті її чоловіка, який помер у 1665 чи 1666 році. Знову у першоджерелах Марина Мокієвська згадується під ім'ям Марія Магдалина лише 17 років потому у 1683 р. як ігуменя Києво-Печерського Вознесенського та Глухівського Успенського дівочих монастирів [1].

У Києво-Печерському Вознесенському монастирі було до сотні черниць, які при монастирській школі вивчали латинь і філософію. Тут постригалися дівчата зі знатних родин. Очолити такий монастир могла лише освічена, інтелігентна, шляхетського походження, твердих релігійних переконань та вірна прадідівській вірі жінка – Марія Магдалина Мазепа.

На позір історика С. Павленка, після обрання її сина Івана Мазепи гетьманом (1687–1709) діяльність ігумені активізувалась. Так, за сприяння і протекції останнього, володіння Києво-Печерського Вознесенського дівочого монастиря значно зросло [1]. Думається, що саме тоді інокіні бідного Глухівського Успенського дівочого монастиря вирішили поліпшити своє становище підпорядкуванням Києво-Печерському Вознесенському жіночому монастирю. Авторитет ігумені Марії Магдалини був настільки високим, що вона одночасно стала настоятелькою і Глу-

хівського Успенського дівочого монастиря. В універсалі І. Мазепи від 12 лютого 1688 р. монастир уже згадується «под завідованем ку правленем превелебной в Бози его милостивой госпожі Магдалины Марии» [3, с. 91].

Загалом Іван Мазепа видав низку універсалів, які підтверджували старі або ж надавали нові маєтності багатьом монастирям Лівобережжя, а не лише Києво-Печерському Вознесенському дівочому монастирю. Зокрема, Прилуцькому Густинському монастиреві, Глухівському Петропавлівському монастирю, Батуринському Новомлинському жіночому монастиреві, Гадяцькому Красногірському, Ніжинському Красноострівському, Лубенському Мгарському, Чернігівському Єлецькому монастирям тощо [4, с. 236]. Такі ініціативи Івана Мазепи сприяли укріпленню економіки українського гетьманату, адже монастирське землеволодіння – це важливий чинник тогочасного сільськогосподарського виробництва.

До вищевикладеного додамо, що у монастирях не лише молилися за душі хороших та не дуже християн, жили за церковним статутом, який включав в себе літургійну, панахидну служби в храмі, але й часто займалися високопродуктивною товарно-господарською діяльністю. На землях обителів брати та сестри розвивали землеробство, городництво і садівництво, розводили велику рогату худобу, коней, курей. Монастирі мали власні пасіки та ставки. Поряд із цим здійснювалася переробка зернових на круподерках, олійницях, млинах. Окрім млинів, православні обителі володіли пивними і восковими заводами, а також заводами із виготовлення цегли і кахлів. Розвиток садівництва обумовив поширення серед чернецтва гуральництва та виробництва вина, яке збігалось у винних підвалах. На гуральнях також переробляли залишки хліба на горілку. Із високоякісних та низькоякісних жирів на монастирських миловарнях виготовляли мило. Усю виготовлену продукцію братія використовувала для внутрішніх потреб, а рештки продавали.

Щодо Києво-Печерського Вознесенського та Глухівського Успенського дівочих монастирів, то тут черниці займалися літургійним шитвом (гаптуванням).

У контексті вивчення регіональної історії виділимо Глухівський Успенський Пресвятої Богородиці дівочий монастир. Він був заснований у 70-х рр. XVII ст. удовою шляхтича Марка Кимбара Агафією Юхимівною на власній землі у с. Чернечина згідно з універсалом Дем'яна Многогрішного (зараз це район суконної фабрики на південно-західній околиці міста Глухова) [3, с. 91]. Спочатку мав назву Спасо-Преображенського, але чомусь монастир перейменували і він став називатися на честь Успення Пресвятої Богородиці [5, с. 149].

Пізніше монастир був переведений під захист міських фортечних укріплень. За сприяння нової очільниці ігумені Марії Магдалини відбулося подальше розширення та розбудова цього глухівського осідку релігійної громади черниць. Наприкінці XVII ст. обитель перетворилася на внутрішню міську цитадель у південно-західній частині

Глухівської фортеці, що мала не лише земляний оборонний вал, а й дерев'яні стіни з фортечними вежами. На початку XVIII ст. монастир оточили потужним цегляним муром [6, с. 23]. Площа монастиря становила 50–60 x 100 м. На його території було 10 споруд, у тому числі три кутові вежі, надбрамний храм-дзвіниця, трапезна церква та головний мурований Успенський собор [3, с. 91].

За керівництва ігумені Марії Магдалини Мазепи, яка речно дбала про захист православної віри, Глухівський Успенський дівочий монастир разом із Києво-Печерським Вознесенським дівочим монастирем стали важливими духовними центрами в Гетьманщині, де процвітали традиції гаптарського мистецтва.

Українське церковне гаптування – вишивка золотими або срібними нитками на речах церковного ужитку – це унікальний вид декоративного мистецтва із тисячолітньою історією. Розвиток його починається в X ст., після запровадження християнства в Київській Русі. Саме тоді для оздоблення храмів і пошиття літургійного одягу стали використовувати дорогі обрядово-інтер'єрні тканини, прикрашені художніми орнаментальними гаптованими мотивами.

Гаптування – важке ручне шиття. Достатньо уявити собі цей складний, довготривалий, клопіткий процес, необхідну відсоткову частку зусиль, коли голка торкалася тканини інколи десятки тисяч разів, щоб зрозуміти, яку глибоко сакральну функцію несуть в собі готові декоровані гаптовані вироби. Тут, навіть у найменших деталях, і втілення принципу симетрії як основи гармонії, і природність форм, і трактування орнаменту як цілісності людського буття.

Дослідниця А. Варивода вивела на світло дня, вивчила та охарактеризувала як майстерно високохудожні окремі зразки українського церковного гаптування XVII–XVIII ст. з колекції Національного українського народного декоративного музею. Серед них – покров «Христос у гробі» за інв. № КПЛ-Т-139 – робота епохи українського бароко, створена черницями Києво-Печерського Вознесенського монастиря [7].

Цей покров виготовили у 1689 р. мабуть до урочистих подій, присвячених гетьману Івану Мазепі. Іконографічна композиція воздуг «Христос у гробі» гаптована технікою «в прикріп за лічбою» золотими, срібними і шовковими нитками на малиновому «ритому» оксамиті з ворсовим візерунком. Кайма зроблена з зеленого гладкого оксамиту і оздоблена насиченим рослинним орнаментом із стилізованих квітів і листя. У чотирьох кутах визначної пам'ятки розміщені зображення покровителів сім'ї Мазепиних: матері Марії Магдалини, св. Іоанна Предтечі – патрона гетьмана, мучениці Юліанії і архидиякона Стефана. Герб гетьмана «Курч» розміщено в центральній нижній частині кайми. Усе гаптування щедро прикрашене перлами і коштовним кольоровим камінням [7].

Можливо, ігуменя Марія Магдалина не брала безпосередньої участі в гаптуванні цієї та інших речей церков-

Рис. 2. Невідомий художник. Портрет невідомої руської пані (імовірно, Марії Магдалини Мазепи)

ного ужитку, але стилістичні зображення і технічне виконання дозволяє стверджувати, що покров виготовлений черницями під її керівництвом.

Чи збереглися гапти із Глухівського Успенського дівочого монастиря, авторці статті достеменно невідомо. Серед культових предметів Трьох-Анастасіївської церкви у м. Глухові є кілька старовинних вишитих ікон та хоругв, які потрапили туди із глухівського Троїцького собору. Можна висунути припущення, що ці символи релігійної практики рубежу XVIII ст. були створені саме у Глухівському Успенському дівочому монастирі.

На закінчення нашого наративу варто наголосити ще й на факті існування чи неіснування портрета Марини (Марії Магдалини) Мазепи.

Так, в експозиції Національного музею у Кракові збе-

рігається оригінальний жіночий портрет невідомого художника, який, на думку українських мистецтвознавців та істориків, є портретом Марії Магдалини Мазепи. За відсутності будь-яких підписів і написів на портреті, польські науковці атрибуують зображену на ньому шляхтянку як «невідому руську пані» [8, с. 219].

Жінка на портреті вдягнена у білу сорочку з вишитою планкою, корсет, білу квітчасту спідницю, темно-зелений жупан, рукави та планки якого оздоблені мереживом, а манжети (вилуги) рукавів та комір виконані з дорогої вибійчаної тканини з великими яскравими квітами. Так само, як планки жупана, мереживом оздоблені черевички гордої шляхтянки. На голові – один із найвідоміших жіночих головних уборів Гетьманщини – кораблик. До речі, жіноча постать зображена не в чернечому, а світському одязі. Звідси дослідниками висувається гіпотеза, що портрет можливо було виконано ще до 1665 р., тобто поки Марина Мазепа не овдовіла і не прийняла постриг.

Усі, хто вбачає у цьому портреті Марину (Марію Магдалину) Мазепу, оглядаючи його, зазначають, що вона має вигляд владної, освіченої, розумної жінки. Проте не збереглося жодного опису зовнішності Марії Магдалини, а опосередкованих історичних джерел недостатньо, щоб створити візуальний образ Мазепиної матері. Тож, професорка, історикня і дослідниця таємниць козацьких портретів Ольга Ковалевська, після проведення справжнього розслідування, вважає, що намагання ідентифікувати зображену на краківському портреті жінку залишаються спірними і марними [8, с. 220].

Нарешті, якщо ми навіть не знаємо «хто є хто», то через призму описаного вище портрета ми можемо заглянути у минуле, де соціальне становище людини визначало все: яку їжу ви їли, як ви були освічені, і, навіть, як довго ви, ймовірно, проживете. І ця «невідомо руська пані», без сумніву, була дуже заможною особою, котрою із жінок козацької старшини. Бо замовляти портрети на той час було не лише справою престижу, а й дуже фінансово затратно [9].

Марина (Марія Магдалина) Мазепа прожила довге як для того часу життя – понад 80 років; поховала сина, котрий дуже допік сусідній Росії... Обидва монастирі, якими керувала палка прихильниця православної віри – ігуменя Марія Магдалина, – на жаль, уже давно не існують. Києво-Печерський Вознесенський монастир на Печерську розібрали ще у XVIII ст. і на тому місці побудували Арсенал (зараз музейний комплекс «Мистецький арсенал»). Глухівський Успенський дівочий монастир був остаточно закритий більшовиками у 30-х роках XX ст., а головна його споруда – мурований п'ятидільний триверхий Успенський собор (поч. будівництва 1686 р.) – згорів під час пожежі ще в серпні 1784 р.

Але духовний спадок зруйнованих храмів не зник безслідно. Він як і світло материнської мудрості, любові та віри Марії Магдалини уже кілька сторіч живе у дітях її сина – гетьмана Івана Мазепи – і є незмінною частиною культурної та історичної пам'яті нашого народу.

ДЖЕРЕЛА

1. Марія Магдалина-Мазепина – мати гетьмана Івана Мазепи. Інтернет-видання Полтавщина: вебсайт. URL: <https://poltava.to/project/7757/> (дата звернення 01.07.2014).
2. Гетьман Іван Мазепа – символ АНТИросійського опору. Історична постать. YouTube. Історія Без Міфів: вебсайт. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=gsi6tsSkWHk> (дата звернення 20.06.2014).
3. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу: монографія. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2024. 224 с.
4. Чухліб Т. Гетьмани України. Військо. Політика. Держава. Київ: Арії, 2023. 352 с.
5. Мищик Ю. А., Тарасенко І. Ю. Матеріали фонду 149 ЦДІА України у Києві як джерело з історії Успенського (Преображенського) жіночого монастиря у Глухові XVII–XVIII ст. *Сівєрица в історії України*. 2015. № 8. С. 8.
6. Вечерський В., Белашов В. Глухів. Малі історичні міста України. Київ: Абрис, 2003. 168 с.
7. Залєвська М.М. Еволюція літургійного шитва: традиції українського церковного гаптування. *Мистецтвознавчі записки*. 2018. Вип. 33. С. 135–144.
8. Ковалевська О. Таємниці козацьких портретів. Київ: Кліо, 2019. 288 с.
9. Why does this lady have a fly on her head? Portrait of a Woman of the Hofer Family. YouTube. The National Gallery. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pLAr2X4sH5Q> (дата звернення 25.06.2014).

Artemova L. V. The light of maternal wisdom: 400 years since the birth of Marina (Mary Magdalene) Mazepa

The article explores the life and work of Maryna (Maria Magdalena) Mazepa, the mother of Hetman Ivan Mazepa, a philanthropist, deeply religious, strong-minded and very active woman. As the abbess of the Kyiv-Pechersk Ascension and Hlukhiv Assumption Conventual Monasteries, she contributed to the development of spirituality, education, and culture in Ukraine in the seventeenth and eighteenth centuries. Mary Magdalene's efforts to transform the Kyiv-Pechersk Ascension and Hlukhiv Assumption Convent into original centres of haptic art are highlighted. It is emphasised that the legacy of Maryna (Maria Magdalene) Mazepa did not disappear without a trace. It, like the light of maternal wisdom, love and faith, has been living in the deeds of her son, Hetman Ivan Mazepa, for several centuries and is an unchanging part of the cultural and historical memory of our people.

Key words: Maryna (Maria Magdalene) Mazepa, Hlukhiv Assumption Convent, 400th anniversary of her birth, patroness, embroidery, spirituality.

REFERENCES

1. Mariia Mahdalyna-Mazepyna – maty hetmana Ivana Mazepy [Maria Magdalena Mazepa – mother of Hetman Ivan Mazepa]. Internet-vydannia Poltavshchyna. Retrieved from <https://poltava.to/project/7757/> [in Ukrainian].
2. Hetman Ivan Mazepa – symbol ANTYrosiiskoho oporu. Istorychna postat [Hetman Ivan Mazepa is a symbol of the anti-Russian resistance. A historical figure]. Yutiub. Istorii Bez Mifiv. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=gsi6tsSkWHk> [in Ukrainian].
3. Kovalenko, Yu. O. (2024) *Istorychna topohrafiia Hlukhova doby serednovichchia ta rannomodernoho chasu: monohrafiia* [Historical topography of Hlukhiv in the Middle Ages and Early Modern Times: the monograph]. Nizhyn: PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].
4. Chukhlib, T. (2023). *Hetmany Ukrainy. Viisko. Polityka. Derzhava* [Hetmans of Ukraine. The army. Politics. The state]. Kyiv: Arii. [in Ukrainian].
5. Mytsyk, Yu. A., Tarasenko, I.Iu. (2015). Materialy fondu 149 TsDIA Ukrainy u Kyievi yak dzherelo z istorii Uspenskoho (Preobrazhenskoho) zhinochoho monastyria u Hlukhovi XVII–XVIII st. [Materials of Fond 149 of the Central State Archives of Ukraine in Kyiv as a source for the history of the Assumption (Transfiguration) Convent in Hlukhiv in the seventeenth and eighteenth centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 8, pp. 148–151. [in Ukrainian].
6. Vecherskyi, V., Bielashov, V. (2003). *Hlukhiv. Mali istorychni mista Ukrainy* [Hlukhiv. Small historical towns of Ukraine]. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
7. Zalevska, M. M. (2018). *Evolutsiia liturhiinoho shytva: tradytsii ukrainskoho tserkovnoho haptuvannia* [The Evolution of Liturgical Sewing: Traditions of Ukrainian Church Tapestry]. *Mystetstvoznachchi zapysky*, issue 33, pp. 135–144. [in Ukrainian].
8. Kovalevska, O. (2019). *Taiemnytsi kozatskykh portretiv* [Secrets of Cossack portraits]. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].
9. Why does this lady have a fly on her head? Portrait of a Woman of the Hofer Family. YouTube. The National Gallery. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=pLAr2X4sH5Q> [in English].

Стаття надійшла до редакції 10.07.2024 р. Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 94(477)738.81

В. І. Мезенцев

ЗАХІДНІ РИСИ ЗОБРАЖЕНЬ ЯНГОЛІВ НА КАХЛЯХ МАЗЕПИНОЇ СТОЛИЦІ

Стаття розглядає відомі натеper рідкісні керамічні полив'яні поліхромні та теракотові пічні кахлі з образами янголів-путті доби гетьманування Івана Мазепи (1687–1709 рр.), знайдені під час розкопок у м. Батурині Чернігівської обл. Аналізуються їхні дизайни та декор у широких порівняннях з аналогічними сюжетами на ранньомодерних кахлях, майолікових тарелях, скульптурних рельєфах, малюнках та інших творах образотворчого мистецтва України, Польщі та Італії. Обґрунтовується припущення про запозичення київськими й батуринськими кахлярами мотиву путті з характерними орнаментальними деталями італійського походження від ренесансних і барокових кахлів чи скульптури Речі Посполитої. Показані впливи мистецтва Відродження і бароко Заходу на художню кераміку столиці козацької держави у період найвищого піднесення міста за І. Мазепи. Стаття базато ілюстрована фото й гіпотетичними комп'ютерно-графічними реконструкціями цілих кахлів Батурина, Польщі та горельєфів путті Італії Нового часу.

Ключові слова: янголи-путті, керамічні пічні кахлі, скульптурні рельєфи, впливи мистецтва Відродження і бароко, палац Гончарівки, Батурина, Україна, Польща, Італія.

25 років Батуринська археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка проводила розкопки пам'яток гетьманської столиці у м. Батурині Чернігівської обл. Великомасштабна війна Росії проти України припинила там стаціонарні польові дослідження від 2022 р.

З 2001 р. проєкт історико-археологічного вивчення Батурина XVII–XVIII ст. спонсують Канадський інститут українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні та Дослідний інститут «Україніка» у м. Торонто в Канаді [1]. Цей проєкт є у складі Центру українських історичних досліджень ім. Петра Ячика при Торонтському відділі КІУС (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). Колишній директор КІУС, видатний історик гетьманської держави, проф. Зенон Когут заснував Батуринський проєкт 2001 р. і керував ним до 2015 рр. Він лишається його авторитетним академічним дорадником. Головою Батуринської археологічної експедиції є науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині археолог Юрій Ситий. У 2001–2013 рр. Володимир Мезенцев брав участь у розкопках цього міста як співкерівник експедиції і є виконавчим директором Батуринського українсько-канадського археологічного проєкту КІУС в Торонто.

В ході масштабних розкопок у Батурині в 1995–2021 рр. зібрано одну з найбільших в Україні колекцій пічних кахлів XVII–XVIII ст. У серії раніших буклетів та статей автор розглянув знайдені там кахлі з гербами гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.), генерального писаря Пилипа Орлика, фігурами козаків та європейських офіцерів і жовнірів до зруйнування Батурина російським військом у 1708 р. [2]. 2023 р. він у співавторстві з З. Когутом та Ю. Ситим видав у Канаді та США науково-популярний буклет і статті про образи янголів на кахлях Мазепиної столиці [3]. В буклеті детально описані та проаналізовані найбільші й кра-

ще збережені фрагменти пічних кахлів Мазепиної доби з рельєфами голів янголів-путті («putti» італійською мовою) без тіла, лише з розпростертими крилами, які виявлені у Батурині дотепер й зберігаються в експозиції його Музею археології та фондах Національного заповідника «Гетьманська столиця» (рис. 1–7). Буклет є першою спеціальною працею, присвяченою дослідженню ранньомодерних кахлів України з цим мотивом.

Ця стаття уперше детально порівняє найповніші зображення янголів та їхнього декору на пічних кахлях Мазепиної столиці до 1708 р. і на кахлях, керамічному посуді, скульптурних рельєфах та інших творах мистецтва України, Польщі та Італії Нового часу. Автор статті спирається на свої натурні обстеження і фото кахлів Батурина, цих виробів та пам'яток скульптури, зроблені під час дослідницьких подорожів до міст Кракова, Любліна, Риму, Флоренції та Пістої у 2014, 2015, 2018 рр. Статтю ілюстровано світлинами оригінальних кахлів та аналогічних горельєфів путті, промальовками рельєфів кахлів, фотоколажами й комп'ютерно-графічними реконструкціями трьох найважливіших цілих екземплярів з облицювання печей головної резиденції І. Мазепи та тогочасних жител міщан Батурина (рис. 1–7, 9–21). Графіка виготовлена учасником Батуринського археологічного проєкту, істориком і художником Сергієм Дмитрієнком (Чернігів).

У статті враховано консультації та відгуки на вищезгаданий буклет 2023 р. відомого історика Гетьманщини, доцента Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, к. і. н. Олексія Сокирка, учасниці розкопок у Батурині та дослідниці його ранньомодерних керамічних виробів, наукової співробітниці Інституту археології НАНУ, к. і. н. Людмили Мироненко, вченої секретарки Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», к. і. н. Наталії Саєнко та завідувачки його відділом археології Каріни Солдатової. Широ дякую цим колегам за важливу співпрацю.

Вірогідно, між 1696 р. та 1700 р. І. Мазепа спорудив свою головну муровану резиденцію на околиці Батурина Гончарівці. Його палац пограбувало й спалило царське військо під час розорення гетьманської столиці у 1708 р. Багаторічні розкопки залишків споруди та спроби реконструкції її архітектури й декору показали, що вона була багатоповерховою і найбільш амбітною й ошатно прикрашеною світською будівлею Мазепиної столиці за стилем центральноєвропейського бароко [4]. Як покажемо, це узгоджується з висновком нашої статті про польські впливи на зображення янголів на пічних кахлях палацу Гончарівки.

Археологічні дослідження його решток знайшли уламки розкішно орнаментованих різнобарвних і монохромних глазурованих та теракотових пічних кахлів біля 30 різновидів (за підрахунком Ю. Ситого) [5]. Він і Л. Мироненко справедливо вважають кахлі та усі керамічні оздобы головного Мазепино осідку цінними зразками декоративного мистецтва України рубежу XVII–XVIII ст. Але їх виготовили не батуринські майстри, а найкращі кахлярі козацької

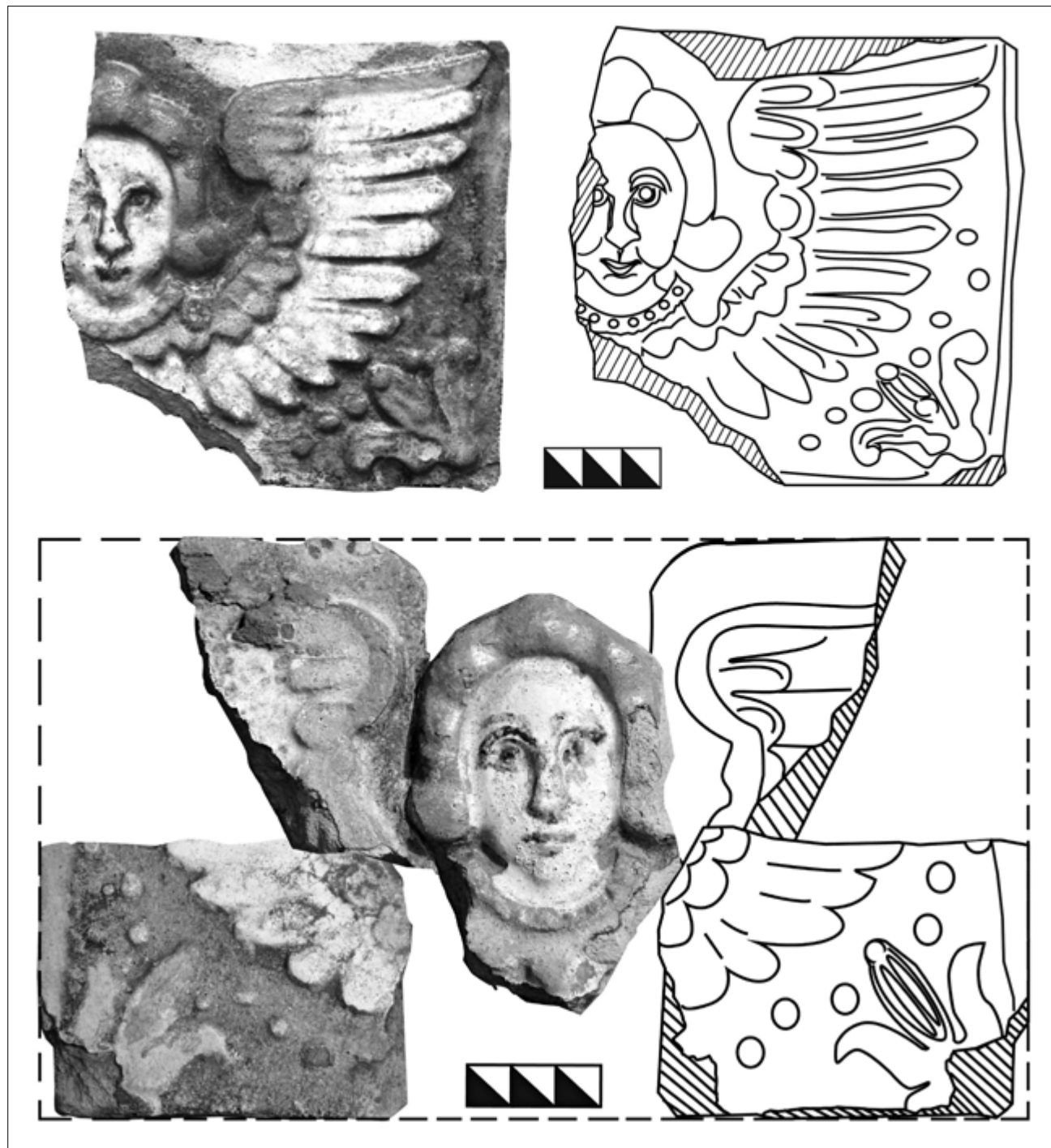

Рис. 1. Фрагменти керамічних полив'яних поліхромних поясних кахлів із зображеннями янголів від облицювання печей палацу І. Мазепи на Гончарівці (тип 72-А). Знімки В. Мезенцева, графічна промальовка рельєфів С. Дмитрієнка. Усі кахлі, знайдені у Батурині, зберігаються в Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця»

держави, яких гетьман запросив з Києва [6]. Ю. Ситий і автор статті вважають, що кахлі та інші керамічні прикраси палацу Гончарівки представляють провідну школу архітектурної майоліки Києва 1690-х рр. (рис. 1–5) [7].

Під час розкопок залишків палацу та сусідніх споруд Мазепиною маєткою виявили значну кількість фрагментів прямокутних поясних пічних кахлів з образами ян-

голів типів 72, 72-А і 72-Б (за типологією Ю. Ситого таких виробів ранньомодерного Батурина). Кілька найбільших, краще збережених та інформативних уламків детально описано і проаналізовано у нашому буклеті 2023 р. [8]. Тут їхній розгляд скорочено і зосереджено на рисах ди-зайнів янголів, які мають західні аналогії.

За підрахунками Л. Мироненко та С. Дмитрієнка, цілі

Рис. 2. Фотоколаж цілої пічної кахлі типу 72-А С. Дмитрієнка на основі світлин В. Мезенцева

кахлі цих типів мали довжину 20–24 см, ширину 12–13,4 см і товщину з румпою 4,5 см. Їхні рельєфи подібні, але не ідентичні, бо ці типи кахлів явно відтиснули у незначно відмінних різьблених дерев'яних формах. Найдорожчі кахлі розписані білою, жовтою, коричневою, бірюзовою і темно-синьою (тло) поливою, а дешевші є теракотові, не покриті емаллю. Нерідко тільки передні фасади грубо склали з глазурованих кахлів, а бічні – з теракотових.

На цих кахлях палацу Гончарівки стилізовані видовжені обличчя янголів вкриті білою поливою і мають по-дитячому повні щоки. На теракотових різновидах щоки більш опуклі, а підборіддя неприродно витягнуто (рис. 1–5). На деяких фрагментах глазурованих кахлів типу 72-А рельєфи та поліхромні розписи янголів більш дбайливо виконані та вдалі художньо, реалістичні, миловидні, індивідуальні та ближчі до іконографічних. Обриси щік і підборіддя там в міру натуральні (рис. 1–3).

На усіх кахлях з янголами печей Мазепиної головної ставки німби над головами відсутні. Стилізоване довге волосся жовтої емалі злегка в'ється і внизу закручено кулькоподібними кучерями. Відзначимо, що на полив'яних та теракотових екземплярах у центрі над лобом волосся зібрано помітною півкулею (рис. 1, 4). Нижче покажемо, що такої характерної деталі не мають зачіски янголів на інших кахлях Батурина, Києва та відомих творчих місцевостях Гетьманщини.

На гончарівських кахлях з янголами з боків та здо-лу їхні голови оточені півкільцем стилізованих рельєф-

них крил, як віялом. Там на довгі загострені на кінцях пера біля голів накладено ряд короткого пір'я з заокругленими завершеннями. На глазурованих кахлях довгі пера білі, а короткі вкриті бірюзовою поливою з жовтою окантовкою по краям крил.

Нижні кути кахлів типів 72 і 72-А оздоблені стилізованими рельєфними лілями. Різнокольорову композицію янгола з кутковими квітками розміщено на фоні кобальтової емалі. С. Дмитрієнко ретельно обстежив барви, промалював контури рельєфів знайдених уламків цих типів й підготував гіпотетичні кольорові реконструкції цілих полив'яної поліхромної та теракотової кахлів з описаною композицією техніками фотоколажу і комп'ютерної графіки (рис. 2, 3, 5). Наприкінці статті порівняємо кахлі з янголами Батурина з аналогічними сюжетами на ранньомодерних пічних кахлях і горельєфах в уборі споруд Західної України, Польщі та Італії (рис. 9–21).

Окрім гетьманського маєтку на Гончарівці, менші фрагменти теракотових кахлів з янголами типу 72 виявили під час розкопок 2018 р. решток жител козаків чи міщан Мазепиною часу на північ від нього, на околиці «Дорога», поблизу готелю «У гетьмана». За Ю. Ситим, 1996 р. уламки кахлів цього типу також знайшли на території колишньої фортеці Батурина, у центрі Майдану гетьманської слави та біля Воскресенської церкви 1803 р. [9]. Він гадає, що після спорудження дорогих кахляних печей гончарівського палацу київськими майстрами вони чи залучені місцеві кахлярі виготовляли копії дешевших теракото-

Рис. 3. Ціла поясна кахля з образом янгола, розписана різнобарвною глазур'ю (тип 72-А). Гіпотетична реконструкція технікою комп'ютерної графіки С. Дмитрієнка 2023 р.

вих пічних кахлів з рельєфами янголів на замовлення мешканців фортеці та околиць Батурина (рис. 4, 5). За авторитетним прикладом такого оформлення прегарного палацу гетьмана цей мотив поширився в обличкуванні кахляних печей населення Мазепиної столиці на початку XVIII ст. до її розгрому 1708 р. [10].

1993 р. на терені фортеці Батурина, у садибі по вул. Партизанській, 32, випадково знайшли теракотову карнизну кахлю з відмінними рельєфами янгола та декору (рис. 6). Вона експонується у Музеї археології Батурина і була представлена на виставці «Україна-Швеція» в Українському музеї Нью-Йорку в 2010 р. [11].

Ю. Ситий виділив цю кахлю як окремий тип 60 і разом з Л. Мироненко датує добою правління І. Мазепи. Археолог міркує, що кахля походить з печей тогочасних жителів, рештки яких частково розкопали на названій вулиці та сусідньому об'їсті. Зразків такого типу більш ніде не виявили у Батурині та на Гончарівці.

За розмірами і своєрідною репрезентацією янгола зі стрічкою ця кахля значно відрізняється від зображень на вищеописаних поясних полив'яних і теракотовій кахлях з рудої глини типів 72, 72-А та 72-Б від груб гончарівської вілли (порівняй рис. 1–7). Розглядувана карнизна кахля зроблена з білої глини і має S-видний профіль з випуклою нижньою частиною. Її лицьова сторона обмежена товстими бортиками зверху й знизу. На жаль, втрачено лівий край кахлі з великою часткою правого крила янгола і орнаментальним мотивом. Габарити віцілілої більшості

половини деталі з румпою є 20,5 x 12,4 x 5,5 см.

Там повністю збереглося стилізоване округле обличчя янгола без звичайних пухких щік зі слабо виділеним підборіддям, малими напівкруглими вухами й коротким волоссям. На кахлях з янголами з палацу Гончарівки, як і на відомих західних пічних кахлях та горельєфах путті, вух не показано, бо їх там закривають довгі кучері (порівняй рис. 1–7, 9–21). Над лобом кахлі з фортеці Батурина простежуються тонкі прямі рельєфні смуги, що, правдоподібно передають волосся, гладко зачесане вбоки від проділу посередині голови. Там відсутнє центральне округле підвищення зачіски, яке мають янголи на кахлях типів 72 і 72-А з головної резиденції І. Мазепи (рис. 1, 4).

Замість цього, на нашу думку, на кахлі типу 60 над чолом янгола умовно передано рельєфом передній край порівняно невеликого плоского німба як горизонтального диска поверх його голови (рис. 6, 7). Така форма і положення німба-ореола янголів та святих не властиві православній іконографії, але зустрічаються у католицькому сакральному малюванні з тримірними зображеннями та скульптурі у реалістичній манері (наприклад, рис. 8). Нагадаємо, що німби не показані над головами янголів на кахлях типів 72 і 72-А. Однак у статтях дослідниць пічних кахлів України та Києва на малюнках екземплярів XVI–XVIII ст. з головами янголів і розставленими крилами позначені округлі чималі вертикальні німби навколо їхніх голів [12]. Такі німби, прийняті у православному іконописі, бачимо також над головами

Рис. 4. Половина теракотової поясної кахлі з рельєфом янгола типу 72 від обличкування груби гетьманської резиденції на Гончарівці. Знімок В. Мезенцева, графічна промальовка С. Дмитрієнка

Рис. 5. Ціла теракотова кахля типу 72 з декору печей гончарівського палацу І. Мазепи та жителів козаків чи міщан фортеці і околиць Батурина. Фотоколаж С. Дмитрієнка на основі світлини В. Мезенцева

янголів на деяких гравюрах, майолікових тарелях, керамічних вставках екстер'єрів церков та срібних шатах ікон Гетьманщини кінця XVII – середини XVIII ст. [13]. На багатьох інших репрезентаціях голів путті з двома розведеними крилами у мистецтві України, як і Заходу, Нового часу німби відсутні (наприклад, рис. 1, 4, 9–21).

На батуринській кахлі типу 60 шиї та плечей янгола не передано. Стилізовані невеликі крила з рельєфними перами з гострими кінцями витягнуті по боках від його голови. Верхнього ряду коротких заокруглених пер там немає. Під головою внизу пера не зображені на відміну від розміщення пір'я крил з трьох сторін віялом на ках-

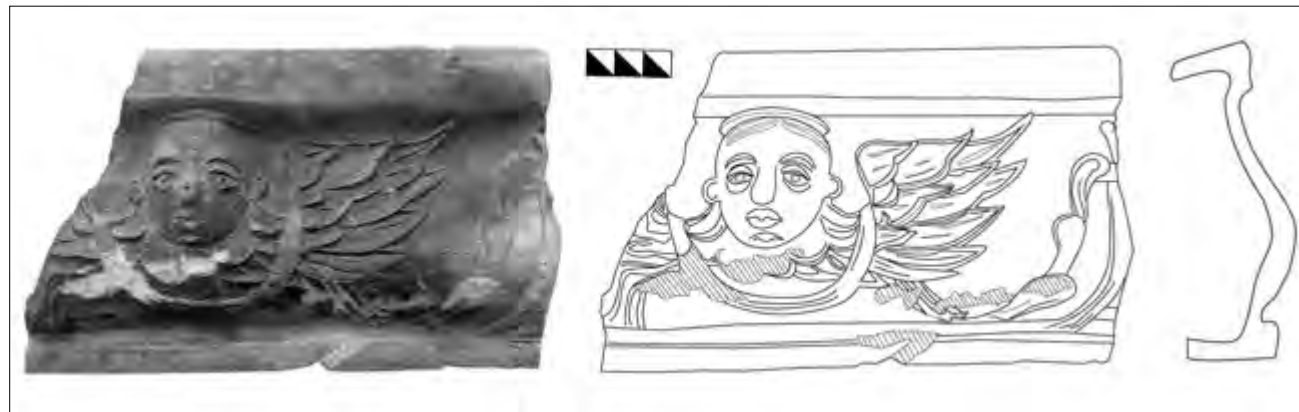

Рис. 6. Теракотова карнизна пічна кахля з рельєфом янгола, обрмованого стрічкою, типу 60. Знайдена на фортеці Батурина 1993 р. Знімок Т. Кудлай, графічні промальовка рельєфу та профіль С. Дмитрієнка

лях з янголами гончарівського палацу (порівняй рис. 1–7).

На розглядуваній кахлі з фортеці Батурина замість перниче голови янгола півкільцем звисає стилізована рельєфна вузька стрічка з трьома поздовжніми складками, як щілинами. Нагорі стрічка огортає вужчі основи обох крил обабіч голови. На жаль, на вцілілих центральній і правій частинах кахлі нижні й бічні рельєфні орнаментальні мотиви значною мірою збиті та малорозбірливі. За нашою візією, на основі західних аналогій, стрічка за обома крилами спускається, і нижче них два кінця похило спадають вниз, як стилізовані шалі з трьома поздовжніми складками. Здогадно, на вцілілій правій половині кахлі над нижнім бортиком шаль вигибається дугою вправо й хвилястою смугою підноситься вверх. Нагорі біля правого краю кахлі шаль умовно перекинута через опору і її кінець похило звисає до нижнього бортика (рис. 7). Нижче опишемо схоже драпірування голів та крил путті стилізованими стрічками, складчастими шаллями й гірляндами на пічних кахлях і багатьох горельєфах в опорядженні архітектури Галичини, Польщі та Італії Нового часу (порівняй рис. 6, 7, 11–15, 18:2,3, 20, 21).

Тут надруковано гіпотетичну реконструкцію автора цілої білоглиняної теракотової карнизної кахлі типу 60, яку виконав технікою комп'ютерної графіки С. Дмитрієнко (рис. 7). Останній підрахував, що вона мала повну довжину 28 см і ширину 12,5 см. Подібно встановила розміри цієї цілої кахлі Л. Мироненко: 27 x 13 см. Так, карнизна кахля типу 60 була значно довшою, ніж пояскові кахлі з янголами гончарівського палацу І. Мазепи на Гончарівці, 20–24 см.

За дизайном округлого обличчя й зачіски янгола, здогадною латинською формою німба над його головою, облямівкою її та крил здолу дугами стилізованих стрічки чи шалі кахля типу 60, знайдена на фортеці Батурина, унікальна серед відомих нам керамічних виробів та інших творів мистецтва Гетьманщини Мазепиної доби з таким мотивом. Автор статті і С. Дмитрієнко вважають, що ця кахля чи її матриця була завезена з католицьких країн Заходу або її українські майстри скопіювали композицію путто та його декор з європейських кахлів, скульптури чи

малювання XVII – початку XVIII ст. Провідна спеціалістка з кахлів козацької доби, к. і. н. Лариса Виногородська (Інститут археології НАНУ) допускає таке копіювання сюжетів західного мистецтва українськими кахлярами та імпортом кахлів і матриць до ранньомодерної України [14].

Можна також гадати, що козак чи міщанин прикрасив опалювальний пристрій своєї хати теракотовою кахлею з янголом типу 60 за тією самою модою, як інші мешканці фортеці та околиць Батурина використовували теракотові пічні кахлі типу 72 (рис. 4–7). Вище вказувалося, що аналізований мотив поширився у гетьманській столиці з чепурного оздоблення гончарівського палацу І. Мазепи на Гончарівці.

За нашими дослідженнями зображень янголів-путті у мистецтві козацької України, окрім Батурина, вони на тепер надійно відомі на керамічних кахлях і посуді XVI–XVIII ст. тільки у Києві. Як вказувалося вище, за версією Ю. Ситого і автора статті, на замовлення І. Мазепи довершені київські кахлярі оформили його гончарівську віллу керамічними деталями разом з пічними кахлями з образами путті. Однак ранньомодерних кахлів з цим сюжетом, тим більш Мазепиною часу, в Києві знайшли значно менше, ніж у Батурині.

Наприклад, такі артефакти XVI ст. виявили під час археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври [15]. Також у колекції кахлів XIV–XVIII ст. Національного музею історії України є пояскова прямокутна кахля з рельєфом голови янгола з розпростертими крилами барокового стилю XVIII ст., знайдена у Києві. За її малюнком, рішення крил там з рядом довгих пер, загострених на кінцях, і коротких, заокруглених, біля голови й здолу схоже до такого на кахлях типів 72, 72-А і 72-Б з печей палацу Гончарівки. Відміною цього київського екземпляра є невеликий округлий німб навколо голови янгола, характерний для православної іконографії [16].

В ході розкопок залишків знесених Михайлівського Золотоверхого собору 1113 р. та будівель Вознесенського монастиря XVI–XVIII ст. на Печерську в Києві виявили фрагменти керамічних майолікових поліхромних тарелів і блюд XVII–XVIII ст. з малюнками й гравіруванням

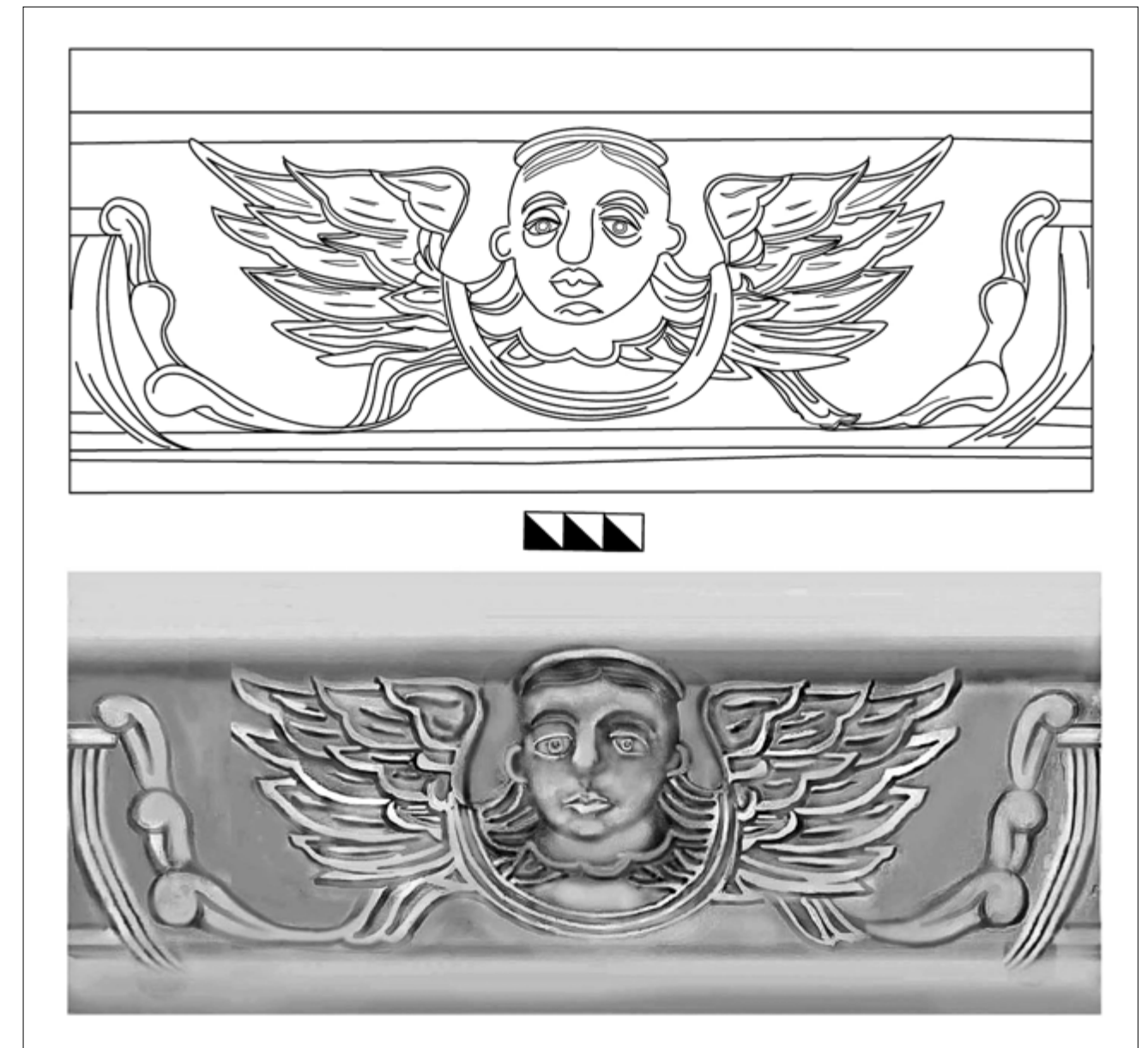

Рис. 7. Гіпотетична реконструкція цілої теракотової кахлі типу 60 В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2023 р.

стилізованих голівок янголів з розставленими крилами по краях посудин. Вони подібно мають тонкі німби навколо голів й схематично передані ряд довгих, звужених на завершеннях, пер крил та коротке пір'я з заокругленими кінцями з боку голів [17].

За володіння Центральною Україною Річчю Посполитою запрошені ренесансні митці прикрасили скульптурами й малюнками двокрилих путті князівські поховальні споруди у головних соборах Києва наприкінці XVI ст. та на початку XVII ст. Реалістичні горельєфи голів путті з розгорнутими крилами оздоблювали капітелі колон розкішного мармурового надгробка над саркофагом князя Костянтина Острозького, гетьмана Великого князівства Литовського, встановленого в Успенському соборі

Києво-Печерської лаври 1579 р. Скульптор Себастьян Чесек зі Львова створив надгробок у дусі пізнього італійського Відродження. Цей визначний твір мистецтва загинув разом з собором, який підірвали радянські власті у 1941 р. Однак 2016 р. литовські та українські реставратори і скульптори виготовили макет надгробка князя у первинному вигляді [18].

У східній частині північної зовнішньої галереї Софійського собору Києва, на ліпному пофарбованому порталі понад входом до усипальниці княжої доби збереглися малюнки стилізованих голів трьох путті з розведеними крилами. Цю усипальницю перебудували й розписали в процесі реконструкції собору київським митрополитом Петром Могилою у 1633–1647 рр. із застосуванням архітек-

Рис. 8. Фрагмент картини Нікколо ді Лібераторе «Мадонна-Заступниця» 1468 р. Галерея Колонна у Римі. Фото В. Мезенцева

турних форм та декору Відродження [19]. Для відновлення занепалих церков Києва княжого періоду він запросив з Кракова італійських і польських архітекторів та декораторів на чолі з відомим італійським зодчим і художником Октавіано Манчіні [20]. На тому порталі Могилиного часу усі три малюнки путті мають вищеописані дизайни стилізованих крил з довгими перами та верхнім рядом короткого пір'я з заокругленими кінцями з боку голів [21].

Найбільше репрезентації голів янголів з двома крилами обабіч містяться на гравюрах стародруків, виданих у Києві та Чернігові від середини XVII до початку XVIII ст., особливо за регіменту І. Мазепи [22]. Їхні образи увінчують чотири композиції родового герба гетьмана «Курч» на мідьоритах 1691, 1696, 1697 і 1708 рр. [23]. Там обличчя й кучері янголів виконані досить реалістично, а крила стилізовані у бароковому стилі. Великий німб православної іконографічної традиції описує тільки стилізовану голову янгола на гравюрі Євангелія арабською мовою, виданого коштом І. Мазепи у м. Алеппо в Сирії 1708 р.

На багатьох гравюрах видань Києва і Чернігова XVII – початку XVIII ст. поширена трактовка стилізованих крил янголів з довгими гострими на кінцях та короткими рядами пер біля їхніх голів схожа до рельєфів двошарових пер крил на кахлях типів 72, 72-А і 72-Б палацу Гончарівки [24]. Такі зображення крил янголів без німбів бачимо ще на гравюрних композиціях і орнаментальних заставках сторінок Великого Требника, підготовленого П. Могилою й надрукованого у Києво-Печерській лаврі 1646 р. [25].

Рельєфи двокрилих путті зустрічаємо також на виробках металопластики козацької доби. До прикладу, їхні рельєфи є на кутах срібної позолоченої оправы Євангелія 1701 р. та на коштовній шаті Дігтярівської ікони Божої Матері рубежу XVII–XVIII ст., фундованих І. Мазепою. Більший рельєф янгола, що нагорі ризи, показано з напівкруглим німбом за його головою. Комбінація пер на крилах там близька до такої на гончарівських кахлях.

У заповіднику «Гетьманська столиця» в Батурині зберігається раритетна ікона Богородиці з Христом-Немовлям. Вона, вірогідно, датується Мазепиним часом і могла належати цьому гетьману. На її кутах досить реалістично вирізьблені та розмальовані горельєфи чотирьох голів янголят без німбів зі стилізованими розставленими крилами у бароковому стилі з народним колоритом.

Численні датовані українські гравюри, срібні оправы Євангелія та шата ікони і описані кахлі з репрезентаціями голів янголів з двома крилами від обличкування груб осідку І. Мазепи на Гончарівці та осель мешканців фортеці й околиць Батурина свідчать про популярність цього сюжету в світському і релігійному мистецтві козацької держави за його правління. Правдоподібно, гетьман любив і сам замовляв передати їхні образи на своїй геральдичній емблемі в ілюстраціях видань Києва, Чернігова та Алеппо, на фундованих ним творах торевтики і пічних кахлях головної столичної ставки (рис. 1–5). Він міг широко використовувати мотив путті ренесансної традиції як данину розповсюдженій тоді на Заході та у Києві мистецькій моді й прояв його європейської культурної орієнтації [26].

Однак на відомих зображеннях янголів на київських кахлях, тарелях, розписах Софійського собору, численних гравюрах, іконах та їхніх шатах козацької держави не знаходимо явних підвищень на завершенні зачісок понад лобом, які описані на пічних кахлях типів 72 і 72-А гетьманського обійстя на Гончарівці (рис. 1, 4). На цих творах мистецтва Мазепиною і ранішого періоду також відсутні будь-які декорації голів чи крил янголів у вигляді стрічок та шалей, котрі фігурують на унікальній кахлі типу 60, знайденій на фортеці Батурина і віднесеній до імпорту з Заходу (рис. 6, 7).

Лише стилізовані стрічка й довгі тканини з поздовжніми складками символічно огортають крила горельєфів тинькових янголів без німбів, які збереглися на фасадах першого ярусу дзвіниці Софійського собору в Києві та Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря під м. Лубнами Полтавської обл. Проте це пізньобарокове ліплення запровадили там у 1740–1750-х рр. [27]. Тому воно не слугувало взірцем київським і батуринським майстрам кахлів до зруйнування гетьманської столиці 1708 р.

Рис. 9. Керамічна полив'яна поясна пічна кахля із зображенням путті XVII – початку XVIII ст. Національний музей Кракова. Посилання 39. Знімки з Польщі та Італії В. Мезенцева

За І. Мазепи ці кахлярі могли наслідувати вищезгадані мармурові горельєфи і малюнки путті в інтер'єрах Успенського й Софійського соборів Києва, а також їхні репрезентації з довгими та короткими заокругленими перами крил на українських і європейських гравюрах, ілюстраціях стародруків, іконах, світському живописі, художніх металі та кераміці. Можна гадати, що вони були обізнані з пічними кахлями, їхніми матрицями чи горельєфами путті в уборі споруд Польщі й тим більш Правобережної України під управлінням Речі Посполитої (наприклад, рис. 9–15). Це припущення ґрунтується на наступних широким порівнянням дизайнів і декору янголів на кахлях Мазепиною столиці з західними аналогами.

Л. Виногородська справедливо твердить, що їхні зображення на кахлях ранньомодерної України запозичили з прототипів Заходу в XVI ст. [28]. Дослідниця архітектурної кераміки Києво-Печерської лаври вважає, що знайдені там пічні кахлі з путті XVI–XVII ст. перейняли цей мотив з польського мистецтва [29]. Л. Мироненко з підставою відзначила стилістичну близькість батуринських кахлів з янголами як до київських зразків межі XVII–XVIII ст., так і до європейських [30]. Розвиваючи озвучені погляди, розглянемо приклади інтерпретації образів путті на пічних кахлях і творах скульптури Західної України, Польщі та Італії Нового часу (рис. 9–21).

Мотив янголів-путті без тіла, лише з головою і двома розпростертими крилами, не був прийнятий у православної іконографії Візантії та Київської Русі. Він виник у сакральному мистецтві раннього Відродження Італії, первинно у м. Флоренції XV ст. (наприклад, рис. 16) [31]. З Італії путті як релігійний символ і все частіше як суто орнаментальний елемент разом зі стилістикою Ренесансу, маньєризму, бароко та рококо розповсюдились у куль-

товій і світській скульптурі та малюванні цілого християнського світу в XVI–XVIII ст. Тоді цей сюжет поширився переважно через Польщу в Україну. Він набув популярності у скульптурному й малярському декорі костелів, православних церков, кляшторів, замків, палаців, надгробків і саркофагів, а також в іконописі, світському живописі, книжковій графіці, металопластиці та майоліковому столовому посуді західноукраїнських земель і козацької держави.

У XVI–XVII ст. запрошені італійські зодчі, скульптори і маляри розбудували й прикрасили замок польських королів на Вавелі, сакральні, житлові та поховальні споруди Кракова за «італійським кшталтом». Вони оздобили їх численними різьбленими кам'яними, ліпними й позолоченими горельєфами та розписами голів путті з двома розставленими крилами здебільше у реалістичній манері пізнього Відродження і маньєризму (наприклад, рис. 12–15) [32]. Тоді ж італійські маестро та їхні польські й українські помічники і учні брали участь у спорудженні, укріпленні та оформленні мурованих храмів, монастирів, замків, палаців, кам'яниць і надгробків знаті у Львові, Дрогобичі, Жовкві, Збаражі, Острозі, Києві та інших містах України за польської влади [33].

Стилістика італійських Ренесансу, маньєризму і бароко виразно відбилась на рельєфах і розписах емалю путті на ранньомодерних пічних кахлях Польщі та Галичини. До прикладу, на Львівщині й Тернопільщині знайшли значну кількість пояскових, карнизних та коронкових пічних кахлів з рельєфами стилізованих і реалістичних голів янголів з двома крилами XVI – початку XVIII ст. За оцінкою дослідників, їхня іконографія та композиція подібні до таких на кахлях Середньої Наддніпряни, Польщі й Білорусі того часу [34]. Але ці кахлі

Рис. 10. Керамічна глазурована карнизна пічна кахля з рельєфом путто середини XVII – початку XVIII ст. Фонди Національного музею Кракова.

Рис. 11. Половина полив'яної коронкової пічної кахлі з рельєфом путто, облямованого стрічкою, другої половини XVII – початку XVIII ст. Музей історії м. Любліна в Польщі

Галичини у складі Польського королівства є теракотові чи вкриті найбільш поширеною зеленою поливою. За їхніми опублікованими фото, дизайни і техніка стилізованих зразків виглядають скромнішими, ніж найдорожчі поліхромні глазуровані кахлі типу 72-А з облицювання груб головної резиденції І. Мазепа.

У каталозі кахлів з колекції Музею історії міста Кракова надруковано знімки двох великих уламків керамічних карнизних (гзимсових) кахлів кінця XVI ст. з печей «Кам'яниці гетьманської» тодішньої столиці польсько-литовської держави. На обох є однотипні, відносно реалістичні, напівоб'ємні видовжені голівки путті без німбів, зі стилізованими короткими крилами мілкого рельєфу. На більшому фрагменті обличчя й крила забарвлені білою поливою, очі та короткі кучері жовтою, тло темно-синьою, а верхні та нижні рельєфні рамки зеленою. Там довгі пера перекриті одним-двома шарами короткого пір'я з гострими кінцями з боків та здолу від їхніх голів [35]. Комбінацію довгих і коротких пер спостерігаємо на крилах путті у багатьох ранньомодерних кахлях з музеїв старожитностей Кракова (наприклад, рис. 10).

Ці два екземпляри, вочевидь, представляють найвищий розквіт кахлярства того міста протягом XVI ст. [36]. За набором і розподілом кольорів емалі вони схожі до пічних кахлів з янголами типу 72-А з палацу Гончарівки. Співпадає жовтий колір їхнього волосся. На усіх розглянутих

Рис. 12. Кам'яні горельєфи ренесансних путті на арках входів до собору свв. Станіслава і Вацлава королівського замку на Вавелі у Кракові

ранньомодерних польських поліхромних пічних кахлях з рельєфами путті їхні обличчя та крила вкриті білою глазур'ю, а фон – кобальтовою, і відсутні німби, як на гончарівських зразках (порівняй рис. 1–3, 9, 10).

У каталозі кахлів Музею історії Кракова опубліковано світліну великої частини керамічної карнизної кахлі з янголом першої половини XVII ст., виявленої на міській дільниці Казімеж [37]. Реалістична манера високого рельєфу його округлого обличчя і довгих жовтих кучерів продовжує ренесансну традицію. Крила по боках дуже стилізовані й зменшені та разом з обличчям так само вкриті білою поливою, а очі й тло – синьою. Листовидні короткі пера нагорі там накладені на довгі, звужені на кінцях.

Уламок хронологічно й стилістично близької керамічної пічної кахлі знайшли у процесі розкопок решток ранньомодерного шляхетського маєтку в с. Дзвоніно Вагровецького повіту Великопольського воєводства у 2015 р. Там повністю збереглась голова, позбавлена німба, та частки обох малих стилізованих крил путто невисокого рельєфу, забарвлені разом з його зачіскою білою емаллю. Фон традиційно темно-синьої глазури. Ця кахля має аналогії в археологічних матеріалах Великопольщі першої половини XVII ст. [38].

На тому фрагменті у стилі маньєризму чи раннього бароко дбайливо передані дрібні рельєфні деталі видовженого обличчя з коротким волоссям. Опуклі масивні щоки

Рис. 13. Кам'яні горельєфи янголів на передньому фасаді костелу свв. Петра і Павла 1619 р. в Кракові

й виділене витягнуте підборіддя путто там схожі до таких на обличчях янголів на барокових пічних кахлях типів 72 і 72-А Мазепиної головної ставки.

Для порівняння зображень янголів на кахлях Батурина автор спирається також на власні обстеження й фото аналогічних експонатів з багатих збірок кахлів музеїв старожитностей Кракова і м. Любліна в Малопольщі у 2014 р. та 2015 р. (рис. 9–11).

В експозиції Національного музею у Кракові виставлена майже ціла реставрована видовжена поясна керамічна полив'яна пічна кахля XVII – початку XVIII ст. з образом путто без німба на кобальтовому тлі (рис. 9) [39].

Його голова напівоб'ємна з досить реалістичним і деталізованим хлопчачим обличчям з опуклими щоками. Воно вкрите білою глазур'ю, а коротке кучеряве волосся, очі, брови та рот – темно-брунатою.

Широко розтягнуті два мілко-рельєфні крила білої емалі з дрібними синіми плямами й смугами, які умовно передають пера з гострими кінцями. Короткого пір'я в основі крил там не показано. Але розмір і форма крил там ближчі до таких на кахлях з янголами типів 72 і 72-А з Гончарівки. Подібно до останніх, по краях та зверху розглядувана польська кахля орнаментована стилізованими довгими вигнутими стеблами і квітами з біли-

Рис. 14. Позолочений горельєф ренесансного путто в інтер'єрі костелу свв. Петра і Павла у Кракові

ми й жовтими пелюстками та завитками у бароковому дусі (порівняй рис. 1–5, 9).

Більш відрізняються від цих зразків Батурина численні карнизні, переважно двоколірні, кахлі, що зберігаються у фондах Національного музею Кракова. Там високі рельєфи голів без німбів і крила путті більш стилізовані, узагальнені та спрощені, часто грубувато розмальовані білою поливою на темно-синьому фоні у наївній манері (наприклад, рис. 10). На деяких кахлях обличчя й довге волосся передані майже гладкими, без деталізації, тільки з очима, позначеними синіми плямками. Лише щоки звичайно опуклі й виступають.

Однак звертають увагу горбковидні виступи на завершенні зачісок путті на багатьох синьо-білих карнизних польських кахлях. Нагадаємо, що схожі напівкулі у центрі поверх довгого волосся над чолом янголів є на усіх кахлях типів 72 і 72-А з Гончарівки. Як і там, на деяких різновидах карнизних польських кахлів витягнуті білі крила путті мають поверх довгих пер ряд коротких із заокругленими кінцями (порівняй рис. 1–5, 10).

На наш погляд, ці синьо-білі карнизні кахлі зі спрощеними рельєфами янголів із сховищ Національного музею Кракова датуються другою половиною XVII – початком XVIII ст., коли кахлярство Польщі переживало занепад [40]. Тоді на колористику глазурі барокових кахлів почали впливати модні у тогочасній Європі керамічні та фаянсові облицювальні плитки й столовий посуд Голландії, які частіше розписані дорогою кобальтовою і білою емаллю. У середині та другій половині XVIII ст. в Речі Посполитій та Україні пічні кахлі, розмальовані орнаментами й сюжетами у стилістиці пізнього бароко і рококо, робили вже гладкими, без рельєфу [41].

Можна припустити, що київські та батуринаські декоратори кахлів з рельєфами янголів Мазепиної доби запозичили фасони їхніх довгих зачісок, увінчаних у центрі напівкруглими підвищеннями, та форми стилізованих двошарових крил з верхніми, короткими заокругленими,

і нижніми, довгими, перами з зображень путті на барокових кахлях Польщі (рис. 10, 11). Однак ближчими аналогіями кахлям з цим мотивом гурб палацу Гончарівки вбачаємо поліхромні полив'яні вироби з більш реалістичними, майстерними й детальними рельєфами голів путті зі схожим набором та розподілом кольорів за стилями пізнього Відродження, маньєризму і раннього бароко кінця XVI – першої половини XVII ст. головно з колекцій музеїв Кракова, які описані вище.

Л. Мироненко також гадає, що І. Мазепа у декорі печей своєї гончарівської резиденції надихався, скоріше, ренесансними зразками [42]. Подібно дослідники пічних кахлів з фігурами кінних озброєних козаків Центральної України XVII–XVIII ст. вважають найбільш близькими до них за типологією та іконографією кахлі з репрезентативними вершників-лицарів Центральної Європи, насамперед Польщі, Богемії та Литви, готичного стилю XV–XVI ст. [43]. У Музеї історії міста Любліна експонується половина кахлі-коронки, вкрита зеленою глазур'ю, від завершення груби. Вона мала форму фігурного барокового фронтона будинку з фланкуючими волютами (рис. 11).

Там збереглися високий рельєф голови путто без німба з малим стилізованим фігурним лівим крилом. Ліва частина кахлі з його правим крилом втрачена. Рельєф витягнутого обличчя виконано у манері народного примітивізму. Його підборіддя помітно виділено, а округлі щоки виступають більше реальних пропорцій. Подібні риси обличчя спостерігаємо на багатьох описаних вище рельєфах янголів у дусі маньєризму й бароко на кахлях Польщі та Гончарівки.

На розглядуваній коронковій кахлі довге хвилясте волосся зібрано нагорі округлим підвищенням, як копицею. Паралелі такій деталі на зачісках путті на барокових кахлях з фондів Національного музею Кракова та з гончарівської вілли згадувалися вище (порівняй рис. 1, 4, 10, 11).

Зауважимо, що на цій кахлі Любліна під головою путто півкільцем звисає вузька рельєфна стрічка, подібно як

Рис. 15. Фрагмент кам'яного порталу з горельєфом янгола зі стрічкою на крилах початку XVII ст. над входом до кам'яниці на вул. Сенатській, 7 Кракова. Посилання 45

зображено на теракотовій кахлі з янголом типу 60, виявленій на фортеці Батурина (порівняй рис. 6, 7, 11). На люблінській кахлі вцілів кінець стрічки, навскісно спущений від вузької основи лівого крила біля голови.

За бароковою стилістикою датуємо її серединою XVII – початком XVIII ст. Тож, за часом і відзначеними деталями композиції вона близька до рельєфів янголів на пічних кахлях палацу Гончарівки та особливо до типу 60 з вищеозначеними західними рисами дизайну й декору. Більш розлогі порівняння репрезентацій путті на ранньомодерних кахлях Польщі, Мазепиної столиці та на пізньобарокових керамічних майолікових фасадних вставках церков Києва та м. Переяслава Київської обл. див. у нашому буклеті 2023 р. [44].

Аналогічні рішення й прийоми орнаменталізації голів, зачісок та крил путті знаходимо у ранньомодерному скульптурному оздобленні костелів і елітних надгробків Польщі, Західної України та Італії (наприклад, рис. 12–21).

Так, понад арочними входами та порталами дверей кафедрального собору свв. Станіслава і Вацлава 1142 р. резиденції польських королів на Вавелі є тесані з каменю горельєфи голів повнощоких янголів без німбів (рис. 12). На довші пера стилізованих розпростертих крил в їхній основі накладено один-два ряди коротших пер з заокругленими кінцями чи листоподібної форми. На шії символічно

покладені стилізовані довгі тканини чи шалі з позовжніми складками. Вони декоративно спускаються з основи крил, описують їх дугами здолу, зав'язані бантами на круглих опорах і звисають з них кінцями по боках композиції. Путті там мають довгі кучері, які над лобом піднесені помітною округлою копицею, а на деяких скульптурах неприродно здіймаються вгору гостроверхим чубом.

Подібні зображення та оформлення кам'яних горельєфів голів, зачісок і розставлених крил янголів без німбів та їхнє драпірування складчастими шаллями завершують портал головного входу й ніші зі статуями чільного фасаду базилики свв. апостолів Петра і Павла 1619 р. у Старому Місті Кракова (рис. 13). Позолочені тинькові чи дерев'яні горельєфи путті з відзначеними атрибутами збереглися також в інтер'єрі того храму (рис. 14). Ці високохудожні скульптури головних соборів тогочасної польської столиці створили запрошені італійські маестро у реалістичному стилі пізнього Відродження в XVI – на початку XVII ст. На фасадах готичного Маріяцького собору того міста, понад нішами зі статуями, також розміщені різьблені кам'яні горельєфи голів ренесансних янголів з характерними круто піднятими над чолом чубами і стилізованими крилами з довгими та накладеними на них коротшими перами із заокругленими кінцями в їхній основі.

У Старому Місті Кракова, в кам'яниці XIV ст. по вул. Се-

Рис. 16. Реалістичний мармуровий горельєф ренесансного путті з інтер'єру базилики Санта-Кроче у м. Флоренції

натській, 7 (тепер приміщення «Кафе піанола»), понад входом є кам'яна перемичка порталу («надпроз» польською мовою), датована початком XVII ст. Ця перевикористана деталь походить з міського костелу Усіх Святих XIII ст., розібраного 1838 р. Її вмонтували над входом до кам'яниці під час її реконструкції 1967 р. [45].

На обох кінцях кам'яної перемички порталу вирізьблено стилізовані горельєфи путті у стилі маньєризму (рис. 15). Там рельєфна тонка стрічка петлею звисає під їхніми напівоб'ємними головами без німбів. Довгі кучері увінчані в центрі напівкулястим підвищенням, схожим на такі виступи над зачісками янголів на описаних вище барокових пічних кахлях з музеїв Кракова, Любліна і Батурина (порівняй рис. 1, 4, 10, 11, 15).

Форми та великі пропорції крил обох путті на порталі, що горизонтально витягнуті над входом, нагадують крила янголів на кахлях типів 72 і 72-А з обличкуванням груб палацу Гончарівки. Як і там, на кам'яних рельєфах в основі крил короткі пера верхнього шару заокруглені на кінцях, а нижні, довші, пера мають гострі завершення.

Горельєфи голів путті з розведеними крилами, які знизу облямовані дугою вирізьбленої товстої гірлянди, прикрашають кам'яні надгробки знатної родини Монтелупічів початку XVII ст. у Маріяцькому соборі та капітелі пілястр в екстер'єрі барокового костелу св. Анни 1689 р. у Кракові. Різьблені розмальовані й позолочені реалістичні рельєфи голів янголів з розгорнутими крилами, котрі аналогічно здолу охоплені півкільцем у вигляді шалі з позовжніми складками, милуються на п'єдесталах колон іконостаса 1618 р. костелу св. Марка цього міста [46].

Кам'яні надгробки польського коронного гетьмана і

воєводи київського Станіслава Жолкевського та членів його родини (1623–1636 рр.) у костелі св. Лаврентія в м. Жовкві на Львівщині між їхніми статуями декорують шість горельєфів реалістичних голів путті з розставленими крилами. На шиях тих янголів петлями звисають рельєфні стрічки, можливо, як оздоба чи ордени. Їхні довгі зачіски з піднесеними кучерями над лобом нагадують півкулясті виступи на волоссях янголів на кахлях типів 72 і 72-А з Гончарівки [47].

В експозиції палацу-музею Кирила Розумовського 1799 р. в Батурині представлені три дерев'яні різьблені розмальовані скульптури голів янголів пізньобарокового стилю другої половини XVIII ст. Вони походять з вбрання інтер'єрів храмів Західної України. На розпростертих крилах одного з них коротші пера верхнього ряду накладені на довші з гострими кінцями. Довге волосся іншого стилізованого путті над чолом увінчано характерним округлим підвищенням [48]. Вище відзначались аналогії таким деталям на завершених зачісок та трактуванню пір'я крил янголів на пічних кахлях і кам'яних горельєфах Гончарівки, Кракова, Любліна й Жовкві XVII–XVIII ст. (рис. 1–5, 10–15).

Проведені порівняння дозволяють гадати, що скульптурні дизайни і декор голів, волосся та крил путті, включно з стилізованими драпіруваннями, впливали на рельєфи цього сюжету на керамічних кахлях Польщі та України. На нашу думку, композиції путті з піднятими кучерями над лобом, комбінаціями шарів довгих і коротких пер крил та їхнє обрамлення дугами стрічок, складчастих шалей чи гірлянд перенесли до скульптури тих країн запрошені митці з Італії в XVI–XVII ст. Далі покажемо приклади

Рис. 17. Керамічний полив'яний горельєф погруддя янгола XV ст. у вестибюлі будинку прокуратури (палаццо Преторіо) м. Пістої в Тоскані

італійських скульптурних прототипів мотиву, що аналізується, на основі натурних спостережень та знімків автора у 2014 р. і 2018 р. (рис. 16–21).

На ренесансній капітелі, яка підтримує кафедру XV ст. на фасаді собору св. Стефана м. Прато регіону Тоскани, вирізьблено горельєф голови путто з розставленими крилами. Тонка гірлянда вигинається дугою під його головою, а її кінці плавно провисають під крилами [49].

Реалістичний, досконало витесаний і шліфований мармуровий горельєф ренесансного путто прикрашає інтер'єр базиліки Санта-Кроче 1294 р. у Флоренції (рис. 16). Видовжене миловидне класичне обличчя янголятка з пухкими дитячими щоками облямовано довгим волоссям, що в'ється. Над великим чолом кучері з чубчиком піднесені округлою купою. На розведених крилах вирізьблено довгі пера з заокругленими кінцями. З боків та знизу від голови показано два ряди коротших і малих округлих пер. Такі повнощокі обличчя, зачіска й крила флорентійського путто виглядають як високохудожній реалістичний ренесансний скульптурний прототип стилізованих спрощених, значно менших й пластичніших рельєфів янголів на описаних вище керамічних пічних кахлях Гончарівки та з музеїв Кракова і Любліна (порівняй рис. 1–5, 9–11, 16, 20). Усі розглянуті автором ранньомодерні горельєфи путті Італії, як і

їхні зображення на архітектурі та кахлях Польщі й Гончарівки, позбавлені німбів.

У вестибюлі будинку прокуратури (палаццо Преторіо) 1367 р. м. Пістої в Тоскані у XV ст. стіни оздобили керамічними рельєфними гербами у вінках, розписаними різнобарвною поливою [50]. Їхні композиції здоли доповнюють горельєфи погрудних фігур янголят, вкритих білою глазур'ю, у реалістичній манері раннього Відродження (рис. 17). Вони схожі на твори знаменитої флорентійської школи керамічної майолікової скульптури делла Роббіа XV – початку XVI ст. чи на їхні репліки [51]. Короткі зачіски деяких янголів подібно посередині голови над високим лобом здіймаються помітним горбком. Рельєфи їхніх крил традиційно завершені довгими перами з накладеними на них короткими нагорі в основі.

Найбільше ранньомодерних кам'яних, ліпних, дерев'яних пофарбованих і позолочених горельєфів голів путті з розгорнутими крилами стилізованої та здебільше реалістичної манери знаходимо в декорі, переважно інтер'єрів, костелів, палаццо, Папської резиденції у Ватикані та в музейних експозиціях Риму (наприклад, рис. 18–21). Їхні голови високого рельєфу чи напівоб'ємні типово мають по-дитячому повні щоки, іноді гіпертрофовано збільшені. На стилізованих репрезентаціях облич зустрічаємо виділені підборіддя, що відзначено на

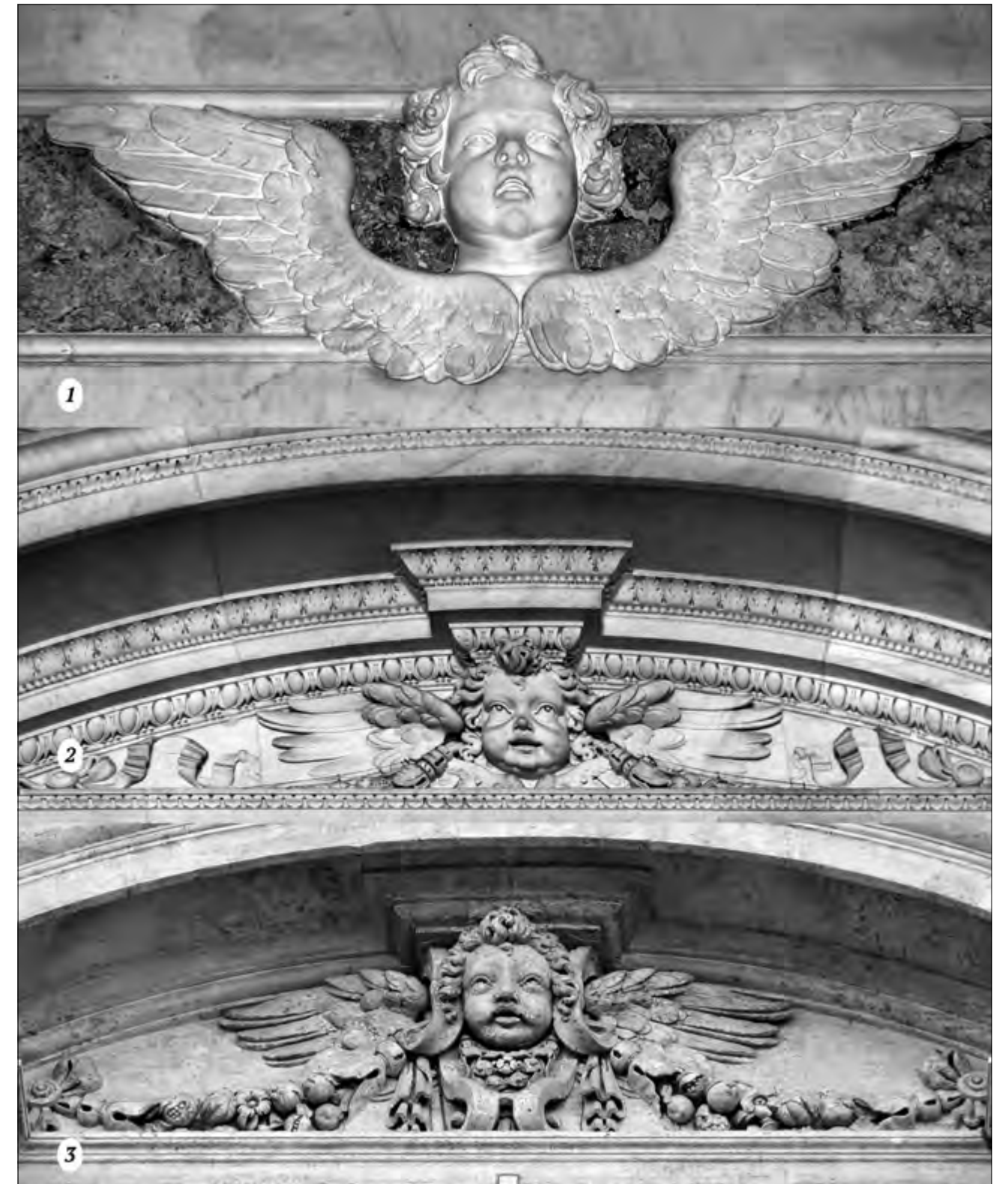

Рис. 18. Кам'яні горельєфи путті в інтер'єрі собору св. Петра 1626 р. у Ватикані

деяких маньєристичних і барокових зображеннях янголів на пічних кахлях палацу Гончарівки та Польщі XVII ст. Як і там, довгі кучері римських путті нерідко зібрані по-

серед голови копицею чи стирчать вгору чубом над чолом, подекуди ненатурально (рис. 18, 19, 20:1, 21:1,2).

Майже усі їхні крила мають довгі пера, звужені чи

Рис. 19. Ліпний позолочений горельєф ренесансного янгола в галереї Папської резиденції у Ватикані

гострі на завершеннях, та накладені на них коротші з заокругленими кінцями або лавроподібної форми в основі крил біля голів янголів. Іноді ближче до голів є також ряд найменших округлих пер, котрі близькі до короткого пір'я стилізованих двошарових крил янголів на кахлях типів 72 і 72-А з Гончарівки.

Поширеними є оздоби горельєфів римських путті у вигляді товстих довгих гірлянд з листя, квітів й плодів або вузьких тканин чи шалей з поздовжніми складками. Вони часто огортають їхні шиї зверху, похило звисають з основи крил, розлого вигинаються під ними, закріплені бантами на круглих опорах і з них спускаються складчастими кінцями по боках композиції. Вище описані подібні облямування кам'яних голів і крил янголів XVI–XVII ст. стилізованими вузькими шаллями з поздовжніми складками італійського кшталту в уборі костелів Кракова (порівняй рис. 12–15, 18:2,3, 20, 21).

Ранньомодерні горельєфи путті в декорі архітектури Риму нерідко також оформлені стилізованими рельєфними тонкими складчастими стрічками. На деяких зразках вони тягнуться з-під низу й середини крил, хвилясто в'ються зверху й здолу від них, гірлянд чи шалей, умовно зав'язані пишними бантами на круглих чи інших опорах та інколи звисають за ними похилими кінцями. Порівняємо цей римський орнаментальний мотив з рельєфною тонкою стрічкою з поздовжніми складками, яка, за нашою реконструкцією, описує дугами голову й крила янгола, перекинута через опору і похило спадає кінцем по боках композиції на кахлі типу 60, знайденій на фортеці Батурина. Як вказано вище, аналогічно дуги стилізованих рельєфних тонких стрічок обрамовують низу голови путті та на бароковій кахлі з Музею історії Любліна та на маньєристичних горельєфах порталу кам'яниці у Кракові (порівняй рис. 6, 7, 11, 15, 18:2, 20:1, 21).

В інтер'єрах грандіозних папських базилік св. Петра

1626 р. у Ватикані та Санта-Марія-Маджоре в Римі стіни прикрашені виточеними з каменю горельєфами ренесансних путті без німбів. Від основи їхніх крил звисає різьблена товста гірлянда з квітами. Вона півкільцем описує їхні голови здолу, подібно до дуг стрічок під головами янголів на тих кахлях з музеїв Батурина і Любліна та на горельєфах порталу в Кракові (порівняй рис. 6, 7, 11, 15, 18:3, 20:2).

На стилізованому горельєфі путто у соборі св. Петра також передані гірлянди під крилами та спущені обабіч голови кінці складчастих тканин. Його повні щокі окреслені, а довгі кучері піднесені вгору пасмами над лобом (рис. 18:3). На рафінованому артистичному реалістичному мармуровому горельєфі ренесансного путто в базиліці Санта-Марія-Маджоре налиті дитячі щокі також виступають. Його розставлені крила натуралістично вирізьблені з типовим поєднанням довгих пер, звужених на завершеннях, з накладеними в основі біля голови коротших з заокругленими кінцями та найменшого округлого пір'я (рис. 20:2).

На стелі кафедрального собору Сан-Джованні ін Латерано у Римі розміщено масивний позолочений стилізований рельєф голови путто без німба з розведеними великими крилами у бароковому стилі (рис. 21:3). Його повні щокі й підборіддя виділені. На крилах ряд коротких округлих і листовидних пер так само накладено на нижні довгі пера. Позолочені рельєфи у вигляді витягнутих тканин з поздовжніми складками обвивають вузькі основи крил, плавно вигинаються під ними і закріплені з боків композиції зі спущеними короткими кінцями. Обабіч голови з крил також умовно звисають довгі кінці складчастих тканин, але вони не з'єднуються дугою під нею [52]. Загалом ці облямувки крил римського путто подібні до реконструйованих дуг стилізованої стрічки чи шалі з поздовжніми складками на бароковій кахлі

Рис. 20. Реалістичні мармурові горельєфи ренесансних путті в інтер'єрі базилики Санта-Марія-Маджоре у Римі

типу 60 з фортеці Батурина (порівняй рис. 6, 7, 11, 18:3, 21:3). Тож, відзначені риси дизайнів і декору голів, за-

стрічками чи шаллями на описаних вище пічних кахлях України і Польщі XVI–XVIII ст. знаходять широкі паралелі на ранньомодерних горельєфах путті Італії.

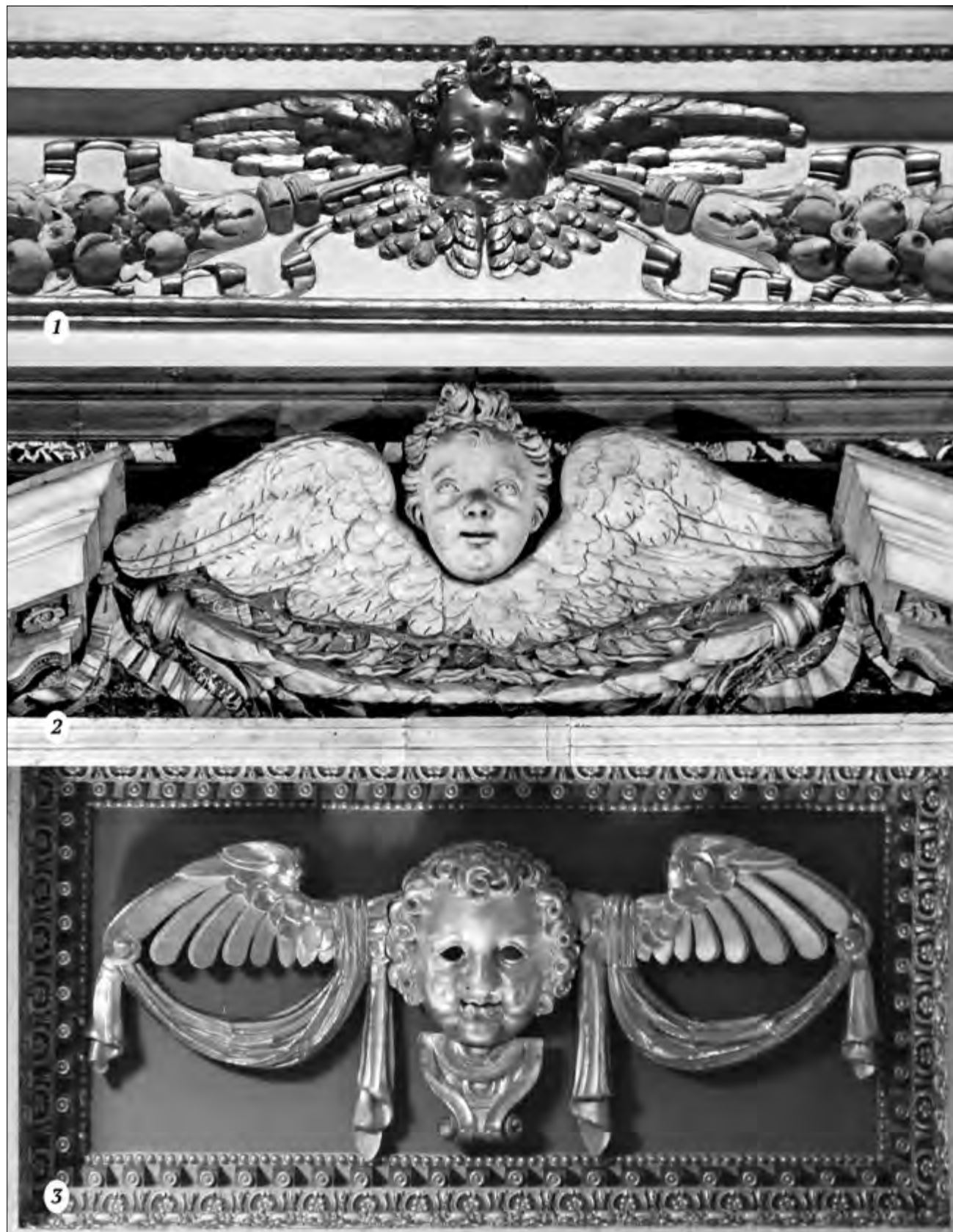

Рис. 21. Позолочені та мармуровий горельєфи янголів у декорі стін і стелі собору Сан-Джованні ін Латерано в Римі

Проведені у статті розгляд пічних кахлів з янголами-путті Мазепиної доби, знайдених у Батурині, та порівняння з зображеннями цього мотиву на таких ранньомодерних виробках та інших творах мистецтва України, Польщі та Італії дозволяють зробити наступні висновки і припущення.

Автор статті підтримує й розвиває думки дослідниць кахлів України і Батурина Нового часу Л. Виноградської та Л. Мироненко про близькість репрезентацій янголів на кахлях Мазепиної столиці до європейських зразків та про перенесення того сюжету в українське мистецтво з Заходу в XVI ст. [53]. Наш порівняльний аналіз показує подібність рельєфів голів янголів з розпростертими крилами на кахлях типів 72 і 72-А, які облицьовували груби палацу І. Мазепи на Гончарівці, та на польських пічних кахлях кінця XVI – початку XVIII ст. Вони також схожі за набором і розподілом кольорів поливи, особливо типовим покриттям голів та крил білою емаллю на темно-синьому фоні. Їхні обличчя звичайно мають повні щоки та іноді понад міру видовжене підборіддя. Німби над головами янголів на пічних кахлях головної столичної резиденції І. Мазепи, як і на обстежених ранньомодерних зразках Польщі, відсутні (порівняй рис. 1–5, 9, 10).

Рішення крил янголів з довгими та накладеними на них в основі короткими перами на кахлях гетьманського осідку на Гончарівці мають широкі аналогії серед зображень путті на кахлях, керамічних майолікових тарелях, фасадних вставках церков, численних скульптурних рельєфах й розписах сакральних і поховальних споруд, гравюрах та срібних штахет ікон України, Польщі та Італії Нового часу (наприклад, рис. 1–5, 10, 12–21). Вірогідно, запрошені італійські скульптори й маляри запровадили мотив путті ренесансного походження, включно з відзначеними рисами їхніх повнощоких облич, пишних зачісок і двошарових крил, до скульптури й малювання Польщі та підвладної їй Західної й Центральної України в XVI – першій половині XVII ст. У гетьманський період київські та батуринські майстри кахлів могли взорувати на реалістичні й стилізовані горельєфи і малюнки путті у дусі пізнього Відродження в інтер'єрах Успенського собору Києво-Печерської лаври й Софійського собору, а також на їхні образи з такими поширеними трактовками крил на численних барокових українських і європейських гравюрах, ілюстраціях стародруків, іконах, світському живописі, художніх металі та кераміці.

Важливо, що нагорі довгої стилізованої зачіски, над лобом янгола, на глазурованих і теракотових кахлях типів 72 і 72-А з обличкування груб гончарівської вилли є примітний напівкулястий виступ (рис. 1, 4). Аналогічні центральні стилізовані округлі підвищення кучерів та реалістично передані підняті сторчма чуби путті знаходимо на деяких барокових польських полив'яних пічних кахлях другої половини XVII – початку XVIII ст. і на багатьох ранньомодерних горельєфах з цим сюжетом в уборі костелів, палаців та елітних надгробків Кракова,

Жовкви, Риму, Флоренції та Пістої (наприклад, рис. 10–21:2). Явно запрошені митці та декоратори споруд з Італії трансплантували реалістичні й стилізовані дизайни путті нерідко з таким специфічним горбкуватим завершенням довгої зачіски над чолом до скульптурного вбрання базилік Вавеля й Старого Міста Кракова та, можливо, інших міст Речі Посполитої у XVI – на початку XVII ст. (рис. 12–15).

Можна гадати, що київські й батуринські кахлярі, оформлювачі Мазепиноного палацу на Гончарівці, перейняли зображення путті з прикметним центральним підвищенням волосся копицею з барокових кахлів чи скульптури XVI–XVII ст. Польщі або Західної України у складі Корони. Нам невідомі репрезентації янголів з подібними округлими виступами нагорі зачісок на керамічних кахлях, тарелях, розписах Софійського собору, пізньобарокових фасадних майолікових аплікаціях та ліпних рельєфах культових будівель, іконах, їхніх шатах козацької держави і на численних гравюрах видань Києва й Чернігова XVII–XVIII ст. В інших поселеннях Гетьманщини кахлів з рельєфами голів та двох крил путті цього часу дотепер не знайдено чи не опубліковано.

На пічних кахлях та інших мистецьких творах з мотивами янголів козацької України Мазепиної й ранішої доби, окрім Батурина, не зустрічаємо також драпіровок їхніх крил у вигляді стрічок, шалей та гірлянд. Однак такий орнаментальний прийом бачимо на бароковій кахлі з Музею історії Любліна та на багатьох ранньомодерних кам'яних, тинькових і позолочених горельєфах з тим сюжетом в опорядженні костелів, палаців та надгробків знаті Галичини, Польщі та Італії (наприклад, рис. 11–15, 18:2,3, 20, 21). Тому виявлену на фортеці Батурина пічну кахлю типу 60 Мазепиноного часу з унікальним бароковим рельєфом путто з латинським німбом і обляміванням його крил стилізованою стрічкою чи шаллю, цей виріб чи його матрицю відносимо до імпорту з Речі Посполитої або Західної Європи і нових даних про торгівлі, мистецькі чи ремісничі контакти з ними гетьманської столиці (рис. 6, 7).

Проведене дослідження розширює наші знання про впливи ренесансної традиції та барокового декору кахлів і скульптури Заходу, особливо Польщі, на художню кераміку Батурина періоду його найвищого піднесення за І. Мазепи. Розглянуті тут кахлі печей його головної резиденції на Гончарівці дозволяють судити про культуру побуту, спосіб життя й артистичні уподобання гетьмана, козаків чи міщан міста і рецепцію ними стимулюючих мистецьких мод Києва й Заходу. Отже, вивчення зображень на кахлях з розкопок Батурина допомагає відтворити яскраву культуру столиці козацької України та її сполучення з європейською християнською цивілізацією.

Нищівне розорення Мазепиної твердині російським військом у 1708 р. урвало міжнародні зв'язки міста і на завжди припинило там виробництво кахлів з рельєфними мотивами.

ПОСИЛАННЯ

1. Висловлюю глибоку подяку директорці Канадського інституту українських студій (КІУС) проф. Наталії Ханенко-Фрізен, директору відділу цього інституту в Торонто проф. Франку Сисину та президенту Дослідного інституту «Україніка», виконавчому директору Ліги українців Канади мгр Оресту Стецеву за фінансування Батурицького археологічного проекту та всебічну допомогу. Історико-археологічні студії Батурина та публікації проекту також підтримують щорічними субсидіями Фонд кафедр українознавства у Нью-Йорку, Крайові управи Ліги українців і Ліги українців Канади, їхні торонтські відділи, Українська кредитова спілка, фундації «Будучність» та «Прометей» в Торонто. Найщедрішими приватними жертводавцями на дослідження гетьманської столиці у 2023–2024 рр. є п. Оленка Негрич, д-р Юрій Іванчишин (Торонто) і д-р Марія Грицелак (Парк-Рідж, штат Іллінойс в США).

2. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* Торонто, 2020; вказані автори. *Кахлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина*. Торонто, 2022. Дванадцять ілюстрованих буклетів цих авторів 2011–2023 рр. у форматі ПДФ розміщено на вебсайті КІУС в розділі «Baturyn Project» (<https://www.uaberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>) та на інтернет-сайті «Ім'я Івана Мазепи»: <http://www.mazepa.name/biblioteka-arheolohichnyh-zvitiv>. Див. також посилання 3, 5.

3. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янголи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині: за матеріалами розкопок*. Світлії пам'яті д-р Юрія Коваленка. Торонто, 2023. <https://www.academia.edu/118018338>; вказані автори. Янголи на кахлях з палацу Івана Мазепи в Батурині. *Гомін України*. Рік LXXVI. № 20. Торонто, 28 травня 2024 р. С. 7–10. <https://www.academia.edu/120288197>; вказані автори. Образи янголів прикрашали палац Івана Мазепи в Батурині. *Свобода*. Рік 131. Число 23. Парсіппані, Нью-Джерсі, 7 червня 2024 р. С. 10, 18, 19; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Angels Adorning Ivan Mazepa's Palace in Baturyn, *Ukrainian Echo*. Vol. 38. № 12. Toronto, June 18, 2024. P. 1–3. <http://www.mazepa.name/?p=2893&preview=true>

4. Серію статей В. Мезенцева по архітектурі та керамічному декору палацу І. Мазепи на Гончарівці в Батурині надруковано у збірниках наукових праць *Сіверщина в історії України*. Вип. 3, 4, 6–10. Київ – Глухів, 2010, 2011, 2013–2017 (<http://nz-hlukhiv.com.ua/nashi-vidannya/sivershhina-v-istoriyi-ukrayini>). Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration, in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. S. Plokhу. Cambridge, Mass., 2012. P. 433–470; цю статтю видано також в *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 31. №s. 1–4. Cambridge, Mass., 2009–2010. P. 433–470. Див. також *Вечерський В. Гетьманські столиці України*. Київ, 2008. С. 185–186.

5. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні досліді Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи*. Торонто, 2017. С. 21.

6. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. *Сіверянський літопис*. 2010. № 4–5. С. 13, 15; Мироненко Л. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. Кандидатська дисертація. Київ, 2013. С. 108–109.

7. Л. Мироненко тепер обережно оцінює цю версію і планує перевірити її в ході своїх порівняльних хімічних аналізів керамічного тіста та поливи кахлів Батурина і Києва XVII–XVIII ст. Див. також посилання 42.

8. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янголи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині*. С. 11–15. Іл. 12–18. Див. також статті у посиланні 3.

9. Ситий Ю. *Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»*. Чернігів, 2023. С. 33, 34. 10. Див. посилання 8.

11. Ковалевська О. та ін. *Гетьман: Шляхи*. Київ, 2009. Іл. 131; *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries)*: Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk. Kyiv, 2010. P. 110. Fig. 68.

12. Попельницька О. Зібрання кахель XIV–XVIII століть Національного музею історії України, *Український керамологічний журнал*. № 1–4. Опішне, 2005. С. 85. Мал. 3: 13; *Виноградська Л. Орнаментальні мотиви на українських рельєфних изразцах XVI–XVII веков. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей*. Вип. 16. Київ, 2007. С. 441. Рис. 1: 6, 7. 13. Див., наприклад, Килессо С. *Керамика в архітектурі України*. Киев, 1968. С. 9. Рис. 3; Лашук Ю. *Українські кахлі IX–XIX ст.* Ужгород, 1993. С. 37. Рис. 23; *Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*. Київ, 2006. С. 46, 192, 361; *Степовик Д. Українська гравюра бароко*. Київ, 2012. С. 107; *Ковалевська О. Гетьман: Шляхи*. Іл. 151. Див. також посилання 17.

14. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янголи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині*. С. 15–17. Іл. 20–22, 25, 27–29, 32, 33; *Виноградська Л., Ситий Ю. Батурицька кахля. Пам'ятки України: історія та культура*. 2008. № 3. С. 35.

15. Фінадоріна Д. Загальна характеристика знахідок півночі кахлі Києво-Печерської лаври. *Місто: історія, культура, суспільство*. Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2016. № 1. С. 144–146. <https://www.academia.edu/35110376>

16. Попельницька О. Зібрання кахель XIV–XVIII століть Національного музею історії України. С. 85, 92. Мал. 3: 13.

17. Попельницька О. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII–XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань НМІУ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей*. Вип. 9. Київ, 2000. С. 55. Рис. 3: 2; Балакін С., Івакін Г. Підземні скарби Київського арсеналу. *Відлуння віків*. № 1 (7). Київ, 2007. С. 30; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янголи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині*. С. 17. Іл. 28.

18. Міляева Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст. *Вісник Львівського університету*. Серія мистецтво. Вип. 3. Львів, 2003. С. 162. https://uk.wikipedia.org/wiki/Надгробок_князя_Костянтина_Острозького; <http://ostrogski.com/projects/nadgrobok>; <https://antikvar.ua/nadgrobok-kostyantyna-ostrozkoego>. Див. також посилання 21.

19. Тоцька І., Єрко О. До історії північної галереї Софії Київської. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, 1976. С. 127–129. Рис. 5; Нікітенко Н. *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*. Київ, 2003. С. 234–235, 243–245.

20. Krynicka M., Wierzbicki M. Octaviano Mancini architekt w służbie metropolity Piotra Mohyły. *Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*. T. V. Kraków, 1959. S. 22–40. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rsmnk1959/0028/image.info>; Міляева Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст. С. 163–170; Мезенцев В. Італійський ренесансний елемент в декорі церков Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 12. Глухів – Київ, 2019. С. 140–144. <http://www.mazepa.name/z-istoriyi-arhitektury-chasiv-mazeryu>

21. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янголи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині*. С. 18–19. Іл. 23, 24.

22. Див., наприклад, *Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*. С. 21, 34, 46, 158, 223, 230, 243, 279, 309, 312, 361, 364, 419, 424, 430, 490, 498, 506; *Степовик Д. Українська гравюра бароко*. С. 22, 23, 103, 107, 126, 130, 131, 159, 160, 179, 197, 211, 264, 269, 279, 324, 402, 428, 430, 451, 454. Див. також посилання 23.

23. *Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа*. С. 182, 189, 192, 196, 487.

24. Там само. С. 46, 223, 361, 364; *Степовик Д. Українська гравюра бароко*. С. 14, 22, 23, 103, 107, 153, 430. Див. також посилання 23.

25. *Степовик Д. Українська гравюра бароко*. С. 22, 23, 39.

26. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янголи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині*. С. 20–21. Іл. 29, 30.

27. Папенко М. *Архитектура Лівобережної України XVII–XVIII веков*. Москва, 1967. С. 183–185, 187; *Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України*. Київ, 2005. С. 235–236. https://uk.wikipedia.org/wiki/Дзвіниця_Софійського_собору

28. *Виноградская Л. Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI–XVII веков*. С. 440–441. Рис. 1: 6, 7.

29. Фінадоріна Д. Загальна характеристика знахідок півночі кахлі. С. 144.

30. Мироненко Л. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. С. 129–130.

31. Dempsey C. *Inventing the Renaissance Putto*. Chapel Hill – London, 2001. P. 1–61, 76, 86; Kleinbud C. At the boundaries of sight: The Italian Renaissance cloud putto, *Renaissance Theory of Vision*. Surrey – Burlington, 2010. P. 117–127. Figs. 13, 14. <https://en.wikipedia.org/wiki/Putto>

32. Див., наприклад, зображення ренесансних путті на спорудах Польщі, здебільше у Кракові: Dobrowolski T. *Sztuka Krakowa*. Kraków, 1971. Іл. 149, 152, 161–163, 166, 167, 186, 204, 209, 211, 212, 215, 218–221, 225, 226, 246, 247–249, 257, 262; Zlat M. *Sztuka polska: Renesans i manieryzm*. Warszawa, 2008. T. 3. S. 43, 45, 47, 53, 61, 80, 84, 129, 131, 136, 137, 145, 147–149, 166, 168, 180, 194, 195, 197, 200, 218, 220, 221, 224, 227, 229, 233, 236, 238, 248, 253, 269, 271, 280, 284, 285, 291, 293, 305, 309, 310, 312, 313, 317, 318, 341.

33. *Історія українського мистецтва. Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття*. Київ, 1967. С. 56, 58, 64, 75, 79, 82, 90, 97, 106, 118, 139, 143–144, 155–156. Іл. 76, 77, 87, 96, 99–100; *Декоративне різьблення Острозького осередку XIV – першої половини XVII століття, Острозька академія XVI–XVII ст.* *Енциклопедія*. Острого, 2010. С. 968, 969.

34. Івашків Г. Прадавні та християнські мотиви на кахлях зі збірки Петра Лінінського. *Український керамологічний журнал*.

№ 1–4. Опішне, 2005. С. 105–106. Мал. 25, 27, 28.

35. Moskal K. *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (Stove Tiles in the Collection of the Historical Museum of the City of Kraków)*. Kraków, 2012. S. 260–261. Іл. 138.1, 2.

36. Samek J. *Polskie rzemiosło artystyczne: czasy nowożytne*. Warszawa, 1984. S. 54–55, 410. Pl. 1; його ж. *Polskie rzemiosło artystyczne: średniowiecze*. Warszawa, 2000. S. 284–288; *Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław, 1987. S. 260–261.

37. Moskal K. *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. S. 293–294. Іл. 161.

38. Krzepkowski M. Ratownicze badania archeologiczne zaplecza dworu staropolskiego Rogalińskich herbu Łodzia w Niedźwiedzinach, *Wągrowieckie studia muzealne*. T. III. Wągrowiec, 2016. S. 155, 160. Ryc. 12: 3. <https://www.academia.edu/30698677>

39. Дуже дякуємо дирекції Національного музею у Кракові за дозвіл автору оглянути й сфотографувати численні півні кахлі Малопольщі XV–XVIII ст. в експозиції і фондах та науковій співробітництві музею д-р Божени Костюх і д-р Катаржині Москаль (Музей історії м. Кракова) за важливі консультації про ці експонати у 2014–2015 рр. (рис. 9, 10).

40. Samek J. *Polskie rzemiosło artystyczne: czasy nowożytne*. S. 295.

41. Там само. S. 170, 172, 295, 408–410; *Dąbrowska M. Kafle i piece kaflowe w Polsce*. S. 260. Pl. 153–160, 208, 209, 219–224; *Колупаєва А. Українські кахлі XIV – початку XX ст.* Львів, 2006. С. 171–176.

42. Щиро дякую Л. Мироненко за фахові консультації про кахлі з розкопок Батурина та за апробацію і обговорення нашого буклету 2023 р.

43. Куштан Д. Сюжетные изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины), *Ніжинська старовина*. Вип. 10 (13). Київ, 2010. С. 42, 44, 48. <https://www.academia.edu/29833946>

44. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янголи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині*. С. 22–29. Іл. 31–36.

45. Klerpacka J. Kościół Ww. Świętych w Krakowie, *Kronika Miasta Krakowa 1959–1960*. Kraków, 1962. S. 38–39; Fischinger A. Kraków, ul. Grodzka 47, *Kanonicza 2, Senacka 7 dokumentacja historyczna*, mps *Pracowniach Konserwacji Zabytków*. Kraków, 1975; *Krasnowolski B., Sulerzycka L. Kraków, Blok nr 38, studium urbanistyczno-historyczne, Katalog zabytków, mps Pracowniach Konserwacji Zabytków*. Kraków, 1977. Дуже дякую співробітниці Управління муніципальної охорони пам'яток Кракова п. Галині Ройковській за цінні консультації про будівельні та декоративні матеріали ранньомодерних споруд Польщі у 2014–2016 і 2023 рр. (рис. 15).

46. Див., наприклад, Dobrowolski T. *Sztuka Krakowa*. Іл. 221, 257; Zlat M. *Sztuka polska*. S. 310, 317.

47. *Історія українського мистецтва*. Т. 2. Іл. 96. https://www.pslava.info/ZhovkvaM_VichevaPl_KostSvLavrentija_TombZolkiewski,204321.htm

48. Пільтяй Н. Крилаті янголи в експозиції палацу Кирила Розумовського, *Слово «Гетьманської столиці»*. № 2 (77). Батурин, березень–квітень 2020 р. С. 5. <https://baturin-capital.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/Slovo-Hetmanskojy-stolytsi-2020-02.pdf>

49. Dempsey C. *Inventing the Renaissance Putto*. Fig. 11.

50. https://en.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Pretorio,_Pistoia

51. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1903/03/the-della-robbia-school-of-sculpture/638214/>

52. Див. про ці собори: Pavilo F.C. *Rome in Colour*. Rome, 1972. P. 46, 49–50, 56–59, 92–96.

53. Див. посилання 28–30.

Mezentsev V. I. Western features of the designs of putti on the stove tiles from Mazepa's capital

This article closely examines the rare polychrome glazed ceramic and terracotta (unglazed) stove tiles bearing the masterly representations of angels or putti from the reign of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709). They have been discovered during the excavations in the town of Baturyn, Chernihiv province, Ukraine, which was the capital of the seventeenth- and eighteenth-century Cossack state, or Hetmanate.

The Canada-Ukraine Baturyn Archaeological Project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta and the Ucraina Research Institute in Toronto, Canada. This project is administered by The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research at the CIUS Toronto Office (<https://www.uaberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). The Ukrainian Studies Fund in New York also supports the Baturyn project with annual subsidies. The most generous individual benefactors of the archaeological and historical investigations of early modern Baturyn are Ms. Olenka Negrych, Dr. George J. Iwanchyshyn (Toronto), and Dr. Maria R. Hrycelak (Park Ridge, IL, USA).

The author discusses the designs and adornments of putti on Baturyn's stove tiles in details and broad comparisons with the analogous motifs on the early modern tiles, table plates, sculptural reliefs, drawings, and other pieces of visual arts in Ukraine, Poland, and Italy. He believes that the tile makers

in Baturyn and Kyiv modelled the images of putti with some characteristic ornamental features of Italian origins from the Renaissance and Baroque stove tiles or sculptures of the Polish-Lithuanian Commonwealth. This research provides valuable new insight into the impact of Renaissance and Baroque arts on the decorative ceramics of the Cossack Ukraine capital and its link to European Christian civilization. The article is illustrated with many photos and hypothetical computer graphic reconstructions of three broken early modern Baturyn's and Polish stove tiles and the Italian sculptures of putti.

Key words: *angels or putti, ceramic stove tiles, sculptural reliefs, influences of the Renaissance and Baroque arts, Honcharivka palace, Baturyn, Ukraine, Poland, Italy.*

REFERENCES

1. Vyslovliuiu hlyboku podiaku dyrektorsti Kanads'koho instytutu ukrains'kykh studii (KIUS) prof. Natalii Khanenko-Frizen, dyrektoru viddiluu toho instytutu v Toronto prof. Franku Sysynu ta prezidentu Doslidnoho instytutu «Ukrainika», vykonavchomu dyrektoru Lihy ukrainsiv Kanady mgr Orestu Stetsevu za finansuvannia Baturyns'koho arkheolohichnoho proiektu ta vsebichnu dopomohu. Istoryko-arkheolohichni studii Baturyna ta publikatsii proiektu takozh pidtrymuit' shchorichnymy subsydiiamy Fond katedr ukrainoznavstva u New York, Kraiovi upravly Lihy ukrainsiv i Lihy ukrainok Kanady, ikhni toronts'ki viddily, Ukrain's'ka kredytova spilka, fundatsii «Buduchnist'» ta «Prometei» v Toronto. Naishchedrishnyu pryvatnyu zhtertvodavtsiamy na doslidzhennia het'mans'koi stolytsi u 2023–2024 rr. ie p. Olenka Negrych, d-r Yurii Iwanchyshyn (Toronto) i d-r Maria Hrycelak (Park-Ridge, IL, USA).

2. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli hetmanskoj stolytsi XVII – pochatku XVIII st.* Toronto, 2020; vkazani avtory. *Kakhli z fihuramy voinov Ivana Mazepy z rozkopok Baturyna*. Toronto, 2022. Dvanadtsiat' iliuastrovanykh bukletiv tsykh avtoriv 2011–2023 rr. u formati PDF rozmishcheno na vebсайті KIUS v rozdilі «Baturyn Project» (<https://www.uaberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>) ta na internet-saiti «Im'ia Ivana Mazepy»: <http://www.mazepa.name/biblioteka-arheolohichnyh-zvitiv>. Dyv. takozh posylannia 3, 5.

3. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekori palatsu Ivana Mazepy v Baturyni: za materialamy rozkopok*. Svitlii pam'iatі d-r Yuriiа Kovalenka. Toronto, 2023. <https://www.academia.edu/118018338>; vkazani avtory. Yanholy na kakhliakh z palatsu Ivana Mazepy v Baturyni, *Homin Ukrainy*. Rik LXXXVI. № 20. Toronto, 28 travnia 2024 r. S. 7–10. <https://www.academia.edu/120288197>; vkazani avtory. Obrazy yanholiv prykrashaly palats Ivana Mazepy v Baturyni, *Svoboda*. Rik 131. Chyso 23. Parsippani, N.J., 7 chervnia 2024 r. S. 10, 18, 19; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Angels Adorning Ivan Mazepa's Palace in Baturyn”, *Ukrainian Echo*. Vol. 38. No. 12. Toronto, June 18, 2024. P. 1–3. <http://www.mazepa.name/?p=2893&preview=true>

4. Seriiu statei V. Mezentseva po arkhitekturi ta keramichnomu dekoru palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi v Baturyni nadrukovano u zbirnykakh naukovykh prats' *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 3, 4, 6–10. Kyiv – Hlukhiv, 2010, 2011, 2013–2017 (<http://nz-hlukhiv.com.ua/nashi-vidannya/sivershhina-v-istoriyi-ukrayini>). Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration, in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. S. Plokhу. Cambridge, Mass., 2012. P. 433–470; tsiu stattiu vydano takozh в *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 31. Nos. 1–4. Cambridge, Mass., 2009–2010. P. 433–470. Dyv. takozh Vecherskyi V. *Het'mans'ki stolytsi Ukrainy*. Kyiv, 2008. S. 185–186.

5. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkheolohichni doslidy Baturyna 2016 roku. Keramichni ozdoby palatsu Ivana Mazepy*. Toronto, 2017. S. 21.

6. Sytyi Yu., Myronenko L. Dekorativni kakhli z ozdoblennia novoviyavlenoi sporudy palatsovoho kompleksu Ivana Mazepy na Honcharivtsi, *Siverians'kyi litopys*. 2010. № 4–5. S. 13, 15; Myronenko L. Keramichnyi kompleks Baturyna XVII – pochatku XVIII st. Kandydats'ka dysertatsiia. Kyiv, 2013. S. 108–109.

7. L. Myronenko teper oberezhno otsiniuiе tsiu versiіu i planuіe pereviryty ii v khodi svoikh porivnial'nykh khimichnykh analiziv keramichnoho tista ta polyvy kakhliv Baturyna i Kyieva XVII–XVIII st. Dyv. takozh posylannia 42.

8. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekori palatsu Ivana Mazepy v Baturyni*. S. 11–15. Іл. 12–18. Dyv. takozh statti u posylanni 3.

9. Sytyi Yu. *Arkheolohichni karty Natsional'moho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka «Hetmans'ka stolytsia»*. Chernihiv, 2023. S. 33, 34.

10. Dyv. posylannia 8.

11. Kovalevs'ka O. ta in. *Het'man: Shliakhы*. Kyiv, 2009. Іл. 131; *Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries)*: Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York,

Opishne, 2005. S. 85. Mal. 3: 13; Vinogradskaia L. Ornamental'nye motivy na ukrainskikh rel'iefnykh izraztsakh XVI–XVII vekov, *Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koi doby v Ukraini*. Zbirka naukovykh statei. Vyp. 16. Kyiv, 2007. S. 441. Rys. 1: 6, 7.

13. Dyv., napryklad, Kileso S. *Keramika v arkhitekture Ukrainy*. Kiev, 1968. S. 9. Rys. 3; Lashchuk Yu. *Ukrains'ki kakhli IX–XIX st.* Uzhhorod, 1993. S. 37. Rys. 23; Radyshevskiy R., Sverbyhuz V. *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. Kyiv, 2006. S. 46, 192, 361; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. Kyiv, 2012. S. 107; Kovalevs'ka O. *Het'man: Shliakhy*. Il. 151. Dyv. takozh posylannia 17.

14. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekorii palatsu Ivana Mazepy v Baturyni*. S. 15–17. Il. 20–22, 25, 27–29, 32, 33; Vynohrods'ka L., Sytyi Yu. Baturynska kakhliia, *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kul'tura*. 2008. № 3. S. 35.

15. Finadorina D. Zahal'na kharakterystyka znakhidok pichnoi kakhlii Kyievo-Pechers'koi lavry, *Misto: istoriia, kul'tura, suspil'stvo*. E-zhurnal urbanistychnykh studi. Kyiv, 2016. № 1. S. 144–146. <https://www.academia.edu/35110376>

16. Popel'nyts'ka O. Zibrannia kakhel XIV–XVIII stolit' Natsional'noho muzeiu istorii Ukrainy. S. 85, 92. Mal. 3: 13.

17. Popel'nyts'ka O. Polyv'iany dekoratyvnyi i stolovyi posud XVII–XVIII st. z Kyieva (za kolektsiinomy materialamy fondovykh zibran NMIU), *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini. Zbirka naukovykh statei*. Vyp. 9. Kyiv, 2000. S. 55. Rys. 3: 2; Balakin S., Ivakin H. Pidzemni skarby Kyivs'koho arsenalu, *Vidlunnia vikiv*. № 1 (7). Kyiv, 2007. S. 30; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekorii palatsu Ivana Mazepy v Baturyni*. S. 17. Il. 28.

18. Miliaieva L. Mytropolyt Petro Mohyla i mystetstvo Kyieva 30–40-kh rr. XVII st., *Visnyk Lvivs'koho universytetu. Seriia mystetstvo*. Vyp. 3. L'viv, 2003. S. 162. https://uk.wikipedia.org/wiki/Nadhrobok_kniazia_Kostiantyna_Ostrozkooho; <http://ostrogski.com/projects/nadgrobok>; <https://antikvar.ua/nadgrobok-kostyantyna-ostrozkoogo>. Dyv. takozh posylannia 21.

19. Tots'ka L., Yerko O. Do istorii pivnichnoi halerei Sofii Kyivskoi, *Arheolohichni doslidzhennia starodavnoho Kyieva*. Kyiv, 1976. S. 127–129. Rys. 5; Nikitenko N. *Sviata Sofiia Kyivs'ka: istoriia v mystetstvi*. Kyiv, 2003. S. 234–235, 243–245.

20. Krynicka M., Wierzbicki M. Octaviano Mancini architek v sluzhbie metropolity Piotra Mohyla, *Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*. T. V. Kraków, 1959. S. 22–40. <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rsmnk1959/0028/image/info>; Miliaieva L. Mytropolyt Petro Mohyla i mystetstvo Kyieva 30–40-kh rr. XVII st. S. 163–170; Mezentsev V. Italiis'kyi renesansnyi element v dekorii tserkov Naddniproianshchyny XVII–XVIII st., *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 12. Hlukhiv – Kyiv, 2019. S. 140–144. <http://www.mazepa.name/z-istoriyi-arhitektury-chasiv-mazepy>

21. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekorii palatsu Ivana Mazepy v Baturyni*. S. 18–19. Il. 23, 24.

22. Dyv., napryklad, Radyshevskiy R., Sverbyhuz V. *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. S. 21, 34, 46, 158, 223, 230, 243, 279, 309, 312, 361, 364, 419, 424, 430, 490, 498, 506; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 22, 23, 103, 107, 126, 130, 131, 159, 160, 179, 197, 211, 264, 269, 279, 324, 402, 428, 430, 451, 454. Dyv. takozh posylannia 23.

23. Radyshevskiy R., Sverbyhuz V. *Ivan Mazepa*. S. 182, 189, 192, 196, 487.

24. Tam samo. S. 46, 223, 361, 364; Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 14, 22, 23, 103, 107, 153, 430. Dyv. takozh posylannia 23.

25. Stepovyk D. *Ukrains'ka hraviura baroko*. S. 22, 23, 39.

26. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekorii palatsu Ivana Mazepy v Baturyni*. S. 20–21. Il. 29, 30.

27. Tsapenko M. Arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vekov. Moskva, 1967. S. 183–185, 187; Vechers'kyi V. *Pam'iatky arkhitektury i mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy*. Kyiv, 2005. S. 235–236. https://uk.wikipedia.org/wiki/Dzvinytisia_Sofiiskoho_soboru

28. Vinogradskaia L. Ornamental'nye motivy na ukrainskikh rel'iefnykh izraztsakh XVI–XVII vekov. S. 440–441. Rys. 1: 6, 7.

29. Finadorina D. Zahal'na kharakterystyka znakhidok pichnoi kakhlii. S. 144.

30. Myronenko L. Keramichnyi kompleks Baturyna XVII – pochatku XVIII st. S. 129–130.

31. Dempsey C. Inventing the Renaissance Putto. Chapel Hill – London, 2001. P. 1–61, 76, 86; Kleinbud C. At the boundaries of sight: The Italian Renaissance cloud putto, *Renaissance Theory of Vision*. Surrey – Burlington, 2010. P. 117–127. Figs. 13, 14. <https://en.wikipedia.org/wiki/Putto>

32. Dyv., napryklad, zobrazhennia renesansnykh putti na sporudakh Pol'shchi, zdebil'she u Krakovi: p212, 215, 218–221, 225, 226, 246, 247–249, 257, 262; Zlat M. *Sztuka polska: Renesans i manieryzm*. Warszawa, 2008. T. 3. S. 43, 45, 47, 53, 61, 80, 84, 129, 131, 136, 137, 145, 147–149, 166, 168, 180, 194, 195, 197, 200, 218, 220, 221, 224, 227, 229, 233, 236, 238, 248, 253, 269, 271, 280, 284,

285, 291, 293, 305, 309, 310, 312, 313, 317, 318, 341.

33. *Istoriia ukrains'koho mystetstva*. T. 2: *Mystetstvo XIV – pershoi polovyny XVII stolittia*. Kyiv, 1967. S. 56, 58, 64, 75, 79, 82, 90, 97, 106, 118, 139, 143–144, 155–156. Il. 76, 77, 87, 96, 99–100; Dekoratyvne rizblennia Ostroz'koho oseredku XIV – pershoi polovyny XVII stolittia, *Ostroz'ka akademiia XVI–XVII st. Entsyklopediia*. Ostroh, 2010. S. 968, 969.

34. Ivashkiv H. Pradavni ta khrystyians'ki motyvny na kakhliakh zi zbiryky Petra Linyns'koho, *Ukrains'kyi keramolohichnyi zhurnal*. № 1–4. Opishne, 2005. S. 105–106. Mal. 25, 27, 28.

35. Moskal K. *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (Stove Tiles in the Collection of the Historical Museum of the City of Kraków)*. Kraków, 2012. S. 260–261. Il. 138.1, 2.

36. Samek J. *Polskie rzemioslo artystyczne: czasy nowozytne*. Warszawa, 1984. S. 54–55, 410. Pl. 1; ioho zh. *Polskie rzemioslo artystyczne: sredniowiecze*. Warszawa, 2000. S. 284–288; Dąbrowska M. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław, 1987. S. 260–261.

37. Moskal K. *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. S. 293–294. Il. 161.

38. Krzepkowski M. Ratownicze badania archeologiczne zaplecza dworu staropolskiego Rogalińskich herbu Łodzia w Niedźwiedzinach, *Wągrowieckie studia muzealne*. T. III. Wągrowiec, 2016. S. 155, 160. Ryc. 12: 3. <https://www.academia.edu/30698677>

39. Duzhe diakuiemo dyrektsii Natsional'noho muzeiu u Krakovi za dozvil avtoru ohlianuty i sfotografuvaty chyslenni pichni kakhlii Malopolskchi XV–XVIII st. v ekspozytzii ta fondakh ta naukovii spivrobotnytsi muzeiu d-r Bozeni Kostuch i d-r Katarzhyni Moskal (Muzei istorii m. Krakova) za vazhlyvi konsul'tatsii pro tsi ekspsonaty u 2014–2015 rr. (rys. 9, 10).

40. Samek J. *Polskie rzemioslo artystyczne: czasy nowozytne*. S. 295.

41. Tam samo. S. 170, 172, 295, 408–410; Dąbrowska M. *Kafle i piece kaflowe w Polsce*. S. 260. Il. 153–160, 208, 209, 219–224; Kolupeiva A. *Ukrains'ki kakhli XIV – pochatku XX st.*

Lviv, 2006. S. 171–176.

42. Shchyro diakuiu L. Myronenko za fakhovi konsul'tatsii pro kakhli z rozkopok Baturyna ta za aprobatsii i obhovorennia nashoho bukletu 2023 r.

43. Kushtan D. Siuzhetnyie izraztsy perioda pozdnego barokko (po materialam Tsentral'noi Ukrainy), *Nizhyns'ka starovyna*. Vyp. 10 (13). Kyiv, 2010. S. 42, 44, 48. <https://www.academia.edu/29833946>

44. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekorii palatsu Ivana Mazepy v Baturyni*. S. 22–29. Il. 31–36.

45. Klepacka J. Kościół WW. Świętych w Krakowie, *Kronika Miasta Krakowa 1959–1960*. Kraków, 1962. S. 38–39; Fischinger A. Kraków, ul. Grodzka 47, Kanonicza 2, Senacka 7 dokumentacja historyczna, mps *Pracowniach Konserwacji Zabytków*. Kraków, 1975; Krasnowolski B., Sulerzyska L. Kraków, Blok nr 38, studium urbanistyczno-historyczne, Katalog zabytków, mps *Pracowniach Konserwacji Zabytków*. Kraków, 1977. Duzhe diakuii spivrobotnytsi Upravlinnia munitsypal'noi okhorony pam'iatok Krakova p. Halini Rojkowskii za tsinni konsul'tatsii pro budivel'ni ta dekoratyvni materialy rann'omodernykh sporud Pol'shchi u 2014–2016 i 2023 rr. (rys. 15).

46. Dyv., napryklad, Dobrowolski T. *Sztuka Krakowa*. Il. 221, 257; Zlat M. *Sztuka polska*. S. 310, 317.

47. *Istoriia ukrains'koho mystetstva*. T. 2. Il. 96. https://www.pslava.info/ZhovkvaM_VichevaPl_KostSvLavrentija_TombZolkiewski,204321.htm

48. Pil'tiai N. Krylati yanholy v ekspozytzii palatsu Kyryla Rozumovs'koho, *Slovo «Het'mans'koi stolytsi»*. № 2 (77). Baturyn, berezen'–kviten' 2020 r. S. 5. <https://baturin-capital.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/Slovo-Hetmanskoyi-stolytsi-2020-02.pdf>

49. Dempsey C. *Inventing the Renaissance Putto*. Fig. 11. https://en.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Pretorio,_Pistoia

50. https://en.wikipedia.org/wiki/Palazzo_Pretorio,_Pistoia

51. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1903/03/the-della-robbia-school-of-sculpture/638214/>

52. Dyv. pro tsi sobory: Pavilo F.C. *Rome in Colour*. Rome, 1972. P. 46, 49–50, 56–59, 92–96.

53. Dyv. posylannia 28–30.

*Стаття надійшла до редакції 11.07.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 271.2–722.52(477.51)«17»(092)

Т. А. Миколайко

ЕПИСКОП ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ІРАКЛІЙ (КОМАРОВСЬКИЙ)

У статті наведено упорядковані біографічні дані про українського релігійного та освітнього діяча часів Гетьманщини, єпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського в 1752–1761 рр. Іраклія (Івана Івановича Комаровського). Окреслено соціальне положення єпископа, прослідковано його кар'єрне зростання від ієрея до архімандрита та настоятеля Троїцько-Іллінського монастиря, члена Чернігівської духовної консисторії, згодом висвяченого у єпископа. Розглянуто діяльність Іраклія (Комаровського) стосовно будівництва нових храмів та реставрації чи відновлення пошкоджених пожежами на території єпархії, розширення території Троїцько-Іллінського монастиря. Наголошено, що підтримка єпископом студентів Чернігівського колегіуму та роботи навчального закладу зумовлена його викладацькою діяльністю. Акцентовано, що відродження ним друкарської справи в Чернігові стало також важливим підґрунтям для розвитку освіти на Чернігівщині.

Ключові слова: Троїцький собор, єпископ, Троїцько-Іллінський монастир, склеп, єпископ, Іраклій (Комаровський), Чернігівський колегіум, Чернігівська єпархія.

Троїцький собор у м. Чернігові, що входить до ансамблю визначної архітектурної пам'ятки загальнодержавного значення – колишнього Троїцько-Іллінського монастиря (XI–XVIII ст.), є одним з кращих зразків українського зодчества минулого, а також усипальницею представників місцевої церковної верхівки і заможних родин міста з XVIII–XX ст. (Милорадовичів, Кочубеїв).

Під підлогою Троїцького собору облаштовано великий склеп, на весь розмір храму, розділений кам'яними стінами, з арками, на п'ять окремих великих камер. Архієрейська усипальниця розташована у східній частині склепу, під вітарем. Протоієрей О. Єфімов пише, що вхід до склепу у XVIII ст. був через дерев'яний люк у підлозі, з лівого боку собору, куди спускалися широкою дерев'яною драбиною. Так, одним із перших архієреїв, похованих під Троїцьким собором, був архімандрит Троїцько-Іллінського монастиря, єпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський – Іраклій Комаровський [1, с. 48–49].

Ім'я Чернігівського та Новгород-Сіверського єпископа Іраклія (Комаровського) згадується у дослідженнях, присвячених історії Троїцько-Іллінського монастиря [1], Чернігівської єпархії [2], Чернігівського колегіуму. Науковиця О. Травкіна згадує про Комаровського як викладача Чернігівського колегіуму та його взаємини з префектом навчального закладу Ієремією Гусаревським [3]. Про настоятелів Троїцько-Іллінського монастиря опублікована стаття кандидатки історичних наук І. Акименко [4]; історик О. Тригуб, досліджуючи земельні власності Борисоглібського монастиря, публікує документи, адресовані Іраклію (Комаровському) [5, с. 133].

Майбутній Чернігівський та Новгород-Сіверський єпископ Іван Іванович Комаровський (у чернецтві Іраклій) (1703–1765 рр.) народився в м. Чернігові у сім'ї священника. Його дід Пахомій Комаровський (помер у 1699 р.) був ієромонахом та намісником Чернігівського кафедрального монастиря (Борисоглібський монастир) [6]. Церковний історик Філарет (Гумілевський) про Іраклія Кома-

ровського уточнює, що той із родини священника, але дворянської [2, с. 87]. Дворянське походження Комаровських підтверджується гербом, зображення якого є в «Малоросійському гербовнику», яким користувалися нащадки Іраклія Комаровського [7, с. 75]. Брат єпископа Василь Комаровський (1719 – після 1787 рр.) належав до полкової старшини в званні полкового хорунжого Чернігівського полку (1749–1763 рр.), потім був бунчуковим товаришем (1761–1783 рр.), колезьким асесором [8, с. 407], видав свою доньку Євдокію за Петра Семеновича Лизогуба у 1772 р. [9, с. 198–209]; за іншою версією, доньку Ірину – за Василя Яковича Лизогуба [10]; так чи інакше, однаково – породичався з козацьким родом Лизогубів.

Іван Комаровський закінчив Києво-Могилянську духовну академію, від 1720 р. працював учителем із синтаксису, а потім риторики в Чернігівському колегіумі. 1 листопада 1730 р. І. Комаровський приймає чернецтво з ім'ям Іраклій, на честь мученика Іраклія, а в 1731 р. його висвячено в ієреї [11]. У період з 1731 по 1737 рр. він служив кафедральним писарем при Чернігівському архієпископі Іродіоні (Жураківському) [12, с. 134]. З 1732 р. Іраклій стає ігуменом і очолює постіпль Костянський Троїцький монастир біля м. Почеп (Брянська обл., закрий у 1786 р.), Благовіщенський у м. Сураж (Брянська обл., закритий у 1786 р.), Кам'янський Свято-Успенський монастир (Брянська обл., закритий у 1928 р.). Церковна кар'єра ігумена набирає оберті: 21 жовтня 1737 р. його піднесли до сану архімандрита і на прохання ченців призначили настоятелем Троїцько-Іллінського монастиря. Попередній настоятель, архімандрит Герман (Кононович) (помер у 1737 р.), був старим і останні три роки сліпим, тому, можливо, через стан здоров'я не міг успішно керувати монастирем, який почав занепадати, мав борги, скоротилася чисельність монастирської братії [11].

З 1737 до 1752 рр., перебуваючи на посаді настоятеля Троїцько-Іллінського монастиря, первосвященника Іраклія було обрано членом Чернігівської духовної консисторії, що допомагало у подальшій діяльності на посаді настоятеля [4, с. 119–120]. За його часів територію монастиря розширено на захід, тому було збудовано нову огорожу з вежами, зведено двоповерховий архієрейський будинок з теплою церквою Стрітнення Господнього [13, с. 81–86] та повернуто монастирю низку колишніх маєностей.

Указом від 24 квітня 1752 р. архімандрит Троїцько-Іллінського монастиря Іраклій (Комаровський) був хіротонисан в єпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського 8 вересня цього ж року у Петербурзі [2, с. 87], а 23 грудня повернувся до Чернігова.

Керуючи єпархією, Іраклій (Комаровський) благословляв будівництво нових храмів, допомагав відновлювати та підтримувати монастирі після пожеж, був меценатом Чернігівського колегіуму, відновив роботу друкарні. Так, при ньому у Єлєцькому Свято-Успенському монастирі в Чернігові розпочато будівництво кам'яної споруди духовної консисторії та два кам'яні корпуси у Троїцько-Іллінському монастирі. У Любецькому Свято-Антоніївському монасти-

рі збудовано та освячено трапезну церкву святих Йоакима і Анни (1754 р.), у Кам'янському Свято-Успенському монастирі розпочато будівництво теплої церкви на честь Різдва Івана Предтечі з трапезною, і тут же в Успенському соборі споруджено п'ятирусний іконостас. Іраклій (Комаровський) доклав немало зусиль для відбудови Свято-Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря (Чернігівська обл.), який горів у липні 1754 р. У зв'язку з цим до Синоду було надіслано детальний опис усіх згорілих і трохи уцілілих споруд та монастирського майна. У лютому 1755 р. він добився дозволу Синоду для ігумена рихлівського монастиря Германа (Мировицького) збирати милостиню по усіх містах, щоб цим коштом розпочати будівництво нового собору, який невдовзі й заклали. Новий п'ятибанный Миколаївський собор єпископ Іраклій освятив у 1760 р. Від пожежі постраждав і чернігівський П'ятницький жіночий монастир у 1750 р., який відновили стараннями єпископа 1755 р. Роком раніше, у 1754 р., він освятив після ремонту Спасо-Преображенський собор у Чернігові. За часів Іраклія (Комаровського) у Ніжині збудовано церкву Іоана Богослова (1752 р.) та Преображення Господнього (1757 р.), у Козельці – собор Різдва Пресвятої Богородиці (1757 р.), у с. Лемеші зведено Трьохсвятську церкву (1755 р.) над могилою Григорія Розума. Безсумнівно, Іраклій (Комаровський) мав певний статус серед церковних діячів XVIII ст., про що може свідчити його участь разом з Київським митрополитом Тимофієм у хіротонії архімандрита Георгія (Кониського) в єпископа Могильовського (Білорусь) 20 серпня 1755 р. у соборі Святої Софії в Києві [11].

Чернігівський і Новгород-Сіверський єпископ Іраклій не залишав без уваги та підтримки Чернігівський колегіум, але не все складалося легко з керівниками навчального закладу. Він мав конфлікт з Ієремією Гусаревським, який на 1756 р. був префектом Чернігівського колегіуму і намагався обмежити втручання єпископа у справи закладу. Загострення конфлікту сталося через бійку між студентами колегіуму та солдатами місцевого гарнізону. За правилами того часу, префект мав виплатити грошову компенсацію постраждалому, але Гусаревський залишив це питання без уваги та ще й вручив паспорти учасникам бійки. За таку неправомірну поведінку єпископ наказав забрати у префекта печатку. Пізніше стався конфлікт через призначення інспектора для двох студентів. Студенти мали свою кандидатуру, а префект – іншу, в результаті призначено обох, що не задовольнило студентів, бо вони мали їх утримувати. Цю справу розглядали в духовній консисторії, де префект поводив себе зухвало і наговорив багато неприємних слів; цим скористався Іраклій (Комаровський), звільнив з посади префекта Ієремію Гусаревського [3, с. 110] та наклав на нього епітимію – щодня читати проповіді у кафедральному соборі (Борисоглібському). Окрім неприємних інцидентів, єпископ мав можливість допомагати здібним учням отримати фахову освіту медиків. Так, 1755 р. чотирьох студентів Чернігівського колегіуму було направлено до Санкт-Петербурга в адміралтейський шпиталь для ви-

вчення хірургії та фармакології [11].

Іраклій (Комаровський) поновив роботу друкарні на території Троїцько-Іллінського монастиря, закритої на початку 1720-х р. Було побудовано друкарський двір, а також у цей час споруджено два амбари, де зберігалися бібліотека та друкарське приладдя [14, с. 69]. З 1743 р. тут друкувалося як навчальна література, так і богослужбові книги – це багато важило як для підняття рівня освіти, так і давало прибуток для розбудови монастиря [3, с. 116].

Наказ Синоду від 22 серпня 1759 р. зобов'язав Іраклія (Комаровського) скласти список соборних та приходських храмів, монастирів із зазначенням дерев'яних та кам'яних споруд, на яких річках, при яких містах обителі розташовані, на якій відстані, щоб потім позначити їх в атласі Російської імперії. Відповідь була надіслана Синоду у 1761 р. з інформацією про Чернігівський Єлецький, Троїцько-Іллінський монастирі та Любецький Антоніївський [14, с. 59; 70].

1761 р. Іраклія (Комаровського) було звільнено від управління Троїцько-Іллінського монастирем та єпархією. Однією із причин його переведення до іншої релігійної установи нібито було невиконання основних обов'язків настоятеля (звинування у причинах пожежі 1751 р.) [4, с. 119–120]. На нього скаржилося біле духовенство, його вважали прибічником чернецкого духовенства, і прикладом цьому стало висвячення Іоанна Петренка (в чернецтві Іоасаф) із с. Киселівка Чернігівського полку, ченця Чернігівського Єлецького Успенського монастиря, який побував на Афоні, можливо, після висвячення в ієродиякони в 1756 р. єпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським Іраклієм (Комаровським) [15, с. 121–125]. Скарги на єпископа до Синоду надходили від чернігівських кліриків, бо той давав у борг родичам церковні гроші [16, с. 38]. У скаргах зазначали жорстоку поведінку преосвященного Іраклія до нижчих за саном осіб. Настоятель Петропавлівської церкви с. Козел (сьогодні смт. Михайло-Коцюбинське) ієрей Яків Стефанов писав до Синоду, що єпископ Іраклій (Комаровський) забрав у нього доходи від винокурні та млинів, частину земель на користь Борисоглібського монастиря [11]. Семенівський протопіп Д. Стефановський, мглинський священник Андрій Бойдаковський та інші особисто скаржилися імператриці Єлизаветі на преосвященного, бо противилися ревізії церков [2, с. 87].

У жовтні 1761 р. за особистим розпорядженням імператриці Єлизавети Іраклія (Комаровського) було наказано перевести до Воронізької єпархії, але відправили у Новгород-Сіверський монастир [17, с. 285]. Так єпископ втратив кафедру.

У 1762 р. Іраклій (Комаровський) поїхав до Москви на коронацію Катерини II, але не встиг на церемонію 22 вересня [11]. Після того, як Синодом була розглянута скарга від Іраклія [2, с. 87–88], 25 жовтня 1762 р. церковний орган влади клопотався перед новою імператрицею про призначення архієрея настоятелем Троїцько-Іллінського монастиря. У квітні 1763 р. Іраклій повертається з Москви до Чернігова керувати монастирем [11], але під особистим наглядом Синоду. Нової архієрейської кафедри Іраклій (Комаровський) вже не отримав і 26 жовтня 1765 р. помер.

Отже, у другій половині XVIII ст. Троїцько-Іллінський монастир, а пізніше і Чернігівську та Новгород-Сіверську єпархію очолював українець з дворянської родини Комаровських – Іраклій (Комаровський). Освічений єпископ підтримував Чернігівський колегіум, відродив друкарню, був членом Чернігівської духовної консисторії та мав певний авторитет серед вищого духовенства. Священнослужитель залишався принциповим у певних питаннях, що не подобалося священникам нижчого рангу. Це спровокувало низку скарг до Синоду, що призвело до звільнення його з посади єпископа. Іраклій (Комаровський) був першим із чернігівських архієреїв, якого поховали в склепі під Троїцьким собором Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові.

ДЖЕРЕЛА

- Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицкий-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069–1911 гг. Чернигов . Типография Губернского управления, 1911. 67 с.
- Филарет (Гумилевский). Общий обзор епархии Черниговской. Чернигов, 1861. 136 с.
- Травкіна О. Чернігівський колегіум. Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2012. 237 с.
- Акименко І.М. Настоятелі та ченці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. Чернігів, 2004. Вип. 5. С. 119–120.
- Тригуб О. З нових джерел до історії земельної власності Борисоглібського кафедрального монастиря в Чернігові та на його околицях у другій половині XVII–XVIII ст. Чернігівські старожитності. Чернігів : Десна Поліграф, 2015. Вип. 5. С. 118–138.
- Списки ієрархов и настоятелей монастырей Российской Церкви. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/spiski-ierarhov-i-nastojatelej-monastyrej-rossijskoj-tserkvi/30.
- Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург, 1914. 254 с.
- Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев : Тип. Т-ва Г. Л. Фронштейна и К. Т. 2: Е-К, 1910. 720 с.
- Морозова А. Поповнення джерельної баз з історії Гетьманщини (духівниці бунчукового товариша П. С. Лизогуба). Архіви України. Вип. 1. № 322. 2020. Січень–березень. С. 198–209. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/35>.
- Зайченко В. Така її доля... 2013. URL: http://zemlyaivolya.net/news/taka_ii_dolya.html.
- Колодін А. ІРАКЛІЙ, Комаровський Іван Іванович. URL: <http://religiocivilis.ru/hristianstvo/christ-i/11478-irklij-komarovskij-ivan-ivanovich.html>.
- Парафіяльний літопис церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Ксьонзівки Чернігівської єпархії (1867–1915). Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2017. С. 134–162 с.
- Миколайко Т. Будинок архієрея колишнього Троїцького монастиря у Чернігові. Чернігівські старожитності. Вип. 6(9). Чернігів : Десна Поліграф, 2020. С. 81–86.
- Травкіна О. До історії чернігівських Єлецького, Троїцько-Іллінського та Любецького Антоніївського монастирів у кін. XVII – сер. XVIII ст. Сіверянський літопис, 2017. № 4. С. 59–71.
- Морозова А. Чернігівський прочанин на Афоні. Архіви України, 2013. № 4. С. 121–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_4_9.
- Вяткин В. Первые синодальные обер-прокуроры (1722–1758 гг.). Вопросы истории. № 12. Декабрь. 2009. С. 145–151. URL: <https://relig-articles.livejournal.com/43313.html>.
- Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев, 1851. 724 с.

Mykolaiko T. A. Bishop of Chernihiv and Novhorod-Siverskyi Iraklii (Komarovskiy)

The article provides ordered biographical data about Ukrainian religious and educational personality of the times of the Hetmanate, bishop of Chernihiv and Novhorod-Siverskyi in 1752–1761 Iraklii (Ivan Ivanovych Komarovskiy). The social position of the bishop is outlined, his career growth from a priest to an archimandrite and abbot of the St. Trinity-Illinsky monastery, a member of the Chernihiv consistory and later consecrated as a bishop is traced. The activity of Iraklii (Komarovskiy) in relation to the construction of new churches and the restoration or renovation of those damaged by fires in the territory of the diocese, the expansion of the territory of the St. Trinity-Illinsky monastery is considered. It was emphasized that the bishop's support for the students of the Chernihiv Collegium

and the work of the educational institution is conditioned by his teaching activity. It is emphasized that revival by him of the printing business in Chernihiv also became an important basis for the development of education in Chernihivshchyna.

Key words: St. Trinity cathedral, bishop, St. Trinity monastery, crypt, Iraklii (Komarovskiy), Chernihiv collegium, Chernihiv diocese.

REFERENCES

- Efimov, A. (1911). *Chernigovskiy Svyato-Troitskiy-Illinskiy monastery, nyne Troitskiy-Arkhierейskiy dom. Ego proshloye i sovremennoye sostoyaniye. 1069–1911 gg.* [Chernigov Holy Trinity-Ilyinsky Monastery, now the Trinity-Bishops' House. Its past and current state. 1069–1911]. Chernigov. Tipografiya Guberns'kogo upravleniya. [in Russian].
- Filaret (Gumilevskiy). *Obshchiy obzor eparkhii Chernigovskoy [General overview of the Chernigov diocese]*. Chernigov. (1861). [in Russian].
- Travkina, O. (2012). *Chernihivskiy kolehium.* [Chernihiv Collegium]. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M. [in Ukrainian].
- Akymenko, I. M. (2004). *Nastoiateli ta chentsi Chernihivskoho Troitsko-Illinskoho monastyria.* [Abbots and monks of the Chernihiv Trinity-Illin Monastery.]. *Vyshcha shkola: problemy, poshuky, tendentsii. Materialy naukovy-metodychnoho seminar – Higher school: problems, searches, trends. Materials of the scientific and methodical semina*, (5), pp. 119–120. [in Ukrainian].
- Tryhub, O. (2015). *Z novykh dzherel do istorii zemelnoi vlasnosti Borysohlibskoho kafedralnoho monastyria u Chernihovi ta na yoho okolytsiakh u druhii polovyni XVII–XVIII st.* [From new sources to the history of land ownership of the Borysoglib cathedral monastery in Chernihiv and its surroundings in the second half of the XVII–XVIII centuries]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, (2 (5)), pp. 118–138. [in Ukrainian].
- Spiski ierarhov i nastoyateley monastyrey Rossiyskoy Tserkvi [Lists of hierarchs and abbots of monasteries of the Russian Church]*. Retrieved from https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/spiski-ierarhov-i-nastojatelej-monastyrej-rossijskoj-tserkvi/30. [in Russian].
- Lukomskiy V., Modzalevskiy V. (1914). *Malorossiyskiy gerbovnik [Little Russian armorial]*. Sankt-Peterburh. [in Russian].
- Modzalevskiy, V. (1910). *Malorossiyskiy rodoslovnik. [Little Russian genealogy]*. Kiev. Typ. T-va H. L. Frontskiyevycha y K. Vol. 2: E-K. [in Russian].
- Morozova, A. (2020). *Popovnennia dzherelnoi baz z istorii Hetmanshchyny (dukhivnytsia bunchukovoho tovarystva P. S. Lyzoguba).* [Replenishment of source bases on the history of the Hetman region (cleric of Bunchuk's comrade P. S. Lyzoguba)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine* (1), 322. Sichen–berezen, pp. 198–209. Retrieved from <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/35>. doi: <https://doi.org/10.47315/archives2020.322>. [in Ukrainian].
- Zaichenko, V. (2013). *Taka ii dolia... [Such is her fate]*. Retrieved from http://zemlyaivolya.net/news/taka_ii_dolya.html. [in Ukrainian].
- Kolodyn, A. *ІРАКЛІЙ, Комаровський Іван Іванович [HERAKLIY, Komarovskiy Ivan Ivanovich]*. Retrieved from <http://religiocivilis.ru/hristianstvo/christ-i/11478-irklij-komarovskij-ivan-ivanovich.html>. [in Russian].
- Morozova, A., Tarasenko, O. (2017). *Parafialnyi litopys tserkvy Rizdva Presviatoi Bohorodytsi s. Ksonzivky Chernihivskoi yeparkhii (1867–1915).* [Parish chronicle of the Church of the Nativity of the Most Holy Theotokos village. Ksionzivki of the Chernihiv Diocese (1867–1915).] Chernihiv: PAT «PVK «Desna». [in Ukrainian].
- Mykolaiko, T. (2020). *Budynok arkhieiera kolyshnoho Troitskoho monastyria u Chernihovi* [The house of the bishop of the former Trinity Monastery in Chernihiv]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, (6 (9)), pp. 81–86. [in Ukrainian].
- Travkina, O. (2017). *Do istorii chernihivskykh Yelets'koho, Troitsko-Illinskoho ta Liubetskoho Antoniiivskoho monastyriv u kin. XVII – ser. XVIII st.* [To the history of Chernihiv Yelets'kiy, Troitsko-Illinsky and Ljubetsky Antoniiivsky monasteries in kin. XVII – Ser. 18th century]. *Sverianskiy litopys – Severyan chronicle*, (4), pp. 59–71. [in Ukrainian].
- Morozova, A. (2013). *Chernihivskiy prochanyin na Afoni.* [A resident of Chernihiv on Mount Athos]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*. (4), pp. 121 – 125. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_4_9. [in Ukrainian].
- Viatkyn, V. (2009). *Pervyye sinodal'nyye ober-prokurory (1722–1758 gg.)* [The first synodal chief prosecutors (1722–1758)]. *Voprosy istorii – Questions of history*, (12), pp. 145–151. Retrieved from <https://relig-articles.livejournal.com/43313.html>. [in Russian].
- Shafonskiy, A. (1851). *Chernigovskogo naimestnichestva topograficheskoye opisaniye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Maloy Rossii [Chernigov governorship topographical description with a brief geographical and historical description of Little Russia.]*. Kiev. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

РОЗДІЛ III. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.15) «18»

Б. О. Галь

СЕНАТОРСЬКА РЕВІЗІЯ
МАЛОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1799–1800)

У статті зроблена спроба реконструювати процес підготовки, проведення і підведення підсумків сенаторського огляду Малоросійської губернії (1799–1800) наскільки це дозволяє наявний стан джерельної бази. Детально проаналізовано інструкцію сенаторам-ревізорам (1799) і пропозиції, які вони залишили Малоросійському губернському правлінню по закінченні огляду (1800), хронологію огляду, зміни у кадровому складі сенаторів-ревізорів, маршрут огляду. Історію огляду Малоросійської губернії вписано в ширший контекст загальноімперського огляду 1799–1800 рр. До наукового обігу вперше введено пропозиції сенаторів І. І. Кушелева та І. А. Алексеева губернському правлінню і лист сенаторів до генерал-прокурора П. Х. Обольянінова зі списком чиновників губернії, рекомендованих до відзначення нагородами, визначено інформаційний потенціал цих матеріалів.

Ключові слова: ревізія, сенатор, рапорт, губернське правління, пропозиції.

Сенаторська ревізія 1799–1800 рр. є унікальним явищем в історії спроб російських імператорів налагодити дієвий контроль над механізмом функціонування імперії. Вперше і востаннє протягом вдивовижу короткого терміну (близько 10 місяців) десять груп сенаторів об'їхали усі 40 губерній імперії (зокрема, й Малоросійську), ознайомились з організацією діловодства і станом документообігу центральних (столичних) і місцевих цивільних органів управління, зібрали і доповнили власними враженнями статистичні відомості про розвиток міст (зокрема, міських промислів), рівень добробуту селянства (забезпечення землею і лісом), і склали за єдиним формуляром, обумовленим інструкцією, короткі звіти імператору і розлогі – Урядуючому Сенату, а також залишили пропозиції губернським правлінням кожної оглянутої губернії.

Увагу до ревізії 1799–1800 рр. привернула дискусія фахівців з історії права та адміністративної історії О. Д. Градовського і С. О. Корфа щодо падіння / збереження значення Урядуючого Сенату за правління Павла I [6; 9]. Зокрема, С. О. Корф проаналізував інструкцію сенаторам-ревізорам (1799), доводячи зв'язок рішення про проведення ревізії з загальною спрямованістю курсу Павла I на збереження наглядової влади Сенату [9, с. 96].

Першість спеціального дослідження інституту сенаторських ревізій і, зокрема, ревізії 1799–1800 рр. належить історикам-правникам І. О. Блінову і О. Е. Нольде [1; 11]. Останній сформулював ряд оціночних положень, що й досі визначають уявлення про організацію, перебіг і наслідки ревізії 1799–1800 рр.: власне, використання поняття «ревізія» замість поширеного у документал «об'їзду» чи «огляду»; хронологічні рамки – 1799–1800 рр.; обмежене фінансування та нечисленний склад учасни-

ків ревізії; невизначеність прав сенаторів щодо ревізованих установ; формальний характер рапортів сенаторів, які не вповні відповідали інструкції; переважання в рапортах ревізорів позитивних відгуків, аби уникнути наслідків запального характеру Павла I; поверховий, а отже, «безрезультатний» характер ревізії, який не надав матеріал «для будь-якої загальної реформи чи реорганізації будь-яких частин управління» [11].

Заданий текстами І. О. Блінова та О. Е. Нольде канон описання й інтерпретації сенаторської ревізії 1799–1800 рр. тяжів над дослідниками більш ніж сто років, – певною оригінальністю виділяються хіба що дослідження, присвячені ревізіям окремих губерній чи узагальненню окремих даних по комплексу сенаторських звітів (кількість невіршених справ, обсяги недоїмок) [4; 15; 10; 19; 8]. Ю. В. Тот спробував поставити під сумнів усталені «величини» історіографічної традиції, втім, більшість ревізійоністських висновків цієї праці не вповні переконливі [17]. Видається, переглянути чи утвердити історіографічну традицію здатний не стільки запропонований «погляд згори», дальше розширення законодавчого тла ревізії, скільки «погляд знизу», а саме введення до наукового обігу і аналіз матеріалів ревізій окремих губерній, а також сенатського і імператорського розгляду і реагування на сенаторські звіти («логіка крота»).

Сенаторська ревізія 1799–1800 рр. проходила у три етапи, хронологічні межі яких дещо перетинались: підготовка (з 6 жовтня по 13 грудня 1799 р.), власне огляд (орієнтовно після 1 грудня 1799 р. і, ймовірно, до 3 листопада 1800 р.), підведення підсумків огляду (з березня і, як мінімум, до листопада 1800 р.). Питання про термін завершення ревізії (огляду) залишається відкритим до введення до наукового обігу усіх матеріалів обговорення в Сенаті звітів сенаторів-ревізорів і листування з цього приводу з губернськими правліннями.

Підготовка до проведення ревізії розпочалася 6 жовтня 1799 р., коли імператор доручив Сенату:

- провести огляд місцевого апарату управління («*объезд и осмотр по всей империи нашей всего принадлежащего до гражданской части*»), який на майбутнє мав відбуватись раз на три роки,

- обрати для цього сенаторів з Санкт-Петербурзьких і Московських департаментів;

- скласти для них інструкцію, якою призначити для огляду наступні три предмети: хід судових справ, внутрішня поліція, хабарництво і незаконні побори [12, с. 900–801].

28 листопада 1799 р. імператор уточнив, що «*освидетельствованию*» підлягають також столичні колегії, канцелярії, банки, контори і митниці, і наказав обрати для цього додаткових сенаторів.

В наступні дні, з 28 листопада до 1 грудня 1799 р., до переліку предметів огляду було включено стан землеробства (з вимогою вжити необхідних заходів для його покращення), стан казенних лісів і забезпечення населення деревиною, оброчні статті. Тобто, в остаточному вигляді вимоги імператора зводились до ревізії результатів адміністративно-територіальної та судової реформ попередніх років, вивчення соціально-економічних реалій і зібрання пропозицій місцевих посадовців.

1 грудня 1799 р. було височайше затверджено доповідь Урядуючого Сенату, якою:

- роз'яснено термінологію і завдання указу від 6 жовтня 1799 р.;

- розділено усі 40 губерній імперії на 8 частин, кожна з яких мали оглядати двоє сенаторів;

- затверджено кандидатури сенаторів-ревізорів (з чотирма сенаторами для огляду закладів двох столиць, усього 20);

- виділено кошти на проведення огляду: прогонні, канцелярські, кур'єрські та ін. [12, с. 904–905].

Окремо було затверджено інструкцію для сенаторів-ревізорів – «Высочайше утвержденные пункты, служащие в наставление и руководство господам сенаторам, избранным для объезда и осмотра губерний» [12, с. 905–909].

Щодо правосуддя (п. 1) сенатори мали за результатами огляду відповісти на п'ять наступних питань:

- чи немає безпідставно затягнутих невіршених справ;

- чи всюди виконуються іменні і сенатські укази, і якщо ні, то з якої причини;

- чи всюди відкриті всі передбачені управлінські заклади, і якщо ні, то з якої причини;

- чи всі заклади забезпечені чиновницьким і канцелярським персоналом і чи дотримуються порядку діловодства;

- чи витримуються терміни засідань і чи вирішуються справи від засідання до засідання.

Щодо внутрішньої поліції (п. 2) сенатори мали відповісти на наступні питання:

- чи розділена губернія на повіти відповідно до штатів 1796 р., чи відомі точне число душ у кожному повіті, кордони його і які селища до нього належать;

- чи відомо губернському правлінню число міських жителів, кількість і стан фабрик і промислів, і чи здійснюються заходи щодо їх поліпшення, які наявні міські доходи, чи доцільно і законно вони використовуються;

- чи відомі губернському начальству ціни на продукти харчування і, особливо, першої необхідності, які заходи здійснюються для зниження цін і забезпечення населення;

- чи у всіх містах заведені поліції відповідно до штатів, і чи вони функціонують;

- чи всюди є очікувані спокій, безпека і порядок, заляжні від поліції.

Щодо поборів (п. 3) сенатори мали з'ясувати:

- які по губернії здійснюються збори, чи на законних підставах, чи немає при цьому надужити;

- чи в передбачений термін поступають у казну доходи і чи вчасно розсилаються за асигнаціями, пересвідчив-

шись у зберіганні поточних сум;

- причини і заходи щодо стягування накопичених казенних недоїмок.

Щодо землеробства (п. 4) сенатори мали з'ясувати, чи мають казенні селяни достатню кількість землі по числу робочих рук і у визначеній пропорції, і якщо ні, то запропонувати Сенату для розгляду способи розв'язати цю проблему, так само з'ясувати кількість землі під казенними селищами, аби вирівнювати цей показник з врахуванням родючості ґрунтів; що ж до поміщицьких селян, то збираючи відомості від повітових і губернських предводителів, передавати зауваження Сенату.

Питання про казенні ліси (п. 5) вважалося вповні розкритим в іменному указі від 6 жовтня (визначити вплив обмежень щодо користування казенними лісами на добробут поселення) і пояснень не потребувало.

Додатковими пунктами (ймовірно, запропонованими імператором вже в день затвердження інструкції, тобто 1 грудня) від сенаторів вимагалось збирати відомості про оброчні статті (д.п. 1), про справи, капітали і стан закладів приказів громадської опіки (д.п. 2), про дворянські опіки і сирітські суди (д.п. 3), про спільні потреби, недоліки і користі (д.п. 4).

Крім присутствених місць у губернських містах, сенаторам дозволялось оглядати ще й такі у повітових по дорозі, а за потреби – і вбк від дороги, а ще установи, підвідомчі колегіям, канцеляріям і банкам (контори, митниці, експедиції), повідомляючи губернському начальству і Сенату про результати огляду (д.п. 5).

Виявивши безлад або зловживання з боку присутствених місць або окремих чиновників, сенатори мали на місці виправляти ситуацію (про способи виправлення в інструкції не йшлося!), а про винних повідомляти губернському правлінню для належного стягнення. При цьому у суперечки між приватними особами сенатори не мали втручатись, оскільки надсилались «*не яко Судии, но как Инспекторы*» (д.п. 6).

По завершенні огляду кожної губернії сенатори мали про важливе доносити імператору, а подробиці – Сенату, втім, у невідкладних випадках донесення мали робитись і під час огляду губернії (д.п. 7).

Якщо сенатори помічали щось варте уваги з точки зору державних інтересів, але не означене в інструкції, то мали оглянути й це, керуючись присягою, достоїнством звання і правилами честі (д.п. 8).

13 грудня 1799 р. Сенатом був оприлюднений іменний указ від 6 жовтня 1799 р. з доповненням, що включало поділ губерній на частини, список сенаторів для огляду і наступну настанову: «*послать по всем губерnskим правлениям и прочим присутственным местам указы, предписав гг. гражданским губернаторам, чтобы как по губернскому правлению, так и по всем прочим присутственным местам к приезду гг. сенаторов изготовлены были нужные отчеты и ведомости и чтобы как сами гг. губернаторы, так и другие чины и места, в губернии состоящие, испол-*

няли все предписания, какие от гг. сенаторов по сему случаю даваны будут» [12, с. 801–802].

Малоросійську губернію було віднесено до II-ї частини, разом з губерніями Смоленською, Орловською, Курською, Слобідсько-Українською і Новоросійською (чи порядок переліку був випадковий, чи, навпаки, визначав порядок огляду – невідомо). В подальшому половину цих губерній (Слобідсько-Українську, Курську, Орловську) оглянули сенатори-ревізори V-ї частини А. І. Голохвастов і К. О. Багратіон, натомість І. І. Кушелев і І. А. Алексеев продовжили розпочату тими ревізію Подільської губернії. Чому відбулися ці зміни у складі частин, достеменно невідомо. Висувалося припущення, що це пов'язано з персональними змінами у складі ревізуючих команд, втім, це стосується хіба що V-ї частини, адже склад сенаторів-ревізорів II-ї частини не змінювався після 14 грудня 1799 р., а рішення про перерозподіл губерній між II-ю і V-ю частинами було прийняте 24 червня 1800 р. [11, с. 758].

Для огляду губерній II-ї частини з Санкт-петербурзьких департаментів Сенату спершу було запропоновано кандидатури дійсного таємного радника І. А. Безбородька і таємного радника І. А. Алексеева. Втім, ще до затвердження кандидатур І. А. Безбородька було замінено на таємного радника І. І. Кушелева, – ймовірно, через родинні обставини, прийняття спадку від покійного брата О. А. Безбородька і заявлені плани піти зі служби. На короткий час (11–14 грудня 1799 р.) до складу сенаторів-ревізорів II-ї частини було введено дійсного таємного радника В. В. Енгельгардта замість І. А. Алексеева, призначеного президентом Мануфактур-колегії (9 грудня 1799 р.), – це й знайшло відображення у списку сенаторів-ревізорів від 13 грудня 1799 р. [12, с. 801]. Втім, коли конфлікт (а радше, непорозуміння) Павла І з попереднім очільником колегії О. О. Саблуковим було розв'язано, І. А. Алексеев повернувся до складу сенаторів-ревізорів II-ї частини.

З усіх цих сенаторів з тонкощами функціонування системи місцевого управління найкраще був обізнаний таємний радник і сенатор Іван Олексійович Алексеев (1750–1816), який за декілька років до призначення сенатором обіймав посади поручника правителя (1793–1796) і цивільного губернатора (1797) Санкт-Петербурзької губернії. Він же особисто обрав для виконання секретарських обов'язків губернського секретаря Анісімова, як повідомляв генерал-прокурору О. А. Беклешову обер-прокурор 2-го департаменту Кононов [14, арк. 21]. Крім того, сенаторів супроводжував один кур'єр з канцелярії Сенату, призначення якого за дорученням загального зібрання покладалося на генерал-прокурора.

Четверо сенаторів-ревізорів, призначених для огляду столичних закладів, мали починати одразу по затвердженні сенатської доповіді від 1 грудня 1799 р. Натомість для інших шістнадцяти сенаторів на прохання Сенату початок ревізії було відкладено через те, що начальники губерній і предводителі дворянства перебували у повітах для проведення рекрутського набору. Отже, перші

сенатори-ревізори виїхали зі столиць на огляд губерній 22 грудня 1799 р., а 19 січня 1800 р. сенатори С. О. Неплюєв і П. І. Фонвізін прибули у Воронеж і розпочали огляд губернії, – це найбільш рання зафіксована у документах дата початку огляду.

Тривалість і терміни проведення ревізії Малоросійської губернії можемо визначити лише приблизно. Так, у березні Сенат розглядав рапорт І. І. Кушелева та І. А. Алексеева про результати огляду Смоленської губернії, а 13 квітня 1800 р. сенатори-ревізори вже склали у Кременчуці рапорти і пропозиції до Малоросійського губернського правління. Тобто, тривалість була дещо більшою ніж 2-3 тижні, за які в середньому сенатори встигали оглянути губернію, але, знову ж, не маємо точних даних щодо тривалості усіх інших оглядів, та й тривалість огляду І. І. Кушелевим та І. А. Алексеевим Смоленської і Новоросійської губерній для коректного порівняння достеменно невідома.

Щодо маршруту руху сенаторів І. І. Кушелева та І. А. Алексеева територією Малоросійської губернії, то у пропозиції губернському правлінню від 13 квітня 1800 р. вони згадують, що особисто оглянули присутственні місця губернського Чернігова і повітових Ніжина, Прилук, Пирятина, Лубен, Хорола і Кременчука.

Прикінцеві пропозиції сенаторів-ревізорів Малоросійському губернському правлінню, датовані 13 квітня 1800 р., складаються з семи пунктів, присвячених стану діловодства і загальній кількості невіршених справ по губернським і повітовим присутственным місцям (п. 1), невіршеним справам по обом департаментам Малоросійського генерального суду (п. 2), невиконаним указам Урядуючого Сенату (п. 3), недоїмкам казни (п. 4), проханню губернських установ про збільшення числа канцеляристів (п. 5), випадку невивплати жалування лубенській штатній військовій команді (п. 6), проханню малоросійських маршалів розглянути питання про зарахування на коронну службу помічників (секретарів) (п. 7) [18, арк. 221–229].

Діловодство і форми заведених реєстрів, журналів і протоколів ревізори при персональному огляді присутственних місць знайшли у встановленому порядку. Кількість невіршених справ виявилась зовеликою у Малоросійському генеральному суді, Чернігівському, Полтавському, Прилуцькому, Сосницькому, Глухівському, Стародубському і Кременчуцькому повітових судах, Чернігівському і Золотоніському нижніх земських судах, Кременчуцькому магістраті, яким пропонувалось зробити суворе підтвердження про якнайскоріше їх вирішення. Натомість Роменському і Лубенському повітовим судам, Зінківському, Хорольському, Пирятинському, Прилуцькому, Ніжинському, Конотопському, Новгород-Сіверському і Стародубському нижнім земським судам, Зінківському, Переяславському, Гадяцькому, Козелецькому, Сосницькому і Конотопському магістратам було передано похвалу за відсутність невіршених справ і коледників у утриманні. Окремо було згадано Хорольський магістрат, в якому, з одного боку, було вирішено усі справи,

але з іншого, журнали засідань за останні числа лютого – першу половину березня були відсутні, а інші, вочевидь, були заведені в останній момент і без підписів засідателів, за що членів магістрату пропонувалось оштрафувати на користь приказу громадської опіки (п. 1).

Щодо невіршених справ по Малоросійському генеральному суду, то по першому (карному) департаменту сенатори-ревізори пропонували суддям з усього їх числа (455) сконцентрувати зусилля на вирішенні важливіших справ, до яких було віднесено справи, за якими утримувались (близько 100) або втекли (близько 30) в'язні, а також справи про посадові злочини (20), «оставя до совершенного окончания оных все другая», а крім того, припинити практику затягування розгляду справ через повернення їх на дріб'язкове дорозслідування в нижні інстанції. По другому (цивільному) департаменту сенатори-ревізори пропонували не включати в число невіршених справ такі, де або залишалось лише довести зміст рішення апеляційної установи до сторін, або позивачі втратили інтерес до ініційованої раніше справи, передавши такі справи до архіву і зменшивши загальне число невіршених справ до 637 (п. 2).

Указів Урядуючого Сенату без належного виконання було знайдено у губернському правлінні 17, в казенній палаті – 10, втім, число, вочевидь, було невелике, а запропоновані причини невиконання поважними (п. 3).

У зв'язку з виявленням загальної недоїмки в розмірі 173.643 крб. 36½ коп. і, зокрема, недоїмки з кріпосних селян у розмірі 35.409 крб. 99 коп., «каковой при точном и неупустительном наблюдении существующих на сей случай законов и при расторопном с стороны нижних земских судов исполнении предписаний Губернского Правления со всемы быть не должноствовало», ревізори, з одного боку, відмітили зусилля цивільного губернатора, губернського правління і казенної палати в її стягуванні, а з іншого, – звернули увагу губернського правління на повіти Козелецький, Кременчуцький, Полтавський, Глухівський, Новгород-Сіверський і Мглинський, рекомендувавши нижнім земським судам і городничим активніше спонукати місцеве населення до вчасної сплати, «отрешая нерадивых от должностей им вверенных, и предоваая строгому осуждению в неисполнении оных» (п. 4).

Щодо запиту губернського правління, казенної палати і обох департаментів Малоросійського генерального суду про збільшення числа канцеляристів і коштів на канцелярські видатки сенатори-ревізори пропонували закладам спільно розглянути це питання і зробити подання до Урядуючого Сенату (п. 5).

Окремо ревізори вказали Малоросійському губернському правлінню на кричущий недогляд з утримання лубенської штатної військової команди. Згідно з рапортом лубенського городничого майора Ф. Ф. Пінкорнеллі, поданнями від 23 червня і 25 серпня 1799 р. він повідомляв губернське правління, але на лютий 1800 р. так і не отримав амунічних речей за першу половину 1799 р. і

провіанту за грудень 1799 р. для військової команди. Відповідно, сенатори наказували губернському правлінню не відкладно надати належне утримання і відвітувати (п. 6).

В останньому пункті пропозицій сенатори знову пропонували губернському правлінню вийти з поданням до Сенату щодо призначення секретарям і канцелярським служителям при маршалах дворянства класів коронної служби задля залучення «людей хороших и способных» до організації діловодства (п. 7).

Звертає увагу відсутність у пропозиціях згадок про землеустрій і лісництво, при тому, що в рапортах по Смоленській і Новоросійській губерніям ця тема відображена [2, с. 36; 11, с. 773–774]. Втім, це може пояснюватись різницею форматів рапортів і пропозицій.

Ще одна показова лакуна у пропозиціях – це притягнення до відповідальності конкретних посадовців, винних у зловживаннях чи недбалості по службі. Під час огляду Новоросійської губернії ті самі сенатори-ревізори І. І. Кушелев і І. А. Алексеев звернули увагу, що на службі перебувають притягнуті до суду чиновники; у Смоленській губернії вони ж віддали під суд увесь склад губернського магістрату і гжатського ісправника, а чиновникам присутственних місць, які накопичили велике число невіршених справ, звелили залишатись на наступне трьохліття і власним коштом завершувати розбір справ [2, с. 39–40, 42; 11, с. 762, 764]. Без широкого залучення до аналізу листування сенаторів-ревізорів і усіх причетних до ревізії важко зрозуміти, чому І. І. Кушелев і І. А. Алексеев під час огляду Малоросійської губернії повели себе інакше (знову ж, можливо це відображене у рапорті, але не у пропозиціях).

Частковим поясненням таких результатів сенаторської ревізії, більш ніж поблажливих до ревізованих, може слугувати той факт, що їй передувала ревізія малоросійського воєнного генерал-губернатора, київського воєнного губернатора, управляючого в обох губерніях цивільною частиною О. А. Беклешова, який навесні і на початку літа 1799 р. об'їхав міста в південній частині губернії – Золотоношу, Кременчук, Лубни, Переяслав, Пирятин, Полтаву, Прилуки, Хорола (тобто його маршрут частково співпадав з маршрутом сенаторів-ревізорів), прискоривши роботу закладів і здійснивши заміни кадрів [3; 5; 16, с. 108].

В окремих рапортах від 13 квітня 1800 р., копії яких відклались в особистих паперах радника Малоросійського губернського правління І. А. Войцеховича, сенатори відмічали кращих чиновників і прохали про нагороди для них (потім з цього приводу Сенат мав зноситися з Герольдією і представляти імператору про нагородження) [7, арк. 51–54 зв.]. Так, рекомендований у поданні сенаторів до заохочення радник I-го департаменту Малоросійського генерального суду колезький радник О.К. Лобисевич 21 травня 1800 р. отримав чин дійсного статського радника. Натомість малоросійського цивільного губернатора М. П. Миклашевського лише через місяць після завершення сенаторської ревізії замість рекомендованого підвищення в чині було усунуто з посади, і вже 31 травня 1800 р.

с тем, что когда кто из жалобщиков будет у него являться и просить о решении его дела, в то время брать одно только оное и чинить рассмотрение на основании законов; Прочия же по крайней мере не будут напрасно умножать число нерешенных дел.

IV. Из прошений частных вступивших в прежния при- судственные места – 37^{шт} и прямо в оной департамент 150^{шт} усматриваем мы, что они по большей части заклю- чают в себе жалобы на разныя нижния присутственные места в чинимой ими проволочке, или в необъявлении решений своих и недаче апелляции, или же в присужде- нии ведаться формальным судом по делам гвалтовным. А как все сии случаи принадлежат прямо до рассмотрения Губернского правления, которое по высочайшим учреж- дениям управляя Губернию именем Императорского Ве- личества, имеет должность наблюдать в местах ему подчи- ненных за точным исполнением / законов и за порядком ими установленным; Генеральный же суд как по упоми- наемому высочайшему в губерниях учреждению, так и по самому Статуту имеет должность ревизовать дела в Ниж- них присудственных местах уже решенныя и к нему по апелляции только доходящая, или же в случае позыва судей на очевидную реч, где по праву Статута возбране- на апелляция; того ради предлагается 2^{мв} департаменту Генерального суда вышеизъясненныя частныя прошения без малейшаго замедления рассмотреть, и те из них, ко- торые на вышесказанном основании принадлежат до Гу- бернского Правления, передать в оное, а сему поступить в том по силе своей должности. По другим же, ежели за тем останутся еще зависящая от разрешения Генеральна- го суда, учинить оное без всякаго отлагательства недожи- даясь хождения, ни очереди, поелику таковыя прошения есть бумаги текущая и скорога отправления требующия.

V. Числит у себя 2^в департамент Генерального Суда не- решенных дел по частным прошениям из архивы отти- санных 44, которые остаются за нехождением просителя без всякаго рассмотрения. А поелику оные дела непосту- пили в помянутый департамент из уничтоженных присуд- ственных мест / яко нерешенные; Напротивже находились они в Архиве в виде решенных; то по односторонним тре- бованиям забирать их оттуда кажется не следовало, но до- вольно было предварительно выносить из Архива справки в каком состоянии и по каким причинам они туда посту- пили, чрез кои бы могло открыться, что те дела давно уже решены и исполнены, и к возобновлению их совсем пре- сечена дорога. По чему ныне нужно Генеральному суду забратыя из архива дела немедленно просмотреть, и ко- торыя в показанном виде найдутся, возвратит паки в Ар- хив и тем щот нерешенных своих дел уменьшить.

VI. Еще считает оной департамент нерешенными у себя делами 46^{шт} прошений, вступивших к нему от дворян Ма- лороссийской губернии о снабдении их свидетельствами на имени для займа из Государственного вспомогательна- го банка денег, и сам же в ведомости своей изъясняется, что невыданы оные свидетельства по непоказанию про-

сителей в присланной при указе из правительствующаго Сената прошлаго 799^м Года Июня 13го о заимщиках роспи- си: Следственно таковыя свидетельства и впредь выданы быть не могут, яко совсем для просителей уже не нужные, которые потому и хождения об них / более не имеют. В разсуждении чего департамент и сии прошения отложив в архив, или роздав просителям обратно. Избежит напрас- наго умножения щота нерешенных своих дел. – распоря- див и очистив таким образом дела 2й департамент напо- лняющия, ласкаемся мы, что он при умножении трудов своих и рачения, в лучшем состоянии найдется извлечь себя в непродолжительном времени из того великаго ко- личества оных, которое им в поданных нам ведомостях показано, к собственной похвале своей и чести.

3^е. По поводу указов Правительствующаго Сената ре- шительным исполнением еще неоконченных, которых по реестрам нам доставленным находится в Губернском Правлении 17^{шт}, а в Казенной палате 10^{шт}, и по коим про- изводство чинится неупустительное, остается нам только рекомендовать сим местам, чтобы они неослабно стара- ние свое продолжали как к скорейшему, так и совершенно сообразному с содержанием тех указов исполнению.

4^е. Входя в подробное рассмотрение состоящей по здешней Губернии казенной недоимки, находим мы, что всей оной по нынешней 1800^в Год оставалось не во взыскании 249,712 ^{руб} – 36 ^¼ ^{коп}; но в то число по ве- домости за Генварь месяц от Казенной Палаты нами по- лученной поступило в Казну 11649^{шт} ^{руб} – 79 ^½ ^{коп}; да из ведомостей же / Оной Палаты усмотрено, что неко- торым поветовым казначействам велено в число не- доимки зачесть поступивших уже в Казну 621 ^{руб}., ко- торые из щета только исключены не были: следственно за выключением обеих оных сумм остается по февраль месяц нынешняго Года в действительной недоимке 237, 441 ^{руб} – 57 ^¼ ^{коп}; но как и в оном числе находится пред- назначенных к исключению, о которых в разныя время- на представлено от Казенной палаты на рассмотре- ние Правительствующаго Сената и Государственного Казначая 5488 ^{руб} – 27 ^¼ ^{коп}; Еще числится на состоящих в почталионской должности козаках, мещанах и казен- ных крестьянах указная подать, которая на основании Сенатскаго указа или исключена, или из почтовой сум- мы внесено быть долженствует 6858 ^{руб} – 2 ^¾ ^{коп}; и на находящихся в разных Губерниях частных людях и на перешедших в Новороссийскую и другия Губернии пе- реселенцах, о взыскании коих и о причислении по там- ошним губерниям сообщено в Губернския Правления и Казенныя Палаты – 7121 ^{руб} – 6 ^¼ ^{коп}; да на таковых же отлучных, но неизвестно где пребывающих о сыске коих производится повсеместная публикация 3425 ^{руб} – 8 ^½ ^{коп}. А наконец остановившихся платежом податей крестьян- ских наложенных на купцов и мещан поступивших в сии звания из старообрядцов, за отзывом их, что они не пользуясь выгодами / крестьянскими, платит такового отнюдь не обязаны, о чем отыскиваются теперь обстоя-

тельные сведения и делается в казенной Палате размот- рение – 40, 905 ^{руб} – 76 ^{коп}; и того 63, 798 ^{руб} – 20 ^¾ ^{коп}; То за выключением сих к сложению подлежащих и по не- обходимым причинам остановившихся взысканий, оста- ется действительной на отчет Губернскаго Начальства недоимки 173,643 ^{руб} – 36 ^½ ^{коп}. И хотя из объяснений нам поданных от Господина Гражданскаго губернатора и Казенной палаты видим мы крайния их и губернска- го правления усилия к взысканию сей недоимки употре- бляемые; но поелику за всем тем количество ея доволь- но велико, а особливо что на крестьянах владельческих – состоит оной 35,409 ^{руб} – 99 ^{коп}, каковой при точном и неупустительном наблюдении существующих на сей случай законов и при расторопном с стороны нижних земских судов исполнении предписаний Губернска- го Правления со всемы быть недолженствовало; таго ради поставили мы непременно для себя должностию приметить об оном Губернскому Правлению, а особливо нащот поветов: Козелецкаго, Кременчугскаго, Полтав- скаго, Глуховскаго, Новгородсеверскаго, Стародубска- го и Мглинскаго, где недоимки всякаго рода находятся в великом количестве, предлагая оному Правлению не- только подтверждению свои тамошним Нижним / зем- ским Судам и Городничим, но и самую строгость умно- жить, отрешая нерадивых от должностей им вверенных, и предвая строгому осуждению в неисполнении оных. В разсуждениже личных казенных взысканий и недоп- лат по откупам и другим обязательствам, которые глав- нейший щот недоимок составляют, – но кои несть уже недоимка установленных поборов, а сущей долг казен- ной, надлежит поступить наипаче строго и скоро изтре- бованием от них наличных денег, или продажею им- ний им принадлежащих.

5^е. Губернское Правление, Казенная Палата и оба де- партамента генерального Суда в представлениях своих изъяснили нам, что все они для успешнаго исправления дел в великом количестве бываемых имеют крайний не- достаток в Канцелярских служителях и в сумме на канце- лярския расходы положенной. И хотя мы видим подлин- но, что здешняя Губерния вразсуждении необыкновенной ея обширности и многолюдства имеет дел несравненно более, нежели в других Губерниях, что настоящая спосо- бы к производству оных не достаточны, и что для благоу- спешности нужно их умножить; но поелику частныя сии представления не заключают в себе полного соображе- ния об оном предмете, ни меры прямой и необходимой надобности потребной каждому месту прибавки людей и денег; нам же в кратко-временное / здесь пребывание вникнуть во все обстоятельства сего случая нет никакой удобности; – то поручаем мы Губернскому Правлению обще с Казенною палатою и обеими департаментами Ге- нерального суда учинив обо всем оном подробное и ак- куратное рассмотрение, – представить положение свое Правительствующему Сенату, с полным и ясным показан- нием необходимых причин к тому побудивших и с точным

назначением потребной на удовлетворение того суммы.

6^е. Из рапорта лубенскаго Городничаго Пин-Корнел- ли усмотрели мы, что тамошняя штатная воинская ко- манда прошлаго 797^м Года за первую половину годовых амуничных вещей и 799^м Года за декабрь месяц провиан- та по ныне не получала; И что от него сделаны о том Гу- бернскому Правлению представлении прошлаго 799^м Года Июня от 23го и Августа от 25го числа. Удивляясь сему особливому случаю, возлагаем на Губернское Правление помянутой команде следующее ей удовольствие откуда надлежит немедленно доставить, и о последующем нас неукоснительно уведомить.

7^е. В проезд наш чрез разныя сей Губернии поветы име- ли мы представления от маршалов, что они обязаны бу- дучи многими на них от Правительства возложениями, как то збором рекрут, наблюдением за сельскими Мага- зейнами и прочее, не имеют никакого положения в раз- суждении / людей для писмяннаго производства необ- ходимо нужных. Хотя же содержание оных может быть удовлетворяемо собственным их Маршалов или дворян- ским коштом. Но поелику принимаемые ими служители не считаются в Службе и не имеют никакой линии к повы- шению чинами, то никто из людей хороших и способных в таковом положении оставаться не соглашается; Поче- му просят, чтобы для пользы самой службы учреждены при них были по одному Секретарю офицерскаго чина и по одному же нижнему Канцелярскому Служителю хотя без жалованья казеннаго, но с помещением в класс ко- ронной службы. Мы уважая представляемые нам при- чины, предлагаем Губернскому Правлению осведомясь о расположении по сему предмету и всех прочих оной Гу- бернии Маршалов и учинив общее соображение, пред- ставить обстоятельство сие на разрешение Правитель- ствующаго Сената.

Сенатор Кушелев
Сенатор Алексеев

№ 44.
Апреля 13. дня
1800 Года
Кременчуг.

(Центральный державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 1336. «Малороссийское губернское правление». Оп. 1. Спр. 161. «Предложения гражданскаго губернатора и тайных советников, сенаторов и кавалеров Кушелева и Алексеева. 1 января 1800 – ноябрь 1800». Арк. 221–229.)

№ 2.

[Лист сенаторів І. І. Кушелева та І. А. Алексеева до гене- рал-прокурора П. Х. Обольянінова від 13 квітня 1800 р.]
Копія

Милостивый государь Петр Хрисанфиевич!

Каковое отправили мы на нынешней почте всепо- дданнейшее Его императорскому величеству донесе- ние об осмотре Малороссийской губернии, оное в ко-

пии при сем Вашему Превосходительству доставить честь имеем, купно с списком о чинах нами рекомендованных. По поводу Сего последнего, в надежде на особливую вашу к нам благосклонность, предпринимаям обезпокоить ваше Превосходительство следующими объяснениями: 1е Хотя здешний Гражданский Губернатор Миклашевский имеет орден Святыя Анны первого класса и еще прежняя Георгиевский и Владимирской; но поелику он действительным Статским Советником давно; то служба Его повышением чина награждена быть может тем пристойнее, что здесь один из Генеральных Судей Господин Сулима находится уже в чине Тайного Советника; 2е Вице Губернатор Руновский чин имеет Статского Советника и орден Святыя Анны второго Класса; но неимеет пристойного по званию его содержания, и по сей единой причине видит себя принужденным искать увольнение от Службы. Ежели будет к нему по представлению нашему Высочайшая Милость, то былабы она купно и Величайшая, когдабы вместо всяких Агрементов сделана была сему достойному и способному человеку прибавка жалования хотя по тысяче рублей на год, без которой он поистине будучи не только занят, но и замучен должностию никак содержать / себя не может.

Опасаясь нанесть безпокойство Всемилостивейшему Государю обширностию Списка рекомендованных нами, берем смелость приложить здесь особой о нескольких Секретарях, которых департаментныя начальники чрезвычайно одобряют. Мы предаем жребий их собственному вашему соизволению, угодно ли вам будет доложить об них Государю Императору, или предложить Сенату о повышении их чинами.

В прочем с совершенным почтением и преданностию имеем честь навсегда пребыть

Вашего Превосходительства
Милостивого Государя
Покорными Слугами

Апреля 13²¹¹⁸
1800 Года.

На подлинном тако:
Иван Кушелев
Иван Алексеев

Список рекомендуемых к повышению чинов
Секретарям Малороссийской Губернии
Казенной Палаты
Коллежской Секретарь Данило Святоблис [?]-Коробка
Губернские Секретари Егор Адамович
Григорий Богуславский
Генерального Суда 2го департамента
Коллежский Ассесор Василий Оболонский

(Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 15244–15333. «Бумаги действительного статского советника и кавалера Ивана Андреевича Войцеховича». Арк. 54–54 зв.).

№ 3.

[Список чиновників Малоросійської губернії, відзначених сенаторами І. І. Кушелевим і І. А. Алексеевим, від 13 квітня 1800 р.]

Копия

Список чинам Малороссийской Губернии представляемым во всемилостивейшее Вашего Императорского Величества воззрение за отличности по службе ими оказанныя.

Гражданский Губернатор действительный Статский Советник Михайло Миклашевский. Имеет орден: Святыя Анны 1го класса Святаго Георгия 4го класса Святаго Владимира 3го класса	1е. Как по собственному ведомству сего губернатора, так и по Губернскому Правлению неосталось ни одной бумаги, котораябы небыла исполнена или отписана, несмотря на великое оных множество по пространству здешней Губернии. 2е. все части от особеннаго наблюдения Гражданскаго Губернатора зависяция находятся в наилучшем состоянии. 3е. поелчением его и неослабным смотрением за полиция отыскано и отслано в разные времена в Киев военных дезертиров 445 и бродяг неимеющих письменных видов к отдаче в рекруты 197, да неспособных к службе в Херсон на казенныя работы 153. 4е. по делу о фальшивых Ассигнациях преступников Козакова и Чекарева, оказал он Губернатор особливую расторопность в отыскании участвующих сему злодеянию людей, / самых ассигнаций и инструментов которыми они деланы нетолько в Малороссийской Губернии, но и в других соседственных.
Вице Губернатор Статский Советник Андрей Руновский имеет орден: Святыя Анны 2го класса Святаго Владимира 4го класса	Отличным усердием, прилежанием и способностями содержит обширную здешней губернии казенную часть вообще в весьма хорошем состоянии, а особенно отличным радением его о пользе казеннаго интереса, последней откуп питейной в казенных Селениях продажи отдан вместо прежних 42,374 рублей, за 93,469руб: следственно ежегодное приращение последовало по 51090руб.
Советники: Губернскаго Правления: Статский Советник Иван Войцехович. Орден не имеет, а в нынешнем чине прошлаго 799го Года	1е. Его неусыпному попечению наиболее присвоается отличная исправность в окончании всех дел, какия только с открытия сей обширной, а потому и многолюдной Губернии по ныне в губернское правление вступили. 2е. Сверх обыкновеннаго течения оных разрешено более тысячи дел, / вступивших из четырех почти прежде бывших в Малороссии наместнических правлений, в окончании коих, без упущения внов вступаемых дел, присоставлении новой сей губернии понес он труды необыкновенныя. 3е. Архив прежних дел вошедших из вышеупоминаемых уничтоженных наместничеств и бывшей малороссийской Коллегии им Войцеховичем собран и приведен в порядок.
Казенной Палаты Коллежский Советник Лев Гулевич орден не имеет, а в нынешнем чине 793го Года Сенят-брю 2го	Неупомягая о прежней долговременной службе, с учреждения внов Малороссийской Губернии по препоручению Казенной палаты разделил он казенныя и козачьи селения на волости, в коих состоит до 550,000 душ мужска пола, и личным своим присмотром открыл в них 225. волостных Правлений, учредил в оных надлежащий для течения дел порядок, и представил полезныя примечания казенной Палате к приращению доходов с оборочных Статей / и питейнаго откупа, поспешествуя тем последовавшему возвышению оных. Сверх того, кроме благоуспешнаго управления порученною ему Экспедициею, все на него Палатою возлагаемое усердно исправляет, и есть наилучший для вице Губернатора помощник.

Генерального Суда 1го департамента Коллежский Советник Афанасий Лобысевич Орден не имеет, а в нынешнем чине 774го Года.	В разсуждении множества дел по сей обширной губернии оказывает от лобысевич отличное усердие и труды, присудствуя ежедневно с 6 ½ до двух и даже до 3. часов пополудни, а посля обеда с 5ти до 7ми часов и позже, неоставляя продолжать сего бдения ни на святках, ни на сырной, ни на первой и последней неделях великого поста. Посредством таковых усилий с открытия Генерального суда по февраль месяц нынешняго года в течении двух год и пяти месяцев решето дел 1012, кроме 2212. определенных состоявшихся тогдаже по делам тяжбыным. /
2го департамента Коллежский Советник Яков Омелянович. Орден не имеет, а в нынешнем чине с прошлаго 799го Года	При совершенном усердии к службе имеет для отправления должности своей особливые способности, коими отлично содействует успеху дел 2й департамент Генерального суда во множестве обременяющих.
Депутаты Генерального Суда: Коллежские Ассесоры: По 1му департаменту Михайло Романович Юрий Савицкий. Орден не имеют, а в нынешних чинах первой 786го Года ноября 8го второй 793. Декабря 31го.	Кончив с похвалою прежний срок своего в Генеральном суде заседания, по особливим достоинствам и способностям избраны они о на текущее ныне трехлетие. Во все время сие с открытия генерального суда они есть неутомимыя сотрудники вышепоказанному сего департамента Советнику Лобысевичу.
По 2му департаменту: Иван Лотышев. Орден не имеет, а в нынешнем чине 793го Года декабря 31го.	Одобрается по тем же причинам, по каким выше Сего одобрен онаго департамента Советник Омелянович. /
Ассесор казенной Палаты: Титулярный Советник Василий Трипольский. Орден не имеет, а в нынешнем чине 794го Года.	Управляя с крайним рачением вверенною ему Экспедицию, посылая был многократно с успехом и пользою для освидетельствования казенных строений и казначейств, также и по другим интересным поручениям. Сверх того неусыпными его трудами многия тяжбыныя дела о завладении помещиками Казенных Землях и крестьянх достигли своего в пользу казны окончания.

(Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 15244–15333. «Бумаги действительного статского советника и кавалера Ивана Андреевича Войцеховича». Арк. 51–53 зв).

ДЖЕРЕЛА

1. Блинов И. А. Исторические материалы, извлеченные из Сенатского архива: Сенаторские ревизии. Журнал Министерства юстиции. 1913. № 2. С. 257–302.
2. Бочкарев В. Н. Сенаторские ревизии в России при Павле I. Известия Тверского государственного педагогического института. 1926. Вып. 1. С. 64–81; Вып. 2. С. 31–49.
3. «Вояж по Малой России г. генерала от инфантерии Беклешова». Киевская старина. 1890. Т. XXVIII. Март. С. 458–463.
4. Галь Б. О. Джерела до історії сенаторських ревізій лівобережних губерній кінця XVIII – початку XIX ст. Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: [міжвуз. зб. наук. праць] / ред. кол.: А. Г. Болєбрux (відп. ред.) [та ін.]. Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2009. Об'єднаний випуск 2009–2010 рр. С. 276–283.
5. Галь Б. О. Комплектація кадрів городничих Малоросійської губернії. Сівєрщина в історії України. Збірник наукових праць. К. – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. Вип. 6. С. 308–316.

6. Градовский А. Д. Высшая администрация России XVIII столетия и генерал-прокуроры. Собрание сочинений: в 9 т. Санкт-Петербург, 1899. Т. 1. С. 37–297.

7. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. II, спр. 15244–15333, 307 арк.

8. Ковальчук А. В. Состояние местного государственного аппарата по материалам сенаторских ревизий 1799–1800 гг. Связь веков: Исследования по источниковедению истории России до 1917 года. Памяти профессора А. А. Преображенского: сборник статей / РАН, Институт российской истории; отв. ред. А. В. Семенова. М. : РОС-СПЭН, 2007. С. 318–343.

9. Корф С. А. Административная юстиция в России. Книга первая. Очерк исторического развития власти надзора и административной юстиции в России. СПб., 1910. VII, 528 с.

10. Марасанова В. М. Сенаторские ревизии в Верхнем Поволжье: поиски эффективного механизма контроля местного управления. Научные ведомости. Серия: История. Политология. 2018. Т. 45, № 2. С. 308–317.

11. Нольде А. Э. Правительствующий Сенат в царствование Павла I. Ревизия 1799 г. История Правительствующего Сената за двести лет, 1711–1911: В 5 т. Санкт-Петербург, 1911. Т. 2. С. 754–779.

12. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі ПСЗ РИ). СПб., 1830. Т. XXV. 1798–1799. 933 с.

13. ПСЗ РИ. СПб., 1830. Т. XXVII. 1802–1803. 1122+31 с.

14. Российский государственный исторический архив, ф. 1374, оп. 3, д. 2431, 164 л.

15. Семенова Н. Л. Сенаторская ревизия Оренбургской губернии 1800 г. Кlio. 2015. № 5 (101). С. 71–76.

16. Сторожевский Н. К. Полтава в 1799 г. (Из архива Городской Полиции). Полтавский адрес-календарь на 1887 г. Полтава, 1886. С. 107–121.

17. Тот Ю. В. К вопросу об организации общероссийского осмотра губерний. Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2021. Т. 66. Вып. 1. С. 56–78.

18. Центральный державный историчний архів України у м. Києві, ф. 1336, оп. 1, спр. 161, 725 арк.

19. Шевчук А. Сенаторська ревізія 1799–1800 рр. у Правобережній Україні. Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2023. Вип. 44. С. 9–16.

Hal B. O. Senatorial inspection of the Little Russian province (1799-1800)

The article makes an attempt to reconstruct the process of preparing, conducting and summing up the results of the senatorial inspection of the Little Russian province (1799-1800), as far as the source base allows. For the first and last time, in a short period of time, ten groups of senators traveled to all 40 provinces of the empire (in particular, Little Russian), got acquainted with the organization of office work and the state of document flow of the capital and local civil authorities, collected and supplemented with their own impressions statistical information on the development of cities, condition of the peasantry, and compiled, according to a single form specified in the instructions, brief reports to the emperor and lengthy ones to the Governing Senate, and also left proposals to the provincial boards of each province examined. To date, the study of the senatorial inspection of 1799-1800, was strongly influenced by the works of Ivan Blinov and Alexander Nolde (1911-1913) and went rather by expanding the legislative context. To overcome a certain historiographical inertia, the article proposes a kind of «view from below», namely the introduction into scientific circulation and analysis of materials from audits of individual provinces, as well as Senate and Imperial consideration and response to senatorial reports («mole logic»). The article analyzes in detail the instructions to the senator-inspectors (1799) and the proposals that they left to the Little Russian provincial government at the end of the inspection (1800), the chronology of the inspection, changes in the personnel of the senator-inspectors, and the inspection route are restored. The history of the inspection of the Little Russian province is included in the broader context of the overall imperial inspection of 1799-1800. For the first time, proposals from senators Ivan Kuselev and Ivan Alekseev to the provincial government and a letter from senators to Prosecutor General Pyotr Obolyaninov with a list of provincial officials recommended for awards were introduced into scientific circulation, and the information potential of these materials was determined.

Keywords: inspection, senator, report, provincial government, proposals.

REFERENCES

1. Blinov, I. A. (1913). Istoricheskiye materialy, izvlechennyye iz Senatskogo arkhiva: Senatorskiye revizii. [Historical materials extracted from the Senate Archives: Senatorial Revisions]. Zhurnal Ministerstva yustitsii. – Journal of the Ministry of Justice, 2, pp. 257–302. [in Russian].
2. Bochkaev, V. N. (1926). Senatorskiye revizii v Rossii pri Pavle I. [Senatorial audits in Russia under Paul]. Izvestiya Tverskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. – Proceedings of the Tver State Pedagogical Institute, 1, pp. 64–81. [in Russian].
3. «Voyazh po Maloy Rossii g. generala ot infanterii Bekleshova».

[Voyage around Little Russia by Mr. Infantry General Bekleshov]. *Kiyevskaya starina*. – Kyiv antiquity, 1890, 3, pp. 458–463. [in Russian].

4. Hal, B. O. (2009). Dzherela do istorii senatorskykh revizii livoberezhnykh hubernii kintsia XVIII – pochatku XIX st. [Sources on the history of senatorial inspections of the left bank provinces of the late 18th - early 19th centuries]. (A. H. Bolebrukh, Ed.). *Istoriografichni ta dzhereloznavchi problemy istorii Ukrainy. Teoriia. Metodyka. Praktyka*. – *Historiographical and source study problems of the history of Ukraine. Theory. Methodology. Practice*, pp. 276–283. [in Ukrainian].

5. Hal, B. O. (2013). Komplektatsiia kadrov horodnychkykh Malorosiiskoi hubernii. [The staffing of gorodnichies of Malorussian gubernia]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*. – *Siversshchyna in the history of Ukraine. Collection of scientific papers*, 6, pp. 308–316. [in Ukrainian].

6. Gradovskiy, A. D. (1899). Vysshaya administratsiya Rossii XVIII stoletiya i general-prokurory. [The highest administration of Russia of the 18th century and the prosecutor generals]. *Sobranie sochineniy: v 9 t.* – *Collected works in 9 vol.* Sankt-Peterburg, (1), pp. 37–297. [in Russian].

7. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, f. II, spr. 15244–15333, 307 ark.

8. Koval'chuk, A. (2007). Sostoyanie mestnogo gosudarstvennogo apparata po materialam senatorskikh reviziy 1799–1800 gg. [The condition of the local state apparatus based on the materials of the senatorial audits 1799–1800]. (A. V. Semenov, Ed.). *Svyaz vekov: Issledovaniya po istochnikovedeniyu istorii Rossii do 1917 goda. Pamyati professora A.A. Preobrazhenskogo: sbornik statey*. – *Connection of centuries: Research on sources of the unified history of Russia until 1917: In memory of Professor A. A. Preobrazhensky: collection of articles* Moskva: ROSSPEN, pp. 318–343. [in Russian].

9. Korf, S. A. (1910). Administrativnaya yustitsiya v Rossii. Ocherk istoricheskogo razvitiya vlasti nadzora i administrativnoy yustitsii v Rossii. [Administrative justice in Russia. Essay on the historical development of the power of supervision and administrative justice]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

10. Marasanova, V. (2018). Senatorskie revizii v Verkhnem Povolzhe: poiski effektivnogo mekhanizma kontrolya mestnogo upravleniya. [Senatorial inspections in the Upper Volga region: in search of the effective control over the local governments]. *Nauchnye vedomosti. Ser. Istoriya. Politologiya*. – *Scientific bulletins. Series. Story. Political science*, 2, pp. 308–317. [in Russian].

11. Nol'de, A. E. (1911). Pravitel'stvyuyushchiy Senat v tsarstvovaniye Pavla I. Reviziya 1799 g. [The Governing Senate during the reign of Paul I. Revision of 1799]. *Istoriya Pravitel'stvyuyushchego Senata za dvesti let, 1711–1911*. – *History of the Governing Senate over two hundred years. 1711–1911*. Sankt-Peterburg, (2), pp. 754–779. [in Russian].

12. Polnoye sobranie zakonov Rossiyskoy imperii, s 1649 goda (dali PSZ RI). [Complete collection of laws of the Russian Empire since 1649]. Sankt-Peterburg, 1830, (XXV). [in Russian].

13. PSZ RI. Sankt-Peterburg, 1830, (XXVII). [in Russian].

14. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv, f. 1374, op. 3, d. 2431, 164 l.

15. Semenova, N. L. (2015). Senatorskaya reviziya Orenburgskoy gubernii 1800 g. [Senatorial revision of the Orenburg province in 1800]. *Klio*. – *Clio*, 5, pp. 71–76. [in Russian].

16. Storozhevskiy, N. K. (1886). Poltava v 1799 g. (Iz arkhiva Gorodskoy Politsii). [Poltava in 1799 (From the archives of the Town Police)]. *Poltavskiy adres-kalendar' na 1887 g.* – *Poltava address-calendar for 1887*. Poltava, pp. 107–121. [in Russian].

17. Tot, Yu. V. (2021). K voprosu ob organizatsii obshcherossiyskogo osmotra guberniy. [On the Organization of the All-Russian Inspection of the Governorates]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Istoriya*. – *Vestnik of Saint Petersburg University. History*, 66/1, pp. 56–78. [in Russian].

18. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi, f. 1336, op. 1, spr. 161, 725 ark.

19. Shevchuk, A. (2023). Senatorska reviziia 1799–1800 rr. u Pravoberezhnii Ukraini. [The Senatorial Inspection of 1799–1800 in the Right-Bank Ukraine]. *Naukovi zapysky VDPUI imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia*. – *Scientific notes of the Mikhail Kotsiubynsky VDPUI. Series. History*, (44), pp. 9–16. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.06.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 94 (477.51)«1821–1825»

О.М. Герасимчук

ПЕРЕСЕЛЕННЯ КОЗАКІВ ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТУ НА ЗЕМЛІ ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА У 1821–1825 РР.

У статті на основі архівних документів висвітлюється перебіг переселенського руху козаків Глухівського повіту Чернігівської губернії на Кубань під час другої хвилі міграції у 1821–1825 рр. Детально аналізуються причини й особливості переселення до нових регіонів.
Ключові слова: Глухівський повіт, Кубань, козаки, міграції, переселенський рух, Чернігівська губернія, Чорноморське козацьке військо.

Важливими чинниками, які впливають не лише на демографічні параметри населення, а й на життєдіяльність країни в цілому є міграційні процеси. Корисним у цьому питанні може бути накопичений досвід державотворення на українських землях, особливо під час здійснення переселенської політики у минулі століття. Сьогодні вивчення практики того часу є актуальним і необхідним для вироблення збалансованої регіональної політики держави. Дослідницька робота в цьому напрямку є цінним надбанням для більш поглибленого вивчення історії нашої країни.

Міграції українців Північного Лівобережжя у першій половині XIX ст. на Кубань вже частково досліджували Є. Петренко [7], С. Сазонова [1], С. Самовтор [11], В. Шкуро [13], котрі в своїх публікаціях показали місце й роль переселенців з України в загальноросійському переселенському русі. Проте спеціальні дослідження, які б детально розкривали процес переселення українців з окремих регіонів Північного Лівобережжя на Кубань у 1820–1825 рр., відсутні. Тому метою даної статті є дослідження динаміки переселення козаків з Глухівського повіту Чернігівської губернії на Кубань у 20-ті рр. XIX ст., визначення тенденцій у зростаннях та спадах міграцій чернігівських селян та козаків у вищезазначений період на тлі загальноісторичних процесів, які відбувалися в Україні та світі.

Після завоювання в останній чверті XVIII ст. території Кримського ханства, перед російським царизмом постала проблема термінового заселення новозахоплених земель як стихійним, так і організованим способом. Колонізація Північного Причорномор'я, Криму й Північного Кавказу супроводжувалася масовим переміщенням населення, що приводило до важливих демографічних, господарчих, соціальних і етнокультурних змін. Основною колонізаційною силою на Півдні України й Північному Кавказі було українське козацтво й численне селянство [1, с. 3–4]. Вже в 1808–1811 рр. було здійснено першу масову організовану спробу переселити на Кубань 25 тис. козацьких сімей з Чернігівської й Полтавської губерній. Усього за ті роки за офіційними даними до Чорноморського козацького війська (так у ті часи називався кубанський регіон) тоді переселилося 23088 чоловіків і 18672 жінки козаків і козачок, тобто 41660 осіб обох ста-

тей [8, с. 165–166]. Історик Ф. Щербина наводить свої дані щодо кількості українських переселенців – 41534 особи обох статей (22206 чоловіків і 19328 жінок) [3, с. 53].

Проте переселення 1808–1811 рр. остаточно не вирішило проблему браку населення в Чорномор'ї. За твердженням дослідника Кавказької війни В. Потто, станом на 1820 р. чоловіче населення цього регіону становило близько 36 тис. осіб. Історик зазначав: «І ось це тридцятишеститисячне населення зобов'язане було тримати на службі одинадцять кінних і десять піших полків кількості шістнадцять тисяч стройових козаків. Очевидно, що населення виставити їх не могло й полки були постійно недоукомплектовані» [9, с. 502]. За даними історика І. Бентковського, у 1821 р. у всіх поселеннях Чорномор'я налічувалося 64143 особи обох статей, з них 37090 чоловіків і 27053 жінок. Із цієї кількості Чорноморське військо виставляло на службу 11707 осіб, тобто 31,5% чоловічого населення. На 100 чоловіків у регіоні припадало 73 жінки [2, с. 96]. Такою була демографічна ситуація на Кубані напередодні нової хвилі переселення.

Причини другої масової хвилі переселення українських козаків з Чернігівської й Полтавської губерній, яка відбулася у 1820–1825 рр., необхідно розглядати у двох аспектах – з точки зору імперської влади, яка ініціювала цю переселенську кампанію, і з точки зору козацтва, яке погодилося на неї, оскільки переселення було добровільним. Ініціатором другої масової хвилі міграції українських козаків на землі Чорномор'я фактично став начальник головного штабу 2-ї (Південної) армії, штаб-квартира якого розміщувалася під Києвом, генерал-майор П. Кисельов, який у 1820 р. відвідав Чорноморське військо. Він був вражений тим, як тамтешні козаки, маючи у своєму складі порівняно невелику кількість осіб чоловічої статі, постійно відряджали свої найкращі полки на кордон Царства Польського й Пруссії, на підкріплення Кавказької лінії та в Дунайське армію та ще й примудрялися гідно охороняти 260-верстний кордон. Генерал зробив невтішний висновок, констатуючи поступове зменшення населення в регіоні й розорення козацьких господарств Чорноморського війська через відсутність у сім'ях чоловічих рук [13, с. 17–18].

За підсумками свого відрядження Кисельов склав доповідь про стан справ у Чорноморському козацькому війську й надіслав її в комітет міністрів. У своїй доповіді генерал зазначив, що: 1) чорноморські землі мають значну площу, але не мають достатньо населення; 2) чорноморські козаки, постійно вступаючи в сутички із сусідніми гірськими народами, звикли до військового стану, але так і не облаштували нормального господарства; 3) попри значні масиви родючих земель, хліборобство в регіоні розвинуто слабко й командування змушене закуповувати провіант для війська в сусідніх губерніях; 4) якщо стан справ залишити незмінним, то через певний час козаки не зможуть охороняти кордон власними зусиллями й це приведе до додаткових витрат з боку уряду. Для уник-

нення вищезазначених негараздів Кисельов пропонував збільшити населення краю шляхом переселення туди ще 25 тис. козаків чоловічої статі із сім'ями з двох українських губерній – Чернігівської й Полтавської, як це вже робилося у 1808–1811 рр. [8, с. 165–166].

Результатом відрядження Кисельова стала найвище затверджена (тобто така, яка набирала силу законодавчого акту) доповідь міністра внутрішніх справ В. Кочубея від 19 квітня 1820 р. «Про примноження Чорноморського війська переселенням на землі, які цьому війську належать, 25000 Малоросійських козаків», в якій міністр обґрунтував необхідність нової хвилі переселення. У своїй доповіді міністр відзначав нестачу землі в козаків на батьківщині, брак населення на колонізованій території й необхідність досягнення «мети міцного забезпечення кордонів своїми силами цього військового поселення, без якого необхідно утримувати регулярне військо з невеликими витратами» [10, арк. 2–3 зв.]. Нововиданим указом пропонувалося переселити упродовж 3-х років з двох українських губерній 25 тис. осіб козаків чоловічої статі, а саме переселення здійснити згідно правил переселення від 17 березня 1808 р., які врегульовували першу організовану хвилю міграції українських козаків на Кубань [8, с. 167].

Чиновниками не було озвучено й ще одну важливу причину, яка спонукала владу до організації переселень, а мешканців – до згоди на такі переселення. Це – регулярні голодування населення, рідше в результаті несприятливих природних умов, а найчастіше – від малоземелья селян і козаків, яке не давало можливості ефективно вести господарство. На подолання голоду витрачалися немалі фінанси, що не могло не непокоїти владу. Перші значні неврожаї в XIX ст. припали на 1819–1821 рр., потім вони повторювалися в 1823–1824 і в 1829–1833 рр. Неврожаї 20-х рр. торкнулися не лише нечорноземних губерній, де нестача хліба була звичним явищем, а й декількох чорноземних губерній, зокрема Чернігівської, Катеринославської й Таврійської. Історик П. Шафранов писав: «Найпершою губернією, яка потребувала екстрених заходів допомоги, була губернія Чернігівська. Губернія ця і в звичайний час не могла похвалитися хлібним достатком: у північній нечорноземній і малородючій її частині зібраного врожаю на харчування населення переважно не вистачало. Промислові заробітки селян теж були мізерними. Не кращим було становище селян і в чорноземних повітах. Чернігівська губернія вже тоді страждала від перенаселення й малоземелья; з давніх часів ми отримуємо відомості про переселення чернігівських селян і козаків то на Кавказ, то в Бесарабію, то в Азовське козацьке військо. Кожен значний недорід хліба неминуче викликав продовольчі труднощі для населення губернії. Неврожай, який повторювався декілька років підряд, робив становище чернігівського селянства критичним» [12, с. 87–88]. Вихід з кризового становища влада бачала в продовольчій допомозі населенню через казенні хлібні

магазини і в переселенні, яке б зменшило кількість населення у голодуючих регіонах і збільшило б земельні ділянки тих, хто залишався.

Були на нове переселення й політичні причини. Історик і педагог М. Стороженко у своїй книзі «До історії малоросійських козаків у кінці XVIII й на початку XIX століття» зазначав: «Облаштування це переселення, центральний уряд, окрім колонізації далеких окраїн, мав частково на меті, можливо, асиміляцію малоросійських козаків з іншими податними станами». Окрім цього, зазначає автор, метою нового переселення було прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найволелюбніший елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки на те, що після формування ними своїх полків у війні 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності [4, с. 466–468; 479–481].

Друга організована владою масова хвиля переселень українців на Кубань відбулася в 1820–1825 рр. Згідно царського указу від 19 квітня 1820 р. передбачалося, як і десятиліття тому, переселити на Кубань 25 тис. козаків з Полтавської та Чернігівської губерній для «зміцнення Чорноморського війська». Необхідність такого кроку була обґрунтована в доповіді царю управляючого Міністерства внутрішніх справ В. Кочубея. Чиновник відзначав нестачу землі в козаків на батьківщині, брак населення на колонізованій території й необхідність досягнення «мети міцного забезпечення кордонів своїх шляхом цього військового поселення, без якого необхідно утримувати регулярне військо з невеликими витратами» [10, арк. 2 зв.–3 зв.].

Як уже зазначалося, переселення 1820–1825 рр. здійснювалося за тими ж самими правилами, що були розроблені для першої хвилі організованих міграцій 1808–1811 рр. Як і тоді, переселення мало відбуватися на добровільній основі. Так само як і десятиліття тому, згідно з розпорядженням чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багрєєва від 13 вересня 1820 р. перевага при переселенні надавалася сім'ям, «в которых больше девок и вдов, в брак вступить могут» (тут і далі для підтвердження достовірності викладеного мова й оригінальний правопис деяких документів збережені – **О. Г.**) [10, арк. 47]. Охочим до переселення необхідно було отримати на це дозволи від військового й цивільного губернаторів, а також на колишньому місці проживання розрахуватися з усіма боргами й зобов'язаннями перед своєю громадою й державою. Так у листі до глухівського поліцмейстера 11 грудня 1820 р. після отримання списків охочих до переселення чернігівський губернатор вимагав «истребовать в означенных по оному казаков письменное от общества их удостоверение что за ними казенных податей не зависит и частных долгов препятствующих к выходу их туда не имеет». У свідоцтві, отриманому від громади, мало зазначатися, що для «поселения на землях, Черноморскому войску принадлежащих, препятствующих причин не имеет и мы их и все семейства их из числа нашего общества навсегда увольняем и выпускаем» [5, арк. 2, 33].

Указ про переселення було доведено через місцеві органи влади до відома усіх мешканців Чернігівської й Полтавської губерній, у першу чергу до козаків. Проте спочатку козаки з недовірою поставилися до ініціативи влади. У рапорті Глухівського нижнього земського суду до чернігівського губернатора від 29 липня 1820 р. зазначалося, що указ «сим судом в Глуховском повете повсеместно опубликован, но по тому из желающих к переселению еще никто в сей суд не отозвался». Подібні рапорти надійшли в 1820 р. і з інших повітів Чернігівської губернії [10, арк. 33–34 зв.]. Перші поіменні відомості про охочих на переселення почали надходити до губернаторів вже восени 1820 р. [5, арк. 2, 56].

Зовсім іншою ситуація стала вже в наступному році. 30 серпня 1821 р. в Кушівському курені на Кубані з'явилися перші переселенці з Чернігівщини [2, с. 96]. Потім аж до глибокої зими обози з переселенцями пішли суцільним потоком. Уже в цьому ж 1821 р. неочікувано масовий наплив переселенців до Чорномор'я змусив владу почати штучно пригальмувати міграційний процес. У повідомленні Глухівського нижнього земського суду чернігівському губернатору щодо виконання розпорядження стосовно переселення козаків повіту на Кубань від 10 жовтня 1821 р. зазначалося, що «определенное к переселению из их звания количество людей почти уже все назначенно, следовательно могут еще поступить в число переселенцев те только из них, кои нужны будут для составления полного числа, те есть 25 000 душ, да и то тогда, когда разрешено будет от вашего начальства, а протчим таковое вовсе дозволено уже быть не может» [5, арк. 211]. Загалом із Глухівського повіту в 1821 р. на Кубань вибуло 202 козацькі сім'ї [10, арк. 163].

Частина козаків, усупереч їх бажанням, дозволу на переселення за рік, а той більше, так і не отримала, і навіпаки – ті, які отримали, потім за станом здоров'я членів їхніх сімей або через бідність самі відмовлялися від початкового наміру переселитися. Такі прохання надходили до цивільного й військового губернаторів від козаків Глухівського повіту неодноразово. Так, у рапорті Глухівського нижнього земського суду до губернатора від 4 березня 1821 р. повідомлялося, що козаки с. Зазірки Яким Гаркавенко і Григорій Чуйко із сім'ями відмовляються від переселення, хоч у списку охочих до переселення значаться. Оскільки переселення було добровільним, то із списку вони були викреслені [5, арк. с. 152, 167].

Козак Семен Іванов із с. Орлівка 12 серпня 1821 р. в листі до царя Олександра I вже після отримання дозволу на переселення прохав залишити його із сім'єю на батьківщині, оскільки всі вони мали проблеми зі здоров'ям і господар побоювався, що «при моем несчастном положении в таком дальнем расстоянии скорее лишится могу семейства нежели дойти в назначенное место» [5, арк. 162–163]. На їхні прохання в 1821 р. були скасовані дозволи на від'їзд козакам с. Землянка Семену Лузану й Харитону Єрію. Прохання відтермінувати від'їзд до весни

1822 р. через неготовність до переселення надходили також від козаків містечка Ямполь, сіл Полошок, Чорториг, Пустогорода, Берези [5, арк. 53, 56, 102–103, 168, 212, 215].

На Кубань у 1820–1825 рр. можна було потрапити й оминаючи планові потоки переселенців. Одним з таких способів було неповернення звітти тих, хто вирушив туди на сезонні заробітки. Козак Іван Демешко із с. Собичеве, який був на заробітках на суконній фабриці в Харківській губернії в 1821–1822 рр., потім самостійно перебрався на Кубань у с. Кушівське до свого брата Фоми Демешка. У 1824 р. він уже звітти прохав глухівську місцеву владу про узаконення його перебування на новому місці на постійній основі. 21 вересня 1825 р. цей козак наказом командира Кавказького окремого корпусу О. Єрмолова був офіційно зарахований до складу Чорноморського війська [5, арк. 256–257 зв., 266]. Козак Петро Тарасенко із с. Обложки в лютому 1823 р. отримав у Глухівському повітовому казначействі плакатний паспорт на один рік і виїхав із села на заробітки на Кубань у с. Ведмедівське, де жив у своїх родичів, які самі за 5 років до цього прибули туди за такими ж річними паспортами. Пробувши рік на Кубані, козак вирішив там залишитися назавжди й попросив Комітет у справах переселенців порушити клопотання перед Глухівським нижчим земським судом про забезпечення відрядження до нього на Кубань з Обложок його дружини Ксенії й малолітнього сина Павла. Дозвіл на переїзд сім'ї козака владою був наданий [6, арк. 178, 187]. А переселенці з Мглинського повіту в 1820–1825 рр., а це 191 чоловік і 135 жінок, взагалі всі були самовільними [10, арк. 204 зв.].

Згідно з відомостями Чернігівської казенної палати від 8 липня 1822 р. із Чернігівщини на Кубань упродовж року вибуло 18 447 осіб обох статей. Станом на жовтень 1822 р. кількість переселенців з Чернігівщини досягла 25179 осіб без врахування самовільних. Розподіл вибулих з губернії за повітами показаний в табл. 1 [10, арк. 214–215 зв.].

Таблиця 1
Кількість переселенців із Чернігівської губернії на землі Чорноморського козацького війська під час другої організованої хвилі переселення (станом на жовтень 1822 р.)

Повіти	Кількість переселенців						
	Ревізійних		Народжених після ревізії		Прописних по ревізії		Разом осіб обох статей
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
Чернігівський	807	724	151	154	-	-	1836
Ніжинський	668	527	179	158	9	70	1611
Борзнянський	2168	1577	457	545	63	325	5135
Суразький	184	117	87	78	2	53	521
Глухівський	460	325	147	150	13	83	1178
Козелецький	1334	983	350	322	7	162	3158
Конотопський	1960	1574	447	476	13	63	4533
Сосницький	1479	1016	442	339	26	321	3623

Н-Сіверський	57	38	31	11	4	14	155
Кролевецький	862	657	246	248	42	104	2159
Городнянський	361	320	26	20	21	51	799
Новозибківський	168	81	86	71	3	62	471
Усього	10508	7939	2649	2572	203	1308	25179

Варто відзначити, що після 1822 р. потік переселенців як із Чернігівщини, так і з Полтавщини суттєво зменшився (у 1824–1825 рр. усі переселенці були винятково чернігівцями). У 1823–1825 рр., і навіть пізніше, на Кубань з Чернігівщини виїжджали переважно мешканці Стародубського повіту [10, арк. 224–274], тому наведені в табл. 1 статистичні дані фактично повною мірою відображають тенденцію регіонального розподілу виселення чернігівських козаків на Кубань у 1820–1825 рр. Дані табл. 1 свідчать, що під час другої масової хвилі переселення з Чернігівщини найактивніше мігрували козаки південних повітів губернії.

Усім охочим до переселення з Глухівського повіту дозволу на це від військового губернатора були надані у березні-квітні 1821 р. На Кубань усі 8 партій переселенців з населених пунктів повіту вирушили в дорогу в серпні 1821 р. Згідно з даними документа під назвою «Ведомость Глуховского нижнего земского суда сколько по Глуховскому повету утверждено к переселению в Черноморию казаков, с оных какое число осталось пожелать на прежнем жительстве, какое действительно отправлено и затем осталось без отправки. Учиненная Мая 31 дня 1822 года» картина міграцій з Глухівського повіту на Кубань у 1821–1822 рр. мала наступний вигляд (табл. 2) [5, арк. 238–243].

Таблиця 2
Кількість переселенців Глухівського повіту на землі Чорноморського козацького війська у 1821–1822 рр. (за населеними пунктами)

Населені пункти	Затверджені на переселення		Померли ще до відправки		Відправлені в Чорномор'я		Залишилися вдома	
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
Ямпільська волость								
Ямпіль	10	5	-	-	-	-	10	5
Слоут	109	97	4	-	102	97	3	-
Чорториги	58	39	2	1	44	34	12	4
Собичеве	84	58	8	-	73	58	2	-
Княжичі	12	6	-	-	12	6	-	-
Орлівка	7	5	2	-	5	5	-	-
Береза	81	68	-	3	50	41	31	24
Тулиголівська волость								
Воргол	16	12	2	-	14	12	-	-
Уздиця	15	9	-	2	15	7	-	-
Литвиновичі	7	10	1	-	6	10	-	-
Холопове	29	33	-	-	29	33	-	-

Таблиця 3

Кількість переселенців на Кубань з Чернігівської й Полтавської губерній за 1821–1825 рр.

Роки	Полтавська		Чернігівська		Усього
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	
1821	10813	9344	5426	4775	30358
1822	2099	2418	6748	5786	17051
1823	5	-	92	82	179
1824	-	-	261	215	476
1825	-	-	183	135	318
Разом	12917	11762	12710	10993	48382
	24679		23703		48382

Дані табл. 3 свідчать, що загалом упродовж 1821–1825 рр. на Кубань з Полтавської та Чернігівської губерній переселилося майже 50 тис. осіб обох статей. За твердженням І. Бентковського, із цієї кількості переселенців придатними до військової служби виявилися 7458 осіб (29%) чоловічої статі. Переселенці привезли із собою 15770 возів і 29431 голову різної худоби, проте за словами вченого «рухомого майна було дуже недостатньо для того, щоб нові переселенці могли покращити економічний стан Черноморії й не бути принаймні на перших порах тягарем для старих козаків» [2, с. 104].

Отже, ми бачимо, що головними причинами міграцій козаків Чернігівської й Полтавської губерній на Кубань у 1820–1825 рр. було перенаселення й малоземелля, які спричиняли неефективне господарювання, бідність і часте голодування мешканців цих українських регіонів. Сюди можна додати й імперські прагнення царської влади забезпечити охорону своїх нових кордонів на Північному Кавказі, господарське освоєння новоприєднаних територій, а також прагнення царського уряду вислати з України козаків, які становили небезпеку для влади, з метою асиміляції українців з іншими народами для втрачання ними своєї національної ідентичності. Переселенці з Чернігівщини й Полтавщини, додаючи всі труднощі, сприяли зростанню населення й інтенсивному господарському освоєнню Північного Кавказу, забезпечуючи при цьому охорону південних рубежів Російської імперії. Найактивнішими переселенцями на Кубань під час другої масової хвилі міграцій у 20-х рр. XIX ст. були мешканці південних регіонів Чернігівщини, зокрема козаки Глухівського повіту, частка яких в загальній масі чернігівських переселенців у 1821–1825 рр. становила близько 5% і від усіх переселенців загалом 2,3%. Загальним результатом переселення українців у 20-і рр. XIX ст. на Кубань стало покращення в цьому регіоні демографічної ситуації, подальша військова й господарча колонізація краю й зміцнення охорони південних рубежів Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА

- Сазонова С. Е. Переселение украинцев на Северный Кавказ и их социокультурная адаптация (конец XVIII – первая половина XIX в.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ставрополь, 2010. 30 с.
- Бентковский И. Заселение Черномории с 1792 по 1825 год. Памятная книжка Кубанской области издан. 1881 года [сост. Фелицын Е. Д.]. Краснодар : Тип-я Кубанского областного правле-

ния, 1881. С. 1–125.

- История кубанского казачьего войска: в 2 т. / Сост. Ф. А. Шербина. Т. 2. История войны казаков с закубанскими горцами. Екатеринбург: Тип-я Кубанского Областного Правления, 1913. 848 с.
- Н. С. К истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века (продолжение). *Киевская старина*. 1897. № 6. С. 461–483.
- Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 2356, 267 арк.
- ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 2357, 199 арк.
- Петренко Є. Українське козацтво і Кубань. *Київська старовина*. 1993. № 1. С. 114–119.
- Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXVII. 1820–1821. СПб.: Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1830. 983 с.
- Потто В. А. Кавказская война. Историческое наследие. В 5 т. Т. 2. Ермоловское время. Ставрополь: Кавказский край, 1994. 688 с.
- ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 2352, 286 арк.
- Самовтор С. В. Переселенческий комитет Черноморско-го казачьего войска (1821–1826). *Козацька спадщина: Альманах Інституту суспільних досліджень*. Вип. 4. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. С. 142–146.
- Шафранов П. А. Неурожаи хлеба в России и продовольствие населения в 20-х годах настоящего столетия. *Русское богатство*. 1898. № 5. С. 82–115.
- Шкуро В. И. Переселение малороссийских казаков на Кубань в 1821–1825 гг. *Кубань-Украина: Вопросы историко-культурного взаимодействия*. Вып. 1. Краснодар: Краснодарский осередок Научного товариства імені Шевченка, 2006. С. 16–27.

Herasyanchuk O. M. Resettlement of the Cossacks of Hlukhiv district to the Black Sea Army lands in 1821–1825.

The article, based on archival documents, highlights the migration movement of Cossacks of the Hlukhiv district of the Chernihiv province to the Kuban during the second wave of migration in 1821–1825. The reasons and features of the migration to new regions are analyzed in detail. During the second mass wave of resettlement in 1821–1825 the Cossacks from the southern districts migrated most actively from Chernihiv region. The Cossacks of the Hlukhiv district took an active part in the resettlement and made up 5% of all Chernihiv immigrants in 1820–1825. As a result of the resettlement of Ukrainians in the 20s of the 19th century to the Kuban there was an improvement in the demographic situation in this region, further military and economic colonization of the region, and more reliable protection of the southern borders of the Russian Empire.

Key words: Hlukhiv district, Kuban, Cossacks, migrations, resettlement movement, Chernihiv province, Black Sea Cossack Army.

REFERENCES

- Sazonova, S. E. (2010). Pereseleniye ukrainitsev na Severnyy Kavkaz i ikh soziokulturnaya adaptatsia [Resettlement of Ukrainians to the North Caucasus and their sociocultural adaptation (late 18th – first half of the 19th century)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Stavropol. [in Russian].
- Bentkovskiy, I. (1881). Zaseleniye Chernomorii s 1792 po 1825 god [Settlement of the Black Sea region from 1792 to 1825]. *Pamyatnaya knizhka Kubanskoy oblasti izdan. 1881 goda* [sost. Felitsin E. D.]. Krasnodar: Tip-ya Kubanskogo oblastnogo pravleniya, pp. 1–125 [in Russian].
- Istoriya Kubanskogo kazachego voyska (1910–1913) [History of the Kuban Cossack army]: v 2 t. / Sost. Shcherbina F. A. Yekaterinodar: Tip-ya Kubanskogo Oblastnogo Pravleniya. Vol. 2. (1913). Istoriya voyny kazakov s zakubanskimi gortsami [The history of the war of the Cossacks with the Trans-Kuban highlanders]. [in Russian].
- N. S., (1897). K istorii malorossiyskikh kazakov v kontse XVIII i v nachale XIX veka (prodolzheniye) [On the history of Little Russian Cossacks at the end of the 18th and beginning of the 19th centuries (continued)]. *Kievskaya starina – Kyiv antiquity*, 6, pp. 461–483 [in Russian].
- Derzhavnyi arkhiv chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. 128, op. 1, spr. 2356, ark. 267.
- DACHO, f. 128, op. 1, spr. 2357, ark. 199.
- Petrenko, Ye. (1993). Ukrainske kozatstvo i Kuban [Ukrainian Cossacks and the Kuban]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 1, pp. 114–119. [in Ukrainian].
- Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1830) [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobr. 1. Vol. XXXVII. 1820–1821. Sankt-Peterburg: Tip-ya II Otd-ya Sobstv. Ego Imp. Velichestva Kanzelyarii [in Russian].
- Potto, V. A. (1994). Kavkazskaya voyna. Istoricheskoye naslediyе [Caucasian war. Historical heritage]. V 5-i t. Vol. 2. Ermolovskoye vremya [Yermolov's time]. Stavropol: Kavkazskiy kray [in Russian].
- DACHO, f. 128, op. 1, spr. 2352, ark. 286.
- Samovtor, S. V. (2008). Pereselencheskiy komitet Chernomorskogo kazachego voyska (1821–1826) [Migrant Committee of the Black Sea Cossack Army (1821–1826)]. *Kozatska spadshchyna: Almanakh Instytutu*

susplynnykh doslidzhen – Cossack Heritage: Almanac of the Institute of Social Studies, 4, pp. 142–146. Dnipropetrovsk: Porohy [in Russian].

12. Shafranov, P. A. (1898). Neurozhai chleba v Rossii i prodovolstviye naseleniya v 20-kh godakh nastoyashchego stoletiya [Bread crop failures in Russia and the food supply of the population in the 20s of this century]. *Russkoye bogatstvo – Russian wealth*, 5, pp. 82–115. [in Russian].

13. Shkuro, V. I. (2006). Pereseleniye malorossiyskikh kazakov na Kuban v 1821–1825 gg. [Relocation of Little Russian Cossacks to Kuban in 1821–1825]. *Kuban–Ukraina: Voprosy istoriko-kulturnogo vzaimodeystviya – Kuban–Ukraine: Issues of historical and cultural interaction*, 1, pp. 16–27. Krasnodar: Krasnodarskiy oseredok Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.05.2024 р. Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 9 323.3(477)

Н. А. Котельницький

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИКУ ЗЕМСЬКОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ФРОНДИ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У СФЕРІ ПОШТОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ТА ЗВ'ЯЗКУ (60–70 рр. XIX ст.)

Розвідка присвячена з'ясуванню головних складових політики земської ліберальної партії північної України у сфері поштової комунікації та зв'язку у 60–70 рр. XIX ст. Автор приходить до висновку про те, що галузь поштової комунікації та зв'язку займала не останнє місце у політиці земської ліберальної партії північної України по забезпеченню належного функціонування та життєдіяльності провінційного соціуму. Представники опозиційної аристократичної фронди сміливо боролись проти урядової паралізації та блокування стікування між земськими інституціями Російської імперії; раціонально і обмежено, але все ж впроваджували у життя селянських громад новітні технології того часу – зв'язок за допомогою телеграфних ліній та перших телефонних апаратів; подвижницькими зусиллями членів земської опозиції розпочалися процеси децентралізації поштової комунікації у Чернігівській губернії на рівні окремих повітів шляхом розробки програмного Статуту галузі, прямого підпорядкування системи повітовим земським установам, створення нової, відомчої, земської поштової служби з наявністю відповідних знаків розпізнавання; завдяки ліберальним земцям Північного Лівобережжя був сформований штат найманих земських службовців з чітко окресленими посадовими окладами, доплатами, преміями та надбавками; економічний тягар по забезпеченню функціонування поштової комунікації був знятий з бюджетів представників селянських громад; у повітах, де не було запроваджено системи земської поштової комунікації, за ініціативою лібералів була введена земська інспекція поштових послуг для населення.

Ключові слова: земська ліберальна партія, поштова комунікація, кореспонденція, Північне Лівобережжя.

Історія земського лібералізму в українських губерніях Російської імперії, зокрема на території Північного Лівобережжя, продовжує залишатись актуальною, але мало-ввченою проблемою української історичної науки. Це повною мірою стосується і питання участі ліберальних земців північної України у побудові інфраструктури регіону, зокрема – налагодження поштових комунікацій та

зв'язку. На жаль, вказаний напрям подвизницької діяльності земських лібералів краю і до сьогодні залишається поза увагою української історіографії. Відтак спробуємо лаконічно окреслити головні моменти, пов'язані з діяльністю представників земської ліберальної партії у згаданій галузі у період 60–70 рр. XIX ст.

Однією з ключових проблем, з якою ліберальні земці краю боролись усіма силами, було питання паралізації та блокування владою інструментів комунікації між земськими інституціями держави. Так, 25 листопада 1869 р., Чернігівське губернське земське зібрання розглянуло постанову Уряду Російської імперії про зрівняння у статусі по комерційній оплаті земської поштової кореспонденції з приватним листуванням.

Справа у тому, що урядова постанова від 19 вересня 1869 р. прирівнювала з початку січня 1870 р. усю кореспонденцію земських установ з приватною, оскільки земства не є урядовими, судовими, державними чи казенними інституціями, а тому не можуть мати будь-яких преференцій перед приватними особами, адже земства – провінційна громадська установа виключно місцевого значення. Нормативний документ викликав значне невдоволення земств, оскільки Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 16 липня 1865 р. прямо надавав земським установам право на безоплатність будь-якої кореспонденції. Земські зібрання українських земель почали офіційно протестувати, як і Чернігівське губернське, однак без особливого успіху. І хоча уряд, намагаючись зменшити напругу, пояснював, що категорія земської кореспонденції до урядових установ залишається безоплатною, це не змінювало ситуації по суті, бо інші види земського листування ставали комерційними – факт чергового обмеження діяльності земств був беззаперечним [1, с. 684–689].

Керманіч ліберальної партії регіону – І. Петрункевич виступив з промовою, у якій заявив, що, на його переконання, земству слід розпочати процес звернення до Уряду щодо відміни цього розпорядження, адже інші установи місцевого управління, як, наприклад, волосні правління, канцелярії предводителів дворянства, губернські по справам присутствія комітети, користуються правом безоплатної розсилки своєї кореспонденції, не беручи участі у витратах на утримання поштових доріг та станцій. І. Петрункевич зазначив, що подібної відміни розпорядження важко чекати від Уряду, але, тим не менше, земство повинно висловити свою позицію по цьому питанню. Губернське зібрання, остерігаючись урядових санкцій проти земства, перевагою в один голос – 16 проти 15, відхилило ініціативу І. Петрункевича [2, с. 34–36]. Очевидно, консервативна більшість губернських земських зборів не бажала протиставляти себе уряду, а тому змирилась з реаліями нового імперського законодавства.

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 24 вересня 1870 р. вперше виникло питання про перспективи створення телеграфної мережі у Чернігівській губернії. Очільник опозиційної аристо-

кратичної фронди північної України – І. Петрункевич у своєму виступі зазначив, що земський бюджет повинен асигнувати фінанси лише на ті проекти, які мають принципове значення для основної, більшої частини населення краю селянського стану. Телеграфна лінія більш потрібна торгівельним та промисловим верствам регіону, а значить для земських установ це не має критичного значення, адже основним платником земських податків є селянство, а промислово-торгівельні стани і комерсанти не є більшістю населення регіону. Телеграф для селянства, на даний момент, по суті – розкіш, яка не має першочергової ваги, і, поки що, не по кишені селянству. У зв'язку з цим зібрання повинно детально розглянути доцільність фінансових асигнувань з земського бюджету на ці проекти. Губернське земство, сприйнявши аргументи І. Петрункевича, постановило: з огляду на те, що проблема створення телеграфної лінії у Чернігівській губернії не є першочерговою на погляд губернського земського зібрання, відхилити проект бюджетного асигнування на ці потреби як тимчасово передчасну витрату [3, с. 71–72].

Зазначимо, що вже у наступі своєї діяльності земські ліберали не відмовлялися у принципі від перспективної ланки земського господарства – створення телеграфної системи у провінції. Зокрема, виходячи з того, що користування телеграфом станцій Київсько-Курської залізниці приватним особам не дозволялося, прогресисти наполягали на наданні дозволів на користування громадою телеграфом села Плиски цієї ж залізниці [4, с. 58–59].

Питання функціонування телеграфів було наслідком невіршеної проблеми роботи земської пошти і кореспонденції. Як відомо, на початку діяльності земських інститутів у Російській імперії було заплановано, що уся галузь поштової комунікації буде передана у сферу компетенції земських установ та їх господарчих підрозділів. Однак, коли центральна влада почала масований наступ на права і свободи цих органів, зокрема відмінила безоплатність кореспонденції, ці інституції почали самотужки, у силу своїх можливостей, вирішувати проблеми комунікації та зв'язку. Земська пошта, згідно нових урядових інструкцій, стала платною і вважалась лише доповненням до державної, при цьому усі технічні моменти і процедури не мали нічого спільного з державними бюрократичними процесами, наприклад – принципова різниця у поштовому маркуванні та її оплаті. У подібному руслі розвивалась і справа з перспективами телефонізації провінції – при мінімальних наявних коштах все ж прогресисти спромоглися запровадити новітні на той час технології, і у якості експерименту почали вводити в експлуатацію вибірково одиничні апарати телефонів, адже телефонний апарат був юридично запатентований тільки у 1877–1878 рр. [1, с. 684–689]. 29 вересня 1874 р. на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання було розглянуте питання розвитку поштової системи. Від опозиційної аристократичної фронди регіону виступив

О. Карпинський. Представник прогресистів презентував розроблений проект Статуту поштової служби.

Програмний реформістський документ ліберальної партії передбачав повний перехід цієї галузі провінційного господарства до компетенції Чернігівського повітового земства та його виключну відповідальність за хід справ у системі, реалізуючи тим самим принцип децентралізації місцевого самоврядування як на рівні фінансування проектів, так і у царині адміністрування. Статут однозначно визначав, що будь-яка земська кореспонденція приймається безкоштовно, а кошторис обробки приватної не може виходити за рамки інтервалу від 3 до 15 рублів. Більше того, комерційний відсоток від поштових трансакцій має надходити як до бюджету Чернігівського повітового земства, так і до кошторисів тих респондентів, які приймають приватну пошту. Особливо наголошувалось на тому, що оскільки земська пошта повністю відокремлюється від державної, то для земської поштової служби, як окремої галузі земського господарства, впроваджуються профільні спеціалізовані знаки філателії – земські поштові марки. Усі працівники пошти автоматично отримують статус найманих земських службовців з чітко визначеними посадовими окладами та системою доплат, премій і надбавок, а також використовують у своїй повсякденній діяльності відомчий інвентар – спеціальні захищені сумки для кореспонденції із зображенням герба Чернігівського повіту та монограмою повітового земства. Усі витрати, пов'язані з забезпеченням функціонування поштової комунікації, повинні були здійснюватися виключно з податків та зборів, які збирались у Чернігівському повіті фіскальними посадовцями повітової земської управи. Чернігівське повітове земське зібрання у цілому підтримало проект О. Карпинського [5, с. 24]. Можемо констатувати факт того, що зусиллями виключно репрезентатів земського лібералізму Північного Лівобережжя фінансовий тягар по забезпеченню функціонування земської поштової служби був шляхетно знятий зі скромного бюджету селянського соціуму провінції. На засіданні Чернігівського повітового земського зібрання 27 жовтня 1878 р. опозиціонери знову повернулися до питання про функціонування земської пошти. Депутат ліберальної фракції І. Шраг у своєму виступі констатував, що інфраструктура вказаного сполучення по суті ще не створена у Російській імперії. У цих умовах доставка поштової кореспонденції органів місцевого самоврядування, за малим виключенням, покладена на волосні правління, які мають прямий обов'язок виконувати ці функції. Виходячи з того, що земські органи по факту не контролюють ці процеси і процедури, І. Шраг запропонував повітовому зібранню прийняти рішення про встановлення інспекційного нагляду за виконанням відповідних дій волосних правлень, адже основна частина виборів до повітового зібрання проходить саме у волостях і відповідно більшість усієї різноманітної ко-

респонденції та преси розсилається по цим громадам, а тому з земського бюджету фінансується лєвова частина усіх коштів на виборчі процеси і процедури. Враховуючи це та ставлячи за мету земський контроль цієї сфери повітовою земською управою, представник лібералів ініціював рішення про рівномірний розподіл запланованої суми на фінансування земської пошти Чернігівського повіту по усіх 12 волостях, аби не залишити громади повіту без вагомої інформації [6, с. 104]. Повітове зібрання повністю підтримало та затвердило пропонувану ініціативу.

Резюмуючи викладене, можемо сказати, що галузь поштової комунікації та зв'язку займала не останнє місце у політиці земської ліберальної партії північної України по забезпеченню належного функціонування та життєдіяльності провінційного соціуму. Представники опозиційної аристократичної фронди сміливо боролись проти урядової паралізації та блокування спілкування між земськими інституціями Російської імперії; раціонально і обмежено, але все ж впроваджували у життя селянських громад новітні технології того часу – зв'язок за допомогою телеграфних ліній та перших телефонних апаратів; подвизницькими зусиллями членів земської опозиції розпочалися процеси децентралізації поштової комунікації у Чернігівській губернії на рівні окремих повітів шляхом розробки програмного Статуту галузі, прямого підпорядкування системи повітовим земським установам, створення нової, відомчої, земської поштової служби з наявністю відповідних знаків розпізнавання; завдяки ліберальним земцям Північного Лівобережжя був сформований штат найманих земських службовців з чітко окресленими посадовими окладами, доплатами, преміями та надбавками; економічний тягар по забезпеченню функціонування поштової комунікації був знятий з бюджетів представників селянських громад; у повітах, де не було запроваджено системи земської поштової комунікації, за ініціативою лібералів була введена земська інспекція поштових послуг для населення.

ДЖЕРЕЛА

1. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: В 4-х т. Санкт-Петербург : Издательство О. Н. Поповой, 1911. Т. 2. 710 с.
2. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1869 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Типография губернской земской управы, 1870. № 1. 168 с.
3. Журналы заседаний чрезвычайного Черниговского губернского земского собрания 1870 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Губернская типография, 1870. № 6. 104 с.
4. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года. Чернигов : Земская типография, 1871. 76 с.
5. Журналы заседаний очередной сессии Черниговского уездного земского собрания 1874 года. Чернигов : Земская типография, 1875. 100 с.
6. Журналы заседаний очередного Черниговского уездного земского собрания 1878 года. Чернигов : Земская типография, 1878. 288 с.

Kotelnyskiy N. A. On the question of the policy of the land liberal fronde of the Northern left bank in the sphere of postal communication and communication (1860–1970)
The investigation is dedicated to finding out the main components of the policy of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine in the field of

postal communication and communication in the 60–70s of the 19th century. The author comes to the conclusion that the field of postal communication and communication occupied not the last place in the policy of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine to ensure the proper functioning and vitality of the provincial society. Representatives of the opposition aristocratic front bravely fought against the government's paralysis and the blocking of communication between the zemstvo institutions of the Russian Empire; rationally and limited, but still introduced the latest technologies of that time into the life of peasant communities - communication using telegraph lines and the first telephones; the self-motivated efforts of members of the Zemstvo opposition started the process of decentralization of postal communication in the Chernihiv province at the level of individual counties, through the development of the program Statute of the industry, direct subordination of the system to the county Zemstvo institutions, the creation of a new, departmental, Zemstvo postal service with the presence of appropriate identification marks; thanks to the liberal Zemstvos of the Northern Left Bank, a staff of hired Zemstvo employees was formed, with clearly defined salaries, allowances, bonuses and allowances; the economic burden of ensuring the functioning of postal communication was removed from the budgets of representatives of peasant communities; in poviats, where the zemstvo postal communication system was not implemented, the zemstvo inspection of postal services for the population was introduced at the initiative of the liberals.

Key words: Zemstvo Liberal Party, postal communication, correspondence, Northern Left Bank.

REFERENCES:

1. Veselovskij B.(1911). *Istoriya zemstva za sorok let: V 4-h t. [History of zemstvo for forty years: In 4 volumes]*. Sankt Peterburg.: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. T.2. [in Russian].
2. (1870). Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1869 goda. [Journals of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1869]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. Chernigov: Tipografija gubernskoj zemskoj upravu, 1. [in Russian].
3. (1870). Zhurnaly zasedanij chrezvychajnogo Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1870 goda. [Journals of meetings of the extraordinary Chernigov provincial zemstvo assembly of 1870]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. Chernigov: Gubernskaja tipografija. [in Russian].
4. (1871). Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1870 goda. [Journals of the meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1870]. Chernigov: Zemskaja tipografija. [in Russian].
5. (1875). Zhurnaly zasedanij ocherednoj sessii Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1874 goda. [Journals of the meetings of the regular session of the Chernigov district zemstvo assembly in 1874]. Chernigov: Zemskaja tipografija. [in Russian].
6. (1878). Zhurnaly zasedanij ocherednogo Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1878 goda. [Journals of the meetings of the next Chernigov district zemstvo assembly in 1878]. Chernigov: Zemskaja tipografija. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.05.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 94(477)351.858«186»

Н. О. Мірошниченко

ІМПЕРСЬКА ПРОТИДІЯ УКРАЇНОФІЛЬСЬКОМУ РУХУ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті здійснено огляд діяльності інтелектуальної еліти Чернігівської губернії у другій половині ХІХ ст. на шляху до формування української державності; також досліджуються дії уряду Російської імперії, спрямовані на приборкання націоналістичних рухів. Активісти-українофіли чинили опір зросійщенню українців, відкриваючи українськомовні школи, видаючи українськомовну літературу, відстоюючи інтереси українського населення імперії в органах місцевого самоврядування. У зазначений період на Чернігівщині імперську політику завзято втілював Микола Іванович Неплюєв. Він цілком виправдовував репутацію крайнього консерватора, збагачуючись шляхом поборів із селян, чинячи опір розвитку української школи, придушуючи прояв демократичних політичних ідей в земствах, що були під його впливом.

Ключові слова: українська нація, інтелектуальна еліта, українофіл, русифікація, освіта, земство.

ХІХ ст. знаменується як доба національного відродження європейських народів. Для українців цей час також став періодом творення української модерної нації, коли формувалася ідентичність та культурна стійкість спільноти, що опинилася між імперським нав'язуванням та прагненнями зростаючої національної самосвідомості. У відповідь на активізацію українофільства царський уряд чимдуж намагався асимілювати українське населення. Для утвердження культурного та мовного домінування російська влада використовувала репресивну русифікаторську політику – систематичні дії, спрямовані на нівелювання національних відмінностей, позбавлення неросійських етносів власної ідентичності. Проте, не дивлячись на репресії, українська інтелектуальна еліта продовжувала свою націотворчу діяльність. Активну позицію в процесі державотворення займала патріотична інтелігенція Чернігівської губернії.

Однією з регіональних особливостей Чернігівської губернії, що сприяла розвитку української національної ідеї, була висока концентрація представників знаних гетьмансько-старшинських родин (Дорошенки, Скоропадські, Полуботки, Ханенки, Милорадовичі, Миклашевські, Маркевичі, Марковичі, Туманські, Лизогуби, Савичі, Полетики, Капністи); багато з них були членами новгород-сіверського автономістичного гуртка, що діяв на межі ХVІІІ–ХІХ ст. з метою відновлення прав і вольностей України та інших просвітницьких осередків [1, с. 50]. Так, генерал-губернатор Малоросії О. Румянцев писав із Глухова до Катерини ІІ, що представники місцевої аристократії «при всіх науках і в чужих краях перебуванні залишилися козаками і бережуть палку любов до своєї «власної нації й солодкої вітчизни» [2, с. 430]. У ХІХ ст. наміри демократичної інтелігенції та частини місцевої аристократії щодо соціального прогресивізму реалізувалися у різних формах: від активної просвітницької роботи на селі (С. Русова, І. Шраг, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, П. Коробка, Л. Глібов), збирання козацьких старожитностей, здійснення краєзнавчих досліджень

(М. Маркевич, П. Дорошенко, О. Малинка) до створення артілей, комун, підтримки радикальних організацій (Д. Лизогуб), участі у Кирило-Мефодіївському братстві (П. Куліш, В. Білозерський М. Маркевич), що прагнуло до оновлення суспільства на засадах «любові, свободи і братерства», у роботі «Громад» і «Просвіт».

Оскільки більшість населення Чернігівської губернії становили українці (66,4 % за всеросійським переписом 1897 р.) [5], то актуальною потребою суспільного життя було забезпечення селян рідною книгою і школою. На цьому наголошували К. Ушинський, Т. Лубенець, С. Русова, О. Борсук, Б. Грінченко, Г. Барвінок, І. Абрамов, П. Солонина, які жили та працювали на Чернігівщині. Оприлюднення у 1857 р. «Граматики» П. Куліша – вихідця з Глухівського повіту, започаткувало новий український правопис («кулішівку», яка стала основою для наступних удосконалень українського правопису) та цілу віху підручникотворення – появу низки українськомовних підручників Т. Лубенця, П. Литвинович-Бартош, М. Гатцука та ін. Визначною подією у духовному житті українців був переклад П. Кулішем «Святого Письма» українською мовою. Цю книгу вдалося опублікувати тільки в 1903 р. за межами Російської імперії при підтримці Британського Біблійного Товариства, позаяк активна позиція українських інтелектуалів лякала шовіністичний царський уряд, що мав на меті викоринити українську ідентичність та не допустити формування української політичної нації. Задля придушення національних рухів імперська влада вдавалася до лінгвоциду української мови. Проявом цього був циркуляр П. Валусева, підписаний в 1863 р., що забороняв видання україномовної наукової та релігійної літератури. Пізніше в 1876 р. був виданий Емський указ, який передбачав повне зросійщення українців. Указом заборонялося: використання української мови в сфері культури (музика, театр), викладання українською в початковій школі, друку україномовної літератури та ввіз її з закордону на територію Російської імперії. Емський указ припинив свою фактичну дію в 1905 р., хоча юридично не був скасований [6].

Рух за українізацію і демократизацію освіти, наближення школи до реальних потреб народу в Чернігівській губернії наштовхувався на протидію реакційних сил, уособленням яких був Микола Іванович Неплюєв (1825–1890 рр.) – предводитель дворянства Чернігівської губернії, голова Чернігівських губернських земських зборів, гласний Глухівського земства і міської думи, жорстокий кріпосник і ревний захисник підвалин самодержавства, нагороджений численними орденами і чином таємного радника. М. Неплюєв належав до найбагатших людей свого часу, у власності якого знаходилися тисячі десятин землі в Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях та деяких регіонах Росії, папірня, цукрові та горілчані заводи, маєтки у Пікардії (Франція) та Баварії (Німеччина), усадьковані від матері – німецької баронеси Берти Дибич, близької родички баварського короля, яка емігрувала за кордон [7, с. 78].

Розглядаючи більш детально політичну діяльність та особисті переконання М.І. Неплюєва, слід наголосити, що життєвим пріоритетом Миколи Івановича було збільшення власних статків, незалежно від законності засобів, що супроводжувалося визискуванням селян, низкою резонансних скандалів [8, с. 270]. Так, у 1870 р., протестуючи проти заборони М. Неплюєва знижувати селянам викупні платежі, всі члени Чернігівської земської управи вирішили піти у відставку, оскільки були не в змозі допомогти своїм виборцям. Як встановив О. Рахно [8, с. 268], саме партія М. Неплюєва гальмувала вирішення проблеми постійно голодуючого населення північних регіонів Чернігівської губернії. Здирницька політика М. Неплюєва – повновладного хазяїна Глухівського повіту, якому належала лєвова частка земельних угідь, призвела до виняткового зубожіння корінного населення, зумовлюючи активну трудову міграцію та відчайдушні селянські бунти.

Політичні умови, зокрема в Чернігівській губернії, в кінці 70-х років ХІХ ст. ставали напруженими: жорстока цензура часописів, книжок, журналів, закриття університетів, адміністративні заслання викладачів, студентські страйки. Земські збори проходили в атмосфері боротьби між так званим «лівим» та «правим» крилом. Активна поборниця української національної ідеї Софія Русова у виданні «Мої спомини» відобразила настрої, що в той час охоплювали засідання Чернігівських земських зборів: «Два промовці виконували головні функції в цій боротьбі: Ліндфорс (*рідний брат Софії Русової*) – завше з яскравими доказами, ...завжди на ґрунті закону; Петрункевич палким почуттям і красою слова захоплював слухачів, уже переконаних попередньою промовою Ліндфорса. В. Савич і В. Вовк-Карачевський вже додали факти, конкретні життєві вимоги; і не дивно, що добре підготовлена боротьба лівих завше захоплювала всі збори, головним чином публіку, що під час земських зібрань наповнювала залу чернігівського дворянського дому, і іншим разом так захоплювалася промовами Петрункевича та Ліндфорса, що нагороджувала виступаючих гучними оплесками, за що голова зборів (особливо Неплюєв) загрожував їй заборонаю бути далі на зборах. Уся молодь цікавилася тоді цими земськими зборами, і вони дуже виховуючи впливали на громадський розвиток у той час, коли не було жадної іншої публічної політичної трибуни» [9, с. 167].

Таким чином виявляємо, що діяльними представниками українофільства в Чернігівському земстві в той час були І.І. Петрункевич – видатний політичний та громадський діяч, борець з російським самодержавством та О.Ф. Ліндфорс, якого в деяких джерелах називають одним із засновників земського ліберального руху [10]. Спротив українським силам чинили «зубри» правого крила Чернігівського земства, які провадилися М.І. Неплюєвим. Ніцість царських достойників набиравала сили, консерватори вдавалися до доносів та наклепів. Земських діячів все частіше засуджували: активіста І. Петрункевича було за-

слано на північ Росії; над О. Ліндфорсом встановили поліцейський нагляд [9, с. 173]. Такі політичні обставини, за висловом С. Русової, «наводили паніку на слабодухих, а людям переконаним, навпаки – ставили виразний образ боротьби з реакцією» [9, с. 173].

Продовжуючи виступати перед імперським урядом, М. Неплюєв впливав на рішення Чернігівської губернської училищної ради щодо ухвалення постанови про «неблагонадійність» (схильність до ліберальних поглядів) Чернігівської і Борзнянської повітових земських управ та клопотання про позбавлення земства впливу на розвиток освіти [8, с. 268]. Водночас відповідно до статусу М. Неплюєву належало займатися доброчинною діяльністю. Він був попечителем Чернігівської жіночої гімназії та Новгород-Сіверської чоловічої гімназії (1863–1866 рр.) – альма-матер К. Ушинського, М. Гоголя, П. Куліша, П. Дорошенка, дійсним членом «Чернігівського губернського попечительства дитячих притулків», а також разом із Г. Милорадовичем і Ф. Лизогубом був серед членів-засновників Чернігівського аматорського драматичного гуртка, що культивував українське мистецтво [8, с. 269]. Цікаво, що у 80-х роках XIX ст. на сцені Чернігівського театру виступала донька М. Неплюєва – Ольга Миколаївна, виконуючи роль Наталки Полтавки в однойменній опері І. Котляревського. Однак, якщо більшість чернігівських земців виступали за необхідність впровадження української мови в народні школи, порушивши у 1880 р. відповідне клопотання перед урядом [11, с. 203], то М. Неплюєв чинив затятий опір цим ініціативам.

В контексті доброчинності Микола Іванович Неплюєв забезпечив моральне і матеріальне сприяння становленню Глухівського вчительського інституту (до спорудження власного приміщення заклад працював у резиденціях М. Неплюєва та Н. Терещенка) і разом із цим здійснював контроль за «благонадійністю» його діяльності. Тож вчительський інститут створювався як елемент русифікаторської політики, що підтверджує висловлювання його славетного випускника О. П. Довженка: «Заборонено було у нашому середовищі розмовляти українською мовою. З нас готували учителів – обрусителів краю» [12]. Однак на межі XIX–XX ст. в інституті формувалися кола однодумців, учасники яких розповсюджували антиклерикальні, революційні та українофільські настрої. В різний час до нелегального інститутського українського гуртка належали О. Довженко, С. Васильченко, П. Христенко, А. Фурс [13]. Співпрацюючи із київською та чернігівською «Просвітами», із земляком-істориком Д. Дорошенком, гуртківці поширювали україномовну літературу, влаштовували в селах українські театри і хори, вимагали запровадження українознавчих дисциплін до змісту навчання в інституті та в народних школах, проведення Українського селянського з'їзду для вирішення нагальних проблем села [14, с. 12].

Політика зросійщення українського населення загалом негативно впливала на освітній процес. Узагальнення джерел і літератури дозволяє констатувати низький

рівень розвитку освіти в Чернігівській губернії внаслідок бездіяльності земства, де ініціативи поміркованих прогресистів (М. Терещенко, Ф. Уманець, П. Дорошенко) пригнічувалася самодержавцями [15, с. 591]. Так, наприклад, у кінці XIX ст. Глухівський повіт був єдиним, де кількість церковно-парафіяльних шкіл (із платним характером навчання, заборонаю підручників К. Ушинського, культивуванням вірнопідданських настроїв) значно перевищувала земські, що було винятковим явищем в Україні [16, с. 39]. Все це призводило до «освітнього і релігійного абсентеїзму» – небажання селян відвідувати школи і церкви, що слугували засобом захисту пануючого режиму і здійснення деукраїнізації краю. Зокрема, К. Ушинський, родинне гніздо якого знаходилося у Глухівському повіті (с. Богданка, х. Дорошенковий), стверджує, що «російськомовна школа для українського хлопчика – це справжнє пекло, це гірше, ніж нічого» [17, с. 235], неодноразово порушував клопотання перед попечителем Київського навчального округу про дозвіл викладання у своєму маєтку українською мовою.

Отже, русифікаторська політика царату передбачала знищення культурного різноманіття на території своєї імперії. Шовіністичний уряд зусібіч намагався гомогенізувати українців та сформувати їх лояльність до московської влади. Цим планам відверто ставали на заваді тогочасні інтелектуали, митці, громадські діячі, які усвідомлювали себе українцями. Вони доводили окремішність українського народу, торували шлях до побудови своєї держави. Міцна воля та розум цих нескорених особистостей лякали московитів, які задля викорінення націоналістичних настроїв удавалися до політичних переслідувань.

Серед згаданих в цій статті активістів українофільського руху репресій зі сторони керівництва Російської імперії зазнали наступні діячі: В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркович – арештовані та покарані засланням; С. Русова – позбавлялася волі кілька разів, була під поліцейським наглядом; Б. Грінченко – знаходився в ув'язненні; М. Коцюбинський – перебував під наглядом жандармів; К. Ушинський – звільнений із займаної посади, відправлений у політичне заслання; Л. Глібов – позбавлений права вчителювання, перебував під поліцейським наглядом; С. Васильченко – відратований з інституту; І. Шраг – переживав домашній арешт; Д. Лизогуб – засуджений до смертної кари через повішення. Пізніше совєтський уряд піддавав репресіям В. Вовка-Карачевського, І. Абрамова, П. Коробку.

ДЖЕРЕЛА

1. Мартиненко Д. В. Національне шкільництво на Лівобережній та Слобідській Україні (XVIII століття): монографія. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2013. 172 с.
2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Нью-Йорк, 1997. 576 с.
3. А. Матюшенко. Громадська діяльність Павла Степановича Коробки. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/42747/24-Matyushenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 03.06.2024 р.).
4. Наукова бібліотека Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. Білозерський Василь Михай-

лович URL: <https://library.chnpu.edu.ua/bilozerskij-vasil-mihajlovich>
5. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. Санкт-Петербург, 1905. Т. 1–2.

6. Інститут історії України. Емський акт 1876. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Emsky_akt_1876 (дата звернення 11.06.2024 р.).

7. Мірошніченко Н. О. Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 13.00.01 / Сумський державний педагогічний університет. Суми, 2015. 293 с.

8. Рахно О. Я. Земська діяльність М. І. Неплюєва. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2011. Вип. 4. С. 266–270.

9. Русова С. *Мої спомини*. Книга друга (1861–1879 рр.). За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. Заходом Комісії новішої історії України під редакцією Голови секції акад. Михайла Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1928. 348 с.

10. Юцевич П. Участь О.Ф. Ліндфорса у роботі Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2020-4/08.pdf> (дата звернення 03.06.2024 р.).

11. Кузьменко Н. М. Ілля Шраг про рідну мову як засіб формування особистості українського громадянина. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. № 15. С. 200–206.

12. Енциклопедія сучасної України. Довженко Олександр Петрович. URL: <https://esu.com.ua/article-20465> (дата звернення 14.06.2024 р.).

13. Енциклопедія сучасної України. Васильченко Степан Васильович. <https://esu.com.ua/article-32409> (дата звернення 14.06.2024 р.).

14. Белашов В. І. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994). Суми: Видавництво «Мрія», 1994. 78 с.

15. Веселовский Б. В. История земства за сорок лет. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1909. 724 с.

16. Петренко І. М. Роль земств у розвитку церковнопарафіяльної освіти в українських лівобережних губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. XXXIX. С. 37–41.

17. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки; склав і підгот. до друку Е. Д. Дніпрова; за ред. О. І. Пискунова та ін. Київ: Радянська школа, 1983. 488 с.

Miroshnychenko N. O. Imperial opposition to the Ukrainophile movement in the Chernihiv hubernia in the second half of the XIX century

The article provides an overview of the activities of the intellectual elite of Chernihiv hubernia in the second half of the nineteenth century on the way to the formation of Ukrainian statehood, also examines the actions of the Russian government aimed at curbing nationalist movements. Ukrainophile activists resisted the Russification of Ukrainians by opening Ukrainian-language schools, publishing Ukrainian-language literature, and defending the interests of the Ukrainian population in local government. During this period, Mykola Ivanovych Nepliuiev was a zealous implementer of imperial policy in the Chernihiv lands. He fully justified his reputation as an extreme conservative, enriching himself by extorting peasants, resisting the development of the Ukrainian school, and suppressing the manifestation of democratic political ideas in the zemstvo that were under his influence.

Key words: Ukrainian nation, intellectual elite, Ukrainophile, russification, education, zemstvo.

REFERENCES

1. Martynenko, D. V. (2013). *Natsionalne shkilnytstvo na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini (XVIII stolittia)* [National schooling on the Left Bank and Sloboda Ukraine (XVIII century)]: monograph. Sumy: SumDPU im. A. S. Makarenka. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. (1997). *Illustrovana istoriia Ukrainy* [Illustrated history of Ukraine]. New York. [in Ukrainian].
3. A. Matyushenko. Hromadska diialnist Pavla Stepanovycha Korobky [Public activities of Pavlo Korobka]. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/42747/24-Matyushenko.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
4. Naukova biblioteka Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» im. T. H. Shevchenka. Bilozerskyy Vasyl Mykhailovych [Bilozerskyy Vasyl Mykhailovych]. Retrieved from <https://library.chnpu.edu.ua/bilozerskij-vasil-mihajlovich> [in Ukrainian].
5. (1905) *Obshchyy svod po ymperyy rezultatov razrabotky dannnykh pervoy vseobshchey perepysy naseleniya, proyzvedennoy 28 yanvaria 1897 h.* [General summary for the empire of the results of the elaboration of the data of the first general

census, made on 28 January 1897]. Saint Petersburg. Vol. 1–2. [in Russian].

6. Instytut istorii Ukrainy. Emsky akt 1876 [Institute of History of Ukraine. The Ems Act]. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Emsky_akt_1876 [in Ukrainian].

7. Miroshnychenko, N. O. (2015). *Pedahohichni pohliady ta osvittia diialnist Mykoly Nepliuieva v konteksti rozvytku silskohospodarskoi osvity (XIX – poch. XX st.)* [Pedagogical views and educational activity of Mykola Nepliuiev in the context of the development of agricultural education (XIX – beginning of XX century)]. (Candidate's thesis). Sumy. [in Ukrainian].

8. Rakhno, O. Ya. (2011). *Zemska diialnist M. I. Nepliuieva*. [Zemstvo activity of Nepliuiev]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy – Siversshchyna in the history of Ukraine*. (4), pp. 266–270. [in Ukrainian].

9. Rusova Sofia. (1928). *Moi spomyny. Knyha druha (1861–1879 rr.)* [My memories. Book two (1861–1879)]. Za sto lit. Materiialy z hromadskoj y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatku XX stolittia. Zakhodom Komisii novishoi istorii Ukrainy pid redaktsieiu Holovy sektsii akad. Mykhaila Hrushevskoho, pp. 135–175. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [in Ukrainian].

10. Yutsevych, P. (2020). Uchast O.F. Lindforsy u roboti Pivdenno-Zakhidnoho viddilu Imperatorskoho Rosiiskoho heohrafichnoho tovarystva [Participation of O.F. Lindfors in the work of the South-Western Department of the Imperial Russian Geographical Society]. Retrieved from <https://inb.dnsgb.com.ua/2020-4/08.pdf> [in Ukrainian].

11. Kuzmenko, N. M. (2012). Iliia Shrah pro ridnu movu yak zasib formuvannya osobystosti ukrainiskoho hromadianyna [Ilya Shrag on the mother tongue as a means of shaping the personality of a Ukrainian citizen]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky – Topical issues of sociology, psychology, and pedagogy*. (15), pp. 200–206. [in Ukrainian].

12. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. Dovzhenko Oleksandr Petrovych [Dovzhenko Oleksandr Petrovych]. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-20465> [in Ukrainian].

13. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. Vasylichenko Stepan Vasylovych [Vasylichenko Stepan Vasylovych]. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-32409> [in Ukrainian].

14. Bielashov, V. I. (1994). *Hlukhivskyy derzhavnyy pedahohichnyy instytut (1874–1994)* [Hlukhiv State Pedagogical Institute (1874–1994)]. Sumy: Mriia. [in Ukrainian].

15. Veselovskiy, B. V. (1909). *Ystoriya zemstva za sorok let* [History of the zemstvo in forty years]. Saint Petersburg: Publisher O. N. Popova [in Russian].

16. Petrenko, I. M. (2014). Rol zemstv u rozvytku tserkovnoparafiialnoi osvity v ukrainiskyykh livoberezhnykh huberniakh Rosiiskoi imperii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The Role of Zemstvos in the development of church-parish education in the Ukrainian left-bank provinces of the Russian Empire in the late XIX and early XX centuries.]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University]*. (39), pp. 37–41. [in Ukrainian].

17. Ushynskyy, K. D. (1983). *Vybrani pedahohichni tvory* [Selected pedagogical works]. (Vols 1–2). Kyiv: Radianska shkola. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.07.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

ПАСІОНАРНІСТЬ ЕТНОСУ ЯК КЛЮЧОВИЙ МОМЕНТ ГЕОГЕНЕТИЧНОЇ ЗОНИ ГЛУХІВЩИНИ

Стаття присвячена виявленню та обґрунтуванню причин наявності окремої локації з підвищеним культурним потенціалом на території Глухівщини. У роботі культурний регіон Глухівщини розглядається з точки зору понять «геогенетична зона» та «соціолокус», уведених у науковий обіг музикознавицею Валентиною Кузик. Причини наявності саме такої геозони на Глухівщині обґрунтовуються за допомогою теорії пасіонарності вченого Льва Гумільова. Саме завдяки їй пояснюється сплеск великої кількості визначних особистостей, які народилися та творили на теренах Глухівщини упродовж XVII – на початку XX ст., що відповідає акматичній фазі етногенезу. Крім того, наводиться гіпотеза щодо ймовірного існування окремого субетносу на території Гетьманщини – козацтва. На наш погляд, теорія, незважаючи на деяку емпіристичність у певних питаннях, є логічною, адже її ефективність доведена аналізом етногенезу відомих етносів Землі.

Ключові слова: Гетьманщина, Глухів, Лівобережна Україна, Глухівська співацька школа, етнос, геогенетичні зони, соціолокус, пасіонарність.

Дослідження витоків культурного фону Глухівщини зумовило пошук пояснення причин існування продуктивного осередку творчих особистостей у XVII–XX ст., які сформували свій державний устрій, власну філософію, літературу, систему загальної та музичної освіти. Цей шлях привів до теорії етногенезу Л. Гумільова, концепція якого логічно підтвердила феномен Глухівщини. Крім того, було виявлено низку українських дослідників, які використали запропоновану теорію у вивченні фаз загальноукраїнського та козацького етногенезу. Подальше дослідження є підтвердженням думки українських учених, що українське козацтво є субетносом, а Гетьманщина з політично-соціальною центром у Глухові – його частиною, консорцією.

Українська науковиця Н. Г. Мосюкова на основі концепції Л. Гумільова дослідила етапи українського етногенезу. Вона вважає, що зародження козацтва є однією з рушійних сил у формуванні фази підйому. І. С. Стороженко розглядає феномен козацтва як формування субетносу. За його аналізом, акматична фаза розпочалась саме тоді, коли у 1649 р. козацтво як субетнос запанувало у «Київському, Брацлавському та Чернігівському воеводствах, на території яких утворилася козацька держава Б. Хмельницького – Військо Запорозьке» [10, с. 12]. Деякі вчені відносилися критично до теорії етногенезу (С. Капиця, Ю. Бромлей, П. Турчин), інші, навпаки, намагалися вдосконалити концепцію та побудувати власні (В. Єрмолаєв, В. Махнач, В. Мічурін, Р. Сайфулін) теорії.

Метою статті є виявлення причин формування осередку талановитих митців, науковців, істориків та інших визначних особистостей на території Глухівщини у другій половині XVII – на початку XX ст.

Творчі сплески на Глухівщині простежуються з часів Гетьманщини та закінчуються роками становлення радянської влади, тобто в хронологічних межах з другої половини XVII ст. до початку XX ст. з поступовим наростанням протягом XVII ст., піком у XVIII – першій половині XIX ст. та згасанням наприкінці XIX – на початку XX ст.

У XVII ст. набуло широкого поширення муроване будівництво, яке вимагало наявності кваліфікованих кадрів і професійних майстрів. У Глухові це проявилось у зведенні мурованих Успенського собору і споруд Дівочого монастиря, Миколаївської і Михайлівської церков, будинків представників козацької старшини [2, с. 27].

Майже все XVIII ст., яке отримало назву «Глухівський період в історії України (1708–1784 рр.)», для міста було часом його великого розквіту та піднесення, особливо у період гетьманування К. Розумовського. «1750–1760-ті роки – епоха, що з повним правом може бути названа ім'ям Розумовського. Це була доба останнього піднесення старої козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розвитку української культури та мистецтва» [9, с. 114].

Серед писемної спадщини глухівської доби варто назвати праці М. Ханенка («Діаріуш або журнал», «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка, 1727–1731 рр., 1742–1753 рр.»), П. Борзаківського та П. Ладинського (продовжили «Діаріуш» М. Ханенка), Я. Маркевича («Щоденник генерального підскарбія», «Записки про Малоросію, її жителів і витвори»), Г. Покаса («Опис про Малу Росію»), С. Лукомського («Історичне зібрання»), С. Діовича («Розмова Великоросії з Малоросією»), Ф. Чуйкевича («Суд і розправа у правах Малоросійських»), П. Симоновського («Короткий опис про козацький малоросійський народ і про військові його справи»), О. Лобисевича (переклади Вергілієвих еклогів), І. Мартоса («Дослідження банного будівництва, про яке оповідає літопис Нестора»), Ф. Туманського (редакція та видання журналів).

Український філософ М. Попович вважає, що саме «з того кола української старшини, яке пов'язане з Глухівськими гетьманськими канцелярями та архівами Малоросійської колегії, збирачами старовини, що були натхненні ідеями самостійного витоку і значення козацької ридарської гілки імперського дворянства» з'являється «Історія Русів» [11, с. 323].

У 30-х роках XVIII ст. утворилася Глухівська співацька школа, яка заклала фундамент мистецької освіти цілій плеяді майбутніх майстрів (А. Васильєв, Г. Данилов, Ю. Кричевський, П. Федоров, П. Русакович, Ф. Петров, Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Лосенко). Глухівщина XVIII ст. дала світові таких учених та дипломатів, як А. Розумовський, О. Розумовський, О. Безбородько, Г. Соболевський, С. Миславський.

XIX ст. позначене іменами О. Марковича («Щоденні записки», «Малороська старовина», «Історична і статистична записка про дворянський стан і дворянські маєтності Чернігівської губернії», незавершені «Опис Малоросії» і «Малоросійське весілля»), В. Туманського («Пікова дама», вірші, «Досвіт історії Державної Ради в Росії»), Ф. Уманця (монографія «Гетьман Мазепа», «Відродження Польщі», «Колонізація вільних земель Росії»), статті «Станіслав Лещинський», «Малоросіяни в Польщі, XVII ст.», «Олек-

сандр I і російська партія в Польщі», «Освітні сили Росії. 1. Суспільне виховання. 2. Народна школа»), І. Тимківського (записки, опубліковані у «Руському архіві»), М. Маркевича («Історія Малоросії», збірник поезій «Українські мелодії», музика до вірша Т. Шевченка «Нащо мені чорні брови?», дві збірки обробок народних пісень для фортепіано, «Звичаї, повір'я, кухня і напої малоросіян»), П. Литвинової-Бартош («Південноросійський народний орнамент», «Весільні обряди і звичаї у с. Землянка Глухівського повіту на Чернігівщині»), М. Неплюєва («Совість. Сторінка з життя поміщика», «Що є істиною», «Трудові братства», «Братські союзи», «Благовіст Біблейський», «Віра і життя»), А. Павловського («Грамматика малоросійського говору», «Словник малоросійського говору»), І. Кульжинського, Д. Каменецького, О. Шапоріна, І. Абрамова.

Початок XX ст. позначений багатим культурним життям, яке ще з XVIII–XIX ст. несла здебільшого маєткова культура та міська інтелігенція. Це театральні осередки, світські клуби, любительські оркестри. Культурну еліту формували студенти Глухівського учительського інституту та учні гімназій, серед яких такі видатні особистості, як: письменник С. Васильченко; засновник і голова «Катеринославського українського видавництва» Є. Вировий; засновник хорової капели «Думка» Н. Городовенко; мовознавець М. Христенко; кінорежисер, режисер Київської кіностудії художніх фільмів, викладач і професор Всесоюзного державного інституту кінематографії письменник Олександр Довженко; білоруський перекладач і публіцист Янка Журба; доктор філологічних наук, професор, автор наукових праць зі слов'янознавства П. Расторгуєв; письменник І. Шкапа; член-кореспондент АН України, доктор філософських наук І. Співак; засновник сучасної графіки Г. Нарбут; поет В. Нарбут; учений-історик М. Василенко; видатний учений-юрист Й. Покровський; природознавець Г. Висоцький; історик мистецтва Ф. Ернст; професор Таврійського університету М. Ернст; учений-історик В. Романовський; науковий співробітник Інституту археології М. Сибільов; письменник Ю. Смолич; композитор Ю. Шапорін. Слід зазначити, що всі вони були вихідцями з Глухівщини.

Перед нами постають два питання: що стало фактором-Х, який стимулював появу таких осередків на Глухівщині, які В. Кузик називає соціолокусами, геогенетичними зонами та вузлами [7, с. 129] та чому ці зони сформувалися саме у період другої половини XVII – на початку XX ст.?

На думку спадає, що у формуванні геогенетичних зон задіяні більш глобальні процеси, і питання стосується етногенезу – процесу формування етносу від його зародження до зникнення. У доведенні цієї гіпотези будемо спиратися на концепцію Л. Гумільова. За його теорією процес етногенезу поділяється на шість фаз [4, с. 346]:

- 1) фаза підйому (зародження етносу) – 300 років;
- 2) акматична фаза (етнос найактивніший) – 300 років;
- 3) фаза надлому (антропогенний тиск максимальний та деструктивний) – 150–200 років;
- 4) інерційна фаза (йде накопичення технічних засобів

та ідеологічних цінностей) – не визначено;

5) фаза обскурації (відсутні турботи про культуру етносу) – не визначено;

6) фаза гомеостазу, під час якої етнос або перетворюється на релікт, або зникає, або на його місці народжується новий етнос [4, с. 211].

Початок будь-якому етносу дає пасіонарний поштовх – «мікромутація, що викликає появу пасіонарної ознаки в популяції та призводить до появи нових етнічних систем в тих чи інших регіонах» [4, с. 498]. Саме поняття «пасіонарний» слід розуміти як людину, яка заради своїх ідей готова жертвувати власним життям, тобто пасіонарний імпульс (пристрасть) якої сильніший за інстинкт самозбереження. Саме накопичення таких особистостей в один час в одному місці сприяє успішному становленню нового етносу. Проаналізувавши географію та хронологію пасіонарних поштовхів, зіставивши їх з графіками сонячної активності, Гумільов зробив висновок, що їх виникнення збігається з її зменшенням, під час якої знижуються захисні властивості іоносфери і окремі кванти випромінювання досягають земної поверхні [4, с. 485].

Кожна фаза етногенезу характеризується певною активністю пасіонарної енергії, яка є визначальною у політичній та історичній динаміці. На початкових фазах розвитку етносу пасіонарна напруга висока (фаза підйому, акматична фаза), на прикінцевих фазах вона низька (фаза надлому, інерційна фаза, фаза обскурації), а у фазі гомеостазу напруга дорівнює нулю.

Нас цікавить акматична фаза, адже саме в цей час творча активність етносу за весь період існування найбільша. Творчі люди – це теж певні пасіонарії, які часто нехтують своїми інтересами, своєю родиною, своїм життям заради пристрасті – ідеї, якою є творення. Тобто ті сплески, що привертають увагу дослідників, характерні акматичній фазі і є рушійним чинником етногенезу, без якого б нові етноси не народжувалися, а ми залишилися б у добі палеоліту.

Отже, якщо локуси Глухівщини хронологічно співпадуть з акматичною фазою становлення етносу, то це буде доказом того, що значна поява творчих особистостей на її території упродовж XVII–XX століть є частиною процесу становлення етносу.

За Гумільовим, слов'яни як етнос здобули свого найбільшого розповсюдження у V ст. н. е., коли вони швидко поширилися від Прикарпаття до Балтійського, Середземного, Чорного морів. Період підйому відбувався протягом VI–IX ст., коли було створено всі умови для виникнення ранньофеодальної держави – Київської Русі. Акматична фаза – це саме функціонування Київської Русі, коли надлишок пасіонарної енергії виплескувався у братовбивчі війни та інші криваві міжусобиці. Згідно з хронологією Гумільова, XI–XII ст. – це надлом та початок інерційної фази. Саме тут є велика вірогідність знищення етносу через втручання більш пасіонарних сусідів, що і сталося «завдяки» Золотій Орді, яка змогла підкорити на цілих 240 років сильну державу, що втрачала свій запал пасіонарності. Слов'янський

етнос зник, а на його території з'явився новий.

Народження так званого «великоруського» етносу відбулося у XIII – на початку XIV століттях [4, с. 345, 357], після появи на теренах Русі татаро-монгольської орди. Зробимо невелике відхилення і прокоментуємо назву етносу. Л. Гумільов – радянський науковець, якому притаманне типове бачення Росії як «матері всіх міст руських», суперетносу (а саме – Москва), який об'єднав в собі багато етносів в т. ч. й український, «не вдаючись до завоювання» [4, с. 345]. З цієї позиції Гумільов називає етнос «великоросами». Тут наші погляди з науковцем розходяться. Дійсно, є суперетнос, який охоплює, крім інших, російський та український етноси. Згідно з визначенням поняття «суперетнос» співіснування етносів в суперетносі «не виключає військових сутичок між ними». Саме це бачимо протягом всієї історії існування України та Росії, що суперечить баченню Гумільова Росії як суперетносу. Росія є такою ж частиною суперетносу, як Україна та інші етноси. Назвати цей суперетнос слов'янами буде помилкою, адже до нього входять, крім східних та західних слов'ян, також етноси фінської, балтійської, тюркської та монголоїдних груп [4, с. 147]. Проте в цій ситуації виокремлюється український етнос, який є об'єктом цього підрозділу, і йтиметься саме про нього, а зокрема, його частини, ієрархічне значення якої ще слід визначити, – Глухівщини.

Отже, якщо брати XIII – початок XIV ст. часом народження українського етносу, то акматична фаза повинна припасти на XVII–XIX ст., що цілком збігається з високою активністю творчих пасіонаріїв на території Глухівщини. Це підтверджує і наступний аналіз фаз життя українського етносу.

Акматична фаза в своєму розвитку має найвищий пік – «пасіонарний перегрів», результатом якого є зростання фанатизму та швидка смерть пасіонарних особистостей: «гинуть одна за одною найбільш пасіонарні особистості» [4, с. 415]. Чи не це бачимо на початку XX ст.? Яскравим прикладом є масові вбивства під час становлення більшовицької влади у 1918 р., про які писав очевидець Ілля Рогатинський: «Довкола Глухова вимордували всіх, котрі були підозрілі в буржуїзмі, та не вспіли утекти» [1, с. 164]. Фактом ідейного вбивства на ґрунті етнічних розходжень є єврейські погроми, що проходили під ідейними гаслами «Бий жидів та буржуазію!» У Глухові у 1918 та 1919 роках через вбивства євреїв та їх масовий виїзд від двох тисяч родин залишилось 500 [8, с. 185]. Світові війни, які були піком «перегріву», скоротили не лише населення країни, а й переважну кількість пасіонаріїв, які першими йшли на смерть через ідею.

Проте, якщо брати саме Глухівщину, то тут вже на початку XX ст. починають простежуватись ознаки переходу від акматичної до фази надлому. Свідченням цьому є недостатній локальний рівень пасіонарності. Для прикладу візьмемо студентське повстання 1905 р. у Глухівському учительському інституті, яке розпочиналось активно, а в результаті залишився на боці опозиції лише його ватажок С. Васильченко [3, с. 41–42]. Подібна ситуація відбулась і

в чоловічій гімназії того ж року: повстання гімназистів було швидко переведено у фазу перемовин із керівництвом і таким чином пригнічене [6, с. 44–45]. Недостатня сила пасіонарного поля навколо призвідників повстань не сформувала потрібні умови для активного розгортання бунтів, що говорить про поступове зменшення пасіонарної напруги. Отже, тут можна говорити про поступову інтеграцію фази переходу від акматики до надлому під час найбільш кульмінаційної доби життя етносу.

Після «перегріву» настає фаза надлому, перехід до якої вже розпочався на Глухівщині на початку XX ст. Імператив цієї доби – «Ми стоимись від великих!». На цьому етапі субпасіонарії намагаються штучно знизити рівень пасіонарної напруги шляхом ліквідації пасіонаріїв [4, с. 416]. Кати та донощики, яким були не притаманні такі якості, як честь, віра та сумління – те, що є характерним для цієї фази [4, с. 410]. Саме такі риси суспільства намагались викликати більшовики у селян під час продаготівель: «Для цього широко використовували армію, продагоми, комітети неможливих селян. Саме на них покладали «відповідальне завдання» – внести розкол у сільські громади, створити атмосферу заздрості, недовіри, доносів» [5]. Репресії, заслання кращих представників людства через доноси та наклепи, схилення до підкорення сталінському режиму – це очевидне зменшення рівня пасіонарності шляхом фізичної розправи, висилки пасіонарних особистостей за географічні межі етносу або перетворення їх на так званих гармонійних особистостей, переважна кількість яких забезпечує наступну фазу інерції. На кшталт вбивств людей в епоху Відродження, яких оголошували відьмами чи відьмаками та спалювали на вогнищі, у XX ст. відьом замінили на «ворогів народу» та вбивали в концтаборах. У 1918 р. розстріляли «майбутніх буржуїв» – близько 400 глухівчан, серед яких і учні гімназії. У 1938 р. було знищено групу глухівчан, що були представниками опору інтелігенції і становили загрозу радянській ідеї [5].

Ще однією з рис, притаманній фазі надлому, є деструктивний тиск на природний ландшафт. У XX ст. це затоплення території, осушення боліт, масове будівництво атомних електростанцій, заводів, кар'єрів. Усі ці заходи лише доводять, що в другій половині XX ст. український етнос вступив у фазу надлому.

Перехід до фази надлому розпочався паралельно із завершенням акматики. Після бурхливих подій Другої світової війни та важкого післявоєнного періоду, у роки т. з. «хрущовської відлиги» починають простежуватись риси інерційної фази, яка набуває більш чітких обрисів на початку XXI ст. Люди прагнуть спокою, вони вже зрозуміли, що пасіонарні індивідуальності становлять загрозу цьому тихому життю. Щоб її уникнути, слід придумати ідеальний стереотип поведінки і зробити так, щоб всі його наслідували [4, с. 417]. Змінюється імператив – «Будь таким, як я!». У Древньому світі таким стереотипом був богоподібний цар, у Західній Європі XVII–XIX ст. – джентльменська манера поведінки [4, с. 418], а у радянський час – образ ро-

бітника, колгоспника, людини з народу. Ті пасіонарії, які не скорились і не зріклися оригінальності, знайшли себе у сфері мистецтва та науки. «Ті, хто в XVI ст. хапався за шпагу, у XVIII ст. сидів вдома та писав трактати» [4, с. 418].

Інерційна фаза – це накопичення матеріальних та культурних цінностей, проте їх якість падає. Мистецтво стає трафаретним, архітектура перестала бути ремеслом. Яскравим прикладом є споживацьке мистецтво поп-музики. В архітектурі – заміна ідеалів мурованого будівництва, храмів епохи бароко та відродження спочатку бетоном багатопверхівок, потім – металево-пластиковими конструкціями, що споруджені за місяць часто без дотримання елементарних будівельних норм. З боку впливу людини на природу антропогенний тиск послаблюється, «ландшафт підтримується в тому стані, у який він був приведений раніше» [4, с. 211]. Пониження здібності до розширення географічного ареалу, вплив на ландшафт країни, нищівне використання природних ресурсів, зростання техносфери (збільшується кількість споруд, витворів, пам'ятників за умови зниження естетичних норм та якості), демографічний спад – це ті ознаки, які ми починаємо спостерігати у сучасному світі. Нині український етнос знаходиться у перехідному стані від надлому до фази інерції.

Вищенаведений аналіз етногенезу українського етносу з історичної ретроспективи показує, що межі фаз чітко не розділені, а, навпаки, нашаровуються одна на одну. Проте, очевидно, що акматична фаза закінчилася на початку XX ст. Вона тривала 300 років згідно з хронологією Л. Гумільова. Якщо додати ще 300 років фази підйому, то вийдемо на початок XIV ст., що відповідає часу народження етносу згідно з датуванням Гумільова, урахувавши часову похибку. Але найголовніше те, що період підйому творчих активностей Глухівщини збігається з хронологією акматичної фази українського етносу.

Отже, можемо відповісти на обидва питання, які було поставлено на початку статті:

пасіонарність, яка рухала етногенез української нації, стала тим фактором-Х, який викликав утворення соціолокусів Глухівщини;

утворення геогенетичних зон Глухівщини саме у цих хронологічних рамках зумовлене акматичною фазою етногенезу, у якій перебував український етнос у XVII – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Білокін С. І. Глухівська трагедія (Із записок Іллі Рогатинського). *Сіверщина в історії України*. 2009. № 2. С. 159–167.
2. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (до «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.)). Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. 220 с.
3. Васильченко С. В. Автобіографічні твори. Т. 4 : *Мій шлях*. Київ : Видавництво академії наук Української РСР, 1960. 88 с.
4. Гумільов Л. Н. Етногенез та біосфера Землі. Ленінград : Гідрометеовидат, 1990. 528 с.
5. Іванушенко Г. Репресії на Сумщині – погляд через роки URL: <https://history.sumy.ua/research/article/9357-ivanushchenko-hennadii-represii-na-sumshchyni-pohljad-cherez-roky.html> (дата звернення 03.07.2023).
6. Крижанівський В. М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. *Науковий журнал «Історичні студії суспільного прогресу»*. Глухів – Київ. 2017. Вип. 5. С. 256–310.

7. Кузик В. В. Феномен соціолокусу «Іржавець». *Література та культура Полісся*. Ніжин : Бібліотека ім. академіка М. О. Лавровського, 2019. Т. 97. № 12. С. 129–135.

8. Назарова В. Єврейські погроми в Глухові у 1918–1919 роках. *Сіверянський літопис*. 2019. Вип. 1. С. 178–185.

9. Оглоблін О. Люди Старої України. Мюнхен (Німеччина) : Дніпрова хвиля, 1959. 328 с.

10. Стороженко І. С. Теорія етногенезу Лева Гумільова як методологічний інструмент для дослідження етнічної історії українського козацтва. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпропетровськ : видавництво ДНУ, 2012. Вип. 10. С. 3–14.

11. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.

Myronenko A. M. The passion of the ethnic group as a key point of the geogenetic zone of the Hlukhiv region

The article is devoted to identifying and justifying the reasons for the existence of a separate location with increased cultural potential in the territory of Hlukhiv region. In the work, the cultural region of Hlukhiv region is considered from the point of view of the concepts «geogenetic zone» and «sociolocus», introduced into scientific circulation by musicologist Valentina Kuzyk. The reasons for the existence of such a geozone in the Hlukhiv region are substantiated with the help of the theory of passion of the scientist Lev Gumilyov. It is thanks to her that the surge of a large number of outstanding personalities who were born and created on the territory of Hlukhiv region during the 17th and early 20th centuries, which corresponds to the akmat phase of ethnogenesis, is explained. In addition, a hypothesis is given regarding the probable existence of a separate sub-ethnicity on the territory of the Hetmanate - the Cossacks. In our opinion, the theory, despite some empiricism in certain issues, is logical, because its effectiveness is proven by the analysis of the ethnogenesis of the known ethnic groups of the Earth.

Key words: Hetmanship, Hlukhiv, Left Bank Ukraine, Hlukhiv singing school, ethnos, geogenetic zones, sociolocus, passion.

REFERENCES

1. Bilokin, S. I. (2009). Hlukhivska trahediia (Iz zapysok Illi Rohatynskoho) [The Hlukhiv tragedy (from the notes of Ilya Rohatynskyi)]. *Siversshchyna in the history of Ukraine. – Siversshchyna v istorii Ukrainy*, 2, pp. 159–167. [in Ukrainian].
2. Bielashov, V. I. (2005). Hlukhiv – stolytsia Hetmanshchyny (do «Hlukhivskoho periodu» istorii Ukrainy (1708–1782)). [Hlukhiv – the capital of the Hetman region (to the “Hlukhiv period” of the history of Ukraine (1708–1782))]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
3. Vasylichenko, S. V. (1960). *Avtobiografichni tvory. T. 4: Mii shliakh* [Autobiographical works. Vol. 4: My way]. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. [in Ukrainian].
4. Gumilyov, L. N. (1990). *Etnogenez ta biosfera Zemli*. [Ethnogenesis and the biosphere of the Earth]. Leningrad: Hidrometeovidat: Hidrometeovidat. [in Russian].
5. Ivanushchenko, H. Represii na Sumshchyni – pohliad cherez roky. [Repressions in Sumy Oblast - a look through the years]. Retrieved from <https://history.sumy.ua/research/article/9357-ivanushchenko-hennadii-represii-na-sumshchyni-pohljad-cherez-roky.html> [in Ukrainian].
6. Kryzhanivskiy, V. M. (2017). Vasyl Andriiovych Malchenko ta yoho spohady pro Hlukhiv ta hlukhivchan za 1870–1930 rr. [Vasyl Andriiovych Malchenko and his memories of Hlukhiv and the people of Hlukhiv in 1870–1930]. *Naukovyi zhurnal «Istorychni studii suspilnoho prohesu»*. – *Scientific journal “Historical Studies of Social Progress”*, 5, pp. 256–310. [in Ukrainian].
7. Kuzyk, V. V. (2019). Fenomen sotsiolokusu «Irzhavets». [The phenomenon of sociolocus “Irzhavets”]. *Literatura ta kultura Polissia. – Literature and culture of Polissia*, vol. 97, 12, pp. 129–135. [in Ukrainian].
8. Nazarova, V. (2019). Yevreiski pohromy v Hlukhovi u 1918–1919 rokakh. [Jewish pogroms in Hlukhiv in 1918–1919]. *Siversianskyi litopys. – Severyan annals*, 1, pp. 178–185. [in Ukrainian].
9. Ohloblin, O. (1959). Liudy Staroi Ukrainy. Miunkhen. [People of Old Ukraine]. Munich: Dnieper wave. [in Ukrainian].
10. Storozhenko, I. S. (2012). Teoriia etnogenezu Leva Humilova yak metodolohichnyi instrument dlia doslidzhennia etnichnoi istorii ukrainskoho kozatstva. [Lev Gumilyov's theory of ethnogenesis as a methodological tool for researching the ethnic history of the Ukrainian Cossacks]. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati. – Trans-Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures*, 10, pp. 3–14. Dnipropetrovsk: vydavnytstvo DNU. [in Ukrainian].
11. Popovych, M. V. (1998). *Narys istorii kultury Ukrainy*. [Essay on the history of culture of Ukraine]. Kyiv: ArtEk. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 03.06.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

ОЛЕКСІЙ КИРИЛОВИЧ РОЗУМОВСЬКИЙ І ЧЕРНІГІВЩИНА

У статті розглядаються зв'язки Олексія Кириловича Розумовського з Чернігівщиною, оскільки маєтки трьох північних волостей цього регіону 1803 року були отримані ним у спадок від Кирила Григоровича Розумовського. Спростовуються деякі міфи про життя і господарську діяльність Олексія Кириловича та досліджується найменш відомий останній період його життя у Почепі 1818–1822 років, на який випали важкі випробування: кілька років неврожаю та голод на Чернігівщині, фінансові проблеми. Однак О. К. Розумовський упродовж 3-х років самотужки, без жодної підтримки органів державної влади, рятував від голоду 40 тисяч жителів Почепської та Шептаківської волостей.

Ключові слова: Олексій Розумовський, економія, неврожай, голод, Почеп, Перовські, духовний заповіт, поховання, Новгород-Сіверський монастир.

Олексій Кирилович Розумовський (1748–1822) – старший син гетьмана Кирила Григоровича Розумовського, граф, державний діяч Російської імперії – мав безпосередні зв'язки з Чернігівщиною. Багато чого в його життєвому шляху залишається нез'ясованим, адже біографія мало досліджена, значно міфологізована і вимагає більш пильного та глибокого вивчення.

Практично єдиним джерелом, на яке спираються всі автори нечисленних досліджень про О. К. Розумовського, є другий том праці «Родина Розумовських» О. О. Васильчикова. Васильчиков (1832–1890), який народився через 10 років після смерті О. К. Розумовського, вочевидь мав до нього упереджене ставлення, і це особливо помітно у порівнянні з його розповідями про інших синів гетьмана. У Васильчикова майже при кожній згадці про Олексія Кириловича читаємо: «... гордый, высокомерный, надменный, неуживчивый, крутой с подчиненными ... был гордыни непомерной...»; «... в отношении к посторонним, Разумовский был суров в кругу своего семейства» [4, с. 45]; «угрюмый и гордый, раздражительный и желчный... обычная хандра и брюзгливость» [4, с. 53] тощо. До того ж викликає сумнів достовірність наведених ним фактів, як, наприклад, абсолютно неймовірна історія, що вже стала хрестоматійною, про будівництво під час повені дамб та дороги з Почепу до Баклані декількома тисячами кріпаків для проїзду графа, який лишень забажав послухати там солов'їв [4, с. 109]. Джерело, з якого був взятий цей яскравий епізод, автор у примітках позначив лаконічно: «Из рассказов Г. В. Грудева». Як з'ясувалось, Г. В. Грудев (1796–1895), син дрібного костромського чиновника, на початку своєї кар'єри в Петербурзі декілька років працював під керівництвом С. С. Уварова, згодом з 1845 по 1850 роки обіймав посаду чиновника з особливих доручень при Міністерстві народної освіти [8, с. 522], що теж очолював С. С. Уваров, одружений з дочкою О. К. Розумовського Катериною. Тобто такі «достовірні» відомості Грудев міг отримати лише від зятя О. К. Розумовського. Розповідь же іншої дочки, Варвари, про вихід батька у відставку з посади сенатора через незгоду його (єдиного з усіх) підписати закон, який Катери-

на II подала на обговорення в Сенат, О. О. Васильчиков називає: «сохранилось предание» [4, с. 40].

Значно менше дослідники звертаються до лікаря Оттона фон Гуна, який, будучи секретарем О. К. Розумовського, здійснив з ним восени 1805 р. поїздку по маєтках в Україні і залишив дуже детальний опис побаченого. Хоча він назвав свою роботу «поверхностные замечания», насправді це – докладний звіт не лише про відрядження, а й про виконану роботу, метою якої було «учредить в имениях часть медицинскую» [10, с. 48]. Окрім опису хвороб населення та худоби, він дає досить широку картину життя тогочасної України. Треба зазначити, що О. Гун здебільшого вживав назву «Украйна», а не «Малороссия», мабуть, так її називали в оточенні О. К. Розумовського. А ось як у нього про Судость і дамбу біля Баклані: «Чрез Судость разлившюся здесь широко, сделана плотина со многими на ней шлюзами и мостами при мучных мельницах и маслобойне, кои действуют водою...» [9, с. 57]. Тобто, дамба через річку Судость насипалася для господарських потреб. Також у О. Гуна зовсім по-іншому виглядають не тільки дамба, але й сам Олексій Кирилович. Так, зокрема, коли карета О. Гуна вночі значно відстала від усіх, «граф заботясь о долгой нашей отлучке...» послав назустріч своїх людей із запаленими смолоскипами [9, с. 24].

Однак треба бути вдячними Васильчикову за ту невелику кількість опублікованих листів, які він зібрав з багатих архівів, доступних йому на той час, і з яких постає зовсім інший образ Олексія Кириловича. Ось, наприклад, як Олексій пояснює батькові своє бажання звільнитися від служби при дворі: «...ибо не иначе разсуждаю о придворной моей должности, как о такой которая единственно неспособному ни к какому делу и почти лишнему члену в обществе прилична. Мне кажется, что всякий капрал нужнее меня отечеству и несравненно более имеет случая оному делать заслуги. Сии мысли, весьма нередко мне воображающиеся, может быть отчасти причиною тому, что я не только ни малой по сие время склонности не чувствую ко двору; но, напротив, чрезмерное во мне к оному отвращение повседневно прибавляется; ... до сих пор не только, что в мысли мои никогда не входило идти в отставку; но истинно почти за бесчестное дело почитал молодому человеку не служить. Теперь же столь тяжело и несносно мне мое состояние, что не вижу иного средства к избавлению меня от такого ада» [4, с. 28]. Ці короткі уривки вказують не на гордість і зарозумілість, а на одвічну проблему молодого та освіченого людини в імперській Росії: «Служить бы рад, прислуживаться тошно».

Варто також пошкодувати і про втрачені 80 листів О. К. Розумовського до Михайла Гудовича за 1799–1802 роки, короткий огляд яких було дано Г. К. Лукомським у журналі «Старые годы» за 1914 р. Як він стверджував, всі листи були викладені надзвичайно красивою та образною мовою, відображаючи розум і європейський розвиток автора, найосвіченішої людини катерининської епохи, та представляли значний матеріал для сімейної хро-

ніки Розумовських і, на думку Г. К. Лукомського, багато в чому спростовували твердження Васильчикова [31, с. 609].

Важлива хоч і коротка, але вичерпна характеристика О. К. Розумовського, яку дав у своїх «Секретних записках про Росію» Шарль-Франсуа-Філібер Массон (1762–1807) – французький педагог і літератор, який багато років прожив у Росії та добре був обізнаний з верхівкою імперії кінця XVIII ст.: «Граф Олексій ... живе без амбіцій, далеко від посад і почестей при дворі: його знання, витонченість його манер, філософія та використання великого багатства якнайкраще виділяють його з натовпу російських вельмож, ніж якби він був прикрашений найвищими орденами імперії. Він поділяє зі своїми братами дуже рідкісну якість – не соромитися свого походження. Він має у своєму кабінеті портрет батька в українському вбранні, котрий йому подобається показувати, розповідаючи про те, яким чином його батько потрапив до Петербурга й був тут піднесений фортуною» [23, с. 352]. Так, Массон зауважив дуже влучно: тобто мало того, що О. К. Розумовський стояв «над натовпом російських вельмож», він ще й не зважав на них – і ось цього йому не могли пробачити.

Не маючи змоги відвідувати свої маєтки в Україні, Кирило Розумовський ще 1772 року доручив керувати ними Олексію, який тоді жив у Москві [3, с. 352]. Ексетьман навіть подавав прохання Катерині II про затвердження акта, яким «малороссийское имение» було б ним «записано» старшому його синові. Невідомо, у чому полягав цей запис, та відмова імператриці у його затвердженні вказує на те, що він хотів свої малоросійські маєтки перетворити на майорат [15, с. 159–160]. Але Катерина була насторожі.

Невідомо, як часто О. К. Розумовський відвідував Україну в цей час, але за царювання Павла I влітку до батька їздив майже постійно: «...очень хочу видеть батюшку и всеми силами буду стараться попасть в начале августа в Батуриин» [4, с. 41]. І не тільки в Батуриин, бо в розповіді про своє вимушене відвідування вдови-імператриці восени 1801 р. «... мысленно прокричал про себя: Вивати Яготин! Да здравствует сельская простота!». До двору йому довелося з'явитися тільки тому, що задумав влаштувати весілля доньки Варвари з князем Миколою Репніним у Батурині, а оскільки вона була фрейліною, то за тодішніми правилами весілля мало відбутися при дворі, чого О. К. Розумовський якраз хотів уникнути. І весілля відбулося у Батурині 1802 року [31, с. 604–605].

Двома актами 1800 р. Кирило Розумовський розподілив усі свої маєтки між шістьма синами. Олексію Кириловичу в Україні, окрім маєтків у Пирятинському та Переяславському повітах, на Чернігівщині дісталися три волості: Почепська, Бакланська та Шептаківська. У свою власність спадкоємці отримали їх лише після смерті гетьмана, тобто у 1803 р. [33, с. 320].

Кирилом Розумовським було побудовано палац у Почепі – «...великолепное каменное здание необъятного прострства» [9, с. 35] і палац у Баклані – «величественное здание, подобное рыцарскому... построено... в подражание

итальянским сельским около Рима домам» [9, с. 56]. Чомусь не пощастило тільки Шептакам, де гетьман обмежився будівництвом дерев'яної церкви, а з приводу «господского дома», що хоч і називався традиційно «дворцом», О. Гуну, який залишив докладні описи інших маєтків, навіть сказати не було чого, хоча вигляд самого села з дзвіниці його вразив і нагадав Швейцарію: «Положение Шептаков прямо картинное, особливо, ежели смотреть на него с колокольни. Здесь-то бы надлежало построить господский дом, а не там, где он теперь построен. С этой колокольни вид преобширный на долину изгибающуюся в полукруге, которая с обеих сторон ограничена пологими, однакож не низкими горами, на коих стоят разбросано жилища крестьян, подобно хижинам сырделов в Швейцарии, обсаженные садами и лесочками, и тем представляющие вид прямо романтический» [10, с. 14]. Також лаконічним є і «Опис Новгород-Сіверського намісництва»: «...приезжий дом его сиятельства в двух связях по 5 покоев, с прочими службами и другими хозяйскими строениями» [27, с. 17].

Васильчиков звинувачував О. К. Розумовського в «обычной лени...» [4, с. 77] і цитував Вігеля: «...все эти баричи ...на французский манер воспитанные, в делах были ни к чему не годны... и к сотням доказательств того принадлежит Разумовский» [4, с. 54]. Але варто зазначити, що Васильчиков таки суперечить сам собі. Хоч як він негативно і характеризував О. К. Розумовського, проте змушений був якось перераховувати його діяльність на різних етапах. І виявляється, що ця діяльність зробила б честь будь-кому: камерюнкер з 1769 р. [4, с. 23], камергер з 1775 р. [4, с. 25], сенатор, таємний радник з 1786 р. [4, с. 39]. Особливу увагу Васильчиков приділив діяльності О. К. Розумовського (вже дійсного тайного радника) з 1807 р. попечителем Московського університету та його округу [4, с. 48, 50–52], а лише перелік зробленого О. К. Розумовським на посаді міністра народної освіти (1810–1816 рр.) зайняв більш ніж 20 сторінок [4, с. 70–105], з яких 7 сторінок присвячені діяльності його по організації Царськосільського ліцею, яким, до речі, він управляв в якості особо призначеного попечителя, не змішуючи справ ліцею зі справами міністерства. Досить багато чого було зроблено О. К. Розумовським на цій посаді, і це при тому, що він був вже у поважному віці, а діяльність його як міністра припала на війну 1812 р. і значне скорочення бюджету міністерства.

Крім того, як за Массоном, саме використання великого багатства найбільше відрізняло О. К. Розумовського від інших російських вельмож, бо він упродовж усього життя збирав нотну колекцію (що зберігається у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського і є унікальною пам'яткою вітчизняної і світової музичної культури), мінералогічну колекцію, був власником кількох бібліотек (кількість їх навіть докладно не з'ясована). Тематично бібліотеки комплектувалися за окремими галузями знань, а територіально розміщувалися у різних маєтках. Найбільшою була бібліотека у підмосковному маєтку Горенки – одне з кращих зібрань Росії початку XIX ст., особливо з

природничих наук. 1810 року у Москві був опублікований каталог зібраних ним першодруків, до якого увійшли описи 335 інкунабул, виданих в різних містах Європи [20, с. 43]. У Горенках був створений унікальний ботанічний сад. Сучасники стверджували, що там знаходились скарби природи з усіх країн світу, а його не менш унікальні оранжереї були найкращими у Європі [4, с. 42–43].

Збереглися дані про господарську діяльність та нововведення, які О. К. Розумовський запроваджував також і на Чернігівщині, адже, як стверджував «главный писмоводитель дел» маєтків Нікіфор Шошонко, «...граф любил заниматься и занимался управлением именьями по всем их частям...» [18, с. 431].

З розповіді О. Гуна про маслوبيню (на згадуванні вже дамбі) дорогою до Баклані дізнаємося: «Маслوبيня, построенная также лет за пять со всем искусством и тщанием, перерабатывает в каждый месяц масла пудов до тысячи. Может быть она единственная во всем государстве: ибо известно, что масло выбивается везде вручну...» [9, с. 57]. Чи не свідчить це «такоже» про те, що «сделана плотина со многими на ней шлюзами и мостами при мучных мельницах и маслوبيне, кои действуют водою» «также» «лет за пять», таки Олексієм Кириловичем вже після розподілу маєтків, адже батькові в цей час було вже не до будівництва дамб. Тим паче, що і на хуторі Узруї у 1803 р. теж улаштувався завод. При цьому, щоб усі такі заклади довести до можливого ступеня досконалості, О. К. Розумовський взяв до себе на роботу і привіз із Москви механіка-англійця. А недалеко від Баклані англійське-землероб «во вновь заводимом Аглинском ферме или хуторе... завел все на Аглинской ноге» і навіть засіяв дві десятини «наилучшим Аглинским картофелем, однакож здешний простой народ не может еще привыкнуть к сей изыснной пище» [9, с. 58].

Займався О. К. Розумовський і вівчарством. У 1805 р. в Шептаках стадо овець налічувало 1 тис. голів, серед яких 200 були «настоящего испанского рода» [10, с. 15]. Всього ж у маєтках О. К. Розумовського знаходилось близько 6 тис. овець і досить велика кількість з них – придбаних «испанских» [10, с. 47]. Пізніше йшлося про «...отличный, голландской породы, рогатый скот...», що знаходився на хуторі поблизу Почепа [18, с. 430].

Повідомляючи про передбачуване будівництво лікарень не тільки у Москві, а й у Почепі, О. Гун зазначав, що «...граф не щадит никаких издержек для пользы своих людей». О. Гун запропонував О. К. Розумовському улаштувати лікарні в центрах економії, мати всюди вчених повитух, запровадити щеплення від коров'ячої віспи людям та вівцям тощо. У 1805 р. домашня аптека у Почепі складалася із запасу ліків і лабораторії (все разом коштувало 1300 руб.). Тут знаходився штаблікар, у Шептаках – підлікар [9, с. 48]. Згодом, до 1811 р., у Шептаках працював Опанас Костянтинович, «доктор больницы шептаковской, житель новгород-северский» [14, 552 зв.], а в Почепі станом на 1822 р. – доктор Чайковский, «занимающийся по именьям» [18, с. 431].

У хуторі Узруї, поблизу Шептаків, 1803 р. О. К. Розумовським спочатку для власних потреб був улаштований мідно-молотобійний завод. О. Гун, який залишив дуже докладні відомості про завод за 1805 р., говорив про нього як про найкращий з трьох таких у всій Україні. На цьому заводі робили два майстри (росіянин та німець) та 13 працівників. Мідь отримували з Москви, а виготовлений посуд у 1805 р. продавався вже по всій території України [10, с. 11, 13]. 1823 року у виробництві були задіяні майстер-іноземець, 7 учнів майстрових (із селян), коваль, писар і помічники майстрових. У майстернях працювало 16 осіб, ще 130 були дровозовами та заготівельниками вугілля. Тут виготовляли самовари, каструлі «и другие мелкие вещи для сторонних людей». Сировина купувалась у Стародубі, Новгороді-Сіверському та інших місцях (де вигідніше), дьоготь та дрова використовувались «экономические» [11, арк. 184 зв, 185].

Під час перебування у Шептаках О. Гун писав також і про відвідування сукняної фабрики, заснованої ще Кирилом Розумовським. Було в ній 7 станів і працювало близько 60 осіб. Виробництвом керував швед, уродженець ба-туринський, обізнана діяльна молода людина. І хоча опис зроблений дуже детально, все ж таки не зовсім зрозуміло, де знаходилась ця фабрика – у селі чи на хуторі [10, с. 14]. Уточнення дає «Топографическое описание Малороссийской губернии 1798–1800 годов. Повета Новгород-Северского»: «В повете... суконная фабрика одна, состоящая при хуторе Узруй владения генерал-фельдмаршала графа Разумовского, в коей вырабатываются разные сукна и байки, ценою аршин от одного до полутора рубли, для собственного употребления, а частью и в продажу» [28, с. 112].

В селі Араповичі, поблизу м. Новгорода-Сіверського, Кирило Розумовський улаштував вапняний завод з двома печами для потреб власного будівництва [27, с. 7]. Про те, що цей завод продовжив роботу і при О. К. Розумовському, свідчить метрична книга Воскресенської церкви м. Новгорода-Сіверського за 1811 р, до парафії якої належали Араповичі. У книзі є запис, що тут народився один і померли троє селян О. К. Розумовського [14, арк. 11, 17]. Також у «Ведомости о положении и пространстве города Новгорода-Северского...» за 1810 р. значиться «господина ДТС, министра просвещения и кавалера графа Разумовского лес с двором крестьянским» [28, с. 238]. Імовірно, що це було зумовлено необхідністю мати великий запас дров для вапняних печей.

У 1810 р. О. К. Розумовський у с. Машеве Новгород-Сіверського повіту за отриману позику на 15 років організував фабричне виробництво за зобов'язанням перед казною на постачання до військового відомства армійського сукна по 24 тис. аршинів на рік [11, арк. 182 зв.–183]. Можливо, що фабрику було перенесено сюди з х. Узруя, бо про неї там більше не йшлося [5, с. 34]. Машівська мануфактура була однією з найбільших не лише в Україні, а й серед 223 сукняних фабрик усієї Росії [5, с. 1–35]. На 60 станках у ній працювало 790 кріпаків. За рік було вироблено

25 776 аршинів сукна солдатського [5, с. 34].

Станом на 1822 р. до фабрики були «определены» селяни сіл Машеве, Слободи Жадова, Старого Жадова та Слобідки Машевської з 2951 особою чоловічої статі. На фабриці працювало 893 особи, у тому числі 300 прях, 120 ткачів, 80 дровозовів. Інші селяни займалися землеробством, підтримуючи тих, хто працював, «кромѣ состоящих на жаловании». Вовна купувалась у Харкові та інших місцях, клей, дріт та фарби – у Москві, шкіра, метал і скло – у Новгороді-Сіверському та Стародубі, інші матеріали добувались на місці. За 1822 р. було вироблено 28 050 аршинів сукна. Цього ж року фабрика була успадкована донькою О. К. Розумовського Катериною Уваровою [11, арк. 180 зв., 183], а вже восени 1823 р., після розпорядження С. Уварова збільшити норму виробітку сукна на 50%, там відбулося заворушення робітників, яке називають одним з найвизначніших з таких на початку XIX ст. в Україні [24, с. 21].

Влітку 1818 р. О. К. Розумовський переїхав на Чернігівщину на постійне проживання. Однією з причин цього стало призначення у 1816 р. чоловіка його старшої доньки Варвари, князя Миколи Григоровича Репніна-Волконського, малоросійським генерал-губернатором. Репніни оселилися у Полтаві [4, с. 143], а вибір Олексієм Кириловичем Почепа був спричинений не тільки наявністю палацу, але й тим, що основна частина його маєтків в Україні була зосереджена на півночі Чернігівської губернії. 1819 року у Почепі було засновано головне правління всіх маєтків (і російських у тому числі) [18, с. 428].

О. К. Розумовський прожив тут майже 4 роки. Незважаючи на поважний вік (понад 70 років), він був «еще стройный, роста высокого, с выразительным, серьезным и, вместе с тем, спокойным и приятным лицом... Жизнь графа была всегда строгая, трезвая, аккуратная. Граф обедал в три часа пополудни... и не ужинал. Граф после обеда не спал; ложился в 12 часов вечера и вставал поутру рано... У графа бывали вечера домашние, в зале нижнего этажа; на хорах играла духовая музыка, принадлежавшая генерал-майору Денисьеву, и пела графская певчая, – отличная... Собственной музыки у графа не было» [18, с. 431]. Все це знаходимо у «Записке...», складеній у 1869 р. за спогадами колишнього кріпака, «одного из дворовых крестьян Р-го Н. Ш.» (як назвав його автор публікації у «Киевской старине»), який був «главным писмоводителем дел» почепської адміністрації. «Записка» – досі єдине достовірне джерело про останній період життя О. К. Розумовського, і це спогади людини, безпосередньо залежної від свого господаря саме в останні роки його життя, коли, за словами Васильчикова, «нрав графа в последние годы его жизни стал почти невыносим. Все его боялись, весь дом дрожал при сильных порывах его гнева...» [4, с. 109]. Автор спогадів Никифор Шошонко давно уже не залежав від О. К. Розумовського, тому його важко запідозрити в необ'єктивності. Між тим «Записка» не містить жодного поганого слова про О. К. Розумовського, навпаки, Н. Шошонко називає його «благодетельным мужем» і своїм «великим благодетелем»

на відміну від негативної характеристики, яку він дав чоловікам доньки та онуки О. К. Розумовського – С. Уварову та П. Урусову [18, с. 438–439].

Васильчиков стверджував, що до Почепа часто приїздили доньки О. К. Розумовського Варвара Репніна та Катерина Уварова з чоловіками та дітьми, особливо перша, яка постійно жила в цей час у Полтаві [4, с. 110]. Але про це не йдеться у Н. Шошонка. Дочка ж Варвари (також Варвара) згадувала про відвідини Почепа лише влітку 1817 і в квітні 1822 років [34, с. 302, 316–317]. Також Васильчиков зазначав, що граф переїжджав на літо до Яготина [4, с. 110], але це відбулось тільки у 1819 р. [30, с. 397]. Саме тоді і гостювали там Уварови і Репніни з дітьми. Але вже навесні 1820 р. Олексій Перовський сповіщав С. Уварову: «Мы не едем в Яготин в этом году. Проводятся всеобщие преобразования в управлении землями Почепа и Шептаки, – преобразования, требующие присутствия графа...» [30, с. 401].

Відвідували О. К. Розумовський у Почепі князь М. Г. Репнін-Волконський та полтавський і чернігівський цивільні губернатори. Але найчастіше тут бував і гостював по кілька місяців відомий поет В. В. Капніст – полтавський губернський предводитель дворянства, з яким граф любив розмовляти та прогулюватися в екіпажі і пішки [18, с. 431].

Необхідно хоча б коротко нагадати про гостей графа. Якщо відвідування полтавського і чернігівського губернаторів – це візити ввічливості, то тісне спілкування з Василем Васильовичем Капністом (1758–1823 рр.) вже наводить на роздуми. Адже Капніста друзі не дарма називали Васью Пугачовим, до того ж «він з походження напівгрек, напівукраїнець, завжди і скрізь – і в чужому російському оточенні, і на закордонній чужині, і на батьківщині, де він прожив більшу частину свого життя – залишався українцем у найкращому, найглибшому розумінні цього слова – українським патріотом» [26, с. 49–50]. Більше того, В. В. Капніст був автором знаменитої «Оди на рабство», у якій звучав протест проти кріпацтва та посилення колоніальної політики царату щодо України; він як представник київського дворянства їздив у 1788 р. до Петербурга з петицією проти утисків і зловживань з боку російської адміністрації в Україні, а 1791 року їздив із таємною місією до Берліна і від імені українських патріотів просив підтримки уряду Пруссії у разі, якщо в Україні відбудеться повстання проти Росії [25, с. 179–191]. О. Оглоблин припускає, що ця акція була пов'язана з Новгород-Сіверським гуртком автономістів 80–90-х років XVIII ст. [26, с. 80–82]. Зв'язки Капніста з гуртківцями підтверджують навіть прототиби героїв і події його знаменитої «Ябеди», запозичені у Новгороді-Сіверському [26, с. 97–98]. Також у цей період В. В. Капніст займався перекладом тогочасною російською літературною мовою «Слова о полку Ігоревім». У ґрунтовному науковому коментарі він виявив глибоке знання історії княжої України, її географії, топографії, а особливо рідної мови та фольклору. Надзвичайно важливими є його численні пояснення так званих «темних місць» «Слова» за допомогою живої української мови [26, с. 107]. Капніст до

останнього зберігав «незламними вічні і завжди революційні ідеї українського автономізму і до кінця залишився українським патріотом в душі 1780–1790-х років...» [26, с. 106]. І можна лише здогадуватися, про що говорили син гетьмана України (і імовірний претендент на гетьманську булаву) та поет, який «страстно любил свою родину и готов был жертвовать всем состоянием для блага Малороссии» [7, с. 344–345], «...вообще ... принимал живое участие во всем, что касалось Малороссии и как бы страдал вместе с нею; близко принимая к сердцу нужды своего края ... Его заветным желанием было возстановить прежнее благоденствие и богатство Малороссии, оживить народ, помнивший еще свою свободу ...» [7, с. 349].

Не менш цікава особистість іншого відвідувача О. К. Розумовського – його зятя Миколи Григоровича Репніна-Волконського (1778–1845) – видатного військового і державного діяча, героя Аустерліца (1805), генерал-губернатора Саксонського царства (1813–1814), генерала від кавалерії, нащадка чернігівських Юриковичів, старшого брата декабриста Сергія Волконського, малоросійського генерал-губернатора з 1816 по 1834 рік, який послідовно відстоював інтереси українського населення перед російським урядом. Для Репніна відкриття просвітницьких і освітніх установ в регіоні, допомога видатним представникам науки, мистецтва і освіти були важливою складовою його адміністративної діяльності: заступництво І. П. Котляревського і організація театру у Полтаві, де за дозволом генерал-губернатора йшли п'єси письменника українською мовою; ініціатива викупити з кріпацтва актора М. С. Щепкіна (у чому брав участь і О. К. Розумовський); залучення М. Д. Бантиш-Каменського до написання першої історії України, яка і була видана коштом М. Г. Репніна (він навіть написав там один розділ воєнної історії) [19, с. 197]. Все життя князя підтримувала його дружина Варвара Олексіївна, відома благодійниця, яка багато зробила для розвитку жіночої освіти; добре знана і їхня донька Варвара – «добрий геній» Тараса Шевченка [19, с. 206]. Дуже яскраво характеризує князя навіть всього один рядок з його листа Миколі І, який він написав з приводу голоду на Полтавщині 1831 р.: «Прежние малороссийские земледельцы (посполитство) мало чем различествовали от козаков... до 1783 года; но в сие время порабощены они происками тогдашних царедворцев, клеветов их и некоторых малороссийских старшин, пожертвовавших щастием родины для собственных выгод» [29, с. 558]. Безсумнівно, причина звільнення з посади М. Г. Репніна полягала в тому, що більш ніж за 18 років перебування при владі військовий генерал-губернатор перестав представляти інтереси імперії, захищаючи права місцевого населення.

Звичайно, тісне спілкування з такими особистостями багато що говорить і про самого О. К. Розумовського, людська сутність якого повною мірою виявилася під час випробування трирічним неврожаєм у Чернігівській губернії. «Граф в летах преклонных, приехавший в малороссийския имения свои для покоя, – тут не покоился, а был тяжело обре-

менен заботами... с 1819 года и до кончины своей, он был всегда в тяжелых заботах; неурожае сряду три года, 1819, 1820 и 1821, поставил жителей края в горестное положение. Запасы хлебные и другие повсюду истощились. Цены на хлеб дошли до 5 р. за пуд. Поселяне питались древесною корою, соломою взятой с крыш и истертой в порошок, и тому подобным; словом и поселяне и помещики находились в самом горестном, плачевном состоянии» [18, с. 429].

У Почепській і Шептаківській волостях налічувалось близько 40 тис. людей, які потребували допомоги, що і було забезпечено особистою турботою О. К. Розумовського. За його розпорядженням озиму та ярову пшеницю закуповували у Курську та Орлі. Також у величезній кількості поставляли хліб з його яготинського маєтку; з саратовських та пензенських маєтків хліб привозили до Орла, а потім на найманих підводах перевозили до Почепської та Шептаківської волостей і роздавали селянам для харчування та на посів [18, с. 430].

У Васильчикова ж про цей важкий період лише зазначено: «С крестьянами своими он был суров, безпрестанно сменял управляющих, находя их не довольно зыскательными» [4, с. 109]. Дійсно, з 1818 р. тривала судова тяганина О. К. Розумовського з керуючим усіма маєтками генерал-майором Осипом Івановичем Новицьким, якого він свого часу наділив найширшими повноваженнями. Керуючий маєтками, виправдовуючи свої дії, у 1819 р. надрукував звіт «Щет о приходе, расходе и остатке сумм...». Виявилось, що граф мав величезні борги, а його справи були в занепаді. З 450 тис. крб. річного прибутку 300 тис. крб. йшло на їх погашення [30, с. 704]. Олексій Перовський у березні 1820 р. повідомляв С. Уварову из Почепки про те, як близько до серця О. К. Розумовський бере все, що стосується його тяганини з Новицьким, і що вже відправлено до Петербурга загальне спростування звіту Новицького – «своего рода исторический белый взгляд на его проделки», а детальний аналіз, підкріплений документами і цифрами, незабаром буде закінчено [30, с. 401]. Не інакше, як про одну з цих «проделок» йшлося у попередньому листі від 30 січня 1820 р., адже О. К. Розумовський був змушений конфіскувати і виставляти на продаж близько тисячі селян, відданих у заставу під суму 70 тис. руб., не виплачену вчасно, бо ніхто не сповістив його про це заздалегідь [30, с. 398].

«Дела между тем шли плохо, в Малороссии был голод...». Костантуючи це, Васильчиков стверджував, що саме тоді О. К. Розумовський і будував дамби до Баклані, щоб послухати солов'їв [4, с. 109].

Тим часом, якраз у 1819 р., комітет міністрів, беручи до уваги недоліки в роботі запасних магазинів (виявлено їх було ще 1807 р.), а оскільки «в России по обширности ее и по разнообразию климатов и почвы земли, повсеместного голода никогда не было и быть не может, каков бы не был недород», вирішив збирання хліба для поповнення магазинів скасувати і безпосередню турботу про забезпечення продовольства селян покласти на поміщиків, під їхню відповідальність та під страхом взяття в опіку маєтків власни-

ків, які допустили голод. Рішення комітету було схвалено Олександром І, але не затверджене. Питання розглядалося декілька разів, поки у середині 1822 р. не були затверджені нові правила [32, с. 355]. Мабуть, виходячи з цього, «правительством не было предпринимается каких-либо особенных мер по части народного продовольствия» [21, с. 183].

Лише 1821 р. урядом була виділена грошова допомога голодуючим Чернігівської губернії. В якості уповноваженого для надання допомоги місцевій владі у ліквідації наслідків голоду на Чернігівщину відрядили сенатора Богдана Івановича Гермеса. Йому доручалося закупити хліб, насіннєве зерно для казенних селян, козаків і дрібних поміщиків, що мали менш ніж 30 душ селян, на загальну суму 2 млн. крб. Окрім виділення грошових позик для закупівлі хліба, вживалися й інші заходи: з селян, постраждалих від неврожаю, була списана третина недоїмок, а виплата інших двох третин була відстрочена на три роки; капітал з фондів «Черниговского комитета общественного призрения» у сумі 511 тис. крб. надали поміщикам у вигляді позики для допомоги кріпакам; з метою збереження запасів хліба було призупинено винокуріння на заводах, розташованих у губернії. Але сенатор Гермес витратив на закупку хліба лише 65 % від суми, що асигнувалася; із закуплених 585 тис. пудів хліба 30 тис. пудів так і не роздали селянам. Кошти, що залишилися, планувалося спрямувати «на устройство» казенних хлібних магазинів [21, с. 186].

Та про катастрофічні наслідки неврожаю свідчить «Краткая записка о настоящем положении Черниговской губернии», яку склав сам О. К. Розумовський, можливо, для подачі в уряд у березні 1821 р. В ній були проаналізовані помилки, яких припустився сенатор Гермес, та зазначені способи порятунку постраждалих. О. К. Розумовський послідовно і чітко викладає обставини, називає речі своїми іменами: «...с того времени, как г-н сенатор прибыл в Чернигов, нужда народа не переставала увеличиваться... Мысль закупать хлеб в таком крае, где и без того от недостатку оного народ угрожается голодною смертию, без сомнения принадлежит к непонятному и необъяснимым» [35, арк. 1]. «Записка», написана в останній рік життя, свідчить не тільки про аналітичний розум, небайдужість до своїх підопічних, а й про прямоту характеру, непримиренність до тупості та безпорадності бюрократів.

З тексту «Записки» видно, що це було не перше звернення О. К. Розумовського до уряду: були вже листи до різних інстанцій і навіть кілька листів до самого сенатора Гермеса. Так 6 лютого 1821 р. з Почепки Розумовський пише останньому: «Долг христианина и обязанности, лежащие на мне как на главном помещике Черниговской губернии, побуждают меня говорить откровенно...». У дуже стриманому та ввічливому тоні звертається він до Б. І. Гермеса, але при цьому дає об'єктивний аналіз ситуації та зазначає необґрунтованість указу позичати хлібом у борг або за готівку лише поміщикам, що мають не більше 30 душ, адже «голод угрожает равным образом и тем, и другим, и не естественно ли полагать, что чем бо-

лее имеет помещик крестьян, тем более ему потребно денег для их прокормления» [16, с. 282–287].

Звертався О. К. Розумовський і до графа О. О. Аракчеєва (керуючого Канцелярією імператора): «...не откажетесь сильным содействием вашим способствовать к избавлению края сего от совершенного упадка» [16, с. 287–288].

Збереглося також «На требование господина Новгородсеверского маршала дворянства. Объяснение», у якому О. К. Розумовський, пояснюючи марність і шкідливість заходів, що вживаються для боротьби з неврожаєм, пише: «Нужда, отягощающая народ, без сомнения совсем иных требует попечений, и я ожидал, что начальство к продовольствованию здешнего края откроет источники, которые будут действительнее упомянутых подписок и угроз. Что касается собственно до меня, то я, не ожидая требований гг. маршалов, принял все зависящие от меня меры к возможному облегчению участи крестьян. Не получил никаких доходов, я принужденным нашелся занять значительные суммы для покупки дорогими ценами и в отдаленных местах хлеба; но при всем том я никак не могу отвечать за то, что средства сии будут достаточны, если начальство губернии, вместо ожидаемого от него вспомоществования, довольствоваться будет зысканием податей, требованием подписок и угрозами» [40, с. 471].

Отже, О. К. Розумовський упродовж трьох років рятував від голоду 40 тис. жителів Почепської та Шептаківської волостей – самотужки, без підтримки державних органів. Як виявилось, вони не допомагали, а навіть сприяли збільшенню проблеми. Для її вирішення Розумовський витратив колосальну на той час суму, про що свідчить «Ведомость о займах и залогах гг. Алексея Кирилловича Разумовского по Санкт-Петербургскому опекунскому Совету и Заемному банку», складена у травні 1822 р.: застава 23 грудня 1819 р. – 147 600 руб., 5 лютого 1820 р. – 1 361 250 руб., 25 лютого 1820 р. – 362 400 руб., 27 вересня 1820 р. – 361 350 руб., 10 грудня 1820 р. – 45 300 руб., 28 лютого 1821 р. – 216 750 руб., 28 березня 1822 р. – 74 750 руб. Отже, за 1819–1822 рр. позика склала 2 569 400 руб. Це при тому, що залишалися непогашені позики ще з війни 1812 р. [36, арк. 1–2], а пансіон самого О. К. Розумовського, як колишнього міністра, складав 10 тис. руб. на рік [4, с. 103].

У грудні 1821 р., за три місяці до смерті, О. К. Розумовський надіслав з Почепки листа Олександрі І: «Неисповедимыми судьбами Всевышнего в прошлом году ниспосланный на Черниговскую губернию неурожае, не только расстроил благосостояние поселян и мелкопоместных дворян, но повергнул в тягостное состояние людей самых достаточных. Быв принужден для прокормления 40 000 человек издержать более 1 500 000 рублей, тогда как доходы мои от имени прекратились, я ныне лишен средств к вспомоществованию крестьянам в бедствиях, коими они вновь угрожаются. В таковом положении я решился жертвовать значительную часть своего достояния для поддержания крестьян и для спасения остального име-

ния моего от совершенного расстройтва. Но превратить в денежную сумму назначенное мною в продажу имение обыкновенными средствами невозможно, а между тем состояние крестьян настоятельно требует мер отлагательства не терпящих. Потому дерзаю искать помощи у престола Вашего Императорского Величества и всеподданейше прошу повелеть купить у меня в казну 2 500 душ в Черниговской губернии, или выдать мне заимообразную сумму, соответственную цене оного имения» [4, с. 109–110].

Невідомо, що імператор відповів на цей лист, але після недовгої хвороби О. К. Розумовський помер 5 квітня 1822 р., встигнувши 25 березня скласти духовний заповіт, де вказав: «Тело мое... предано земле по обыкновенному Христианскому обряду. Похороны должны быть без всяких лишних церемоний, а сумма, которая могла быть употреблена на пышные похороны, пусть будет лучше роздана бедным и неимущим, да молят Спасителя Иисуса Христа о принятии меня в Царство небесное» [6, арк. 3]. Основна частина заповіту була присвячена турботі про долю його «воспитанников» Перовських і в ньому він просив своїх душеприказників бути їх захисниками та покровителями [6, арк. 3].

Як відомо, у 1774 р. батько одружив Олексія з першою на той час за багатством та знатністю нареченою Варварою Петрівною Шереметьєвою (1750–1824), але сімейне життя не склалося. Він понад 35 років жив у цивільному шлюбі з Марією Михайлівною Соболевською – жінкою, яку сучасники називали по-різному: «метрисою подлого происхождения», «почепской мещанкой», «дочкой брейтора», «коноховой дочкой», «его крестьянкою». Особа громадянської дружини О. К. Розумовського, яка стала матір'ю його дітей Перовських, що залишили помітний слід в історії Росії, досі залишається загадкою [30, с. 567]. Діти, хоча і з великими труднощами, були «узаконені» О. К. Розумовським аж двічі, і двічі отримали дворянство з прізвиськом Перовських. У Російському державному історичному архіві зберігаються грамоти Новгород-Сіверської губернії від губернського предводителя дворянства та повітових дворянських депутатів, зібраних для складання Дворянської родословної книги, видані «порутчицьей жене» Марії Перовській та її дітям. Біографи запевняють про десять «воспитанников» О. К. Розумовського, дев'ять з яких народила М. М. Соболевська, але з «выписи с учиненного об них в бывшей новгородсеверской дворянской комиссии определения», яку у травні 1801 р. «означенная порутчицьей жене» Марія Перовська просила видати вже з Малоросійського дворянського зібрання, до жовтня 1796 р. у неї, крім Олексія 9-ти років, Лева 6-ти років, Василя 4-х років, Марії 5-ти років, Єлизавети 4-х років, були ще й Михайло 3-х років, Іван 2-х років (які мабуть померли в дитинстві – А. Л.) і «сержант Николай... Алексеев сын ... 18 лет... служащий в Малоросийском гренадерском полку». У «выписи», що підтверджує їхнє дворянство у 1801 р., зазначено, що Перовські живуть у Санкт-Петербурзі [37, арк. 1–3]. Згодом народилися Анна, Ольга, Софья, Борис, і тому Олексій Кирилович

вже з 1804 р. знову займався «присвоением дворянского достоинства воспитанникам его Перовским» [2, с. 659–660], бо за попередньою версією поручик Перовський «во время усмирения полских бунтов в 1794-м годе умре под Аршавою». Дворянство діти одержали, але на цей раз без матері; Марія Михайлівна так і залишалась «женой порутчика» [13, арк. 26], поки після смерті О. К. Розумовського не вийшла заміж за «друга детства» і друга родини, генерал-майора П. В. Денісьєва [30, с. 567].

На відміну від «законних» синів О. К. Розумовського, його «вихованці» були неординарними талановитими особистостями, одержали гарну освіту і стали видатними військовими та державними діячами. Їх життя також пов'язане із Чернігівщиною, бо всі вони отримали тут маєтки за дарчими від О. К. Розумовського.

В «Записке» Н. Шошонко немало місць, позначених крапками. Не важко зрозуміти, що там йдеться про «воспитанников» та про їх матір. Крім малолітніх Софії та Бориса, у Почепі проживала і двадцятирічна Ольга, яку Олексій Кирилович тут і видав заміж. Володимир Жемчужников дещо пізніше повідомляв: «Отец мой, стоя в 1819 году близ Гомеля в одном из имений графа Разумовского, познакомился с графом Алексеем Кирилловичем Разумовским и детьми его – Перовскими, особенно с Алексеем... и Ольгой, на которой женился. После женитьбы отец мой вышел в отставку, и жил то в Почепе у графа Алексея Кирилловича Разумовского, то в Москве, то в своей деревне...» [17, с. 654–655]. У Почепі ж у Жемчужникових у лютому 1821 р. народився первісток Олексій, майбутній поет.

«Воспитанники» графа, зі слів Васильчикова, «часто являлись на поклон к старику». Але, крім Олексія, відомо про приїзд, і то до Яготина, тільки Василя під час перебування там О. К. Розумовського у 1819 р. [30, с. 397]. Василь у 1818 р. був призначений ад'ютантом великого князя Миколи Павловича [30, с. 706]. Будучи обізнаним про обмежені матеріальні можливості «воспитанников», той 1821 р. надіслав до О. К. Розумовського лист, в якому висловив занепокоєння «о благосостоянии... дорогого Перовского и всей его семьи» [30, с. 588]. Судячи з листа до великого князя, написаного Олексієм Перовським у 1824 р., це звернення зіграло свою роль [30, с. 408], адже (за Шошонком) маєтки графа після його смерті за духовним заповітом дістались двом синам, а за дарчими актами, зробленими за рік до смерті графа, двом дочкам і Перовським [18, с. 431]. Дійсно, «Граф Разумовский 2 июля 1820 г. и 30 сентября 1821 г. укрепил двумя дарственными записями дочерям своим Генерал-лейтенантше княгине Репниной и действительной Статской Советнице Уваровой, в вечное и потомственное их и их детей их владение недвижимое свое имение в Полтавской и Черниговской губерниях, первой 10.493, а последней 5.792 мужского пола души, с тем, чтобы оне во владение вступили по смерти его Графа Разумовского, и чтобы по прочему его имуществу не имели уже притязания к другим сонаследникам» [1, с. 97–98]. «Воспитанники» отримали такі ж дарчі акти «по дарственному урядовому запису», можливо, у ве-

ресні 1821 р. [13, арк. 16, 100]. «Воспитанницы» ж і раніше зазвичай одержували по 300 душ у посаг [12, арк. 102, 108].

У Російському державному історичному архіві, крім багатьох інших, зберігаються і 8 листів Леву та 14 листів Олексію Перовським, написаних О. К. Розумовським саме у 1818–1821 рр. дрібним почерком, часто на 6–8 аркушах і навіть збоку на полях «о личных, семейных и хозяйственных делах», які могли б дати значну інформацію про цей період життя родини, але, на жаль, вони написані французькою та й недосяжні тепер.

Як стверджував Васильчиков, Олексій Перовський майже постійно жив у Почепі, але це не зовсім так, беручи до уваги кількість листів О. К. Розумовського до нього і зважаючи на те, що він з 1816 р. працював чиновником з особливих доручень у Департаменті духовних справ закордонних сповідань [30, с. 587] та був дієвим учасником життя столичного бомонду [30, с. 593, 599, 600]. Тим не менше, «в продолжении последних годов его жизни, я имел щастие пользоваться полным его доверенностью, и что он не предпринимал ничего без предварительного мне о том сообщения. Прибыв 17 марта сего года в Почеп из С-Петербурга, где я находился по его делам, я застал его хотя больным, но в таком положении, которое не подавало никакого повода помышлять о скорой его кончине. С 17 по 23 марта я почти безотлучно был с ним на едине, и мы разговаривали как вообще о делах его, так и о том, что по желанию его должно было происходить по его кончине. Граф никогда не боялся смерти...». Так коментував в «Объяснении» Олексій Перовський свої дії «законным» нащадкам [30, с. 466–467].

В останні три дні при О. К. Розумовському знаходилась і княгиня Репніна. Вона одна з усіх чотирьох законних дітей графа була поряд. Син Петро приїхав з Одеси вже після похорону [34, с. 316]. Також і Василь Перовський у листі до Василя Жуковского від 10 квітня сповіщав, що після трирічної розлуки побачив батька тільки у труні: «...Кто и знал его, удивился твердости, христианской покорности в мучениях и спокойствию, с каковыми ожидал он приближения смерти!.. В продолжении десяти суток ожидал он каждую минуту последнего издыхания, делал распоряжения, самыя подробныя, молился или заставлял читать молитвы, во время которых забывал, обыкновенно, свои страдания, сам считал пульс свой и расчислял, сколько остается жить ему... Брат завещанием сделан главным исполнителем воли графа...» [30, с. 464–465]. А вже у наступному листі від 14 квітня Василь говорив про багато неприємностей, що сталися відразу після похорону в родині Розумовського, які вони з Олексієм зносили терпляче, поки не стали зачіпати і заперечувати «наше самое законное наследство – честь». Знайшлися «благодійники», які вважали, що заповіт покійного графа складений на користь Перовських і, бажаючи прислужити «законним» спадкоємцям, склали масу доносів. «Несмотря на то, что брат, стоя на коленях пред смертным одром, думал только об успокоении умирающего отца, примирил его с закон-

ными детьми, отказался при духовнике и свидетелях от всех личных завещаний и выгод», доноси, сповнені «гнуснейшими на счет его клеветами», дійшли до Міністра внутрішніх справ. Але «брат объявил законным наследникам, что пусть всё, данное раньше, возьмут от нас, что мы – выше расчетов и интересов, и что он счастлив тем, что граф умер на руках его и что в последние минуты он своею сыновнею любовью доказал, что *пред Богом нет разницы между детьми законными и незаконными*... Алексей не требует другой награды, кроме одной – чтобы память графа не была помрачена подлыми и злыми людьми» [30, с. 465–466].

У духовному заповіті О. К. Розумовський зазначив: «Княгине Варваре Алексеевне в особенности поручаю всё, что мне дорого было в жизни» [6, арк. 4]. А ще до того, за дарчим актом від 2 липня 1820 р., Варвара отримала у Чернігівській губернії м. Почеп, у Полтавській губернії – Яготинську та Андріївську волості з селами та хуторами [39, арк. 3]. «Из дому разные вещи, лошади, экипажи и певчая были отпавлены в Яготин» [18, с. 434], звісно ж, і бібліотека, архів, картинна галерея... Як припускають дослідники, унікальну нотну бібліотеку було подаровано Варварі ще раніше, можливо, на весілля [20, с. 45].

Перовським Олексій Кирилович залишив «заёмные письма», за якими «законные» спадкоємці мали їм виплатити суми відповідно до отриманої спадщини. Якщо Варвара та Катерина відразу почали виплачувати кошти зі своєї частини, то Петро, якому, крім усього іншого, дісталася майже вся Шептаківська волость, спочатку запропонував замінити «заёмные письма» маєтками, а потім взагалі відмовився платити, заявивши, що Перовські ніколи не позичали грошей О. К. Розумовському. Це призвело до довгострокового розгляду справи, в яку був втягнутий уряд і, навіть, два імператори [38, арк. 1–1 зв.].

О. К. Розумовський був похований у склепі Воскресенської церкви Почепа, збудованої поруч з палацом за життя К. Г. Розумовського. Храм зберігся до нашого часу на відміну від палацу, зруйнованого в роки війни. Церква, «отличающаяся как своею архитектурой, так и совершенною соразмерностью, и может быть не много имеет себе подобных даже и в Москве», мала два поверхи: у верхньому служили влітку, у нижньому – взимку. Висота дзвіниці, прибудованої до самої церкви над її входом, становила 27 сажнів [9, с. 35]. Та коли маєток у 1837 р. було продано, родичі покійного, зважаючи на вірогідність вандалізму нового хазяїна, отримали дозвіл від Синоду і Миколи I на перепоховання тіла у Спасо-Преображенському монастирі Новгорода-Сіверського.

У «Исторической записке о Новгород-Северской гимназии» повідомлялося, що 30 липня 1838 р. прах Розумовського зустрічало міське духовенство, дворянство, учні, городяни... Новгород-Сіверська гімназія, яка знаходилась під заступництвом покійного графа як міністра народної освіти, віддаючи шану його благодіянням, якими вона користувалася за його життя, взяла актив-

Додаток 1

Духовное завещание Графа Разумовского

Во Имя Отца и Сына и Святаго Духа, Аминь. Тысяча восемь соть двадцать втораго года, Марта двадцать пятаго дня.

При позднихъ летахъ моих, будучи постигнут болезнею, но благодаря Всевышнему находясь в полной памяти, разсудилъ я за благо сделать распоряженія следующие. 1-е Душеприкащиками моими назначаю я въ Санктъ Петербурге, Адмирала Мордвинова, въ Москве, Тайного Советника Князя Андрея Петровича Оболенского, въ Малороссіи Статскаго Советника и Полтавскаго Губернскаго Маршала Василія Васильевича Капниста. 2-е Душеприкащиковъ моих прошу я быть защитниками и Покровителями воспитанниковъ моихъ Перовскихъ и Матери ихъ. 3-е Я желаю чтобъ тотъ часть по кончине моей, а естли можно за ранее Марья Михайловна Перовская съ малолетними детьми отправилась изъ Почепа въ Кульнево. 4-е Для воспитанія детей, я щитаю необходимымъ, чтобъ Марья Михайловна жительство имела въ Москве, и времянно только приезжала в Малороссію, буде Ей угодно будетъ. 5-е Воспитаннику моему, Статскому Советнику Николаю Ивановичу Перовскому, желаю я, чтобъ из Шептаковской волости дано было къ ныне владеемому имъ Именію, еще достаточное количество душъ, для сравненія его с другими моими воспитанниками, Алексеемъ, Львомъ, и Васильемъ Перовскими. Сверхъ сего дарю Ему дачу мою, которая въ Крыму, совсеми къ оной принадлежностями и деньгами Пятьдесятъ тысячъ рублей. 6-е Директору Ботаническаго Сада моего Федору Фишеру и Губернскому Секретарю Никите Меркулову за долговременную и безпорочную ихъ службу завещаю я первому тридцать пять тысячъ, а второму двадцать тысячъ рублей ассигнаціями. 7-е Духовному Отцу моему Михаилу Крыловскому завещаю я пять тысячъ рублей ассигнаціями, кои и имеютъ быть выданы Ему по кончине моей. 8-е Тело мое по кончине не должно ни подь какимъ видомъ быть ни анатомировано ни бальзамировано, а предано земле по обыкновенному Христіанскому обряду. 9-е Похороны должны быть безъ всякихъ лишнихъ церемоній, а сумма, которая могла бы быть употреблена на пышныя похороны, пусть будетъ лучше роздана беднымъ и неимущимъ, да молятъ Спасителя Иисуса Христа о принятіи меня въ Царство небесное. На подлинномъ: Гр: Алексей Разумовскій.

Завещаніе сіе духовное съ словъ завещателя писалъ и свидетелемъ при ономъ былъ Коллежскій Советникъ Алексей Алексеевъ сынъ Перовскій: что завещаніе сіе по словамъ Действительнаго Тайнаго Советника Графа Алексея Кириловича написано и собственно его рукою въ полномъ уме и свежей памяти подписано, въ томъ свидетельствую Духовный Отецъ завещателя Протоіерей Михаилъ Крыловскій. У сего завещанія по прозьбе Графа Алексея Кириловича свидетелемъ былъ и къ оному руку приложилъ. Генераль Маіоръ Денисьевъ. – Подпись Доктора Бонгарда.

ну участь у перепохованні О. К. Розумовського. Подробиці цієї події докладно описані у спогадах Н. Шошонка та у звіті директора гімназії Іллі Федоровича Тимківського, де про участь вихованців у прощальній церемонії було сказано наступне: «Новгород-Северская гимназия счастлива тем, что заплатила последний священный долг своему начальнику-покровителю, и прах его, приняв з почестью, благоговейно передала церкви на вечную память». При заупокійному богослужінні собором всього монастирського та міського духовенства старший учитель гімназії Михайло Дорофеев вимовив надгробну промову «О почтении к памяти умерших в семейном и гражданском отношении», у якій сказав: «Привествуем же вас кости, для нас драгоценные! Да обрящете вы покой вечный в этой именитой святой обители!» [22, с. 136].

З того часу у соборній церкві Спасо-Преображенського монастиря, ліворуч від входу, знаходився скромний надмогильний пам'ятник з червоного мармуру, прикрашений бронзовим роз'яттям, гербом Розумовських і написом: «Христе Боже Ты еси воскресенье наше и животь, спаси убо душу раба твоего Алексѣя. Графъ Разумовскій, сынъ послѣдняго гетмана Малороссіи, генераль-фельдмаршала графа Кирилы Григорьевича и графини Екатерины Іоановны урожденной Нарышкиной. Родился 12 Сентября 1748, служилъ отечеству дѣйствительнымъ тайнымъ совѣтникомъ, членомъ государственнаго совѣта, сенаторомъ и министромъ просвѣщенія. Бѣднымъ помощникъ, наукамъ покровитель. Переселился въ вѣчность въ лѣто 1822 Апрѣля 5-го дня. Въ седмицу святыхъ Пасхи» [22, с. 137].

Після 1917 р. поховання було пограбоване, але надмогильний пам'ятник, хоча і значно пошкоджений, продовжував стояти у соборі над склепом. Зберігся його довоєнний знімок [22, с. 135]. При реставрації собору у 1999 р. вже залишки пам'ятника були зняті з поховання і просто викинуті виконавцями робіт на монастирське подвір'я. При цьому єдина вціліла мармурова плита з епітафією на основному вапняно-піщаному блоці, що до цього часу залишалася тільки ледь ушкодженою, була майже зовсім розтрощена. Аж через півтора десятка років по закінченні реставраційних робіт залишкам пам'ятника нарешті знайшли «достойне» місце у приміщенні надбрамної башти-дзвіниці, у якій ченці зберігають дрова (колоди)! Всередині собору, на підвіконні, що знаходиться поряд зі склепом, притулили інформацію про поховання О. К. Розумовського, зроблену на шматку картону [22, с. 140].

Олексій Кирилович Розумовський був широко освіченою, неординарною особистістю, яка все ж не мала змоги у повній мірі реалізуватися в тогочасному суспільстві. Син російського фельдмаршала, найбагатшого вельможі, який і сам належав до верхівки російської аристократії, тим не менш був і сином українського гетьмана та онуком простого реєстрового козака з Чернігівщини. В останній важкий період свого життя саме тут, на Чернігівщині, О. К. Розумовський проявив найкращі людські якості, що дає вже можливість «судити по справах його».

Дополнительное Завещание

Сыновьямъ моимъ Петру и Кирил оставляю родительское мое благословение. Перьвому поручаю сказать, что я умираю не сердясь на него, и желаю да Господь благословитъ Его. Двадцать лет почти, я неимелъ никакого объ нём известія, но желалъ бы Его видеть передъ смертію, пускай онъ будетъ братомъ и другомъ моимъ детямъ воспитанникамъ. Я желалъ бы, чтобъ на уплату долговъ моихъ, кроме Казенныхъ, которые уже обеспечены, назначена была та часть Малороссійскаго моего Именія, которая еще никому не отдана и не определена мною, а что за симъ останется из той части Малороссійскаго Именія, принадлежать будет сыну моему Петру. Емуже остаются Московской дом и подмосковные деревни; но желалъ бы чтобъ Московской Домъ и Село Перово поступили въ продажу на уплату долговъ. Ему же Сыну моему Петру оставляю Ершовскую волость, съ присовокупленіемъ къ ней изъ Аркадакской волости Села Малиновки. Остальную же Аркадакскую волость за исключениемъ Малиновки, которая принадлежать будетъ Петру, желалъ бы я сохранить для младшаго Сына моего Кириллы, естли Богъ совершитъ надъ нимъ чудо, и онъ совершенно выздоровеетъ; но въ теперешнемъ его положеніи не можетъ онъ владеть ничемъ, и долженъ оставаться тамъ, где находится теперь. Сынъ мой Петръ купно съ Княземъ Репнинимъ, могутъ сделать надлежащее по сему распоряженіе. Имъ я поручаю попечение о младшемъ Сыне Кирилле. Движимое имение въ Петербурге, должно поступить также на уплату долговъ, какъ отомъ известно воспитаннику моему Алексею, за исключениемъ некоторыхъ Картинъ и вещей, окоторыхъ особенное я ему далъ приказаніе. Желалъ бы я также, чтобъ дети мои при уплате долговъ действовали по его советамъ, потому что Ему одному, какъ дела мои, такъ и воля моя совершенно известны. По кончине моей между бумагами найдутся заемныя письма разнымъ лицамъ принадлежащія и другіе бумаги. Князь Репнинъ долженъ каждому отдать свою бумагу по прибытти въ Почепъ, буде не роздамъ я оныхъ за ранее самъ. Также есть между бумагами моими Билеты на Головинскую Лотарею, которые все принадлежать фамиліи Перовскихъ, и имъ должны быть отданы. Два из оныхъ принадлежать мне самому, изъ которыхъ одинъ дарю Борису, а другой Софье Перовскимъ. Изъ того же числа два билета принадлежать Николаю Ивановичу Перовскому. Дочерей моихъ также благославляю; я уверень, что воля моя для нихъ будетъ священна. – Княгине Варваре Алексеевне въ особенности поручаю всё, что мне дорого было въ жизни. Многого говорить не могу, потому что трудно: но обо всемъ подробно знаетъ воспитанникъ мой Алексей. – Ему же известно, кого изъ людей моихъ надлежитъ наградить, и кому дать отпускную. – По кончине моей долженъ въ место меня остаться здесь въ Почепе, и по Именію Главнымъ, Воспитанникъ мой Алексей, до самого прибытти в Почепъ Князя Репнина или Княгини Репниной; а до техъ поръ приказываю Ему повиноваться во всёмъ, – какъ завещаніе мое, так и сіе дополненіе должно быть отправлено

тотъ часть по кончине моей къ Душеприкащикамъ моимъ въ Копіяхъ, и я прошу Ихъ убедительно содействовать къ точному исполненію моей воли. И къ Князю Репнину, послать также Копію. – Еще требую я, чтобъ при уплате долговъ моихъ каждый из детей моихъ какъ сыновей, так и дочерей, принялъ на Себя часть партикулярныхъ долговъ, соразмерную числу душъ, которое имъ отъ меня останется. Сіе дополнительное Завещаніе по приказанію завещателя Действительнаго Тайнаго Советника Графа Алексея Кириловича Разумовскаго съ собственныхъ словъ Его писалъ я Коллежскій Советникъ Алексей Перовскій, въ чемъ свидетельствую и подписался. Почепъ Марта 25-го дня 1822 года.

Что сіе дополнительное Завещаніе заключаетъ въ себе последнюю волю Графа Алексея Кириловича Разумовскаго Имъ самимъ въ полномъ умѣ и памяти изъявленную, въ томъ по личной прозьбе Графа свидетельствую. Генераль Маіоръ Денисьевъ. – подпись доктора Бонгарда.

Верно: (подпись) Алексей Перовский.

Составлено 25 марта 1822 года

Військово-історичний архів РФ, ф. 846, оп. 16, спр. 754. Копія.

Додаток 2

Краткая записка, о настоящем положении Черниговской Губернии

Донесение Г-на Сенатора Гермеса о успехах мер предпринятых до селе к облегчению участи здешних жителей, по несчастію ныне опровергнуты самым опытом. Бедствия сего края, возрастающие с неимоверною быстротою, служат неопровержимым доказательством нетокмо недостаточности тех мер, но и вредного влияния оных, на истощенный сей край. С того времени как Г-н Сенатор прибылъ в Чернигов, – нужда народа переставала увеличиваться, – цены на хлеб поднялись до неслыханной высоты; а отнятием у поселян средств к прокормлению рабочего скота, они даже лишены надежды поправить свое состояние обработыванием полей. Неизвестно мне дошло ли до сведения Г-на Сенатора, что Губерния сия угрожается скотским падежом, но новое бедствие сие можно было давно предвидеть, и неимея чрезмерной проныцательности. – В первом письме моем Г-ну Сенатору, я указывал на последствия, которых ожидать должно было от запрещенія винокурения, относительно к прокормлению рабочего скота. Сие запрещеніе, хоть воследовало не ранее февраля месяца, но тем не менее пагубное влияние возымело на положение сего края. Неурожай сена бывший прошлою осенью, и без того затруднял поселян в продовольствии скота; и не подлежит никакому сомнению, что в феврале уже истощились малые запасы сена у них имевшиеся. Итак именно с февраля, поступило самое решительное для них время; ибо осталось еще три месяца до подножного корма, а средств к поддержанию скота не было никаких, кроме винокурения. Сему

то недостатку, должное приписывать падеж, который без сомнения истребит последние способы поселян. Имея в Черниговской губернии более двадцати тыс. душ расположенных в поветах: Мглинском, Стародубском, Суражском, Новгород-Северском, Сосницком и Кролевецком, я по собственному опыту могу судить о несчастном положении сей Губернии. В селениях мне принадлежащих пало до 4 х тыс. лошадей и около тысячи рабочих волов* / (*примечание) в первом отношении моем к Гр. Кочубею, я упомянул только о 2000 лошадей, павших в Шептаковской моей волости; но с тех пор, из собранных по другим селениям сведений, я усмотрел, что урон крестьян увеличился уже до означенной здесь степени и хотя я не имею подробных сведений о числе скота павшего в посторонних селениях, но знаю, что и они не избавились от общего сего бедствия. – По собственным моим крестьянам я могу судить по другим: ибо причины вверенных мне имений в такое положение, весьма естественно равное имели и на всю Губернию. – И вот последствия оправдываемой Г-ном Сенатором Гермесом меры, не упоминаемая уже о том, что в самое критическое время, отнять у Дворянства способы к вспомоществованию крестьянам.

Сколь однако не было вредно влияние сего запрещения – распоряжения Сенатора Гермеса не сравненно более еще отяготили положения здешних жителей. – Цены на хлеб тогда еще были довольно умеренные и можно было ожидать с большею вероятности, что оне не гораздо возвысятся, потому, что все промышленники соседних Губерний поспешили бы привезти сюда хлеб, в надежде продать оный с выгодой. Тем более бы было привозу, тем дешевле бы оный продавался, и здешние цены, вероятно, сами собою пришли бы в некоторое равновесие с ценами других Губерний. Вместо того, громкими распоряжениями Г-на Сенатора, не только вздорожал хлеб в соседственных Губерниях, но коммиссионеры его, разъезжая по истощенному сему краю, дорогими ценами закупали весь хлеб здесь оставшийся. Весьма естественно, что от того цены, в самом коротком времени, поднялись до такой высоты, которой примеру до сих пор еще не бывало. Сие побудило меня вторично отнести к Г-ну Сенатору, но в ответе, коим он меня удостоил, он весьма благоразумно умолчал о главном предмете моего отношения. Причина молчания сего, тогда показалась мне непонятною, ибо я никак не мог предполагать, что закупка сия делалась по собственным его распоряжениям. И в самом деле невозможно было ожидать, чтоб начальство, вместо того, чтоб снабдить край сей хлебом, употребляло все средства к большому его истощению. Мысль закупать хлеб в таком крае, где и без того, от недостатку оного, народ угрожается голодною смертию, без сомнения принадлежит к непонятным и необъяснимым. – Конечно хлеб сей назначен для казенных крестьян Черниговской Губернии, но сие не может оправдать таковой меры, ибо средства Правительства столь велики, что никакой нужды не было основывать прокормление Казенных крестьян на совершенном разо-

рении прочих поселян. Не трудно бы было даже доказать, что и самой казне хлеб сей обошелся бы гораздо дешевле, естли б закупку сию производили иным образом.

Самые неожиданные бедствия, устремлялись во всех сторон на несчастный край сей. В то же время, когда упомянутые Коммиссионеры разъездами своими способствовали к вящему разорению жителей, вывоз хлеба из Курской Губернии был запрещен. Слух о сем запрещении распространился в Орловскую Губернию, устроил и там некоторых поставщиков, которые вероятно, по недостаточным сведениям, сочли меру сию общею для всех Губерний прилежащих к Черниговской. Может быть иные из них и ведали, что запрещение сие касается только до Курской Губернии, но желая воспользоваться сим случаем, дабы более возвысить цену, они поддерживали сей ложный слух. Чрез Г-на Управляющего Министерством внутренних дел, получено мною ныне известие, что Комитет ГГ Министров, за нужное спел, отправить фельд-егеря к Орловской Губернии с запросом почему запрещен вывоз хлеба из Орловской Губернии. Последствия доказывают, что Орловский Губернатор неделал такового запрещения, но тем не менее справедливо что и от толь запрещен был вывоз: ибо посланные от меня люди, возвратились с известием, что те поставщики, к которым они обратились, отказываются, ссылаясь на запрещение. И так необдуманные меры Курской Губернии имели влияние и на Орловскую губернию; а может быть и сами Казенные Коммиссионеры распространяли сей слух, полагая чрез то закупить хлеб дешевле. Как бы то ни было, а обыватели здешние пришли в невозможность снабжать себя хлебом, даже по дорогим ценам, ныне существующим.

Все сии обстоятельства довели Черниговскую Губернию до того, что пуд ржаной муки в некоторых местах стоит ныне до четырех руб. – Цена яровому хлебу находится в высоте соразмерной высоте цене ржи, и коль скоро наступит время для засева поля, то большая часть обывателей по причине дороговизны и по недостатку лошадей, принуждена будет оставить свои поля без обработки. Весьма естественно полагать, что чрез то, положение жителей не улучшится и что в нынешнем году Черниговская Губерния угрожается новыми бедствиями, которые может быть превзойдут еще те, кои теперь ее угнетают. Казна потерпит чрез то значительный урон, ибо обеднение жителей дойдет до такой степени, что ни в настоящем, ни в будущем году, нельзя будет и помышлять о собирании государственных податей. Все сии несчастия вероятно были бы отвращены или по крайней мере уменьшены, есть ли б те, которым Правительство вверило о том попечение, заблаговременно, и без огласки, закупили хлеб в других в других Губерниях и впустили оный в Черниговскую, отдавали бы за ту цену, по которой казне он обошелся. Вместо того, неосторожным приглашением сей меры, а наипаче, закупкой хлеба в самой Черниговской Губернии, благотворительная цель правительства осталась без успеха и жители приведены в то тягост-

ное положение, в коем ныне находятся. После сего весьма странным должно казаться утверждение Сенатора Гермеса, что недостаток хлеба в сем краю, не дойдет до совершенного голода. Сие тем непонятнее, что голод /:до которого он обещается не допустить здешних жителей:/ не только теперь весьма ощутителен; но и в будущее время не предвидится никакого от оного избавления, есть ли не примутся меры, противные тем, которые до сих пор принимались. Когда крестьяне совершенно обеднеют; когда голод увеличится, – когда может быть тысячи людей лишатся жизни; – тогда неосновательность сего утверждения еще сделается очевиднее; но поздно уже будет помышлять о прекращении пагубных последствий, навлекенных на край сей неосмотрительностию местного начальства и необдуманными мерами Сенатора Гермеса.

Граф Алексей Разумовский

Почеп
24 март
1821 года

Російська національна бібліотека. Відділ рукописів, ф. 762, од. зб. 158, 4 арк. Копія.

ДЖЕРЕЛА

1. Архив Государственного совета. В 5 т. Т. 3, ч. 1. Санкт-Петербург, 1878. 884 с.
2. Архив Государственного совета. В 5 т. Т. 4. Санкт-Петербург, 1897. 730 с.
3. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. В 5 т. Т. 1. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1880. 486 с.
4. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. В 5 т. Т. 2. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1880. 557 с.
5. Ведомость о мануфактурах в России за 1813 и 1814 годы. Санкт-Петербург : В Типографии Правительствующего Сената, 1816.
6. Військово-історичний архів РФ, ф. 846, оп. 16, спр. 754.
7. Воспоминания С. В. Скалон (урожденной Капнист). *Исторический вестник*. Май 1891. Т. XLIV, № 5. С. 338–367.
8. Грудев Геннадий Владимирович (1796 г. – 1895) – тайный советник, чиновник. Некролог. *Московские Ведомости*, 1895. № 344. С. 522–523.
9. Гун О. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. М. : Типография П. Бекетова, 1806. Ч. 1. 60 с.
10. Гун О. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. М. : Типография П. Бекетова, 1806. Ч. 2. 124 с.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 2514.
12. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 234.
13. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 240.
14. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 126.
15. Два документа для истории семейства Разумовских. *Киевская старина*. 1890, № 34. С. 159–160.
16. Дубровин Н. Ф. Письма главнейших деятелей в царствовании Императора Александра I. Санкт-Петербург, 1883. 533 с.
17. Жемчужников В. Записки. *Вестник Европы*. 1899, февраль.
18. Записка о последних годах жизни графа А. К. Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах. *Киевская старина*, 1894, № 3. С. 426–439.
19. Захарова О. Ю. Деятельность князя Н. Г. Репнина, направленная на развитие культуры в Полтавской и Черниговской губерниях. *Литература та культура Полісся*. Серія «Історичні науки» № 11 / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. № 94. С. 193–209.
20. Івченко Л. Реконструкція нотної колекції графа О. К. Розумовського за каталогами XVIII ст. Київ : НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2004. 644 с.
21. Кужельна О. В. Дійсна турбота про селян, або власницькі інтереси: роль Олексія Розумовського в подоланні наслідків неврожаю 1820 року в Чернігівській губернії. *Сівєрица в історії Украї-*

ни. Вип. 14. Ніжин, 2021. С. 182–187.

22. Лагута А. Судьба захоронения Алексея Кирилловича Разумовского. *Ватури́нская старовина*. Вип. 8 (12), 2020. С. 133–141.

23. Луняк Е. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 508 с.

24. Мазепа В. Село Машево. *Северянський літопис*, 2003, № 1. С. 17–28.

25. Оглоблин О. Студії з історії України (Статті і джерельні матеріали). Ред. Любомир Винар. Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. 419 с.

26. Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен : Вид-во «Дніпрова хвиля», 1959. 323 с.

27. Опис Новгородсіверського намісництва (1779–1781): Всеукраїнська академія наук (Київ). Археографічна комісія. Київ : Друк. Всеукр. акад. наук, 1931. 594 с.

28. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ : Наукова думка, 1997. 324 с.

29. Письмо кн. Н. В. Репнина к императору Николаю Павловичу (по делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губерний). *Киевская старина*, 1882. № 12. С. 557–563.

30. Погорельский А. Сочинения. Письма. Изд. подгот. М. А. Турьян. Санкт-Петербург: Наука, 2010. 754 с.

31. Про листи графа О. К. Розумовського до М. В. Гудовича. *Хроніка 2000*. Київ, 2005. Вип. 61–62. С. 602–608.

32. Продовольствие народное. Брокгауз Ф., Ефрон И. *Энциклопедический словарь*. Санкт-Петербург, 1898. Т. XXV. С. 354–361.

33. Лазаревский А. Распределительная запись имений графа Кирилла Григорьевича Разумовского между его сыновьями. *Киевская старина*, 1891. Т. 34. С. 317–325.

34. Репнина В. Н. Воспоминания княжны Варвары Николаевны Репниной (1808–1839). *Пер. и публ. Е. Л. Яценко. Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.*: Альманах. Москва : Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 2007. Т. XVI. С. 283–407.

35. Російська національна бібліотека. Відділ рукописів, ф. 762, од. зб. 158, арк. 1–4.

36. Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 1035, оп. 1, спр. 689.

37. РДІА, ф. 1021, оп. 1, спр. 5.

38. РДІА, ф. 1021, оп. 1, спр. 29.

39. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 267, оп. 1, спр. 61.

40. Шугуров М. Отзыв графа А. К. Разумовского по поводу неурожая. *Киевская старина*. 1891. № 12. С. 470–472.

Lahuta A. M. Oleksii Kyrylovych Rozumovskiy and Chernihiv oblast
The article discusses the connections between Oleksii Kyrylovych Rozumovskiy and Chernihiv Oblast, since the estates of the three northern volosts of this region he inherited from Kyryl Hryhorovych Rozumovskiy in 1803. Some myths about the life and economic activity of Oleksii Kyrylovych are refuted and the least known last period of his life in Pochep (1818–1822) is investigated. Those years were subjected to severe trials: several years of crop failure, famine in Chernihiv Oblast and financial problems. However, O.K. Rozumovskiy single-handedly saved 40,000 residents of Pochep and Sheptakiv volosts from starvation for 3 years without any support from state authorities.

Keywords: Oleksii Rozumovskiy, economy, crop failure, famine, Pochep, Perovski, spiritual testament, burial, Novhorod-Siverskyi monastery.

REFERENCES

1. Arkhiv Gosudarstvennogo soveta. Rossiya. V 5 t. T. 3, ch. 1. Sankt Peterburg. (1878). [in Russian].
2. Arkhiv Gosudarstvennogo soveta. Rossiya. V 5 t. T.4. Sankt Peterburg. (1897). [in Russian].
3. Vasil'chikov, A. A. (1880). *Semeystvo Razumovskikh: V 5 t. T. 1 [The Razumovsky family. In 5 vol. T. 1]*. Sankt Peterburg : tipografiya M. M. Stasyulevicha. [in Russian].
4. Vasil'chikov, A. A. (1880). *Semeystvo Razumovskikh: V 5 t. T. 2 [The Razumovsky family. In 5 vol. T. 2]*. Sankt Peterburg : tipografiya M. M. Stasyulevicha. [in Russian].
5. Vedomost' o manufakturakh v Rossii za 1813 i 1814 gody [Statement of manufactures in Russia for 1813 and 1814]. (1816). Sankt Peterburg. V Tipografii Pravitel'stvuyushchego Senata. [in Russian].
6. Viys'kovo-istorichniy arkhiv RF, f. 846, op. 16, spr. 754.
7. Vospominaniya S.V. Skalon (urozhdennoy Kapnist) [Memories of S. V. Skalon (née Kapnist)]. *Istoricheskiy vestnik*, May 1891. V. XLIV, 5, pp. 338-367. [in Russian].
8. Grudev Gennadiy Vladimirovich (1796 goda —1895) — taynyy sovetnik, chinovnik. Nekrolog [Grudev Gennady Vladimirovich (1796 - 1895) - Privy Counselor, official. Obituary]. *Moskovskiy Vedomosti*, 1895, 344, pp. 522-523. [in Russian].
9. Gun, O. (1806). Poverkhnostnyye zamechaniya po doroge ot Moskvyy v Malorossiyyu v oseni 1805 goda [Superficial remarks on the

road from Moscow to Malorossia in the fall of 1805]. Part 1. Moscow: Tip. P. Beketova. [in Russian].

10. Gun, O. (1806). Poverkhnostnyye zamechaniya po doroge ot Moskvyy v Malorossiyyu v oseni 1805 goda [Superficial remarks on the road from Moscow to Malorossia in the fall of 1805]. Part 2. Moscow: Tip. P. Beketova. [in Russian].

11. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 2514.

12. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 234.

13. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 240.

14. DACHO, f. 679, op. 1, № 126.

15. Dva dokumenta dlya istorii semeystva Razumovskikh [Two documents for the history of the Razumovsky family]. (1890). Kiyevskaya starina, 34, pp. 159–160. [in Russian].

16. Dubrovin, N. F. (1883). Pis'ma glavneyshikh deyaately v tsarstvovaniye Imperatora Aleksandra I [Letters of the most important figures in the reign of Emperor Alexander I]. Sankt Peterburg. [in Russian].

17. Zhemchuzhnikov, V. (1899). Zapiski [Notes]. Vestnik Yevropy, fevral'. [in Russian].

18. Zapiska o poslednikh godakh zhizni grafa A.K. Razumovskogo v Malorossii, yego konchine i pokhoronakh [A note on the last years of Count A. K. Razumovsky's life in Malorossiya, his death and funeral]. (1894). Kiyevskaya starina, 3, pp. 426–439. [in Russian].

19. Zakharova, O. Yu. (2019). Deyatel'nost' knyazya N. G. Repnina, napravlenneya na razvitiye kul'tury v Poltavskoy i Chernigovskoy guberniyakh [The activities of Prince NG Repnin, aimed at the development of culture in Poltava and Chernigov provinces]. Literatura ta kul'tura Polissya, 94, pp. 193–209. Seriya «Istorični nauki», 11. [in Russian].

20. Ivchenko, L. (2004). Rekonstruktsiia notnoi kolektsii hrafa O. K. Rozumovskoho za katalohamy XVIII st. [Reconstruction of the music collection of Count O. K. Razumovsky's music collection based on catalogues of the 18th century.] Kyiv : NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

21. Kuzhelna, O.V. (2021). Diisna turbota pro selian, abo vlasnytski interesy: rol Oleksiia Rozumovskoho v podolanni naslidkiv nevrozhaiu 1820 roku v Chernihivskii hubernii [Genuine concern for peasants, or property interests: the role of Oleksii Rozumovsky in overcoming the consequences of the 1820 crop failure in Chernihiv province]. Sivershchyna v istorii Ukrainy, issue 14, pp. 182–187. [in Ukrainian].

22. Laguta, A. (2020). Sud'ba zakhoroneniya Alekseya Kirillovicha Razumovskogo [Fate of the burial place of Alexei Kirillovich Razumovsky]. Baturynska starovyna, 8 (12), pp. 133–141. [in Russian].

23. Luniak, Ye. (2013). Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykyv: khrestomatiia [Cossack Ukraine of the XVI–XVIII centuries through the eyes of French contemporaries: a textbook]. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].

24. Mazepa, V. (2003). Selo Mashevo [Mashevo village]. Severianskyi litopys, issue 1, pp. 17–28. [in Ukrainian].

25. Ohloblyn, O. (1995). Studii z istorii Ukrainy (Statti i dzherelni materialy). Red. Liubomyr Vynar [Studies in the history of Ukraine]. Niu-York–Kyiv–Toronto. [in Ukrainian].

26. Ohloblyn, O. (1959). Liudy staroi Ukrainy [People of old Ukraine]. Miumkhen : Dniprova khvyliya. [in Ukrainian].

27. Opys Novhorodsiiverskoho namisnytstva (1779–1781): Vseukrainska akademiia nauk (Kyiv), Arkheohrafichna komisiiia [Description of the Novgorod-Siversk Governorate (1779–1781)]. Kyiv : Druk. Vseukr. akad. nauk, 1931. 594 p. [in Ukrainian].

28. Opysy Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st. Kyiv [Descriptions of Left-Bank Ukraine in the late eighteenth and early nineteenth centuries]. Kyiv : Naukova dumka, 1997. 324 p. [in Ukrainian].

29. Pis'mo kn. N. V. Repnina k imperatoru Nikolayu Pavlovichu (po delu slozheniya nedoimok s pomeshchich'ikh krest'yan Poltavskoy i Chernigovskoy guberniy) [Letter from Prince N.V. Repnin to Emperor Nikolai Pavlovich (on the case of the collection of arrears from landowning peasants in Poltava and Chernigov provinces)]. Kiyevskaya starina, 12, pp. 557–563. [in Russian].

30. Pogorel'skiy, A. (2010). Sochineniya. Pis'ma. [Essays. Letters]. Sankt-Peterburg : Nauka. [in Russian].

31. Pro lysty hrafa O. K. Rozumovskoho do M. V. Hudovycha [On the letters of Count O.K. Razumovsky to M. V. Gudovich]. Khronika 2000, issue 61–62, pp. 602–608. [in Ukrainian].

32. Brokgauz F., Yefron I. (1898). Prodovol'stviye narodnoye. Entsiklopedicheskiy slovar. [Food is the people's food. Encyclopaedic Dictionary]. V. 25. Sankt-Peterburg. [in Russian].

33. Lazarevskiy, A. (1891). Raspredelitel'naya zapis' imeniy grafa Kirilla Grigor'yevicha Razumovskogo mezhdu yego synov'yami [Distribution record of the estates of Count Kirill Grigorievich Razumovsky between his sons]. Kiyevskaya starina, issue 34, pp. 317–325. [in Russian].

34. Repnina V. N., Vospominaniya knyazhni Varvari Nikolaevni Repninoi (1808–1839). Per. i publ. Ye. L. Yatsenko [Repnina V. N. Memories of Princess Varvara Nikolaevna Repnina (1808–1839)]. (Transl. and publ. by E. L. Yatsenko). Rossiiskii Arkhiv: Istoriya Otechestva v svidetelstvakh i dokumentakh XVIII–XX vv.: Almanakh. Moskva : Studiya TRITE: Ros. Arkhiv. T. XVI. (2007). [in Russian].

35. Rosiiska natsionalna biblioteka. Viddil rukopysiv, f. 762, od. zb. 158, ark. 1–4.

36. Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv v Sankt-Peterburzi (dali – RDIA), f. 1035, op. 1, spr. 689.

37. RDIA, f. 1021, op. 1, spr. 5.

38. RDIA, f. 1021, op. 1, spr. 29.

39. TSDIAK, f. 261, op. 1, spr. 61.

40. Shugurov, M. (1891). Otzyv grafa A. K. Razumovskogo po povodu neurozhaya [Count A.K. Razumovsky's review of the crop failure]. Kiyevskaya starina, issue 12, pp. 470–472. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 24.06.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 72–048.62:030(477)

прот. О.А. Чурочкин

МАКСИМ ФЕДОРОВИЧ БЕРЛИНСЬКИЙ: НОВІ БІОГРАФІЧНІ ДАНІ

У даній статті автор зробив спробу роз'яснити деякі факти з біографії «патріарха Київської археології» та уродження Путивльської землі – Максима Федоровича Берлинського. Головну увагу зосереджено на початковому етапі життя вченого, а саме простежено його стосунки з Новою Слободою, де його батько був парафіяльним священником. Проведено уточнення складу родини Берлинських, зроблено спробу встановити, де саме був їхній будинок і де народився майбутній дослідник. Зазначено, які реліквії, пов'язані з родиною вченого, вціліли до нашого часу.

Ключові слова: Путивльська земля, Нова Слобода, Михайлівська церква, родина Берлинських.

У поточному 2024 році виповнюється 260 років від дня народження нашого славного земляка – Максима Федоровича Берлинського (рис. 1). Його постать займає почесне місце серед дослідників та першовідкривателів київської, а значить і староукраїнської старовини. Загалом про Берлинського написано багато, але майже всі публікації та розвідки на цю тему в основному висвітлюють власне київський період його життя та присвячені аналізу наукового доробку вченого. Між тим нам, землякам Максима Федоровича, хотілося б прояснити та уточнити основні моменти його біографії, насамперед ті, що пов'язують його з Путивльською землею.

Приступаючи до викладу фактів, що стосуються заявленої теми, вважаємо за необхідне зазначити наступне. Милістю Божою, майже півтора десятиліття (з грудня 2008 по вересень 2021 р.) автор цих рядків був настоятелем парафіяльної церкви у Новій Слободі, а отже і наступником по цій посаді священника «Федора Лазарева» – батька Максима Федоровича Берлинського. Маючи можливість безпосереднього спілкування зі старожилами Нової Слободи та Каліщ, можемо з усією впевненістю засвідчити: у народному мерехтливості пам'ять про родину Берлинських не збереглася. Тим

більше прикро, що залишились без відповіді наші звернення до голів (спочатку сільради, а потім ОТГ) щодо присвоєння імені Берлинського новослобідській школі. Не кажемо вже про те, що під час перейменування (в рамках декомунізації) жодна з вулиць немалої села не була названа на честь Максима Федоровича (місцевим депутатам більше до вподоби безликі та шаблонні назви вулиць: «Центральна», «Лісова», «Вишнева» та ін.) [4].

З прадавніх часів і донині Нова Слобода є селом, де проживають горюни – мікрособетнос, представники якого відрізняються за своєю мовою, звичаями та традиціями від мешканців сусідніх сіл. Хоча Берлинський народився в Новій Слободі, горюном ні він, ні інші представники його родини не були. Нічого дивного в цьому факті немає, адже аж до початку ХХ століття духовенство складало особливу окрему верству населення – духовний стан («сословіє»), потрапити до якої або вийти з неї було не дуже просто.

Від чого походить прізвище родини Берлинських, де шукати їхні корені – наразі ці питання залишаються відкритими. Гадаємо, найкраще та найповніше про це міг би розказати сам Максим Федорович, який працював і в напрямку вивчення історії свого роду, та, на превеликий жаль, ці нотатки не вціліли або принаймні поки не виявлені. У своєму щоденнику Берлинський нотував (5 січня 1825 р.): «писал историю Берлинских» [8, с. 28]. В іншому місці того ж щоденника (16 січня 1837 р.): «писал свою фамилию» [8, с. 28]. До часу виявлення та введення до наукового обігу нових даних про родовід Берлинських багато з цих питань залишатимуться дискусійними.

Цікава деталь. Будучи сином священника, Максим Федорович народився 6 серпня, в день Преображення Господнього, одного з річних свят на честь Спасителя, а помер в день іншого великого свята – на день Богоявлення (6 січня).

Вперше Максим Федорович побачив світ Божий у Новій Слободі (рис. 2). «Путивльського Молченського монастиря Нова Слобода Архангельська» [12, с. 54] – так іноді в давніх документах називається це величне й славетне село. Воно виникло на місці давньоруського селища Климівське, а перша відома нам на цей момент документальна згадка про нього міститься в «Путивльських писцевих книгах» 1591 р. [3, с. 11]. Як зазначав один з дослідників, «селище Климовское в первой половине XVII ст. переименовывається в Новую Слободу, конечно потому, что было заселено новыми поселенцами» [9, с. 52].

Подекуди у краєзнавчій літературі можна зустріти твердження, буцімто Максим Федорович народився не у Новій Слободі, а у Каліщах [6, с. 222 та ін.], що були окремим поселенням аж до середини ХХ ст. Зараз Каліщі злилися з Новою Слободою і їх мешканці є парафіянами новослобідської Різдва-Богородицької церкви. Проте так було не завжди.

Згідно зі спогадами старожилів, що мають документальне підґрунтя, аж до освячення (6 листопада 1911 р. [5, с. 481–482]) мурованої церкви у Новій Слободі мешканці Каліщ були приписані до Іллїнської церкви у селі Ли-

Рис. 1. Максим Федорович Берлинський

новому [10, с. 158]. Незважаючи на формальну приписку до лівинської парафії, каліщани відзначали як своє престольне свято «Госпожку» – Різдво Пресвятої Богородиці.

Щодо існування у Каліщах окремої повноцінної парафії (принаймні у XVII–XVIII стт.), де міг би служити отець Федор чи інший священник, жодних прямих даних не виявлено. Єдине, що там, у Каліщах, могло існувати – це цвинтарна каплиця, з якої до наших днів вцілів дерев'яний процесійний хрест, що і нині використовується за своїм первісним призначенням. Отже, подібне твердження щодо служіння отця Федора у Каліщах і народження там дослідника слід вважати безпідставним і хибним.

Зараз у центрі Нової Слободи височить велична мурована церква Різдва Пресвятої Богородиці, зведена спільними коштами як слобожан, так і каліщан у 1896–1911 рр. (рис. 3). Новий храм збудовано з трьома престоллами. Оскільки по статусу престольне свято Каліщ (Різдво Богородиці) вище за свято Нової Слободи (Собор Архангела Михаїла), то головний приділ освячено на честь першого свята, тоді як другому присвячено правий (південний) приділ. Саме з 1911 року відбулась зміна назви новослобідського храму.

З давніх-давен у Новій Слободі почергово існувало декілька дерев'яних храмів, останній з яких було збудовано у 1786 р. Згідно з новослобідськими «кліровими книгами», будівничими храму були священники Федір Берлинський [8,

Рис. 2. Видяд Нової Слободи зі східного боку. Фото поч. ХХ ст.

с. 30] та Петро Колошин [7, арк. 1 зв.]. Рік будівництва слобідської церкви – 1786 – співпадає з роком закінчення навчання Максима Федоровича у Києво-Могилянській академії. Майбутній дослідник був свідком будівництва Михайлівської церкви, яка коштувала його батькові багатьох матеріальних та душевних сил (втім, хрестили його у однойменній церкві, спорудженій ще 1728 р.).

Нещодавно в одній приватній колекції було виявлено унікальний фотоальбом з оригінальними світлинами Володимира Дмитровича Машукова (1866–1927 рр.). Альбом має напис: «Наше паломництво в Софроніеву пустынь». Крім відомих фото, більшість яких знаходяться в архівних установах та цифрові копії яких доступні в мережі Інтернет, в альбомі є декілька унікальних світлин, що збереглися в єдиному екземплярі. До таких світлин належить одна, що анотована Машуковим як «Новая Слободка по выезде из Софрониевой пустыни». На світлині (рис. 4) ми бачимо міст через річку Каліщу, на березі якої височить струнка одноканна Михайлівська церква та дзвіниця.

Після освячення восени 1911 р. нового мурованого храму Різдва Пресвятої Богородиці, стару спорохнявілу та, як можна констатувати з наявних документів, аварійну Михайлівську церкву перестали використовувати за призначенням, а потім (за наказом з Консисторії від 5 травня 1914 р. [11, арк. 67] взагалі розібрали. До цих пір можна почути, як мешканці Нової Слободи називають у побуті яр, що відділяє місце колишньої Михайлівської церкви від подвір'я сучасного «нового» храму «Попів ложок». Ця назва походить від того, що в цьому ярку, нині повністю зарослому чагарниками, представники духовенства (в тому числі і Берлинські) заготовляли сіно для свого господарства.

Згідно давніх звичаїв та традицій, священники будували свої домівки поряд із церквою, де служили, на церковній землі. У «переписних книгах» за 1627 рік читаємо: «село Новая Слобода, что было селище Климовское, на реке Калищи да на Волосовице. Церковь Архистра-

тига Михаила с церковными принадлежностями, попов двор». Така ситуація була незмінною аж до початку ХХ ст.

В архівних установах зберігається «Геометрической специальной план Путивльского уезда Подгороднаго стану Слободы Новой», датований 4 листопада 1782 р. (РДІА, ф. 1354, оп. 219, спр. Н-2к, арк. 1). На ньому (рис. 5) бачимо позначені двома чорними хрестами (чорним хрестом позначали дерев'яні церкви, а коричневим – муровані) власне церкву та збудовану окремо дзвіницю. На схід від церкви прямокутником показано садибу священника. Станом на 1782 рік священником у Слободі був саме отець Федір Берлинський. Ми навмисне загострили увагу на цих фактах, адже вони дають нам можливість встановити місце, де не тільки мешкали Берлинські, а де й народився майбутній археолог та історик.

Узагальнену інформацію стосовно того, як виглядав будинок Берлинських, ми можемо отримати з тексту «страхової оцінки за 1910 рік: «церковно-причтовый дом для священника, на столбах из дерева, оштукатуренный внутри и снаружи, покрытый соломою; длина дома 4 $\frac{3}{4}$ саж., ширина 4 сажня, высота 3 $\frac{1}{4}$ аршина; всех окон 9 шт., из них 6 шт. высотой 1 $\frac{1}{2}$ ар., шириною 1 арш., и 3 малых высотой 1 $\frac{1}{4}$ арш. и шириною $\frac{3}{4}$ арш.; при доме бревенчатый корридор с двумя кладовыми, длиною 4 саж., шириною 2 $\frac{1}{2}$ саж. и кухня – длина 7 арш., ширина 7 арш.; все постройки под общею соломенною крышею; с северной стороны при доме досчатая галерея, крытая железом, длина 7 арш., ширина 3 $\frac{1}{2}$ арш.; одностворчатых дверей 3 шт., двустворчатых 3 шт.; русская печь 1 в кухне и голландских 2 печи в доме. ... Дом старый и оценен в 400 руб. [11, арк. 69]. Складна структура будівлі та різномантні добудови свідчать про довгий строк її експлуатації.

Після жовтневого перевороту цей будинок був відібраний у духовенства та переданий під школу, у повоєнний час тут розміщувались шкільні майстерні. Зараз на місці храму та обійстя Берлинських розташований сільський

Рис. 3. Церква Різдва Богородиці у Новій Слободі. Фото 2003 р.

ринок та будівля кафе.

Складання біографічного нарису чи довідки щодо будь-якої персони обов'язково передбачає повідомлення інформації про батьків об'єкта дослідження. Стосовно Максима Берлинського, основна маса авторів довідників та розвідок зазвичай вказують загальновідомі факти про те, що він був сином священника Нової Слободи. Подекуди називають ім'я батька – отець Федір.

Достеменно встановити, коли саме і за яких обставин найближчі родичі та пращури Максима Берлинського опинились на Сіверських землях, поки не вдається. Відомо лише, що його батько «Федір Лазарев Берлинський», священник Михайлівської церкви в Новій Слободі, походив, як зазначалось в церковних метриках та «сповідних розписах», «з дворян» [8, с. 15].

А що ж можна сказати про матір вченого? Щодо неї дослідники мовчать. Навіть Микола Семейкін, з-під пера якого вийшло ґрунтовне дослідження про Максима Федоровича (К., 1916), який працював з нині втраченими оригіналами його щоденників, нічого конкретного про цю жінку нам не повідомляє. Звісно, сам Берлинський ім'я своєї матері знав, тому не вважав за необхідне зазначити його у своїх записах.

Думаємо, що не погіршимо проти істини, якщо скажемо, що доля матері Максима Федоровича мало чим відріз-

нялась від долі інших дружин сільських священників тих часів. На їхніх плечах лежали нескінченні домашні клопоти, вони народжували та виховували дітей, вели господарство, одним словом, забезпечували сімейний тил для своїх, завжди зайнятих службовими та парафіяльними справами, чоловіків, цілковито знаходячись в їхній тіні.

Родина отця Федора була великою та багатодітною. Наразі встановлено імена восьми його синів та однієї доньки. Розуміючи медичні та санітарні умови тих часів, високий рівень дитячої смертності, усвідомлюєш, який важкий хрест та подвиг несла матір Берлинського, і тим паче хочеться виправити несправедливість щодо неї, а саме – віддати пошану, хоча б встановивши її ім'я. На щастя, така можливість є, і ми з радістю була не вперше озвучуємо ім'я тієї, хто подарував нам видатного дослідника та історика.

У Державному архіві Сумської області зберігається «Сповідний розпис Путивльського повіту села Нова Слобода церкви Архистратига Михаїла» за 1763 р. (ДАСО, Путивльське Духовне Правління, ф. 456, оп. 1, спр. 1. 409 арк.). Зазначимо, що за ініціативи уродженця Нової Слободи Михайла Івановича Мураєва текст цього документа було опубліковано окремим виданням [2].

Згідно із законами того часу, всі громадяни, які належали до православної церкви, були зобов'язані не менше

Рис. 4. Михайлівська церква у Новій Слободі. Фото 1892 р.

Рис. 5. Фрагмент плану Нової Слободи, складеного 1782 р.

Рис. 6. Богослужбові книжки з Михайлівської церкви

ніж один раз на рік (головно під час Великого посту) приступати до таїнства Сповіді, саме тому «сповідні розписи» містять точну та достовірну інформацію щодо осіб, приписаних до тієї чи іншої парафії. «Розпис» новослобідської церкви за 1763 р. містить інформацію, яка роз'яснює нам декілька цікавих моментів щодо родоvodu Берлинського.

Далі – мовою документа: села Нової Слободи Михайлівської «...церкви поп Димитрий Климентиев сын Италиевский, 47 лет [значить, народився близько 1716 р.]. Жена его Евдокия Григорьева дочь, 41 года [нар. бл. 1722 р.]. Дети их: зять тоя ж церкви поп Федор Лазарев сын [Берлинский] 37 лет [нар. бл. 1726 р.]. Жена его Пелагия, 23 лет [нар. бл. 1740 р.]. Дети их: Стефан 6 лет [нар. бл. 1757 р.]. Иван 4 лет [нар. бл. 1759 р.]. Анна 1 год» [нар. бл. 1762 р.] [13, с. 5].

Як видно з документа, всі перелічені особи склали одну родину й мешкали на одному подвір'ї, що межувало з церковною садибою. До народження Максима Берлинського ще має пройти більше, ніж один рік. У наведеному документі є важлива деталь: батько дослідника – «поп Федор Лазарев сын» служив другим священником церкви у Новій Слободі і обіймав цю посаду завдяки тому, що був зятем настоятеля, Димитрія Климентовича Італієвського. Саме донька останнього – Пелагія Дмитрівна – і була матір'ю Максима Федоровича Берлинського.

Шляхом простих арифметичних розрахунків можна встановити, що мати Берлинського народилася близько

1740 р. Виходячи з того, що старшому сину отця Федора та Пелагії Дмитрівни у 1763 р. виповнилось 6 років (значить, він народився близько 1757 р.), вони побралися близько 1756 р., коли нареченому виповнилось 30 років, а нареченій 16. Скоріше за все, 1756 роком ми можемо приблизно датувати появу Федора Берлинського у Новій Слободі.

Саме шлюб із донькою священника Димитрія Італієвського став тією обставиною, завдяки якій Федір Лазаревич Берлинський оселився у Новій Слободі. Про його життя до цього моменту ми нічого не знаємо, як і те, ким був Лазар Берлинський – дідусь дослідника по лінії батька – світською чи духовною особою, як звали його дружину і з якої родини вона походила.

Отець Федір Берлинський помер у травні 1815 р. [8, с. 39]. Своє місце по службі у новослобідській церкві він передав своєму сину Олексію не пізніше січня 1809 р. Микола Семейкін наводить нам одну з характерних уривчастих нотаток Берлинського (під 27 липня 1821 р.): «О смерти матушки поздно Варвара (племянница М.Ф.) читала письмо из Слободы» [8, с. 39], отже Пелагія Дмитрівна померла влітку 1821 р. Як бачимо, батьки історика прожили довгий та поважний вік – 89 років (батько) та 81 рік (мати). Сам Максим Федорович прожив 84 роки. Є велика вірогідність того, що отець Федір, як будівничий новослобідської церкви, разом із дружиною міг бути похований у церковній огорожі, за вівтарем.

Рис. 7. Меморіальна табличка на честь М. Ф. Берлінського у Києві

Повертаючись до інформації, яку ми одержали з цитованого вище тексту «сповідного розпису», можемо дещо прояснити дані щодо дідуся і бабусі дослідника по лінії матері. Прізвище Дмитрія Климентовича – Італієвський – може свідчити про його бурсацьку юність. Як свідчать непоодинокі приклади, учням духовних навчальних закладів керівництво присвоювало благозвучні прізвища, якими підкреслювались ті чи інші риси характеру або вказували на місце народження чи інші обставини. Це робилося задля того, аби уникнути плутанини, адже у бурсах навчались представники духовного стану, в яких прізвищ як таких часто могло зовсім не бути або вони називались за назвою церкви, у якій служили їхні предки.

Станом на 1739 рік у Новій Слободі діяла дерев'яна Михайлівська церква, збудована священником Іллею Гавриловичем за наказом Синодального Казенного Приказу від 1728 р. замість «ветхой церкви на том же церковном месте» [12, с. 54]. Як виглядав цей храм, у якому хрестили Максима Федоровича, ми, напевне, вже ніколи не дізнаємось.

Проте до нашого часу дивом вцілило три богослужбові книжки з цього храму. Це «Квітна Тріодь» (М., 1752) та дві Мінеї – Травнева (М., 1750) і Серпнева (М., 1750-ті рр.) (рис. 6). У книжках є написи, власноручно зроблені священником «Димитрием Климентовым» – дідусем Максима Федоровича. Наведемо один з написів (з «Квітної Тріоді»): «Сія книга глаголемая Пентекостіонъ си есть ... (аркуш втрачений) епархії Сѣвскої Путивльскогo уезду села Новой Слободы церкви святаго Архистратига Ми-

хайла куплена въ царствующемъ великомъ градѣ Москвѣ, тщаниемъ тоя жь церкви священника Димитрія Климентова за испрошенияхъ изъ разныхъ приходоуь церковныхъ».

Виходячи з того, що у родинах духовництва діти змалку навчалися читати по богослужбових книжках та залучались до читання й співу на кліросі, сам Максим Федорович міг гортати ці сторінки та тримати дані книжки у своїх руках.

Ми навмисне навели текст напису в книзі, адже в ньому міститься важлива вказівка на те, до якої спархії належали території Путивльського повіту в ті часи. І в цивільному, і в церковному плані ці землі підпорядковувались адміністративним центрам у місті Севськ, що не могло не вплинути на долю майбутнього історика.

Наш сучасник, знаний спеціаліст в царині генеологічних досліджень Веніамін Цибка у фондах Державного архіву Курської області (ДАКО) відшукав «Ревізьку казку» за 1782 рік, згідно з якою три сини отця Федора Берлінського – Максим, Матвій та Василь зазначені як такі, що «определены в Севскую семинарию» [13, с. 75]. Як зазначає сам Веніамін Іванович, згадка про Севську семінарію – «найбільш цінна інформація, бо більшість дослідників стосовно навчання Максима Берлінського притримуються однієї версії, що він у період 1776–1786 років навчався у Київській духовній академії, після закінчення якої – у Петербурзькій учительській семінарії. ... Таким чином, маємо додатковий напрям архівного пошуку стосовно навчання Максима Федоровича Берлінського та його братів у семінарії у місті Севськ Орловської губернії» [13, с. 76].

Навіть побіжно поглянувши на Берлінських, можна впевнено сказати, що це була непересічна родина, представники якої були дуже талановитими та творчо обдарованими. Сини отця Федора та брати Максима Федоровича (Степан, Матвій, Василь, Михайло, Іван) народилися в Новій Слободі та розлетілися по світу. Лише один з синів – Олексій – пішов по стопах батька, ставши на шлях священнослужіння. Саме він був наступником отця Федора по настоятельству в новослобідській церкві (помер на початку листопада 1814 р.) [8, с. 48].

Як зазначає біограф Берлінського Микола Семейкін, велика й дружна «родина отця Федора була дуже згуртованою, всі старші сини допомагали, як могли, батькові та всім родичам, що жили у Новій Слободі». Всі перелічені сини новослобідського священника при кожній нагоді старалися приїхати до батьків, до родинного вогнища. Навіть знаходячись на великих відстанях та займаючи різні посади, вдячні сини завжди прагнули до Нової Слободи; листування між дітьми та батьками ніколи не припинялося [8, с. 54].

Насамкінець хочемо сказати декілька слів про долю поховання Максима Федоровича Берлінського. Помер він 6 січня 1848 року та був похований на Байковому кладовищі у Києві. Більше ніж сторіччя його могила залишалась неушкодженою. Більше того, «12 грудня 1962 року постановою Київської міськради вулицю Армавірську на Сирці «в зв'язку з 200-річчям з дня народження Максима Бер-

лінського – видатного українського історика та археолога, автора наукових праць з історії Києва та України – перейменовано на вул. Максима Берлінського» (рис. № 7). А через п'ять місяців (!) на Байковому кладовищі було знесено пам'ятник М. Берлінському, а на його місці поховано іншу людину, якій поставлено монумент, що існує й сьогодні. На новому пам'ятнику написано нікому зараз невідоме прізвище, але тоді, у 1963 році, це була «шишка» – один з секретарів Київського обкому партії» [1].

Цей прикрий факт не мав особливого розголосу. Дослідники просто зазначали, що «поховання не збереглося». Тим паче стає сумно від усвідомлення факту, що і тут, на малій батьківщині дослідника, його пам'ять жодним чином не уславлена та не увічнена. Тож сміємо сподіватись, що наше скромне дослідження хоч трошки змінить на краще цю ситуацію та спонукатиме земляків Максима Федоровича бути більше уважними до своєї історії.

ДЖЕРЕЛА

1. Дружинский В. Памяти погибших могил. Диагноз: скорбное бесчувствие. URL: <https://www.interesny.kiev.ua/ru/pamyati-pogibshih-mogil-diagnoz-skorbn/> (дата звернення 15.04.2024 р.).
2. Исповедная роспись Путивльского уезда села Новая Слобода церкви Архистратига Михаила 1763 года. / Упорядник Цибка В.І. Харків: «Харківський приватний музей міської садиби», 2012. 45 с.
3. Описание Путивльской Молчанской Рождество-Богородицкой общежительной Софрониевой пустыни, находящейся в Курской епархии. Путивль: Типография Сухотина, 1880. 56 с.
4. Перейменування вулиць в населених пунктах Новослобідської громади. URL: <https://novoslobidska-gromada.gov.ua/news/1676959684/> (дата звернення 25.04.2024 р.).
5. Петров А. М, прот. Освящение храма в селе Новой Слободы Путивльского уезда. Курские епархиальные ведомости. 1911, № 48, 2 декабря, часть неофициальная. С. 481–482.
6. Пономаренко П. В. Очерки истории Путивльского края. Путивль, 2014. 388 с.
7. Псарев Ф. Д., священ. Метрика для получения верных сведений о древне-православных храмах Божиих, зданиях и художественных предметах от 25 февраля 1887 г. Михайло-Архангельская церковь с. Новая Слобода Путивльского уезда Курской епархии. Архив ИДМ РАН, ф. Р-II, од. зб. 2798.
8. Семейкин Н. М. Ф. Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской Духовной академии и его учено-литературная деятельность. Київ, 1916. 230 с.
9. Сенаторский Н.П. К истории заселения северо-западного района Курского края. Известия Курского Губернского Общества Краеведения. Орган Совета Общесива. № 4. Курск, июль-август 1927. С. 52.
10. Справочная книга о церквах, приходах и причтах Курской епархии за 1908 год. Курск, электрическая типо-литография Либерман, 1909. 253 с.
11. Страховая оценка строений, принадлежащих Михайло-Архангельской церкви села Новой Слободы I-го благочиннического округа Путивльского уезда Курской епархии от 17 июля 1910 г. РДИА, Ф. 756. Од. зб. 1252.
12. Холмогоров В.И. Материалы для истории церквей Курской, Харьковской, Орловской, Черниговской и Воронежской губерний, городов и станиц Донской области по приходным окладным книгам жилых данных церквей патриаршего Казенного приказа 7136 (1628) – 1746 гг. Типография Русского Товарищества, М., Чистые пруды, Мыльников переулок, собственный дом, 1913. 198 с.
13. Цибка В. І. Матеріали до родоводу «першого київського археолога» Максима Берлінського. Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 28 жовтня 2021 р.) / Ред.: Кудінов Д. Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. 468 с.

Churochkin O.A., prot. Maksym Fedorovych Berlinskyi: new biographical data

In this article, the author made an attempt to clarify some facts from the biography of the «patriarch of Kyiv archaeology» and a native of the Putivl region – Maksym Fedorovych Berlinskyi. The main focus is on the initial stage of the scientist's life, namely his relationship with Nova Sloboda, where his father was a parish priest. The composition of the Berlinskyi

family was clarified, an attempt was made to establish where their house was and where the future researcher was born. The names of the historian's parents, as well as grandparents, have been established and clarified. The main milestones in the church history of Nova Sloboda are partly revealed. For the first time, a photograph of the St. Michael's Church of 1786, built by the father of Maksym Berlinskyi, is published. The article indicates which relics related to the scientist's family have survived to our time.

Key words: Putyvl land, Nova Sloboda, Michael's Church, Berlinsky family.

REFERENCES

1. Druzhbinskiy, V. Pamyati pogibshikh mogil. Diagnoz: skorbnoye beschuvstviye. [In memory of the dead graves. Diagnosis: mournful insensibility]. Retrieved from <https://www.interesny.kiev.ua/ru/pamyati-pogibshih-mogil-diagnoz-skorbn/> [in Russian].
2. Tsybka, V. I. (Ed.). (2012). *Ispovednaya rospis' Putivl'skogo uyezda sela Novaya Sloboda tserkvi Arkhistratiga Mikhaila 1763 goda*. [Confessional painting of the Putivl district village of Novaya Sloboda in the Church of the Archangel Michael in 1763]. Kharkiv: "Kharkiv Private Museum of the City Manor". [in Russian].
3. *Opisaniye Putivl'skoy Molchanskoy Rozhdestvo-Bogoroditskoy obshchezhitel'noy Sofroniyevoy pustyni, nakhodyashcheyesa v Kurskoy yeparkhii*. (1880). [Description of the Putivl Molchanskaya Nativity of the Theotokos cenobitic Sophronie Hermitage, located in the Kursk diocese]. Putivl': Tipografiya Sukhotina. [in Russian].
4. *Pereimenuvaniya vulyts v naselennykh punktakh Novoslobidskoi hromady* [Renaming of streets in settlements of the Novoslobodsk community]. Retrieved from <https://novoslobidska-gromada.gov.ua/news/1676959684/> [in Ukrainian].
5. Petrov, A. M, prot. (1911). *Osvyashcheniye khrama v sele Novoy Slobode Putivl'skogo uyezda* [Consecration of the temple in the village of Novaya Sloboda, Putivl district]. *Kurskiye yeparkhial'n'yye vedomosti – Kursk Diocesan Gazette*, 48, pp. 481 – 482. [in Russian].
6. Ponomarenko, P. V. (2014). *Ocherki istorii Putivl'skogo kraya* [Essays on the history of Putivl region]. Putivl. [in Russian].
7. Institut Izucheniya Material'noy Kul'tury Rossiyskoy Akademii Nauk (IMK RAN), f. P-II, od. zb. 2798. [in Russian].
8. Semeykin, N. (1916). *M.F. Berlinskyi, byvshiy uchenik i uchitel' Kiyevskoy Dukhovnoy akademii i yego ucheno-literaturnaya deyatel'nost'* [M.F. Berlinsky, former student and teacher of the Kyiv Theological Academy and his scientific and literary activities]. Kiev. [in Russian].
9. Senatorskiy, N. P. (1927). *K istorii zaseleniya severo-zapadnogo rayona Kurskogo kraya* [On the history of settlement of the northwestern region of the Kursk Territory]. *Izvestiya Kurskogo Gubernskogo Obshchestva Kraevedeniya. Organ Soveta Obshchestsiva*, (4). [in Russian].
10. *Spravochnaya kniga o tserkvakh, prikhodakh i prichtakh Kurskoy yeparkhii za 1908 god* [Reference book about churches, parishes and clergy of the Kursk diocese for 1908]. Kursk: elektricheskaya tipolitografiya Liberman. (1909). [in Russian].
11. Rossiyskiy Gosudarstvennyy Istoricheskiy Arkhiv (RGIA), f. 756, op. 25, spr. 1252. [in Russian].
12. Kholmogorov, V. I. (1913). *Materialy dlya istorii tserkvey Kurskoy, Khar'kovskoy, Orlovskoy, Chernigovskoy i Voronezhskoy gubernii, gorodov i stanits Donskoy oblasti po prikhodnym okladnym knigam zhilykh dannyyh tserkvey patriarshego Kazennogo prikaza 7136 (1628) – 1746 gg.* [Kholmogorov V.I. Materials for the history of the churches of the Kursk, Kharkov, Oryol, Chernigov and Voronezh provinces, cities and villages of the Don region according to the parish salary books of residential data of the churches of the Patriarchal Treasury Prikaz 7136 (1628)–1746]. Moscow: Tipografiya Russkogo Tovarishchestva, Moscow, Chistyey prudy, Myl'nikov pereulok, sobstvennyy dom. [in Russian].
13. Tsybka, V. I. (2021). *Materialy do rodovodu «pershoho kyivskoho arkheoloha» Maksyma Berlinskoho* [Materials for the genealogy of the "first Kyiv archaeologist" Maxim Berlinskyi]. *Sumski istoriko-kraieznavchi studii. Zbirnik materialiv II Vseukrainskoi naukovopraktichnoi internet-konferentsii*. Sumy. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 929.М.П.Дараган (1833–1918)

О.В. Кужельна

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ ДАРАГАН: СТОРИЧКИ ЖИТТЯ ПОЛТАВСЬКОГО ДВОРЯНИНА, ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА (1876–1878 рр.) ТА ЙОГО РОДИНИ

У статті на підставі мемуарної літератури, документів Державного архіву Чернігівської області та інших джерел досліджується біографія представника відомого козацько-старшинського роду Дараганів, полтавського дворянина Михайла Петровича Дарагана та його родини. Звертається увага на його діяльність на посаді Чернігівського губернатора (1876–1878), досліджується його роль у вирішенні на території Чернігівської губернії питань надання допомоги пораненим воїнам під час подій російсько-турецької війни (1877–1878). Окремі сторінки статті присвячуються біографії педагога та дитячої письменниці, матері Михайла Дарагана – Ганни Михайлівни Дараган. Нові аспекти її педагогічної діяльності та маловідомі факти з життя родини досліджені на основі спогадів видатної письменниці та етнографки П. Я. Литвинової-Бартош.

Ключові слова: козацько-старшинський рід, Михайло Петрович Дараган, Ганна Михайлівна Дараган (Балуг'янська), Чернігівська губернія, губернатор, російсько-турецька війна (1877–1878).

Ставлячи на меті дослідити біографію Михайла Петровича Дарагана та його громадську діяльність (особливо на посаді Чернігівського губернатора), автор статті навіть і не здогадувалася, що доведеться зіткнутися з низкою «найпростіших» питань, які пройшли поза увагою дослідників і без їх з'ясування аж ніяк не складаються пазли біографії Дарагана. Це виглядає доволі дивним на тлі того, що родовід родини Дараганів вважається досить добре вивченим, зокрема, завдяки генеалогічним дослідженням В. Модзалевського.

Перше просте запитання: коли народився Михайло Петрович Дараган? Більшість видань, починаючи з кінця XIX сторіччя і до нашого часу, які так чи інакше торкаються сторінок біографії одного з представників роду Дараганів, одностайно вказують дату народження М.П. Дарагана – «1834 рік» (без зазначення числа та місяця народження). Цю думку поділяють дослідники В. Модзалевський, І. Павловський, автори статей в Енциклопедії історії України та інших виданнях [16, с. 378; 19, с. 159; 29, с. 292; 28, с. 246]. У «Сборнике биографий кавалергардов» (під редакцією С. Панчүлдзєва) датою народження М. П. Дарагана вказано 2 вересня 1834 р. [26, с. 188]. Це ж зазначається і у довідковому виданні С. Волкова [4, с. 126]. Інтернет-ресурс («Вікіпедія») повідомляє дату хрещення Михайла Дарагана – 26 вересня 1833 р., але без зазначення дати народження.

На думку автора статті, датою народження Михайла Дарагана є безперечно не 1834, а 1833 рік. Автор схиляється до наступної («повної») дати народження М. П. Дарагана – 02 вересня 1833 р. При цьому треба взяти до уваги, що 1834 р. аж ніяк не може бути датою народження Михайла Петровича ще й тому, що його сестра Єлизавета Петрівна Дараган народилася 05 липня 1834 р. [3, с. 113; 26, с. 188].

Інша неточність в біографії М.П. Дарагана полягає в тому, що деякі з дослідників вважають Михайла Петровича представником «чернігівської гілки» роду Дараганів. Так, зокрема, Л. В. Студьонова зазначає: «Дараган Михайло Петрович

(1834–?) – належав до другого дворянського роду Дараганів, занесеного до третьої частини родової книги Чернігівської губернії» [28, с. 246]. Але ж у третій частині родової книги вказаний лише один представник цього роду – Микола Федорович Дараган, який розпочав службу 1801 р. у придворній співацькій капелі, а з 1808 р. служив у поштовому відомстві, обіймав посаду експедитора Санкт-Петербурзького поштамтга [15, с. 78]. І Михайло Петрович Дараган аж ніяким чином не відноситься до цієї гілки.

Насправді М.П. Дараган належав до полтавської гілки роду Дараганів. Рід Дараганів – один із старовинних козацько-старшинських, згодом дворянських родів, який має п'ять «розгалужень» [29, с. 292]. В. Модзалевський у своєму багатотомному виданні «Малороссийский родословник» зазначав: «Существует несколько родов этого имени по-видимому различного происхождения» [16, с. 371]. Загалом він перераховує роди, засновниками яких були Федір (1-й), Федір (2-й), Данило, Герасим та Степан Дарагани [16, с. 371–395]. Найбільш відомою є гілка родоводу, засновником якої був Федір Дараган (1658–1708) – осавул полковий переяславський (1688–1690), сотник трахтемирівський (1695–1706), наказний полковник переяславський (серпень 1697). Під час Північної війни потрапив до шведського полону в Польщі, помер у січні 1708 р. в неволі. Володів селами Підсінним, Козинцем і В'юнищами [13, с. 265; 14, с. 271, 311]. Саме представниками цього роду і є Михайло Петрович Дараган (у шостому коліні) та його батько (у п'ятому коліні).

Слід зазначити, що представники старовинного козацько-старшинського роду Дараганів посідали чільні місця в гетьманській адміністрації та в органах державного управління [29, с. 292]. У цьому сенсі не став виключенням і Михайло Петрович Дараган. У спадок від своїх батьків він отримав хист до управлінської діяльності (від батька) та жагу до навчання (від матері). Його батько Петро Михайлович Дараган народився 29 січня 1800 р. Протягом 1815–1819 рр. виховувався у Пажеському корпусі. 1843 р. отримав чин генерал-майора. Упродовж більш ніж 15 років обіймав посаду Тульського губернатора (1850–1865) [16, с. 373; 2, с. 474]. До речі, на фоні того, що тогочасні губернатори, як правило, обіймали свою посаду протягом 2–3 років, 15-ти річна служба Петра Михайловича на посаді губернатора виглядає як своєрідний «рекорд».

Мати Михайла Дарагана – Ганна Михайлівна Дараган (23.02.1806–11.08.1877) – була донькою професора, статс-секретаря, сенатора Михайла Андрійовича Балуг'янського (26.09.1769–03.04.1847) [1, с. 833]. «Уроженец Венгрии, карпаторосс» [1, с. 833] М. А. Балуг'янський народився в угорському місті Фельсьо-Ольсва. Отримав освіту в Угорській королівській академії в Кашау та на юридичному факультеті Віденського університету (1789). Викладав право, історію, статистику. 1803 р. був запрошений до Росії. З 1804 р. викладав політику економію в Педагогічному інституті. Після перетворення інституту в Санкт-Петербурзький університет, протягом 1819–1821 рр. був

його ректором. Брав безпосередню участь у підготовці 15-ти томів видання «Полное собрание Законов Российской империи. Собрание второе» [1, с. 833; 7, с. 14, 34; 2, с. 92]. Його дружина – фон Гегер (Антонія-Ганна-Юлія) Ганна (Антуанетта) Іванівна [1, с. 833; 2, с. 92].

Ганна Михайлівна Дараган присвятила своє життя педагогічній та літературній діяльності. Вона належала до нечисельної на той час когорти представниць жіночого письменництва. Основним напрямком її творчості була дитяча література. Вона є автором багатьох підручників. Найбільш відомими є видання «Елка. Подарок на рождество. Азбука с примерами постепенного чтения» (1845), «Чтение для детей из Священной истории» (1848), «Естественная история животных» (1849). Ганна Михайлівна Дараган з 16 листопада 1849 р. протягом одного року очолювала Московське Єлизаветинське училище, а з 29.11.1850 р. по 31.03.1856 р. була начальницею Миколаївського сиротинського інституту у Санкт-Петербурзі [16, с. 374; 6, с. 308]. Ганна Михайлівна Дараган була і однією з фундаторок дитячого дошкільного виховання. За споминами Софії Русової (Ліндфорс), коли 1871 р. сестри Ліндфорс вирішили відкрити перший дитячий садок у Києві, «тоді тих садків не було ніде, лише в Петербурзі був відомий садок Дараган»¹ [25, с. 149].

Непересічна особистість XIX ст. – Ганна Дараган – на сьогодні майже забута, за виключенням згадок про її літературну діяльність. Подробиці щодо її педагогічної діяльності майже невідомі. Тим більш цінними на цьому тлі виглядають спогади про Ганну Дараган та її родину випускниць Московського Єлизаветинського училища Пелагеї Яківни Бартош та Любові Максимівни Григор'євої.

Любов Григор'єва (у шлюбі Рамазанова) навчалася в Єлизаветинському училищі у 1849–1854 роках. У спогадах, написаних з її слів і опублікованих 2016 р. її онукою, зазначалося: «Начальницей Института² была мадам Дараган, высокопоставленная вдова³. Она относилась к детям хорошо, мягко, даже была ко многому снисходительна, так как была умна и понимала, что многие шалости детей происходили от избытка жизни, от скуки, однообразия порядков Института. Дети ее любили. Им нравились благородные понятия, они были наивны, но скромны, нравственны, честны» [24, с. 334].

1. Тут і далі у тексті виділення курсивом – автора статті.

2. Любов Григор'єва (Рамазанова) та Пелагея Яківна Литвинова-Бартош (яка буде цитуватися у статті далі) у своїх спогадах називають заклад, де вони навчалася, то «училищем», то «інститутом шляхетних дівчат», то просто «інститутом». За структурою текст рукопису спогадів Литвинової-Бартош про роки навчання, що зберігається в фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського, має невеличку «преамбулу», а на другому аркуші зазначено умовну назву «Де кілька років із життя Московського Єлизаветинського Інституту 1847–52 р.р. на Гороховому полі» [12, арк. 1зв]. Московське Єлизаветинське училище ніколи не набувало статусу «інституту». Назва «Московський Єлизаветинський інститут шляхетних дівчат» мала неофіційний характер.

3. Тут у спогадах Л. Григор'євої допущена неточність. На час перебування Л. Григор'євої у Єлизаветинському училищі начальниця закладу Ганна Михайлівна Дараган вдовою не була (вона втратить чоловіка у 1875 році).

Випускниця Єлизаветинського училища 1852 р., українська письменниця, етнограф Пелагея Яківна Литвинова-Бартош відзначала організаторські здібності Ганни Михайлівни Дараган на посаді начальниці жіночого навчального закладу. «Немедленно по приезде к нам Анна Михайловна Дараган принялась за преобразования и, надо отдать ей справедливость, большинство ее распоряжений способствовали улучшению нашего заведения», – писала вона у своїх спогадах «Де кілька років із життя Московського Єлизаветинського Інституту 1847–52 рр. на Гороховому полі» [12, арк. 1 зв., арк. 15 зв.]. «Г(оспо)жа Дараган, – згадувала Пелагея Яківна, – любила музику и пенье. И считала их предметами общеобразовательными... всегда принимала участие в наших играх... аккомпанировала на фортепьяно, затевала танцы» [12, арк. 16 зв., арк. 17]. З метою покращення музичної освіти дівчат до штату училища була введена посада «музичної дами». Завдяки ініціативі Ганни Дараган були відкриті і переобладнані кімнати училища, які багато часу стояли «замурованими», впорядкована прилегла територія закладу, покращилося харчування вихованок [12, арк. 17, арк. 17 зв.].

Вищезазначені випускниці училища не обійшли увагою і членів родини Ганни Дараган. Пелагея Бартош згадувала: «Зимой 1849/50... к нам прибыла Анна Михайловна Дараган, жена Тульского губернатора, составительница «Естественной истории» для детей и азбуки «Елка», ныне забытой... Прибыла к нам г-жа Дараган с тремя дочерьми Елизаветой, Анной и Евгенией и 11-летним сыном Ваней» [12, арк. 15 зв.].

Для вихованок училища діти Ганни Дараган були не просто дітьми керівниці навчального закладу. Як зізнавалася Пелагея Литвинова-Бартош, «ея милье дочери вместе с Ваней были неразлучными участниками наших игр и всей нашей институтской жизни» [12, арк. 17 зв.]. Як своїх дітей, так і вихованок училища Ганна Дараган залучала до фізичної праці. Коли за її ініціативи почали засипати «ближний пруд», діти активно включилися до цієї роботи. «Засыпали пруд дети г(оспо)жи Дараган со своими товарками... за лето 1850 г. они высыпали его половину и широкую дорожку с одного берега на другой, – згадувала Пелагея Бартош. – Эта работа доставляла детям большое удовольствие» [12, арк. 18]. Найменшого сина Ганни Дараган вихованки училища називали «Ваней-спартанцем» [12, 18 зв.]. Спостережлива Пелагея відзначала і чималі здібності до малювання однієї з доньок Ганни Дараган. Вона писала, що «несомненный пейзажный талант был у... Елизаветы Петровны Дараган» [12, арк. 15 зв.]. Пелагея Яківна згадувала, що «однажды, проездом в Тулу, заезжал муж г-жи Дараган, а также однажды приезжал к матери и был у нас на балу старший сын Дараган – Михаил, бывший тогда в Петербурге кадетом... в Николаевском кавалерийском училище. Впоследствии был Черниговским губернатором» [12, арк. 15 зв.].

Якщо про відвідування Єлизаветинського училища старшим сином Ганни Дараган Пелагея Бартош згадала доволі побіжно, то, на відміну від неї, у спогадах Любові Гри-

гор'євої ця подія описана більш детально: «К начальнице, мадам Дараган, однажды приехал ее сын-офицер в блестящем мундире флигель-адъютанта⁴. Весть об этом облетела все уголки Института. В коридоре возле квартиры начальницы замелькали фигурки в пелеринах, запасшиися всеми атрибутами обожания, как то: записочками, одеколоном, ножницами и, главное, полными любви сердцами. И вот он вышел и победил все эти сердца, заранее ему преданные. На него посыпался дождь записочек с нежными излияниями, в карманы ему подсовывали сувениры, ухитрились вырезать кусочек подкладки у мундира. Выпрашивали на память перчатку, пуговицу, сами отрезали, не говоря об одеколоне и духах, которыми его поливали, посылая нежные слова: «Душка! Божество! Обожаю! Кумир!».

Флигель-адъютант был поражен, за всю жизнь еще нигде он такого успеха не имел. Он рассказал об этом приключении матери, а она, чтобы он не подумал, что ее дети такие дикари, устроила у себя чай, на который были приглашены интереснейшие из учениц, чтобы показать, как они умеют себя вести в обществе. Ему предстала прелевая комедия. Он веселился от души, наивные их вопросы и ответы приводили его в восторг. Они спрашивали: кого он обожает, какого цвета волосы он носит в медальоне на шее, скольких девиц он похитил, дрался ли он на дуэли? Просили показать медальон, где хранились локон или прядь волос обожаемой девушки. Он уверял, что такого медальона и локона у него нет, а они не верили. И сведения из прочитанных романов говорили противное.

Пили чай с вареньем /.../ начальница сидела, как на иголках, следя, не мелькнут ли ножницы в покушении на завиток волос ее сына и подкладку его мундира. А он был весел и доволен спектаклем, причем мог убедиться в их хороших познаниях французского языка и музыки. Сказал, что они все очень милы и оригинальны. Они все-таки выпросили у него на память какой-то шарфик, разрешили на кусочки и спрятали около сердца, а Лидия Арамович⁵ успела спрятать окурочек его папиросы и также хранила на память. Этот чай у начальницы на всю жизнь запечатлелся у них в сердце» [24, арк. 334–335].

На той час Михайлові Дарагану йшов сімнадцятий рік. 7 серпня 1851 р. він став випускником 24-го випуску Миколаївського кавалерійського училища. Михайло Дараган залишив стіни військового закладу у званні вахмістра і був зарахований до Кавалергардського полку [20, с. 256]. Військова кар'єра Михайла Дарагана (враховуючи роки навчання у військових закладах) тривала майже 15 років. У період 08.12.1853–04.10.1854 рр. він служив в Ольвіопольському уланському полку. Михайлові Дарагану довелося брати участь у військових подіях Кримської війни 1853–1856 рр. 1854 р. він був нагороджений

орденом св. Анни III ст. («за отличие под Силистриею»). 3 квітня 1855 р. служив у чині капітана Стрілецького полку Імператорської фамілії. Пізніше (з 24.03.1857 р.) вже в чині поручика знову повернувся на службу до Кавалергардського полку [16, с. 378]. Михайло Дараган навчався в Академії Генерального штабу, при цьому доволі успішно. По закінченні Академії в 1858 році отримав «Именной Особый Знак отличия Академии Генерального штаба». 3 1860 року – капітан гвардійського Генерального штабу, пізніше (з 23.10.1861 р.) – квартирмейстер 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії [16, с. 378].

19 квітня 1864 р. Михайло Дараган вийшов у відставку в чині полковника [16, с. 378]. Але, маючі діяльну натуру і батькову «спадковість» до управлінської діяльності, він не зміг довго «відсиджуватися» у відставці. 17 січня 1868 р. М. Дараган обирається Режицьким повітовим предводителем дворянства [16, с. 378]. На той час він став власником земель у Режицькому повіті: с. Замостя (Замостье – рос., 300 ½ дес.), с. Пурвино з хуторами Зубков та Корубка (647 дес.) [21, с. 353]. Йому у складі цих земель також були продані озера Краклі (20 дес. 1560 с.) і Розно (300 дес.) при маєтках Пурвино та Замостя [21, с. 353, с. 140]. При цьому дані водні об'єкти були внесені у «Список Конфискованым озерам, проданным вместе с именами Витебской губернии» [21, с. 140]. Беручи до уваги, що на той час вийшов «указ Правительствующаго Сената от 13-го ноября о порядке обязательной продажи имений в Западном крае, принадлежавших лицам, вследствие участия в мятеже, из него высланным», цілком ймовірним є те, що свої землеволодіння Дараган розширив за рахунок придбання земель та маєтків, що раніше належали місцевим дворянам, які були засуджені за участь у польському повстанні 1863–1864 рр. [21, с. 11]. За даними В. Модзалевського, в цілому за Михайлом Дараганом рахувалося «купленних в Витебской губернии 1800 десятин земли» [16, с. 378].

Наприкінці 1860-х років Михайло Дараган одружився на своїй двоюрідній сестрі Катерині Миколаївні Столпаківій [16, с. 379]. Катерина Миколаївна – донька рідної сестри матері Михайла Дарагана Ганни Михайлівни Дараган – Єлизавети Михайлівни (1816–1904). Батьком Катерини Миколаївни був генерал-лейтенант Микола Олексійович Столпаков (1807–1875) [16, с. 379].

16 січня 1870 р. М.П. Дараган посів посаду віце-губернатора Мінської губернії, яку обіймав упродовж шести років (до 2.01.1876 р.). На той час він мав чин дійсного статського радника [8, с. 170; 22, с. 4]. За своєю посадою він входив до складу численних комісій та товариств. Михайло Дараган був членом «Губернского церковно-строительного присутствия», «Губернского присутствия по обеспечению православного духовенства», «Губернского комитета общества попечительного о тюрьмах» [22, с. 8, с. 9, с. 13], а також – одним із засновників «Общества попечения о больных и раненых воинах» [22, с. 31–32; 23, с. 32–33]. До числа засновниць товариства входила і його дружина, Катерина Миколаївна Дараган [23, с. 32–33].

Незабаром розпочнеться його багаторічний шлях на губернаторських посадах: Чернігівського, Вологодського і Калішського губернатора. Слід зазначити, що в цілому на віце-губернаторській та губернаторських посадах Михайло Дараган перебував більш ніж три десятиліття.

Менш ніж за два тижні до призначення на посаду Чернігівського губернатора Михайло Дараган втратив батька. Петро Михайлович Дараган помер 21 грудня 1875 р. у віці 75 років і був похований на Євфросиніївському кладовищі м. Вільна [3, с. 141]. Ганна Михайлівна Дараган не надовго пережила свого чоловіка. Вона померла 11 серпня 1877 року на 72-му році життя і була похована поряд з чоловіком на Віленському цвинтарі [3, с. 141].

Михайло Дараган став до обов'язків Чернігівського губернатора 2 січня 1876 р. [5, с. 329; 16, с. 378].

Описуючи стан справ у Чернігівській губернії та надаючи короткі характеристики губернаторам, що стояли на чолі губернії у 1870–1880-х рр., міський голова Чернігова Василь Хижняков зазначав: «Я пережил семь губернаторов в течение 21 года моей общественной службы [30, с. 87]... После Панчулидзева следовали один за другим губернаторы: Дараган, Шостак и кн. Шаховской. Все трое правили Черниговской губернией в сложности девять лет. С ними крупных конфликтов не было, но они ... с законами и с правами общественных учреждений считались мало, и случаи вторжения их в эти права бывали нередко... Губернаторы давали соответственные обещания, но они никогда не исполнялись» [30, с. 85–87].

Михайлові Дарагану на посаді Чернігівського губернатора довелося вирішувати низку різноманітних проблем. Відома громадська діячка, письменниця Софія Русова писала: «...головними справами того часу були: учительська семінарія в Чернігові і переоцінка всіх земель для справедливого обложення податками...» [25, с. 166]. Чимало часу тривало «протистояння» губернатора з родиною Русових у питанні відкриття в Чернігові публічної бібліотеки. Софія Русова згадувала: «До 1876 р. в Чернігові не було жодної публічної книгозбірні, ледве яку книжку можна було роздобути в єврейській книгарні Кранца, – отож ...вирішили зорганізувати громадську книгозбірню. Скликали на збори всю інтелігенцію...ріжними концертами та виставами зібрали потрібні гроші, чимало книжок дістали на тимчасове користування. Довго губернатор не хотів давати дозвіл на відкриття такої громадської бібліотеки» [25, с. 163]. Михайло Дараган був вимушений вийти з клопотанням до Міністерства внутрішніх справ. Питання було позитивно вирішено і громадську бібліотеку було створено 28 березня 1877 року [28, с. 124]. Завдяки небайдужості багатьох чернігівців фонди бібліотеки швидко поповнювалися. Книжки та кошти для новоствореної бібліотеки надходили від композитора Миколи Лисенка, родин Вербицьких та Коцюбинських, представників земства та ін. [28, с. 124].

Багато клопоту додало Чернігівському губернатору події російсько-турецької війни (1877–1878). Треба було вирішувати питання, де розмістити поранених бійців,

як забезпечити лікарні і шпиталі необхідними ліками та перев'язувальним матеріалом, а головне – як вирішувати питання кадрового забезпечення медичних закладів. Тут треба віддати належне Михайлові Дарагану. Як згадувалося вище, він вже мав досвід роботи в «Местном управлении Общества попечения о раненых и больных воинах» під час свого віцегубернаторства в Мінській губернії, тож набутий досвід став йому у нагоді. У Чернігові також діяло подібне товариство, яке він і очолив. 26 квітня 1877 р. з дозволу губернатора розпочав свою діяльність «Черниговский дамский комитет Общества опеки о больных и раненых воинах», головою якого була обрана дружина губернатора К. М. Дараган, заступником – Н. Д. Глібова, секретарем – С. Н. Глібова [27, с. 128].

Як губернатору і як голові «Черниговского Местного управления Общества попечения о раненых и больных воинах» Михайлу Петровичу Дарагану доводилося виконувати купу «циркулярів» вищих органів влади, щодня розглядати чимало кількості звернень та клопотань.

На призови щодо поповнення рядів сестер милосердя відгукнулося багато жінок – представниць різних верств населення. З клопотанням до «Черниговского Местного управления Общества попечения о раненых и больных воинах» звернулася 3 жовтня 1877 р. жителька Городні, дочка священника Лідія Миколаївна Корнух, яка висловила бажання бути зарахованою до числа сестер милосердя в «имеющемся открыться близ г. Городни в с. Хриповке временном военном госпитале» [10, арк. 318]. Виявила бажання бути сестрою Червоного Хреста і дружина дворянина Наталія Коцнівська. Після проходження курсів при Сербському військовому шпиталі вона була допущена до роботи в Чернігівському лазареті № 1 і в подальшому планувала відвідувати курси, аби «приготовиться до звания фельдшерлицы» [10, арк. 323 зв.]. 31 серпня 1877 року до Чернігівського місцевого управління звернулося з клопотанням Клишківське волосне правління. У листі, зокрема, зазначалося, що «Жительки села Клишек... вдова казенная крестьянка Ирина Семенова Гаврикова и девица крестьянка собственница Варвара Прокофиева Несвитайлова, лично заявили, что... желают добровольно посвятить себя уходу за ранеными и больными воинами». Правління просило «покорнейше удовлетворить ходатайство» [10, арк. 345].

На жаль, не всі звернення своєчасно розглядалися: чи то у губернатора було обмаль часу для їх розгляду, чи то клопотань від бажаючих обійняти посади сестер милосердя надходило забагато. Так, у зверненні до Чернігівського губернатора від 30 січня 1878 р. зазначалося, що ще у вересні 1877 р. донька ротмістра, сирота В. І. Рудковська з м. Борзни зверталася до губернатора з листом, в якому висловила бажання бути сестрою милосердя, але відповідь на своє клопотання так і не отримала [10, арк. 326]. 12 листопада 1877 р. на ім'я губернатора надійшов лист «от окончившей курс наук Черниговского духовного женского училища дочери умершего священника Надежды Ивановны Александровской» щодо призначення її «на должность сестры ми-

4. Тут і далі у спогадах Л. Григор'євої допущена неточність. Михайло Дараган не був флігель-ад'ютантом. По закінченні Миколаївського кавалерійського училища Михайло Дараган мав звання вахмістра.

5. Лідія Арамович закінчила Єлизаветинське училище разом з Пелагеєю Бартош у 1852 році [12, арк. 32 зв.].

лосердия в Нежинский госпиталь на земские средства». При цьому заявниця вимагала від губернатора негайної відповіді, яку просила направити до села Івот Новгород-Сіверського повіту на ім'я її брата, вчителя Івотського сільського училища Миколи Александровського [10, арк. 375].

На адресу Чернігівського губернатора йшли численні повідомлення щодо надання благодійної допомоги. Так, Кролевецький повітовий справник повідомляв про бажання місцевих чиновників «ежемесячно при получении ими содержания жертвовать по 1% впредь до окончания войны» [9, арк. 83]. Новгород-Сіверський повітовий справник надавав відомості, що для допомоги пораненим воїнам зібрані кошти у сумі 48 крб. 01 коп. сріблом [9, арк. 87]. Чернігівським дворянством, за повідомленням Чернігівського губернського предводителя дворянства Миколи Неплюева, були пожертвовані кошти на загальну суму 8870 крб., які були спрямовані до «управления Общества попечения о раненых и больных воинах» [9, арк. 105–105 зв.]. «Жертвуем двести пятьдесят руб. на нужды больных и раненых воинов», – йшлося у листі від 24 червня 1877 р., що надійшов від громади купців і міщан містечка Вороніж Глухівського повіту [11, арк. 2 зв.].

Як видно, бажання допомогти пораненим було приたまанне представникам різних верств населення. «Настрій був піднесений, – писала С. Русова. – Я в якесь свято обійшла всі шинки та ресторани міста і збрала якусь дивовижну силу грошей», які були спрямовані на надання допомоги пораненим воїнам [25, с. 166].

Число поранених військових, що направлялися на лікування з Києва до Чернігова, постійно збільшувалося. Так, лише за один день, 3 листопада 1877 р., до Чернігова прибуло 135 поранених та хворих бійців [10, арк. 336]. Губернаторові довелося вирішувати питання не лише щодо підготовки їх розміщення у медичному закладі, а й відрадження «недостающего ординатора», бо дана партія поранених їхала до Чернігова без необхідного супроводу [10, арк. 336]. Поставало питання про відкриття нових медичних закладів або виділення додаткових приміщень, де мали б розміститися поранені. Зокрема, були відкриті резервні шпиталі у містах Ніжині та Конотопі. Було зорганізовано надання медичної допомоги пораненим бійцям і при місцевих монастирях. 26 березня 1877 року Чернігівському губернатору надійшов лист єпископа Чернігівського Серапіона щодо створення у жіночих монастирях Чернігівської єпархії загонів сестер-жалібниць. За його повідомленням висловили бажання бути сестрами милосердя 81 особа, зокрема «в Нежинском Введенском монастыре 60 сестер, способных к приготовлению для ухода за больными и ранеными воинами; ...В Гамалеевском монастыре 10 сестер» [10, арк. 71, 71 зв.].

Додало клопоту губернаторові і питання: що робити з полоненими турками на вулицях Чернігова? Більшість з них були хворими і вкрай виснаженими. На початку 1878 року їх чисельність досягла майже 2 тис. чоловік. «Скоро і до нас почали привозити ранених з Києва, з'явилися

поважні постаті турків з обмотаними якимось шматтям головами, всі босі, мало не голі, – писала Софія Русова. – Серед дам-патронес виникло питання, чи ставитись до «Турків», як і до наших ранених. «Я ни за что не буду за ними ухаживать», – виголошувала одна. – «Может быть это самые башибузуки и есть – я их боюсь, я не подойду к ним близко», – верещала друга. Якийсь час можна було бачити, як ранені Турки валялись на тротуарах, поки не прийшов наказ: з Турками поводитися, як з усіма нашими раненими. Тоді їх поклали в шпиталь, і дами навіть флірти заводили з красенями Турками» [25, с. 166].

Загалом у 1878 р. у Чернігівській губернії в управлінні губернського військового начальника знаходились 85 штабс-і оберофіцерів, 3861 особа нижніх чинів, у запасі перебувало 13737 осіб нижніх чинів та у відпустці для поправлення здоров'я знаходилося 1040 військових [31, с. 187]. На наймання приміщень (з опаленням, освітленням та ін. витратами) на 2050 чоловік військовополонених турків було витрачено 5953 крб. 82 коп., що складало майже 10% від загальних витрат (в сумі 59957 крб. 66 коп.) на наймання штабних закладів, розквартирування нижніх чинів та ін. [31, с. 187].

Отже, завдяки клопотанням місцевої влади іноземці опинилися в лікарнях і шпиталях, де лікувалися російські солдати. Сердобольні жіночки намагалися надавати медичну допомогу та огорнути турботою усіх поранених, але турки все більше привертати їх увагу. Занадто пильна опіка місцевих жінок над полоненими турками впала в око як завжди гострому на язик письменникові Леоніду Глібову. На сторінках «Черниговской газеты» 12 жовтня 1878 р. було опубліковано його елегію «Ах, почему не турок я!», де є наступні рядки:

«Ах, почему не турок я!

В плену я жил бы с наслажденьем;

Была б согрета грудь моя

Сердечных барынь умиленьем» [28, с. 113].

Невідомо, чи потрапив цей номер газети до рук Михайла Дарагана, скоріш за все, навряд чи, бо на той час він залишив Чернігів і з 30 липня 1878 р. вже обіймав посаду Вологодського губернатора [16, с. 378].

Пізніше, з січня 1883 р., він протягом майже двадцяти років обіймав посаду Калішського губернатора (до 10 грудня 1902 р.), був шталмейстером Височайшого двору (1902–1908), а з 1908 року – сенатором [8, с. 417; 16, с. 378].

Михайло Петрович Дараган помер 17 листопада 1918 р. у Петергофі від загального виснаження і був похований на Троїцькому цвинтарі.

По-різному склалася доля дітей, що народилися в родині Михайла Петровича та Катерини Миколаївни Дараганів. При цьому факти щодо їх біографії вкрай обмежені і часом суперечливі.

За даними «Малороссийского родословника» у родині Михайла Петровича Дарагана вказується лише один син Петро [16, с. 382]. У довідниковому виданні «Сборник биографий кавалергардов» є відомості про чотирьох дітей: Петра (1874 р. н.) Єлизавету (1877 р. н.), Івана (1884 р. н.) та Євгенія (1887 р. н.) [26, с. 188].

Сини Михайла Дарагана пішли по стопам батька – закінчили вищі навчальні заклади і присвятили себе військовій службі. Старший син Петро Михайлович Дараган – випускник Миколаївського кавалерійського училища (1894), служив в 15-му драгунському Олександрійському полку лейбгвардії Уланського полку (з 1895 р.). Петро Михайлович був учасником Першої світової війни, мав звання полковника. Помер 1960 р. в еміграції [16, с. 402; 18, с. 319]. Іван Петрович Дараган – випускник Пажеського корпусу (1904), підполковник. Під час громадянської війни, з квітня 1918 р., воював у лавах Північної армії графа Ф. Келлера. У червні 1919 р. був заарештований в Москві більшовиками. У травні 1920 р. емігрував до Польщі, потім переїхав до США. Помер 1977 р. в еміграції (у Сан-Франциско) [5, с. 207; 18, с. 319].

У багатотомному виданні «Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–1997» є наступні дані: «Дараган Єлизавета Михайлівна (1876–5.08.1972, Франція). Прийняла чернецтво. Під ім'ям матінка Сергія (мать Сергия – рос.) проживала в Покровській обителі в Бургундії (обитель Russ yen Othe) до глибокої старості і померла у віці 96 років» [18, с. 318]. Ймовірно тут мова йде про доньку Михайла Петровича Дарагана.

Слід сказати декілька слів і про інших членів родини – брата та сестер Михайла Петровича Дарагана.

Пелагея Бартош, згадуючи про родину Дараганів, у 1900 р. писала: «Не знаю, что случилось с нашим «спартанцем» [12, арк. 18 зв.]. Найменший брат Михайла Петровича – Іван Петрович Дараган (1841 р. н.), якого у дитинстві прозвали «Ваня-спартанец», став підполковником (1875), був директором приватного банку (1902) та Нижегородсько-Самарського банку (1908) у Москві [16, с. 379]. Одна з сестер Михайла – Олександра Петрівна Дараган – вийшла заміж за генерал-майора Дмитра Олексійовича Арбузова, друга, Євгенія (Єва) (1839 р. н.), – за барона Георгія Винекена [16, с. 379]. Третя сестра, Єлизавета Петрівна Дараган (05.07.1834 р. н.), стала дружиною генерала від інфантерії Володимир Миколайовича Верьовкіна. Як і в родині її брата, Михайла Петровича Дарагана, в родині Єлизавети Петрівни (Верьовкіної) прослідковується певна спадковість (наступність). Так, її сину від «дараганського» роду передався хист до управлінської діяльності: Петро Володимирович Верьовкін обирався предводителем Гродненського дворянства (1901–1904), був губернатором Ковенської (1904–1912) та Віленської губерній (1912–1916) [8, с. 406, 413, 420]. А донька Маріанна отримала у спадок від матері хист до малювання⁶. Маріанна (Маріанна) Володимирівна Верьовкіна (1860–1938) – відома художниця, учениця Івана Рєпіна. Була в числі засновників «Нового художественного общества» у Мюнхені у 1909 р. з 1914 р. мешкала у Швейцарії [17, с. 529].

Єлизавета Петрівна Дараган (Верьовкіна) померла 18 березня 1883 р. у 49-річному віці. Похована поруч з батьком та матір'ю на Євфросиніївському кладовищі м. Вільна [3,

6. Вище у даній статті наводилися спогади Пелагеї Литвинової-Бартош про те, що Єлизавета Петрівна Дараган у дитинстві гарно малювала.

с. 112–113]. На місці захоронення родини Дараганів зроблено напис: «Никто не за кого страдать не может; всякому своя доля, терпение помогает лучше пытливости; узнать из сокровенного ничего никому не дано: все умирают с вопросом на душе: куда, зачем разрушение? где и когда и есть-ли возрождение? Ответ в евангелии» [3, с. 141].

Сторіччя проходять за сторіччям, а запитання залишаються... «Зачем разрушение?». Коли світ зрозуміє, що людина не вічна, що головне у житті не руйнування, а розумне «созидание», і що у світі немає нічого дорожчого за людське життя... Але це так, «філософський відступ»...

Незважаючи на те, що біографія Михайла Петровича Дарагана і в цілому генеалогія козацько-старшинського роду Дараганів доволі широко представлена в історіографії кінця XIX – початку XXI ст., ще й досі залишається багато білих плям в історії цієї родини. Маємо надію, що завдяки використаним матеріалам та мемуарним джерелам (деякі з яких взагалі не були у науковому обігу) автором статті вдалося доповнити новими фактами сторінки біографії М. П. Дарагана та його сім'ї, а також спонукати дослідників до нових пошуків.

ДЖЕРЕЛА

1. Балугьянский (Михаил Андреевич) / Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. *Энциклопедический словарь*. Т. II а. Санкт-Петербург, 1891. С. 833–834.
2. Биографический словарь. Высшие чины Российской империи (22.10.1721–2.03.1917). Сост. Е. Л. Потемкин. Т. 1. М., 2017. 622 с.
3. Виленский православный некрополь. Архимандрита, ныне епископа Иосифа. Вильна: Типография И. Блюмовича, 1892. 424 с.
4. Волков С. Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2016. 800 с.
5. Ганин А.В. Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.: Справочные материалы. Москва: Русский путь, 2009. 895 с.
6. Голицын Н. Н. (Князь). Биографический словарь русских писателей. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1889. 308 с.
7. Григорьев В. В. Императорский С. Петербургский Университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова, 1870. 670 с.
8. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917. Москва, 2003. 480 с.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 142, оп. 1, спр. 3, 96 арк.
10. ДАЧО, ф. 142, оп. 1, спр. 6, 405 арк.
11. ДАЧО, ф. 142, оп. 1, спр. 30, 386 арк.
12. Институт мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, ф. 5, № 45, 32 арк.
13. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2004. 418 с.
14. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 452 с.
15. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. II, ч. 3, 4, 5, 6. Санкт-Петербург, С.-Петербургская Губернская Типография, 1901. 886 с.
16. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1. Киев: Типография Т-ва Г. Л. Фронцевича и К^о, 1908. 520 с.
17. Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–1997. Сост. В. Н. Чуваков; Под. ред. Е. В. Макаревич. Т. 1. Москва, 1999. 660 с.
18. Незабытые могилы: Российское зарубежье: некрологи 1917–1997. Сост. В. Н. Чуваков; Под. ред. Е. В. Макаревич. Т. 2. Москва, 1999. 648 с.
19. Павловский И. Ф. Полтавцы Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава: Т-во Печати. Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914. 296 с.
20. Памятка Николаевского Кавалерийского Училища. [Париж] Издание бывших юнкеров Николаевского Кавалерийского Училища, 1969. 290 с.
21. Памятная книжка Витебской губернии на 1878 год. Составлена А. М. Семеновским. Витебск: Витебская губернская типо-

графія. 1878. 416 с.

22. Памятная книжка Минской губернии на 1873 год. Минск : Губернская типография, 1873. 294 с

23. Памятная книжка Минской губернии на 1875 год. Минск : Губернская типография, 1875. 242 с

24. Рамазанова А. Н. Елизаветинский институт, 1849–1854 гг. / Публ. [и вступ. ст.] Н. Н. Ефремовой-Рамазановой. Российский Архив: *История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах*. Т. XI. Москва : Студия ТРИТЭ : Рос. Архив, 2001. С. 328–337.

25. Русова С. *Мої спомини*. Книга друга (1861–1879 pp.). За сто літ. Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. Заходом Комісії новішої історії України під редакцією Голови секції акад. Михайла Грушевського. Київ : Державне видавництво України, 1928. 348 с. С. 135–175

26. Сборник биографии кавалергардов. 1826–1908. Составлен под редакцией С. Панчулидзева. Т. 4. Санкт-Петербург: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1908. 440 с.

27. Сидоренко О. Благодійна діяльність населення Чернігівської губернії під час Російсько-турецької війни 1877–1878 pp. *Сіверянський літопис*, 2015. № 1. С. 126–131.

28. Студьонова Л. В. Чернігівський beau monde, або записки бібліографа. Чернігів : Десна-Поліграф, 2016. 256 с.

29. Томазов В. В. Дарагани. *Енциклопедія історії України*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 2. Київ : Наукова думка, 2004. С. 292.

30. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. / Предисловие Богучарского В. Петроград: Издательство «Огни», 1916. 252 с.

31. Чернігівській губернії – 210 років. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упорядники Р. Б. Воробей, І. І. Гаврись, І. М. Рябчук. Чернігів : Десна Поліграф, 2012. 384 с.

Kuzhelnа O. V. Mykhailo Petrovych Darahan: pages of the life of a Poltava nobleman, Chernihiv governor and his family

The article, based on memoir literature, documents of the State Archive of the Chernihiv Region and other sources, examines the biography of a representative of the famous Cossack-head family Darahan, Poltava noble Mykhailo Petrovich Darahan and his family.

In particular, attention is drawn to his activities as the Chernihiv governor (1876 –1878), his role in resolving issues of providing aid to wounded soldiers during the Russian-Turkish war (1877–1878) on the territory of the Chernihiv province is investigated.

Separate pages of the article are devoted to the biography of the teacher and children’s writer, the mother of Mykhailo Darahan – Hanna Mykhailivna Darahan (nee Baluhyanska). New aspects of her pedagogical activity and little-known facts from the life of the family are explored on the basis of the memoirs of the outstanding writer and ethnographer Pelahеia Lytvynova-Bartosh.

Key words: *Cossack-starshin family, Mykhailo Petrovich Darahan, Hanna Mykhailivna Darahan (Baluhyanska), Chernihiv province, governor, Russo-Turkish war (1877 –1878).*

REFERENCES

1. Balugianskiy (Mikhail Andreevich). Brokgauz F.A., Efron I.N. *Entsiklopedicheskiy slovar*. [Encyclopedic Dictionary]. Vol. IIa. p. 283. Sankt Petersburg. 1891. [in Russian].

2. Potemkin, E. L. (2017). *Biograficheskiy slovar. Vysshye chiny Rossiyskoy imperii (22.10.1721 – 2.03.1917)*. Tom 1. [Biographical Dictionary. Highest officials of the Russian Empire (22.10.1721 – 2.03.1917)]. Vol. 1. Moskva. [in Russian].

3. Vilenskiy pravoslavnyi nekropol. Arkhimandrita, nyne episkopa Iosifa [Vil’na Orthodox necropolis. Archimandrite, now Bishop Joseph]. Vil’na: Tipografiya I.Blumovichа.1892. [in Russian].

4. Volkov, S. (2016). *Vysshee chinovnichestvo Rossiyskoy imperii. Kratkiy slovar [Higher officials of the Russian Empire. Brief dictionary]*. Moskva: Russkiy fond sodeystviya obrazovanіu i nauke. [in Russian].

5. Ganin, A. V. (2009). *Korpus ofitserov Generalnogo shtaba v hody Grazhdanskoy voyni 1917 – 1922 gg.: Spravochnye materialy [Corps of General Staff officers during the Civil War 1917 - 1922: Reference materials]*. Moskva: Russkiy put. [in Russian].

6. Golitsyn, N. N. (Knyaz). (1889). *Biograficheskiy slovar russkikh pisatel-nits [Biographical Dictionary of Russian Women Writers]*. Sankt Petersburg: Tipografiya V.S.Balashеva. [in Russian].

7. Grigorev, V. V. (1870). *Imperatorskiy S.Peterburgskiy Universitet v tehnenie pervykh pyatidesyati let ego sushchestvovaniya [Imperial St. Petersburg University during the first fifty years of its existence]*. Stankt Petersburg: Tipografiya V. Bezobrazova. [in Russian].

8. *Gubernii Rossiyskoy imperii. Istoriya i rukovoditeli. 1708–1917 [The provinces of the Russian Empire. History and leaders. 1708 – 1917]*. Moscow. 2003. [in Russian].

9. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, fund 142, op. 1, spr. 3. [in Ukrainian].

10. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, fund 142, op. 1, spr. 6. [in Ukrainian].

11. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, fund 142, op. 1, spr. 30. [in Ukrainian].

12. Instytut mystetstvovnavstva, folklorystyky ta etnologii imeni M.T.Rylskoho, fund 5, spr. 45. [in Ukrainian].

13. Kryvosheia, V. (2004). *Henealohіia ukrainskoho kozatstva: Pereiaslavskiy polk [Genealogy of the Ukrainian Cossacks: Pereyaslav regiment]*. Kyiv:Vy-davnychiy dim «Stylos». [in Ukrainian].

14. Kryvosheia, V. (2008). *Kozatska elita Hetmanshchyny [The Cossack elite of the Hetmanship]*. Kyiv: IPIEND imeni I.F.Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

15. Miloradovich, G. A. (1901). *Rodoslovnaya kniga Chernigovskogo dvo-ryanstva. Tom II, chasti 3, 4, 5, 6. [Genealogical book of the Chernigov nobility]*. Vol. II. Sankt Petersburg: Peterburgskaya Gubernskaya Tipografiya. [in Russian].

16. Modzalevskiy, V. L. (1908). *Malorossiyskiy rodoslovník. Tom 1. [Little Russian genealogy]*. Vol.1. Kiev: Tipografiya T-va H.L.Frontskevicha i Kº. [in Russian].

17. Chuvakov, V. N. (1999). *Nezabytye mogily: Rossiyskoe zarubezhe: nekrologi 1917-1997. Pod.red. E.V.Makarevich. T.1. [Unforgotten Graves: Russian Abroad: Obituaries 1917-1997]*. Vol.1. Moskva. [in Russian].

18. Chuvakov, V. N. (1999). *Nezabytye mogily: Rossiyskoe zarubezhe: nekrologi 1917-1997. Pod.red. E.V.Makarevich. T.2. [Unforgotten Graves: Russian Abroad: Obituaries 1917-1997]*. Vol.2. Moskva. [in Russian].

19. Pavlovskiy, I. F. (1914). *Poltavtsy Ierarkhi, gosudarstvennye i obshchestvennye deyateli i blagotvoriteli. Opyt kratkogo biograficheskogo slovaryа Poltavskoy gubernii s poloviny XVIII v. [Poltava Hierarchs, state and public figures and philanthropists. Experience of a brief biographical dictionary of the Poltava province from the half of the 18th century]*. Poltava: T-vo Pechati. Dela (tip. byvsh. Dokhmana). [in Russian].

20. *Pamyatka Nikolaevskogo Kavaleriyskogo Uchilishcha [Memo of the Nikolaev Cavalry School]*. Parizh. Izdanie byvshykh yunkerov Nikolaevskogo Kavaleriyskogo Uchilishcha. (1969). [in Russian].

21. Sementovskiy, A. M. (1878). *Pamyatnaya knizhka Vitebskoy gubernii na 1878 god [Memorial book of the Vitebsk province for 1878]*. Vitebsk: Vitebskaya gubernskaya tipografiya. [in Russian].

22. *Pamyatnaya knizhka Minskoy gubernii na 1873 god [Memorial book of the Minsk province for 1873]*. Minsk: Gubernskaya tipografiya. (1873). [in Russian].

23. *Pamyatnaya knizhka Minskoy gubernii na 1875 god [Memorial book of the Minsk province for 1875]*. Minsk: Gubernskaya tipografiya. (1875). [in Russian].

24. Ramazanova, A. N. (2001). *Elizavetinskiy institut, 1849-1854 gg. [Elizabethan Institute, 1849-1854]. Rossiyskiy Arkhiv: Istoriya Otechestva v svidetelstvakh i dokumentakh XVIII–XX vv.: Almanakh. T. XI. [Russian Archive: History of the Fatherland in testimonies and documents of the 18th–20th centuries: Almanac]*. Vol. XI. Moskva: Studyia TRITE: Ros. Arkhiv. [in Russian].

25. Rusova Sofia. (1928). *Moі spomyny. Knyha druha (1861-1879 rr.) [My memories. Book two.(1861-1879)]. Za sto lit. Materialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatku XX stolit-tia. Zakhodom Komisii novishoi istorii Ukrainy pid redaktsieiіu Holovy sektsii akad. Mykhaila Hrushevskoho, pp. 135 – 175. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [in Ukrainian].*

26. Panchulidzev, S. (1908). *Sbornik biografiy kavalgardov. 1826 – 1908. Tom 4. [Collection of biographies of cavalry guards. 1826 – 1908]. Vol.4. Sankt Petersburg: Ekspeditsiya zagotovleniya gosudarstvennykh bu-mag. [in Russian]*.

27. Sydorenko, O. (2015). Blahodiina diialnist naselennia Chernihivskoi hubernii pid chas Rosiisko-turetskoi viiny 1877–1878 rr. [Char-itable activities of the population of Chernihiv province during the Russo-Turkish war of 1877–1878]. *Siverianskiy litopys [Severyan Chronicle]*, 1, pp. 126-131. [in Ukrainian].

28. Studonova, L. V. (2016). *Chernihivskiy beau monde, abo zapysky bibliohrafa [Chernihiv beau monde, or notes of a bibliographer]*. Chernihiv: Desna-Polihraf. [in Ukrainian].

29. Tomazov, V. V. (2004). *Darahany. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Tom 2 [Encyclopedia of the history of Ukraine]*. Vol.2. Kyiv: Naukova dum-ka. [in Ukrainian].

30. Hizhnyakov, V.M. (1916). *Vospominaniya zemskogo deyatelyа [Memoirs of a zemstvo leader]*. Petrograd: Izdatel’stvo «Ogni». [in Russian].

31. Vorobei, R. B. (2012). *Chernihivskii hubernii – 210 rokov. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Chernihiv province is 210 years old. Collection of documents and materials]*. Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.04.2024 р. Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 929(=411.16)

О. М. Пупра

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ КАЗЕННИЙ РАБИН (1893–1907) МАРК (МОРДУХ) ДАВИДОВ ГОРДОН

У статті висвітлено сферу діяльності Марка (Мордуха) Гордо-на на посаді новгород-сіверського казенного рабина. Послідовно роз-крито процес виборів його на цю посаду єврейською громадою міста Новгорода-Сіверського та повіту. Показано конфліктні взаємовід-носини, що виникали всередині громади під час виборчого процесу, та характер відносин між казенним рабином і громадою. Здійснено пошук відповіді на питання відмови Марка Гордона від подальшого перебування на посаді.

Ключові слова: *новгород-сіверська єврейська громада, релігійне жит-тя єврейської громади, казенний рабин, молитовні будинки, вибори.*

Українські землі в складі Російської імперії були дер-жавою з найбільшою кількістю єврейського населення, яке зазнало утисків та обмежень політичного, економіч-ного, соціального і культурного характеру після виходу в світ указу від 23 червня 1794 р. про штучне створення «смуги осілости» [1, с. 79; 7, с. 8–9, с. 88–89]. Проте єврей-ство на українських землях було прикладом тієї нації, яка вміла самоорганізовуватись. Усі сторони внутріш-нього життя євреїв, виконуючи політичні, господарські і судові функції, регламентувала територіальна общи-на (кагал), що функціонувала на традиційних засадах самоуправління та очолювалася рабином. До середи-ни XIX ст. рабин користувався неабияким авторитетом у громади, на утриманні якої і перебував. Він упоряд-ковував в ній релігійне життя, вирішуючи всі нагальні питання [1, с. 157–158; 4; 5]. Проте під впливом політи-ки царизму його функції значно трансформувалися. Ім-перська адміністрація поставила рабинів під свій кон-троль і чітко окреслила сферу їх діяльності.

У 1860-х роках влада запровадила інститут офіцій-них чл казенних рабинів. Вони обиралися з декількох кандидатів єврейською общиною й затверджувалися губернською владою, яка видавала офіційне свідоцтво. Такі рабини користувалися почесними правами купе-цтва першої гільдії, нагороджувалися за службу золо-тими медалями та звільнялися від земських податків. Кандидатом міг бути випускник рабинського учили-ща або загального вищого чи середнього єврейсько-го навчального закладу. Казенні рабини мали офіцій-но представляти інтереси єврейських громад в органах державної влади, роз’яснювати сутність державних за-конів, вести метричні книги, а в дні державних свят – виголошувати в синагогах патріотичні проповіді на під-тримку імператора. Вони повинні були «задовольняти вимоги начальства». Так російський царат демонстрував єврейському населенню залежність рабина від місце-вої влади й держави загалом. Але у більшості випадків єврейські громади відповідали спротивом – встанов-лювали для призначених владою рабинів мізерну плат-ню, недостатню для життєдіяльності. Казенні рабини хоча і мали відповідний освітній ценз, але не розумі-

лися на тонкощах і канолах іудаїзму, тому не користу-валися авторитетом та повагою в громадах і потрібно-го впливу на них не мали, адже були нав’язані владою. Отже, імперський уряд прагнув, щоб призначений ра-бин був інструментом пропаганди та контролю за єв-рейською громадою, проте вона часто його не сприй-мала [1, с. 158; 2, с. 736, 739–743; 3; 6, с. 226–228].

Підґрунтя для вивчення питання взаємодії казенних рабинів з єврейськими громадами заклали ще дорево-люційні (до 1917 р.) дослідники Н. Н. Голіцин, І. Г. Ор-шанський, Л. Брамсон, А. Суботін та ін., які опублікували низку видань тематично-спеціалізованого характе-ру. Зараз дана тема епізодично відображена у числен-них наукових і науково-популярних розвідках україн-ських дослідників, таких, як А. В. Морозова, В. В. Щукін, І. М. Погребінська, А. М. Науменко та ін., які на сучас-ному рівні осмислення проблематики в науково-істо-ричному контексті залучили до своїх розвідок матері-али регіональних архівів України.

Тема відносин казенного рабина та єврейської грама-ди на території Новгород-Сіверщини викликає неабия-кий інтерес, проте залишається недостатньо дослідже-ною. Отже, дана розвідка є аналізом конкретної зтяжної конфліктної ситуації, що склалася між новгород-сівер-ським казенним рабином як представником імперської влади і чисельним єврейством міста та повіту.

Історія Новгород-Сіверської єврейської громади, яка в XIX ст. скадала понад 30% населення і відігралава клю-чову роль в економічному, політичному та культурному розвитку міста, зберегла прізвища деяких казенних ра-бинів – посередників та виконавців імперських законів в єврейській громаді міста і повіту (Давидов, Хаскін, Не-ймарк тощо), точні періоди діяльності яких достеменно невідомі та потребують подальших досліджень.

Найбільш детальну інформацію про життя та діяль-ність одного з рабинів – Марка Гордона – зберігають в собі документи Державного архіву Чернігівської облас-ті, переважно на основі матеріалів яких відтворено пе-ріод його перебування на даній посаді. З біографічними фактами життя Марка (Мордуха) Гордона можна дізна-тися з копії його атестата та «формулярного списку про службу новгород-сіверського казенного рабина», скла-деного 04.06.1902 р. [8, арк. 3–3 зв., 7–8].

Марк (Мордух) Давидов Гордон народився приблизно в 1845 р. у родині незаможних міщан Віленської єврей-ської громади (нерухомості родина не мала). Навчав-ся у Віленському рабинському училищі, по закінчен-ні курсу якого 9 квітня 1864 р. його було призначено вчителем Ковенського єврейського народного учили-ща. За свою педагогічну діяльність отримував 250 руб. на рік. І тільки один раз (з 10.04. по 14.04.1878 р.) був у відпустці. За двадцятирічний термін сумлінної та якіс-ної роботи на ниві народної освіти неодноразово отри-мував винагороди: 22.12.1872 р. – 40 руб. із сум свічно-го збору; 25.02.1877 р. – 75 руб. одноразової допомоги,

призначеної попечителем Віленського губернського округу; 12.06.1879 р. – 100 руб. одноразової допомоги зі зборів, призначених на освіту євреїв; 21.08.1881 р. – 75 руб. з того ж джерела. З посади вчителя звільнився 10.06.1884 р. За час педагогічної діяльності під судом та слідством не перебував (що є надважливим для подальшої кар'єри на будь-яких посадах).

Марк був одружений з Генрієттою Полоцькою, з якою мав сімох дітей: Олександрю (21.06.1868 р. н.), Федору (16.05.1870 р. н.), Василя (07.05.1872 р. н.), Осипа (14.03.1874 р. н.), Фаню (17.04.1875 р. н.), Єлизавету (06.06.1878 р. н.), Лева (25.02.1881 р. н.).

Діяльність на посаді казенного рабина Марк Гордон розпочав у м. Борзні Чернігівської губернії, де його було обрано та з 16.06.1889 р. затверджено Чернігівським губернським правлінням. Відслуживши трирічний термін, був обраний ще на один, про що було опубліковано у виданні «Черниговские губернские ведомости» від 04.10.1892 р. [9, арк. 5; 6, с. 12–13]. Випадково дізнавшись від єврейської громади Новгород-Сіверського, що там плануються вибори казенного рабина, Марк Гордон вирішив подати заяву до Новгород-Сіверського міського правління про внесення його кандидатури для балотування на вакантну посаду. Вибори в Новгороді-Сіверському відбулися 26.05.1893 р., в результаті яких Марка Гордона більшістю голосів було обрано, а 14.08.1893 р. затверджено на посаді [9, арк. 18–19].

Перше триріччя служби для рабина Гордона було успішним і задовольняло єврейську громаду, а міське правління характеризувало його як гарного фахівця у своїй сфері, здібного та охайного у виконанні покладених на нього обов'язків. Зважаючи на це, і єврейська громада, і міське правління вважали, що буде корисно та зручно обрати його ще на один трирічний термін [10, арк. 1–1 зв., 17 зв.–18 зв.]. Але повторне обрання Марка Гордона на посаду затягнулося на роки через протиріччя та протистояння у самій єврейській громаді, головним поштовхом до яких були як незадоволення громади ставленням рабина до своїх обов'язків, так і чвари між кандидатами в процесі гонити за владою.

На той час (серпень 1896 р.) кандидатами на посаду були: Лейзер-Лазар Вульфівич Слонім (*закінчив медичинський факультет університету св. Володимира, онук впливового місцевого духовного рабина Залмана-Ісера Слоніма*), Яков Беркович Голубовський (*лікар з Варшави, на виборах не був присутній*) та Марк (Мордух) Давидов Гордон, термін перебування на посаді якого спливав. Звісно, кожен з кандидатів мав своїх прихильників та агітаторів, які були надійним діючим інструментарієм та мали неабиякий вплив на хід та результат виборів. Бурхлива й затяжна передвиборча гонка поставила під загрозу репутацію Марка Гордона: його конкуренти виявилися запально активними у провокаціях.

До Чернігівського губернського правління почали надходити скарги на Гордона після проведених вибо-

рів 19.08.1896 р. У деяких склалося враження, що він користувався неграмотністю та необізнаністю багатьох членів громади, брав більшу платню за обряди, ніж було прописано у договорі [10, с. 23 зв.]. Іншою причиною стала скарга одного з кандидатів на посаду, лікаря Якова Голубовського, про недопущення до виборів незможних євреїв міста та повіту, які були його потенційними виборцями (він обіцяв безкоштовно, 2 години на день, надавати лікарські послуги незможним євреям) [10, арк. 44–44 зв.]. Однією з причин призупинення виборчого процесу було також звернення до губернського правління євреїв через несправедливий, на їхню думку, поділ громади у визначенні права голосу при обранні казенного рабина, адже більшість євреїв як у самому місті, так і в повіті були позбавлені цього права. Їх обурювало, що лише члени громади 1-го та 2-го офіційно затверджених молитовних будинків брали участь у виборах, у той час, коли в місті існували й інші молитовні будинки, засновані набагато раніше, ніж згадані, і які відвідувала більша частина єврейської громади. У зверненні євреї вимагали роз'яснення, хто має право голосу при обранні рабина, оскільки у виборах брала участь лише 1/8 частина виборців. Тому скарги просили повернути колишнє право єврейського населення обирати рабина усією громадою, без обмежень. Отже, затвердження рабином Марка Гордона відклалося до врегулювання всіх питань. До того ж, єврейській громаді було відмовлено у задоволенні вимог щодо участі у виборах усіх євреїв повіту з посиланням на відсутність відомостей в архівах про наявність інших молитовних будинків [10, арк. 35–36, 45–46 зв., 50, 62].

Повторні вибори казенного рабина відбулися в березні 1897 р., на яких кандидатуру Марка Гордона було обрано більшістю голосів. І цього разу не обійшлося без подання скарг до губернського правління, що затягувало хід виборчого процесу. 57 євреїв громади відстоювали право голосу, якого були позбавлені на цей час: прихильники конкурента Марка Гордона скаржилися на старост молитовних будинків, які не склали нових списків, а використали старі, з попередніх виборів, та ще й написані рукою Гордона [10, арк. 81–83]. Цей факт став причиною того, що велика кількість членів громади не потрапила до списків і підставою для звинувачення рабина в необ'єктивності по відношенню до їх складання. Крім того, Гордона звинувачували (Калман Кугелев та Айзик Шнейдер) у підкупі голосів [10, с. 69–70]. Багато питань викликав сам виборчий процес: явилось більше, ніж 400 осіб, але значну кількість людей просто виштовхували за двері міського правління; без права голосу були навіть члени 1-го та 2-го молитовних будинків, які відвідували їх з дитинства та мали в них свої приватні місця. Євреї вважали, що їх позбавлено права голосу лише за небажання бачити рабином Марка Гордона, який, на їхню думку, за своїми моральними якостями не заслуговує почесного місця, адже він мало уваги та часу приділяє пробле-

мам своєї громади, не цікавиться життєвими потребами єврейського населення, зайнятий виключно своїми матеріальними статками, непомірними вимогами грошей за видачу свідоцтв, посвідчень та за виконання релігійних треб [10, арк. 81–83, 86, 90–93].

Зважаючи на велику кількість скарг щодо некомпетентності та невідповідності Марка Гордона на посаді, губернське правління зобов'язало повітового справника провести розслідування по справі виборів та з'ясувати можливість незаконних вчинків рабина [10, с. 72–73]. Відтепер вирішення подальшої долі Марка Гордона залежало від повітового справника Ворнікова. Щоб зважити усі обставини, які призвели до конфліктної ситуації під час виборів, повітовий справник проаналізував шнурові книги двох молитовних шкіл (1-ї – староста Мойсей Биховський, 2-ї – староста Нохім Шур) задля звірки з виборчими списками. З'ясувалося, що в шнурових книгах вписані тільки євреї, які роблять внески три останні роки на користь того молитовного будинку, членами якого є, та мають там постійні приватні місця. Якщо не було внесків – у списки виборців єврея не вносили [10, арк. 102–102 зв.]. Ворніков виявив також супутні проблеми, що крилися в розбіжностях при складанні списків виборців: деякі члени молитовних будинків, які робили внески, не мали приватних місць; були й такі, що мали приватні місця, але останні три роки перед виборами не робили внесків. До того ж з'ясувалося, що разом з батьками, що мали право голосу, проживали їх сини 25-річного віку, які також мали право голосу, але чомусь не були внесені до виборчих списків [10, арк. 163–163 зв.].

В результаті слідства, що тривало з 04.04.1897 по 31.01.1898 р., губернське правління отримало справу на 120 аркушах, у якій повітовим справником Марк Гордон був охарактеризований політично благонадійною людиною гарних моральних якостей та поведінки, правильного способу життя, не бувшою під судом та слідством. Та й з боку поліції перешкод у затвердженні його на посаді новгород-сіверського казенного рабина ще на один трирічний термін не було. Цікаво, що в ході розслідування справником були спростовані усі скарги на адресу Гордона. Тоді ж губернською владою було рекомендовано негайно розпочати новий виборчий процес. А щоб уникнути непорозумінь серед членів єврейської громади, старост молитовних будинків зобов'язали належно виконувати свої обов'язки та справно вести записи у шнурових книгах [10, арк. 75а–75 б., 186, 188 зв. – 189].

Зі свого боку Марк Гордон, не гаючи часу, намагався захистити власну честь та гідність, показати себе на посаді рабина порядним виконавцем покладених на нього обов'язків і спростувати наклепи та скарги: подавав пояснювальні на ім'я повітового справника, звертався до правосуддя вищої інстанції з метою покарання кривдників. Він вважав найкращими доказами своєї бездоганної роботи атестат педагогічної діяльності та гарні відгуки на свою адресу представників місцевого управління [10,

арк. 164–164 зв., 169–169 зв.]. Для підтвердження своєї правомірної діяльності він посилався на договір, укладений з єврейською громадою та затверджений губернським правлінням від 19.08.1893 р. Саме в договорі було передбачено право вимагати платню за встановленою такою за проведення обрядів та видачу метрик. Згідно договору, єврейська громада зобов'язувалась платити рабину 300 руб. на рік. За здійснення обрядів віри передбачалася наступна оплата: обрізання – 30 коп., наречення дівчинки – 20 коп., обряд шлюбу – 1 руб., розлучення – 1 руб., метричні свідоцтва – 1 руб. Але Марк Гордон, виявляючи великодушність (з його слів), часто задовольнявся лише добровільними винагородами від своєї громади [10, арк. 165–165 зв., 168, 174–175].

Хоча результат цього слідства для Марка Гордона виявився позитивним, попереду виникли інші перепони: 4-й стіл губернського правління у квітні 1898 р. передав судовому Стародубського окружного суду 1-ї ділянки Новгород-Сіверського повіту для попереднього розслідування ще одну справу по обвинуваченню казенного рабина у протиправних діях по службовій діяльності, але вже як справу кримінальну. Отже, результати чергових виборів казенного рабина вкотре залишилися незатвердженими владою [10, арк. 187–188].

Аналізуючи документ Державного архіву Чернігівської області [10], напрошуються висновок: кримінальна справа була результатом кампанії дискредитації з боку найвпливовішого єврея міста Ліпкіна, якому ще під час першого триріччя рабинства Марк Гордон відмовився сплачувати половину з доходів (150 руб.) казенного рабина. За це Ліпкін пригрозив Гордону втратою посади під час наступних виборів. Отже, в процесі чергових виборів Ліпкін разом з Залманом Бруком, утримувачем поштової станції («гоньби») у Новгороді-Сіверському, активізуючи свої наміри щодо обрання та затвердження на цій посаді зятя Залмана Брука – Левіна, почав кампанію дискредитації Марка Гордона [10, арк. 193–194 зв.]. Відповідно до вимог закону, особа, що перебувала під слідством, не мала права балотуватися на посаду казенного рабина. Саме на це й сподівалися Ліпкін та Брук, намагаючись влаштувати вибори казенного рабина під час перебування Марка Гордона під слідством: з'явилася нагода проведення перевиборів вже без його кандидатури.

Марку Гордону конче була потрібна підтримка впливової громадськості, яка б об'єктивно оцінила непросту ситуацію, що склалася навколо нього, та поставилася б до цього з розумінням усіх нюансів. І вона з'явилася в особі представника дворянства, повітового депутата, опікуна маєтків князя Голіцина на Новгород-Сіверщині А. Р. Коссовича. Він, маючи дружні стосунки з в. о. губернатора Євгеном Константиновичем Андрієвським, просив його розібратися у складній справі і допомогти рабину шляхом відстрочення виборів до завершення судового процесу, а не розпочинати нові, щоб у подальшому, у разі виправдання Гордону, не залишити

його велику родину без засобів існування. Так і сталося: рабина виправдали у жовтні 1898 р. за відсутності доказів провини, хоча скарги й надалі надходили до правління [10, арк. 199–199 зв., 206].

Марк Гордон, зважаючи на конфліктну ситуацію, що склалася у громаді по відношенню до нього, не бажав здавати позиції і вважав за потрібне доводити важливість своєї кандидатури. Тим часом і Чернігівське губернське правління наполягало на вирішенні у короткі терміни питання з виборами, адже через судовий процес єврейська громада тривалий час залишалася без затвердженого казенного рабина. У листопаді 1898 р. Гордон подав клопотання на ім'я губернатора за підписами 68 представників Новгород-Сіверської єврейської громади про затвердження його на посаді на підставі результатів останніх проведених виборів [10, арк. 210–213 зв.]. Виборчий процес майже поспіхом відновили 03.01.1899 р. за участю лише одного кандидата – Марка Гордона. Цього разу, крім громад 1-ї та 2-ї міських молитовних будинків, у виборах брала участь єврейська громада молитовного будинку містечка Гремяч, яка через обставини (бездоріжжя та численні господарські справи) не могла дістатись до міста для безпосередньої участі у виборах, а надіслала у міське правління список своїх виборців за підписом старости молитовної школи Самуїла Хацкелєва Фрідмана. Усі без винятку виборці єврейської громади Грем'яча віддали голоси Марку Гордону [10, арк. 233–233 зв., 228 зв.]. Ймовірно, питання було не в тому, на стільки їх влаштовувала особа рабина – вони просто не бажали мати проблем з владою. Але і цього разу після завершення виборів з'явилися скарги на їх незаконність. Знову було порушено справу та передано її в прокуратуру, а вибори залишилися знову не затвердженими. Через місяць окружний суд виправдав рабина через відсутність доказів його провини [10, арк. 243–244 зв., 247–250, 266–267 зв., 290], а ще через два тижні, 26.09.1899 р., відбулися чергові вибори, де Марк Гордон вкотре отримав більшість голосів.

Скарги, які не припинялись, вже більше не впливали на висновки губернського правління, адже Новгород-Сіверське міське правління підтримувало перед вищим державним органом «зручну» і досвідчену особу Марка Гордона і разом з тим обґрунтовувало законність та правильність виборчого процесу. Казенний рабин, сумлінно виконуючи свої обов'язки протягом шести років, цілком влаштовував місцеву адміністрацію. Та й кримінальну відповідальність за звинуваченням у службовому злочині з нього було знято за відсутністю доказів [10, арк. 303–306 зв.]. Отже, 31.01.1900 р. Чернігівським губернським правлінням Марка Гордона було затверджено на наступний трирічний термін на посаді казенного рабина Новгород-Сіверського повіту та міста з 1899 р. [10, арк. 309]. У квітні 1900 р. губернське правління нарешті затвердило договори про платню та винагороди за керування справами іудей-

ської віри (згідно ст. 1323, т. 11, «Уставу духовних справ євреїв», вид. 1896 р.), складені між рабином та молитовними громадами Новгород-Сіверського та повіту.

Оперуючи архівними документами, приходимо до висновку, що Марк (Мордух) Давидов Гордон безперервно займав посаду казенного рабина майже 18 років – з 16.06.1889 р. по 1907 р. [9; 10]. Як і кожен казенний рабин, він користувався особливими привілеями – почесними правами купецтва першої гільдії та був звільнений від земських повинностей. Звісно, Гордон вважав себе людиною, гідною нагороди від держави за службу: казенного рабина, який сумлінно служив та виконував свої обов'язки не менше 10 років, держава нагороджувала золотою медаллю. Тому він мав право звернутися до вищої влади із проханням про нагородження за вислугу років [2, с. 204].

Марк Гордон скористався своїм правом і 16.08.1901 р. написав звернення на ім'я міського голови з проханням видати розпорядження щодо складання його формулярного службового списку та подальшого клопотання губернатора стосовно нагородження [8, арк. 2–2 зв.]. Але на час звернення Марка Гордона чинний склад правління був новий – рабин працював при ньому лише два роки. Відтак правління не могло впевнено і точно визначити, чи заслуговує казенний рабин вищої винагороди, адже його було притягнуто до кримінальної відповідальності за звинуваченням по службі, хоча й із виправданням. Останні два роки служби Марка Гордона міське правління оцінило позитивно [5, с. 6]. Формулярний список про службу Гордона за підписом міського голови Жадкевича був складений 04.06.1902 р. та відправлений до Чернігівського губернського правління, де цю справу було зараховано лише 20.03.1904 р. [8, арк. 7–9 зв.]. Залишаючись у незнанні та чекаючи результатів понад два роки, Марк Гордон, аби нагадати про себе та прояснити наміри правління щодо нагородження, 22.09.1904 р. пише рапорт у міське правління про застосування до нього ст. 1331 т. 11 «Устава духовных дел иностранного исповедания» (1896 р.) та ст. 8054 «Полного собрания сочинения законов» (1835 р.), тобто, згідно закону, про своє право на отримання медалі. Проте міське правління повернуло рабину його рапорт з приписом, що ніяких відомостей по справі стосовно медалі від губернського правління не надходило [8, арк. 11–11 зв.]. Через рік, 24.08.1905 р., Марк Гордон отримав відмову губернського правління про нагородження його золотою медаллю [8, арк. 10–10 зв., 13]. Стурбований негативним результатом, рабин, ймовірно, вирішив скористатися давніми службовими зв'язками – звернувся за підтримкою до голови Стародубського окружного суду, щоб той посприяв йому з нагородженням орденом св. Станіслава або хоча б зі званням «личного почетного гражданина». Проте суддя не мав можливості клопотати про винагороду через цілковиту підпорядкованість служби казенного рабина відомству МВС. Та щоб хоть чимось зарадити

Гордону, 17.10.1905 р. голова суду звернувся особисто до губернатора (О. О. Хвостова) зі свідченнями сумлінності виконань покладених на рабина посадових обов'язків та про відданість його своїй справі [8, арк. 14–14 зв.].

Та чи був коли-небудь нагороджений Марк Гордон – достеменно невідомо, як і невідома подальша його доля. Цілком ймовірно, що авторитет казенного рабина серед представників вищих органів влади був втрачений через тривалі судові тяжби з чисельними представниками єврейської громади, що й стало причиною відмови у наданні йому нагороди за вислугою років. З втратою авторитету та довіри місцевої влади втрачалася й підтримка єврейського населення, інтереси та бажання якого часто не співпадали з діями рабина, що завжди призводило до конфліктних ситуацій у громаді. Разом з тим, поважний вік Марка Гордона (перетнув за шістьдесят) та, ймовірно, незадовільний стан здоров'я вже не давали йому колишньої можливості утримуватися на престижній посаді та щоразу доводити важливість своєї особи в якості казенного рабина для єврейської громади, відстоювати правомірність та законність своїх дій. Як наслідок, втрачалася його конкурентоспроможність серед інших кандидатів. В подальшому він вже не висував свою кандидатуру на посаду казенного рабина. Велика ймовірність, що він закінчив службу у 1907 р. – саме з цього часу єврейські метричні книги фіксують на посаді іншого казенного рабина – Боруха Сімхова Рамбро [11].

Отже, зібрані та опрацьовані архівні матеріали про діяльність Марка Давидова Гордона на посаді новгород-сіверського казенного рабина проливають світло на локальний конфлікт під час виборів, в епіцентрі якого упродовж тривалого часу він перебував. Аналіз документів хоч і не дав вичерпної відповіді на питання щодо обставин виникнення конфлікту, але в певній мірі сприяв наближенню до розуміння історичного контексту – взаємин між казенним рабином, нав'язаним єврейській громаді імперським законом, і безпосередньо єврейською громадою в ті часи, коли Новгород-Сіверський був таким-собі штетлом.

ДЖЕРЕЛА

1. Кармазіна М., Кальян С. Ресурсний потенціал єврейської общини (1850–1870 роки) URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9713/16-Karmazina.pdf?sequence=1> (дата звернення 12.10.2021 р.).
2. Законы о евреях. Под ред. Брамсона Л. М., Ч. 2, Петроград. 1915 г. 92 с.
3. Берман Е. А., Кержнер А. Г. Историческое и культурное наследие казенного раввина Иркутска Соломона Бейлина. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskoe-i-kulturnoe-nasledie-kazennogo-ravvina-irkutsk-solomona-beylina/viewer> (дата звернення: 15.10.2021 р.).
4. Еврейское законодательство России и Российской империи. URL: <https://archive.jewishagency.org/ru/jewish-history/content/22935/> (дата звернення: 16.11.2021 р.).
5. Рабин. Вікіпедія. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Рабин> (дата звернення: 16.11.2021 р.).
6. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / под общ. ред. Л. Каценельсона и барона Гинцбурга. Санкт-Петербург, 1908–1913 г. Т. XIII. 960 с.
7. Гомон Є. Магістерська, 2018. Єврейське населення смуги осіlosti в економічних та соціально-культурних процесах кінця XVIII – початку XX ст. URL: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/>

bitstream/123456789/2842/1/Томон%20Є._Магістерська%2C2018.pdf (дата звернення: 01.20.2022 р.).

8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 1, спр. 8815.
9. ДАЧО, ф. 127, оп. 5, спр. 125.
10. ДАЧО, ф. 127, оп. 5, спр. 808.
11. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 119842.

Putra O. M. Novhorod-Siverskyi state rabbi (1893-1907) Mark (Mordukh) Davydov Hordon

The article highlights the scope of activity of Mark (Mordukh) Hordon as a Novhorod-Siverskyi state rabbi. The process of his election to this position by the Jewish community of the city of Novhorod-Siverskyi and the district is consistently disclosed. The conflict relations that arose within the community during the election process, and the nature of the relationship between the state rabbi and the community are shown. An answer to the question of Mark Hordon's refusal to continue in office has been searched for.

Key words: Novhorod-Siverskyi Jewish community, religious life of the Jewish community, state rabbi, houses of worship, elections.

REFERENCES

1. Karmazina, M., Kalyan, S. Resursnyi potentsial yevreiskoi obshchyny (1850–1870 roky) [Resource potential of the Jewish community (1850–1870)]. – Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9713/16-Karmazina.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
2. Bramson, L. M. (Ed.). (1915). *Zakony o evreyakh [Laws on Jews]*. Part 2. Petrograd. [in Russian].
3. Berman, E. A., Kerzhner, A. G. *Istoricheskoye i kul'turnoye nasledie kazennogo ravvina Irkutsk Solomona Beylina [Historical and Cultural Heritage of the State Rabbi of Irkutsk Solomon Beilin]*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskoe-i-kulturnoe-nasledie-kazennogo-ravvina-irkutsk-solomona-beylina/viewer> [in Russian].
4. *Evreyskoye zakonodatel'stvo Rossii i Rossiyskoy imperii [Jewish legislation of Russia and the Russian Empire]*. Retrieved from <https://archive.jewishagency.org/ru/jewish-history/content/22935/> [in Russian].
5. Rabin [Rabin]. Wikipedia. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Russian].
6. *Evreyskaya entsiklopediya. Svod znaniy o evreytve i ego kul'ture v proshlom i nastoyashchem [Jewish Encyclopedia. A body of knowledge about Jewry and its culture in the past and present]*. Under general. Ed. L. Katzenelson and Baron Gunzburg. Vol. XIII. Sankt Petersburg. [in Russian].
7. Homon, E. (2018). *Yevreiske naselennia smuhy osilositi v ekonomichnykh ta sotsialno-kulturnykh protsesakh kintsia XVIII – pochatku XX st. [The Jewish Population of the Pale of Settlement in the Economic and Socio-Cultural Processes of the Late Eighteenth and Early Twentieth Centuries]*. Retrieved from http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2842/1/Томон%20Є._Магістерська%2C2018.pdf [in Ukrainian].
8. State Archives of Chernihiv Region (dali - DAChO), f.127, op.1, spr. 8815
9. DAChO, f. 127, op. 5, spr. 125.
10. DAChO, f. 127, op. 5, spr. 808.
11. DAChO, f. 127, op. 1, spr. 119842.

*Стаття надійшла до редакції 03.06.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 94(477.51)7.078«189/190»

А. М. Федірко

БЛАГОДІЙНИКИ ТА МЕЦЕНАТИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється діяльність благодійників і меценатів, що була спрямована на підтримку навчально-виховної та матеріальної бази Новгород-Сіверської гімназії, створення в ній відповідних умов для отримання якісних знань її вихованцям. Особливу увагу приділено особистостям, на честь яких були започатковані іменні стипендії.

Ключові слова: благодійність, Новгород-Сіверська гімназія, почесні попечителі, іменні стипендії.

Новгород-Сіверська чоловіча гімназія з часу її заснування – 1808 р. – в історії української освіти і культури постає поряд Рішельєвським ліцеєм в Одесі, Першою та Другою гімназіями у Києві, Переяславським колегіумом. Вона по-праву вважалася визначним освітянським центром не тільки для жителів сіверянського краю, але і значної частини Лівобережної України. Багато її учителів та учнів особляють національну гордість нашого народу.

Відомий український історик О. П. Оглоблин у книзі «Люди Старої України» відзначав, що в історії української культури поважне місце, без сумніву належить Новгород-Сіверській гімназії, цим справжнім «Атенам Сіверщини». За його висловом, вона була *alma mater* таких велетнів української культури, як Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш, славнозвісних педагогів, як Костянтин Ушинський, багатьох видатних вчених медиків, правників, військових адміністраторів та інших діячів, що посідали поважне місце в культурному та громадському житті України... [1, с. 239].

Багаторічна історія цього навчального закладу представлена не тільки лише плеядою національно свідомих представників різних соціальних верств населення Сіверського краю, яскравих особистостей її вихованців та викладачів, а й, зокрема, благодійниками та меценатами, які в різний час своїми доброчинними справами долучилися до освітянської справи, соціокультурного розвою провінційного українського міста у складі Російської імперії. Їхня доброчинна діяльність залишила по собі помітний слід і добру шану серед широкої громадськості, педагогічного колективу. Їхні імена завжди виринали у пам'яті вихованців гімназії як потужний маяк, що випромінює добро, любов до незліченних скарбів мудрості на тернистій дорозі пізнання знань.

На жаль, соціальні зміни, що відбулися внаслідок більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. в Петрограді, надовго викреслили з народної пам'яті як саме моральне-етичне поняття «благодійність», так і імена людей, які за покликом душі своїм власним коштом сприяли розвитку національної освіти та культури не тільки цього навчального закладу, а й поза його межамі.

З першого дня відкриття Новгород-Сіверської чоловічої гімназії, 29 червня 1808 р., на урочистій церемонії для успішної її діяльності свої перші посильні благо-

дійні внески зробили: повітовий предводитель дворянства Ф. Л. Григоровський – 50 крб.; колезький радник, міський лікар А. Х. Міллер – 50 крб.; поміщик І. О. Ніколаєв – 100 крб.; новгород-сіверський купець Оршавський – 100 крб.; особа, яка через свою скромність не бажала називати ім'я – 200 крб. Губернський секретар, поміщик Глухівського повіту І. Н. Носенко вніс на рахунок гімназії 1000 крб. з умовою, що 5 % із внеску повинні використовуватись на утримання в гімназії бідних вихованців [2, с. 60].

Крім грошових внесків, генерал-майор артилерії С. О. Глухов і майор артилерії І. І. Кошкін подарували гімназістам електричну машину й мікроскоп [3, арк. 53].

Перші пожертви на користь гімназії були імпульсом для подальшого поширення благодійництва в освіті і резонансно відгукнулись у серцях широкої спільноти – серед міщан, купців, представників знатних дворянських родів. Їхній внесок у справу покращення матеріально-технічного стану гімназії був відчутний і, в свою чергу, позитивно впливав на поліпшення навчально-виховного процесу.

З державного казначейства на утримання закладу виділялось лише 5000 крб., які передбачалися тільки на виплату заробітної плати директору (800 крб.), старшим учителям (по 550 крб.), молодшим учителям (по 400 крб.) і вчителю малювання (300 крб.) [2, с. 61]. Додатково міська Дума виділяла 536 крб. для утримання діловода та придбання канцелярських товарів. Тому першому директору гімназії І. І. Халанському довелося докладати чимало зусиль для пошуку додаткових джерел фінансування, особисто звертатися до будівельної експедиції, міської Думи, своїх знайомих з приводу дотації – добровільних внесків на ремонт і облаштування навчальних класів та кабінетів, забезпечення учнів необхідними підручниками та посібниками, оскільки відсутність і висока ціна підручників та навчальних посібників негативно впливали на стан успішності учнів.

За наполяганням директора гімназії будівельна експедиція збільшила щорічну субсидію для придбання навчальних приладів до 50 крб. У 1811 р. на ремонт приміщення та придбання меблів для гімназії виділена нею сума становила 1500 крб. У тому ж році генерал-майор Г. Туманський подарував бібліотеці книги на суму 350 крб.

До справи підключались не тільки місцеві благодійники. У 1812 р. для Новгород-Сіверської гімназії Харківський університет виписав книги з Лейпцига на загальну суму 687 крб. 65 коп.

У наступному році до бібліотеки надійшло 113 книг, придбаних у професора І. Ф. Тимковського. Вже у 1814 р. на гімназійному складі знаходилося 7237 екземплярів підручників на суму 3000 крб.

У 1816 р. гімназію відвідав граф М. П. Рум'янцев – меценат і Почесний член Харківського університету. Опісля він надіслав до бібліотеки 44 екземпляри книг, у тому числі 5 різних літописів, історію Стритгера та Толізіна, збірку державних грамот і договорів, щомісячні твори з

1755 по 1764 рр. У супровідному листі І. І. Халанському граф написав: «сердечно бажаю, щоб як учні, так і вчителі черпали для себе користь з задоволенням» [4, с. 17]. До кінця свого життя він постійно надсилав до гімназії рідкісні історичні книги й документи.

І. І. Халанський перебував на посаді директора гімназії протягом 1808–1825 рр. Завдячуючи його невтомній подвижницькій діяльності та внеску щедрих благодійників, за ці роки навчально-матеріальна база закладу стала відповідати всім тогочасним вимогам і за оцінкою попечителя округу Є. В. Корнеєва у 1823 р. за показниками навчальної роботи займала перше місце [5, с. 48].

Крім багаточисельних завдань по вдосконаленню навчально-виховної роботи, директору доводилося займатися одним із найскладніших і найважливішим питань, що було пов'язане із будівництвом нового приміщення для гімназії. Практична реалізація цього проєкту в житті залежала від активної матеріальної підтримки місцевого дворянства. І. І. Халанський особисто розпочав збір коштів на будівництво гімназії. У 1824 р. поміщик Сосницького повіту села Погорільці (нині Семенівська громада, Новгород-Сіверський район) О. О. Перовський пожертвував на будівництво кам'яного приміщення для гімназії 1000 крб. і 1000 четвертей вапна [6, арк. 11]. На жаль, діяльність директора по збору пожертвувань виявилась недостатньою. За його попередніми підрахунками сума такого збору могла досягти не більше 7 тис. крб. і без виділення коштів із державної казни будівництво нового приміщення ставало неможливим.

Після смерті І. І. Халанського у 1825 р. весь тягар організаційно-господарських справ по будівництву кам'яного приміщення для Новгород-Сіверської гімназії взяв на себе новопризначений директор І. Ф. Тимковський. На його долю випала нелегка справа закріпити освітянські здобутки свого попередника в нових історичних реаліях. Під час його перебування на посаді директора доброчинна діяльність, спрямована на забезпечення навчально-господарських потреб гімназії, значно активізувалась, змінюючи свою різноплановість, багатоманітність та вмотивованість.

Стимулюючи в учнів потяг до знань, Тимковський уперше в 1826 р. запровадив у гімназії стипендії для дітей збіднілого дворянства. Першим стипендіатом на відсотки від капіталу благодійного внеску Марфи Полуботкової став у 1827 р. учень третього класу Платон Олександрович Антонович-Войшин, у майбутньому – генерал-лейтенант і попечитель Київського навчального округу. Така на перший погляд звичайна подія мала широкий резонанс серед міщан і батьків учнів. У своєму листі до директора гімназії мати першого стипендіата писала: «*Приношу Вам щиру подяку за Вашу батьківську опіку про мого сина. Прошу дозволу доповісти Вам, що я на всі Ваші розпорядження охоче погоджуюсь. Доручаю його долю Вашій розсудливості. Відкриваючі шлях, що веде до його частя, Ви полегшите тягар матері великого сімейства. Ці обставини вважаю даром від Бога Всемогутнього, а Вас, Милостивий Государ, знярядям ви-*

конання Його святої волі, що полегшує долю нещасних. Мені залишається лише побажати, щоб син мій виправдав клопотання Ваші і був би завжди гідний Ваших милостей» [5, с. 5].

Встановлення іменних стипендій стали в подальшому традицією гімназійного життя.

Власні кошти на ремонт приміщення, забезпечення книгами шкільної бібліотеки, інші господарські потреби гімназії та повітового училища надавали почесний попечитель закладів Іван Іванович Ханенко, смотрителі повітового училища, титулярні радники Ігнатій Богаєвський та Ніколай Кампіоні. Постійно опікувались матеріальним станом гімназії та соціальним захистом учнів гімназії вище згадувана вдова бунчукового товариша Василя Полуботка – Марфа Матвіївна, український громадський діяч, видавець і меценат Максим Йосипович Парпура. На відсотки його благодійного внеску на користь гімназії стипендіатами стали Микола Антонович, Іван Чацький і Гаврило Демченко.

Матеріальну допомогу гімназія отримувала від окружного начальника Новгород-Сіверського і Глухівського округів, державного майна майора Степана Домри, надвірного радника і кавалера Трохима Черкунова, першостатейного купця, жителя м. Новгорода-Сіверського Василя Белова.

В подальшому до списку доброчинців, які сприяли поповненню бібліотеки та навчальних кабінетів, окрім Г. В. Туманського, І. Ф. Тимковського М. П. Рум'янцева, поета Г. Р. Державіна, входило багато інших осіб, у тому числі і викладачі гімназії. Зокрема, директор гімназії А.Т. Батаровський надав кошти на випуску часопису «Репертуар руського театру», старший вчитель, надвірний радник Й.А. Самчевський – на випуску нотних книг для співацького хору. Старший вчитель Ф.А. Кітченко та учитель М.Г. Єрофеев своїми внесками поповнили гімназичну бібліотеку.

У 1841 р. на пожертви місцевих дворян в гімназії відкрили учнівську бібліотеку. Перший внесок до неї був зроблений почесним попечителем гімназії В.М. Ладомірським та предводителем місцевого дворянства М.Й. Судієнком в сумі 113 крб. У 1843 р. від благодійників до бібліотеки надійшло 230 крб. Наступного року з економічної суми на бібліотеку було перераховано 1322 крб.

На початок 1891 р. у фундаментальній бібліотеці гімназії знаходилося 6269 найменувань книг. Серед аналогічних закладів Київського навчального округу вона посідала друге місце [2]. З 1828 р. після прийняття «Статуту гімназій і училищ, підпорядкованих університетам» на державному рівні затверджувалась посада почесного попечителя навчального закладу, основними обов'язками якого було вишукування коштів на відкриття пансіонів при гімназіях, заохочення громадськості до пожертвувань на їх користь. Їх доброчинна діяльність залишила по собі добрий слід і вдячну пам'ять вчителів та учнів гімназії, широкого кола громадськості Сіверського краю.

Завдяки подвижницькій діяльності першого почесного попечителя Василя Миколайовича Ладомірсько-

го успішно завершилось будівництво нового кам'яного приміщення гімназії.

Крім багаточисельних подарунків оригінальних картин, освітлення гімназичної зали, облаштування фізичного кабінету та учнівських квартир, його особисті пожертви на користь гімназії становили 2773 крб. [6, арк. 8].

Вагомі пожертви і благодійні справи залишив по собі український історик, археограф і меценат середини XIX ст. Михайло Йосипович Судієнко. У 1835–1837 та 1838–1841 рр. він був попечителем Новгород-Сіверської та Чернігівської гімназій, перебуваючи на посаді Новгород-Сіверського повітового предводителя дворянства. Окрім виділення значних грошових внесків на їх утримання, неодноразові пожертви на пансіони й учнівські квартири, облаштування і поповнення бібліотек, у серпні 1855 р. Михайло Йосипович своїм коштом забезпечував одне місце для дітей з незаможних родин у спільній учнівській квартирі м. Новгорода-Сіверського. Першим, хто утримувався цим коштом, був учень 3 класу Семен Полетика, наступним став учень 4 класу Никандр Лазаревич [7, арк. 8].

Вагомою була також благодійна допомога почесного попечителя гімназії Глухівського повітового предводителя дворянства Миколи Івановича Неплюєва. Незважаючи на те, що з другої половини XIX ст. із державної казни гімназії було дещо збільшено дотацію, та як і раніше значна частина витрат на її утримання припадала на благодійні пожертви. Із відсотків від капіталу, внесеного раніше на особовий рахунок гімназії, лише 4 учні отримували на своє навчання по 63 крб. 22 коп., один учень – 46 крб.

Бажаючи покращити становище гімназистів – вихідців з незаможних родин, Микола Іванович взяв під своє піклування 8 учнів, які під час навчання із суми його особистих внесків отримували грошову виплату в розмірі 50 крб.

Вагомі кроки для поліпшення матеріального становища і покращення навчальної бази гімназії в подальшому за прикладом своїх попередників були безкорисливо зроблені почесним попечителем гімназії, колезьким секретарем Василем Васильовичем Кочубеєм, родинний масток якого знаходився в с. Дубович Глухівського повіту. Зі своїх матеріальних статків він щорічно жертвував Новгород-Сіверської гімназії по шістьсот рублів сріблом на рік [8, арк. 1–2]. Та при черговому затвердженні його на посаду почесного попечителя в 1873 р., міністру освіти Д. А. Толстому виявилися такі пожертви занадто малими і він запропонував Василю Васильовичу взяти на себе додаткове зобов'язання збудувати домову церкву при гімназії [9, арк. 22–23]. В умовах проведення реакційної русифікаторської політики графа Д. А. Толстого у сфері освіти, В. В. Кочубей, для якого благодійність вважалася нормою життя, відмовився від запропонованої йому пропозиції і посади попечителя.

Нарикінці XIX ст. для розв'язання найболючіших проблем гімназійного життя значного поширення набула практика заснування благодійниками іменних стипендій для учнів, як з боку органів місцевого самоврядування –

земства та думи, так і окремих осіб.

Підтримуючи освітянські традиції гімназії, в стінах якої протягом багатьох років панувала атмосфера доброзичливості та людяності, особливої духовної аури культу знань, піклуючись про її подальшу долю, багато людей долучилися до добродійної діяльності, спрямованої на покращення фінансового становища навчального закладу в нових історичних умовах. Вони розпочали активно вкладати свої кошти до повітового казначейства на особовий рахунок гімназії, який довічно вважався її особистою власністю і в основному спрямовувався на матеріальну підтримку вихованців. На щорічні установлені відсотки від внесених капіталів засновувалися іменні стипендії. Такий вид благодійності слугував вагогим внеском для покращення матеріальної бази гімназії, а для окремих учнів був єдиним шляхом отримання освіти в цьому закладі, оскільки навчання і побут викликали в учнів неабиякі труднощі і ставали для них справжньою суворою школою самовивихання. В 1885 р. від платні за навчання було звільнено 78 обдарованих дітей з незаможних родин. І хоча в повній мірі іменні стипендії вирішити нагальні питання матеріального забезпечення учнів не могли, та це був шанс отримати гімназичну освіту для дітей, вихідців із незаможних міщанських, селянських та козацьких родин, контингент яких в гімназії постійно збільшувався.

Показовою в цьому відношенні є заснована у 1888 р. стипендія в честь померлого статського радника Миколи Миколайовича Войцеховича, згідно якої на 5 % вкладеного капіталу повинен безкоштовно навчатися у гімназії незаможний учень із колишніх кріпаків або малоросійських козаків Грузчанського сільського товариства Крелевського повіту Чернігівської губернії [10, с. 41–42].

Згідно відомості «Про пожертви капіталу при Новгород-Сіверській гімназії на 1 січня 1909 року» на рахунок повітового казначейства в числі спеціальних коштів гімназії налічувалось 50 569 крб. 35 коп. З нарахуванням відсотків ця сума зросла до 61 218 крб. Складовою коштів були капітали: М. Полуботка – 1800 крб.; М. Парпури – 6332 крб.; Іващенко – 5000 крб.; П. Антоновича – 4054 крб.; М. Войцеховича – 6 350 крб.; дійсного статського радника С. Єрофеева на стипендію в пам'ять його батька Г. Єрофеева – 3200 крб.; друга стипендія М. Войцеховича – 1000 крб.; вдови і дітей статського радника К. Д. Ушинського на стипендію його імені 10000 крб.; пожертви надвірного радника Г. Я. Ковалевського – 2593 і 2250 крб., братів Довголевських – 6 000 крб.; статського радника М. П. Соломка на видачу відсотків у розпорядження товариства допомоги незаможним учням гімназії – 1000 крб.; книга Новгород-Сіверського казначейства на 499 крб. Крім зазначених коштів на вічне зберігання Григорій Якович Биховський через Новгород-Сіверську Думу в 1872 р. вніс на користь гімназії 1000 крб.; Олександр Лопочевський – 3500 крб., Г. Ковалевський – 1000 крб., Ольга Яківна Вороная – 2500 крб. [11, арк. 19].

У подальші роки благодійна допомога вихованцям

з незаможних родин у вигляді іменних стипендій постійно зростала.

За даними Міністерства народної освіти у 1912 р. при Новгород-Сіверській гімназії за рахунок благодійних коштів існувало 14 стипендій, загальна сума капіталів яких становила 59772 крб. [12].

На відсотки від капіталу благодійного внеску існували наступні стипендії: Марії Полуботко – від суми 1800 крб. на утримання одного учня і покупку книг для гімназичної бібліотеки та 20 учнів; колезького радника Михайла Парпури – 6422 крб. на утримання 4-х учнів; статського радника Іващенко – 6200 крб. на утримання одного вихованця і на поміч стипендіату після закінчення курсу; службовців навчальних закладів Київського навчального округу – 5500 крб. на стипендію імені Попечителя округу, генерал-лейтенанта Антоновича; службовців Новгород-Сіверської гімназії – 1 200 крб. на стипендію в пам'ять 19 лютого 1880 р.; на стипендію імені статського радника М. Войцеховича для одного учня і на поміч після закінчення курсу навчання – 7600 крб.; утворений від залишків основної стипендії М. Войцеховича на стипендію його імені – 1100 крб.; дійсного статського радника Єрофеева – 4000 крб. на стипендію в пам'ять батька його Г. Єрофеева; вдови і дітей статського радника К. Д. Ушинського – 12 400 крб. на стипендію його імені; на стипендію імені надвірного радника М. Я. Ковалевського – 2500 крб.; на стипендію імені надвірного радника Г. Я. Ковалевського – 2850 крб.; утворений від залишків основної стипендії М. Войцеховича – 900 крб.; братів Довгалевських на стипендію для одного учня – 6000 крб.; статського радника М. П. Соломка – 1000 крб. на видачу відсотків у видання Товариство взаємодопомоги учням гімназії [12, с. 153–154].

Дане товариство розпочало свою діяльність з 17 січня 1882 р. і мало для своїх потреб, окрім згаданих коштів, білет Новгород-Сіверського міського громадського банку на 1235 крб. та ошадкаси на 278 крб.

У 1912 р. до списку згаданих додалася стипендія імені статського радника Володимира Васильовича Порскалова [13, с. 142] (ексочільника гімназії, чоловіка Марії Яківни Порскалової (Бартош), у 1914 р. – імені вдови новгород-сіверського купця 2-ї гільдії Ольги Семенівни і її покійного чоловіка Миколи Даниловича Цапєницького [13, с. 148].

Згаданими іменами не вичерпується перелік тих свідомих краян, завдяки яким частина здібних учнів мала змогу отримати середню освіту в стінах Новгород-Сіверської alma mater і долучитися до широкого розвою вітчизняної науки, культури, розвитку промисловості, поліпшення медичної справи. Насправді людей, для яких благодійництво стало покликом душі, було значно більше. Їх приклад безкорисного служіння на ниві освіти та культури рідного краю не може і не повинен забутий нащадками.

Історичний досвід розвитку гімназії перекоонує нас у необхідності відродження на державному рівні традицій благодійництва та меценатства, які завжди вважа-

лись нашою національною гордістю і характерною рисою менталітету.

ДЖЕРЕЛА

1. Оглоблин О. П. *Люди Старої України*. Острого-Нью-Йорк, 2000. 456 с.
2. Мірошніченко Ю. Р., Федірко А. М. Новгород-Сіверська гімназія – alma mater Сіверського краю (1808–1918). Київ, 2014. 303 с., VIII с. : іл.
3. Російський державний історичний архів, ф. 730, оп. 1, спр. 127.
4. *Черниговские губернские ведомости*. 1852. № 12. Часть неофициальная. С. 117.
5. Панащенко И. Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. Киев : Тип. С. Кульженко, 1899. 172 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. II. № 3533.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 707, оп. 87, спр. 3650.
8. ЦДІАК, ф. 707, оп. 87, спр. 4496.
9. ЦДІАК, ф. 707, оп. 39, спр. 250.
10. Журнал Министерства народного просвещения. Часть CCLVIII. СПб., 1888. 891 с.
11. ЦДІАК, ф. 707, оп. 195, спр. 38.
12. Указатель пожертвованных капиталов по Министерству народного просвещения. СПб. : Типография В. Ф. Киршбаума, 1912. [2], VI, 479, [2] с. : табл.
13. Циркуляри по Київському навчальному округу у фондах Педагогічного музею України (1874–1917 рр.). Каталог-путівник. Київ, 2016. 166 с.

Fedirko A. M. Benefactors and patrons of the Novhorod-Siversk Male Gymnasium at the end of the XIX th – the beginning of the XX th century

The article highlights the activity of benefactors and patrons, which was aimed at supporting the educational and material base of the Novhorod-Siversk gymnasium, creating appropriate conditions for its students to obtain quality knowledge. Special attention is paid to individuals in whose honor the named scholarships were established.

Key words: charity, Novhorod-Siversk gymnasium, honorary trustees, named scholarships.

REFERENCES

1. Ohloblyn, O. P. (2000). *Liudy Staroi Ukrainy [People of Old Ukraine]*. Ostroh–Niu-York. [in Ukrainian].
2. Mirosnichenko, Yu. R., Fedirko, A. M. (2014). Novhorod-Siverska himnaziia – alma mater Siverskoho kraiu (1808–1918) [Novhorod-Siversk Gymnasium is the alma mater of the Siverskyi region (1808–1918)]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arhiv, f. 730, op. 1, spr. 127.
4. (1852). *Chernigovskiy Gubernskiy Vedomosti*, 12. Chast neofitsialnaya. [in Russian].
5. Panazhenko, I. (1899). Istoricheskaya zapiska o Novgorod-Severskoj gimnazii [Historical note about Novgorod-Seversk gymnasium]. Kyiv: Typ. Kulzhenko. [in Russian].
6. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, f. II. № 3533.
7. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDI AK), f. 707, op. 87, spr. 3650.
8. TsDI AK, f. 707, op. 87, spr. 4496, ark. 1–2.
9. TsDI AK, f. 707, op. 39, spr. 250, ark. 22–23.
10. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, part CCLVIII, pp. 41 – 42. Sankt Peterburg. [in Russian].
11. TsDI AK, f. 707, op. 195, spr. 38, ark. 19.
12. Ukazatel pozhertvovannykh kapitalov po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya [Index of donated capitals for the Ministry of Public Education], pp. 153 – 154. Sankt Peterburg. Tipohrafiya V.F. Kirshbauma. (1912). [in Russian].
13. Tsyrukuliary po Kyivskomu navchalnomu okruhu u fondakh Pedahohichnoho muzeiu Ukrainy (1874–1917 rr.). Kataloh-putivnyk [Circulars on the Kyiv Educational District in the collections of the Pedagogical Museum of Ukraine (1874–1917). Catalogue-guide]. Kyiv. (2016). [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 11.03.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 94.(477):373.3.016 «1917–1921»

І. В. Мошик

СТАН ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ГЛУХІВЩИНІ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У статті на базі архівних джерел досліджуються проблеми стану освітніх процесів на Глухівщині у добу Української національної революції 1917–1921 рр. – періоду визвольної боротьби українського народу, коли короткочасна державна незалежність започаткувала нову національну систему освіти. Глухівщина упродовж кількох років була прикордонною, прифронтовою територією і відчула на собі всі проблеми та недосконалість боротьби різних політичних сил і збройних формувань. Тому освітні процеси на Глухівщині відбувалися відповідно до об'єктивних обставин того часу, адже влада у прикордонні часто змінювалася і вносила корективи щодо функціонування закладів освіти і їх пристосування до своїх вимог.

У статті наведено перелік закладів початкової освіти як по м. Глухову, так і по Глухівському повіту, висвітлені кадрові та фінансові недолугості, які випали на долю освітніх закладів регіону у революційну добу.

Ключові слова: початкова освіта, освітній заклад, освітній процес, мережа навчальних закладів, шкільні комплекти, церковно-приходська школа, місцева самоврядування.

В умовах сьогодення українська історична наука гостро відчуває потребу в переосмисленні витоків власної державності. У ХХІ ст. ми звертаємося до подій столітньої давності й маємо можливість об'єктивно та незаангажовано розглянути історичні процеси, що відбувалися в добу Української революції 1917–1921 рр. – періоду визвольної боротьби українського народу. У своєму дослідженні ми робимо акцент на питаннях розвитку освіти, коли короткочасна державна незалежність започаткувала нову національну освітняську систему, що базувалася на демократичних засадах. У наш час, коли стрімко міняються як освітні потреби населення і освітні інституції, так і державна політика в цій галузі, існує актуальна проблема в усвідомленні її власного національного досвіду, визначення її місця та ролі у всеєвропейському контексті.

Розуміння становлення національної освіти неможливе без вивчення історичних джерел. Безперечно, одним з них є праця Степана Постернака «Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917–1919 рр.», яка була видана в Києві у 1920 р. [1]. Це одне з перших видань щодо проблем становлення вітчизняної освіти початку ХХ ст., яке залишається актуальним і донині. Також варті уваги роботи С. О. Сірополька [2; 3], Л. Д. Березівської [4; 5], О. Б. Петренка [6], В. Селецького [7]. Регіональну історію освіти зазначеного періоду, наприклад, на Волині, вивчав С. Б. Бричок [8]. Глухівщина в цьому відношенні майже не потрапила в коло наукових інтересів дослідників, тому потребує окремої уваги.

Українська історія 1917–1921 рр. характеризувалася великими та частими змінами в суспільно-політичному житті, які позначилися й на розвитку освіти. Початком цих змін було повалення самодержавства в Росії і прихід до влади Центральної Ради в Україні. Українське суспільство взялося передусім за відродження національної культури, рідної мови й школи. Було проголошено курс на забезпечення можливості одержати безплатну освіту в загальноосвітніх школах усім дітям. Запроваджувався принцип децентралі-

зації управління освітою: право відкривати школи надавалося органам місцевого самоврядування.

У наступний період Української революції, коли до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський, ситуація дещо змінилася. Замість принципу децентралізації запроваджувався принцип централізованого управління освітою. Час влади Директорії відновленої УНР позначив зміну освітніх позицій у напрямку їх першочерговості для суспільства, просуваючи ідею, що тільки національна освіта може створити активну націю. У 1919 р. було підготовлено «Проект єдиної школи в Україні».

1917–1921 рр. – один із найскладніших періодів в історії України і історії Глухівщини зокрема, яка упродовж кількох років була прифронтовою територією і відчула на собі всі проблеми і недосконалості боротьби різних політичних сил та збройних формувань. Тому освітні процеси тут відбувалися відповідно до об'єктивних обставин того часу.

На початку ХХ ст., у дореволюційний період, уряд вже намагався створити мережу початкових шкіл. Міністерство народної освіти надало ініціативу органам місцевого самоврядування, і з 1905 р. у Лівобережній Україні земські та міські управи почали розробляти проекти запровадження загального навчання дітей. За їхніми підрахунками, на здійснення цих заходів відводилося не менше 20 років, про що авторка статті наголошувала у своєму попередньому дослідженні [9]. Основні положення урядового проекту полягали в тому, що формування шкільної мережі і плану її створення покладалося на установи місцевого самоврядування, які повинні були виконати цю роботу в дворічний з дня введення в дію закону термін. Нормальною межею, яку мала була обслуговувати одна школа, визнавалася місцевість з трьохкілометровим радіусом. Глухівською міською управою, яка опікувалася запровадженням обов'язкової початкової освіти у місті, була подана довідка щодо створення шкільної мережі Глухова, де зазначалось, що до неї у Глухові були внесені 4 міських приходських і початкове жіноче училища та 3 церковно-приходські школи як учбові заклади, виключно призначені для початкової освіти. У всіх цих школах на той момент навчалося 845 дітей, а при введенні загального початкового навчання планувалося збільшення числа учнів, в залежності від наявних шкільних приміщень, до 1050 дітей [9]. Тобто на початок революційних потрясінь мережа початкових освітніх закладів вже була створена і повноцінно функціонувала. Більше того, планом шкільної освіти м. Глухова, затвердженим Глухівською міською думою у листопаді 1910 р., передбачалось збільшення шкільних комплектів на 8 одиниць до 1915 р. [10, арк. 38]. Станом на 1917 р. по Глухову з чисельністю населення 25 000 тис. функціонувало 8 початкових шкільних навчальних закладів з кількістю 24-х однокласних комплектів. Для охоплення загальною початковою освітою усіх дітей віком від 7 до 10 років (загальна кількість по місту – 2450 дітей) необхідно було відкрити ще 4 шкільні комплекти [10, арк. 26]. 1917 року, у період діяльності Центральної Ради, було відкрито 2 комплекти. Загалом же на цей час початковою освітою у місті

було охоплено 908 дітей, крім тих, що навчалися у закладах середньої освіти. У 1910 р. це складало 193 учня [10,26], за 1917 р. така інформація наразі нам невідома.

Список існуючих початкових училищ різних відомств, які включені до шкільної мережі м. Глухова станом на травень 1918 р. [10, арк. 28зв. – 29]

Найменування училища	Чи підпорядк. училищ.-радї	Якому відомству підпорядковується	На чій кошти утримується	Число вчителів	Число учнів
Однокласне Глухівське приходське училище	так	-	міста	3	133
Глухівське Білопольське однокласне приходське	так	-	міста	2	100
Глухівське Веригинське однокласне приходське	так	-	міста	3	155
Глухівське Усівське однокласне приходське	так	-	міста	3	110
Глухівське жіноче початкове однокласне училище	так	-	міста	3	146
Анастасівська однокласна церковно-приходська школа	ні	відомство православної сповіді	на кошти св. Синоду	1	104
Соборна однокласна церковно-приходська школа	ні	відомство православної сповіді	на кошти св. Синоду	1	40
Вознесенська однокласна церковно-приходська школа	ні	відомство православної сповіді	на кошти св. Синоду	1	57
Всього				17	845

Як бачимо, протягом року з'явилася тенденція на зменшення числа учнів. Нестабільність, фінансові труднощі і перманентні військові дії, що відбувалися у прикордонні, негативно позначилися і на освітніх процесах міста.

По Глухівському повіту станом на вересень 1918 р. діяло 125 початкових навчальних закладів з кількістю 232-х однокласних шкільних комплектів, з них: земських 167, міністерських 12, бувших церковноприходських 46, при ватних 7 [10, арк. 13 зв., 17 зв.].

Список всіх початкових навчальних закладів Глухівського повіту на Чернігівщині станом на 1917 р. [10, арк. 15–17 зв.]

№	Назва шкіл	Кількість комплектів	Примітки
1	Баницька	1	
2	Березівська	3	
3	Богданівська	1	
4	Будищанська	2	
5	Білокопитівська	1	
6	Вікторівська	1	
7	Воргольська	1	

8	Волокитинська	3	
9	Воронізька 1-ша	2	
10	Воронізька 2-га	4	
11	Вязьонська	1	
12	Годунівська	1	
13	Горілохуторська	1	
14	Гремяцька	2	
15	Дорошівська	1	
16	Дорошенкохуторська	1	
17	Дорошівсько-Щербинівська	1	
18	Дунаецько-Слобідська	1	
19	Дубовицька	4	
20	Дунаецька	2	
21	Есманська 1-ша	3	
22	Есманська 2-га	2	
23	Зазірська	3	
24	Заруцька	1	
25	Землянківська 1-ша	2	
26	Землянківська 2-га	2	
27	Княжицька	2	
28	Кочерезька	1	
29	Крупецька	2	
30	Кучерівська	3	
31	Лазарівська	1	
32	Литвиновичка	2	
33	Локотське 1-ше	3	
34	Локотське 2-ге	2	
35	Маковська	2	
36	Марчихино-Будська	4	
37	Мацьківська	1	
38	Некрасівська	2	
39	Обложківське 1-ше	2	
40	Обложківське 2-ге	1	
41	Орловське	3	
42	Палєєвська	2	
43	Полошківська	2	
44	Полковницько-Слобідська	2	
45	Пустогородська	2	
46	Ротівська	1	
47	Сварківська	3	
48	Семенівська	1	
49	Слоутська	2	
50	Собичівська	2	
51	Степанівська	1	
52	Сопицька	3	
53	Студенецька	3	
54	Тулиголівська 1-ша	3	
55	Тулиголівська 2-га	4	
56	Уздицька	2	
57	Уланівська	2	
58	Усківська	3	
59	Ховзівська	1	

60	Холопківська	4	
61	Хохлівська	1	
62	Чорторизьська	3	
63	Чуйківська	2	
64	Шкирманівська	1	
65	Щебрянська	1	
66	Юрасівська	1	
67	Янівська	3	
68	Ямпільська однокласна	4	
69	Ямпільське двокласне	5	
70	Ярословецька	4	
71	Ястребчинська	2	
Міністерські училища			
72	Богданське	1	
73	Воронізьке двокласне	4	
74	Марчихино-Будське	4	
75	Журавське	3	
Бувші церковні школи, прийняті земством			
76	У Петро-Павлівському монастирі	1	
77	Чернівська	1	
78	Холопківська	1	
79	Ховзівська	1	
80	Ярославецька	1	
81	Воргольська	1	
82	Дунаєцька	1	
83	Дунаєцько-Слобідська	1	
84	Березівська	1	
85	Полошківська	1	
86	Ляхівська	1	
87	Сліпородська	1	
88	Слоутська	1	
89	Гамаліївська	1	
90	Миронівська	2	
91	Воронізька при Михайлівській церкві	1	
92	Воронізька при Преображенській церкві	1	
93	Воронізька при Покровській церкві	1	
94	При жіночому Гамаліївському монастирі	1	
95	При другокласній учительській школі у м. Воронежі	1	
96	Гутианська	1	
97	Дубовицька	1	
98	Чорторизька	1	
99	Білицька	1	
100	Слобідсько-Свеська	1	
101	Імшанецька	1	
102	Ямпільська при Преображенській церкві	1	
103	Ямпільська при Георгіївській церкві	1	
104	Бачівська	1	
105	Суходільська	1	
106	Сопицька	1	

107	Уланівська при Михайлівській церкві	1	
108	Уланівська при Успенській церкві	1	
109	Кореньківська	1	
110	Потапівська	1	
111	Ястребчинська	1	
112	Сидорівська	1	
113	Хотминівська	1	
114	Кучерівська	1	
115	Гиринська	1	
116	Марчихино-Будська	1	
117	Руденська	1	
118	Никитівська	1	
119	Родіонівська	1	
120	Княжицька	1	
Приватні училища			
121	Воздвиженське	3	
122	Михайлівське	1	
123	Шосткинське 1-ше початкове	4	
124	Шосткинське 2-ге початкове	5	
125	Шосткинське капсульне початкове	4	

При всіх негараздах революційних часів у Глухівському повіті кількість шкільних комплектів навіть збільшувалася: «Глухівським повітовим земством відкрито шкільних комплектів з 1 вересня 1917 року до 1 січня 1918 року 9 комплектів і з 1 січня до цього часу (31 травня 1918 р.) 20 комплектів. Всього 29 комплектів» [10, арк. 5]. Однак і тут були проблеми, зокрема, у листопаді 1917 р. до Глухівської повітової управи надійшов лист від громадян с. Ярославця з проханням про відкриття з початку 1918 р. додатково 3-х шкільних комплектів для 250 учнів початкових класів і призначити 3-х вчителів для їх навчання, в саме: В Джуру, Є. Надточій та А. Надточій. На жаль, управа не задовольнила прохання селян через брак коштів [10, арк. 14, 23 зв.].

Фінансові питання на той час були найактуальнішою проблемою, адже за браком часу і веденням бойових дій українському урядові різних революційних періодів не вдавалося швидко вибудувати адміністративно-податкову систему і повноцінно наповнювати казну грошима. Старі зв'язки обірвалися, а кошти, які передбачалися на фінансування того чи іншого навчального закладу, залишилися в банківських установах Росії, витребувати які не було жодної можливості. Так, наприклад, у травні 1918 р. відбулася нарада опікунської ради Глухівського вищого початкового училища ім. Ф. Терещенка, де обговорювалися питання матеріального стану закладу у зв'язку із владними змінами. У Петрограді в «Человеколюбивом обществе» зберігалися пожертвування засновника училища на утримання закладу у сумі 131684 крб. 85 коп. Ці гроші принесли річні відсотки у сумі 5531 крб. 12 коп., до яких додавалися 1307 крб. 50 коп. відсотків із суми 26600 крб., що зберігалися в Києві в офісі нащадків засновника училища. Додатково воно фінансувалося державним коштом, тож загальна сума становила 14893 крб. 92 коп., що вистачало на

утримання закладу з надлишком. Однак на початку 1918 р. гроші від опікунів як з Петрограда, так і з Києва перестали надходити. Залишилося тільки державне фінансування, якого катастрофічно не вистачало на утримання училища, враховуючи ще й знаходження при закладі педагогічних курсів для вчителів початкових шкіл. І хоча опікунська рада намагалася перевести кошти з Петрограда і Києва на глухівські казначейські рахунки і отримати кредит на суму 6838 крб. 32 коп., проблема так і залишилася невирішеною [10, арк. 33–34 зв.].

На початку грудня 1918 р., коли більшовики вже почали окупацію Глухівщини, а Гетьманський уряд доживав свої останні владні дні, до Чернігівського губернського комісара відділу народної освіти звернулася управа Глухівського повітового земства за роз'ясненням щодо виплати заробітної плати вчителям, які опинилися під більшовицькою окупацією. Прийшло розпорядження про негайну виплату коштів вчителям як окупованої, так і неокупованої території [10, арк. 24]. Влада ж Директорії не мала свого впливу на Глухівщині, адже окупація її більшовиками внесла корективи і в існування початкової освіти на її теренах у визначений час.

Початок ХХ ст. був досить складним, суперечливим періодом у вітчизняній історії, який супроводжувався зламом старого устрою, громадянською війною, голодом і загальним занепадом. Зусилля українського народу створити у 1917–1921 рр. самостійну державу закінчилися поразкою. Державну незалежність, здобуту внаслідок національно-демократичної революції 1917 р., зберегти не вдалося. Суспільно-політичний та економічний розвиток країни в цілому і Глухівщини зокрема у цей час можна назвати кризовим, що особливо позначилося на освітній системі. Деякі школи були зруйновані через воєнні дії, катастрофічно не вистачало педагогічних кадрів, дошкуляло хронічне недофінансування. Ситуацію загострював надзвичайно низький рівень грамотності населення. Водночас, незважаючи на складні умови політичного і соціально-економічного життя, українські патріоти періоду революції 1917–1921 рр. віддано й запевняли працювали задля розбудови української національної системи освіти в умовах її державно-громадського реформування, що й сьогодні є прикладом гідного служіння своєму народу та країні.

ДЖЕРЕЛА

1. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часів революції 1917–1919 років. К., 1920. 128 с.
2. Сірополько С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
3. Сірополько С. О. Завдання нової школи. Маловідомі періоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. К. : Наук. світ, 2003. С. 155–163.
4. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: історіографія питання. *Історико-педагогічний альманах*. Умань, 2009. Вип. 1. С. 15–28.
5. Березівська Л. Д. Колекція журналу «Вільна українська школа» (1917–1920) як джерело мікроісторії освіти України. *Історико-педагогічний альманах*. Умань, 2016. Вип. 1. С. 4–9.
6. Петренко О. Б. Державна освітня політика доби Української революції щодо навчання й виховання дітей різних статей. *Збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару «Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921)» 17 травня 2017 р.* С. 33–36.

7. Селецький В. Діяльність Секретаріату освіти УНР з українізації школи. *Збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару «Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921)» 17 травня 2017 р.* С. 41–44.

8. Бричок С. Б. Освітня політика в роки Української революції на Волині. *Збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару «Розвиток освіти в добу Української революції (1917–1921)» 17 травня 2017 р.* С. 38–40.

9. Мошук І. В. Запровадження загальної початкової освіти у Глухові на початку ХХ ст. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Київ – Глухів, 2014. Вип. 7. С. 252–255..

10. Центральний державний архів вищих органів влади, ф. 2201, оп. 2., спр. 283, 47 арк.

Moshik I. V. The state of primary education in Hlukhiv region during the Ukrainian revolution of 1917–1921

Based on archival sources, the article examines the problems of the state of educational processes in the Hlukhiv region during the Ukrainian National Revolution of 1917–1921, the period of the liberation struggle of the Ukrainian people, when short-term state independence launched a new national education system. For several years, Hlukhiv district was a border and frontline territory and experienced all the problems and imperfections of the struggle between various political forces and armed groups. Therefore, educational processes in the Hlukhiv region took place in accordance with the objective circumstances of the time, as the authorities in the borderland often changed and made adjustments to the functioning of educational institutions and their adaptation to their requirements.

The article provides a list of primary education institutions in both Hlukhiv and Hlukhiv district, and highlights the personnel and financial shortcomings that the region's educational institutions faced during the revolutionary era.

Key words: primary education, educational institution, educational process, network of educational institutions, school kits, parochial schools, local self-government.

REFERENCES

1. Posternak, S. (1920). *Iz istorii osvithnoho rukhu na Ukraini za chasiv revoliutsii 1917–1919 roki* [From the history of the educational movement in Ukraine during the 1917–1919 revolution]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Siropolko, S. (2001). *Istoriia osvity v Ukraini* [History of education in Ukraine]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Siropolko, S. O. (2003). *Zavdannia novoi shkoly. Malovidomi per-shodzhherela ukraïnskoi pedahohiky (druga polovyna XIX–XX st.): khrestomatiia* [Tasks of the new school. Little-known primary sources of Ukrainian pedagogy (second half of the 19th and 20th centuries): a textbook]. Kyiv : Naukovyi svit. [in Ukrainian].
4. Berezivska, L. D. (2009). Reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u XX stolitti: istoriografiiia pytannia [Reforming school education in Ukraine in the 20th century: historiography of the issue]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh – Historical and pedagogical almanac*, 1, pp. 15–28. [in Ukrainian].
5. Berezivska, L. D. (2016). Kolektsiia zhurnalu «Vilna ukraïnska shkola» (1917–1920) yak dzhherelo mikroistorii osvity Ukrainy [The collection of the free ukrainian school magazine (1917–1920) as a source of microhistory of ukrainian education]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh – Historical and pedagogical almanac*, 1, pp. 4–9. [in Ukrainian].
6. Petrenko, O. B. (2017). Derzhavna osvithna polityka doby Ukraïnskoi revoliutsii shchodo navchannia y vykhovannia ditei ri-znykh statei [The state educational policy of the Ukrainian revolution on the education and upbringing of children of different sexes]. *Abstracts of Paper'2017: Rozvytok osvity v dobu Ukraïnskoi revoliutsii (1917–1921)*. (pp. 33–36). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Seletskiy, V. (2017). Diialnist Sekretariatu osvity UNR z ukrainizatsii shkoly [Activities of the UPR secretariat of education on the ukrainisation of schools]. *Abstracts of Paper'2017: Rozvytok osvity v dobu Ukraïnskoi revoliutsii (1917–1921)*. (pp. 41–44). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Brychok, S. B. (2017). Osvithna polityka v roky Ukraïnskoi revoliutsii na Volyni [Educational policy during the Ukrainian Revolution in Volyn]. *Abstracts of Paper'2017: Rozvytok osvity v dobu Ukraïnskoi revoliutsii (1917–1921)*. (pp. 38–40). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Moshyk, I. V. (2014). Zaprovadzhennia zahalnoi pochatkovoï osvity u Hlukhovi na pochatku XX st. [The introduction of universal primary education in Hlukhiv in the early 20th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, (7), [in Ukrainian].
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady, f. 2201, op. 2, spr. 283, 47 ark.

Стаття надійшла до редакції 12.07.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

О. Б. Коваленко

НОВІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА (20-ті – ПОЧАТОК 30-х рр. ХХ ст.)

У статті на підставі нововиявлених документів з'ясовано основні напрямки діяльності Чернігівського наукового товариства – громадської фундації, яка об'єднала місцевих учених і аматорів старовини й відіграла важливу роль у розгортанні краєзнавчих студій в регіоні у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Створене у 1921 р. як філія Українського наукового товариства в Києві, Чернігівське наукове товариство згідно зі своїм першим Статутом, текст якого не зберігся, розгорнуло активну діяльність, але за збігом несприятливих обставин восени 1924 р. фактично припинило своє існування. Втім новостворена ініціативна група невдовзі опрацювала проект нового Статуту, який публікується вперше, і домоглася його затвердження Всеукраїнською Академією наук у жовтні 1925 р. Однак попри цей поважний статус, Чернігівське наукове товариство і надалі потерпало через брак власного приміщення і надійного фінансування. До того ж, кілька хвиль політичних репресій поступово знекровили його кадровий потенціал. На сторінках місцевої преси розгорнулося цькування членів Чернігівського наукового товариства, відтак його діяльність зійшла нанівець. У 1931 р. поталанило видати перший і останній том «Записок Чернігівського наукового товариства», який став його «лебединою піснею». Відтак надалі діяльність Чернігівського наукового товариства ігнорувалася та замовчувалася впродовж багатьох десятиліть, і тільки у наш час вона стала об'єктом спеціальних студій.

Ключові слова: Чернігівське наукове товариство, Українське наукове товариство у Києві, Всеукраїнська Академія наук, краєзнавство.

Протягом 1920-х рр. на теренах підрадянської України виникла ціла мережа наукових товариств, які діяли на громадських засадах за участю представників місцевої інтелігенції – педагогів, музейників, архівістів і значною мірою сприяли вивченню та збереженню історико-культурної спадщини. Помітне місце з-поміж них посідало Чернігівське наукове товариство, яке успадкувало кращі традиції своїх попередників, передусім Чернігівської губернської архівної комісії. Діяльність Чернігівського наукового товариства знайшла відображення у публікаціях сучасних дослідників, але потребує подальшого поглибленого вивчення із залученням нововиявлених джерел [1; 2; 3].

За свідченням одного з фундаторів Чернігівського наукового товариства Б. Л. Луговського, ще у 1919 р. ініціативна група у складі В. Ю. Зубка, С. Р. Карповича, В. І. Коновала, І. А. Кошового, С. П. Устименка і Г. Г. Холодного розробила проект Статуту, що передбачав створення «просвітнього об'єднання з популяризаторськими завданнями». Втім у 1920 р. було вирішено заснувати Чернігівське наукове товариство як філію Українського наукового товариства, що базувалося в Києві. У жовтні 1920 р. було обрано тимчасову раду і за наполяганням губернського відділу народної освіти внесено зміни до Статуту, зокрема скасовано науковий ценз, поділ членів на дійсних і співробітників, а також додано завдання «по стеженню за плином процесів революційного життя». Під час Перших Загальних зборів у лютому 1921 р. до Товариства долучилися понад 30 осіб, у трав-

ні того ж таки 1921 р. їх кількість зросла до 50 осіб, а у 1923 р. досягла 60 осіб. Постійну раду Товариства очолив Г. Г. Холодний, обов'язки секретаря виконував В. Ю. Зубок. До складу Ради увійшли також В. А. Шугаєвський, М. К. Шматько, Д. О. Заушкевич, Т. Н. Голік. Спершу за підтримки губернського відділу народної освіти Товариство розгорнуло активну діяльність: було створено Наукову бібліотеку, Етнографічний музей, засновано філію у Сновську, проведено низку наукових заходів і публічних лекцій. Але поступово у зв'язку з переїздом до Києва і Харкова частини науковців і через відсутність стабільного фінансування Товариство помітно збавило оберти. На його роботі також негативно позначилася ліквідація «материнської структури» – Українського наукового товариства в Києві, структурні підрозділи якого увійшли до профільних інституцій Всеукраїнської Академії наук. Аби виправити ситуацію, в листопаді 1924 р. було скликано загальні збори, «що мали переробити Статут Товариства й спричинити оживлення його праці», але це не зарадило справі. Як зі смутком констатував той же Б. Л. Луговський, де-факто і де-юре «Наукове товариство з середини 1924 року не існує» [4; 5].

Але на цьому історія Чернігівського наукового товариства не закінчилася. Справі зарадила Всеукраїнська Академія наук, яка 26 жовтня 1925 р. затвердила його новий Статут, розроблений членами новоствореної ініціативної групи, що повністю публікується вперше:

«Статут

Чернігівського наукового

при Всеукраїнській Академії наук товариства

1. Чернігівське наукове товариство засновується на підставі 5-го розділу 3 Статуту Академії і в своїй діяльності керується статутом, затвердженим Академією наук.

2. Чернігівське наукове товариство поділяється на секції: 1) історично-філологічну; 2) етнографічну; 3) природничу та 4) соціально-економічну.

3. Дійсними членами Наукового товариства можуть бути наукові діячі, обрані Загальними зборами Товариства на подання Ради Товариства.

4. Членами-співробітниками Товариства можуть бути всі інші наукові робітники, обрані секціями і затвержені Радою Товариства.

5. Справами Наукового товариства керують Загальні збори, Рада та Президія Товариства.

6. Загальні збори складаються з дійсних членів та членів-співробітників.

Примітка: На загальних зборах члени-співробітники мають право дорадчого голосу.

7. Рада Товариства складається з Президії товариства та голів секцій Товариства.

8. Президія Товариства обирається Загальними зборами в складі голови, заступника і вченого секретаря.

9. Склад Ради і Президії обирається на рік і затверджується Академією наук.

10. На загальних підставах, як кожна установа Академії наук, Наукове товариство подає до Академії свої щорічні звідомлення.

11. Кошти Наукового товариства складаються з внесків членів Товариства, прибутків від закладів і підприємств Товариства та субсидій від громадських інституцій і ріжних інших внесків. Про кошти, здобуті від субсидій, товариство подає звідомлення до Академії наук.

12. Товариство має всі права юридичної особи і може в діловодстві користуватися власною печаткою.

13. Місцем перебування Наукового товариства є місто Чернігів.

14. Товариство має право видавати свої «Наукові записки» й окремі твори своїх членів.

15. Всяка зміна в цьому Статуті подається на затвердження Академії наук; в розвиток Статуту Президія Товариства розробляє інструкцію, що затверджується так само Академією наук.

16. Коли Товариство з якихось причин має припинити свою діяльність, то ліквідаційні збори обчислюють майно Товариства і його одержує Академія наук.

Ініціативна група (Фундатори)

1. Д. О. Заушкевич
2. Б. К. Пилипенко
3. С. Г. Баран-Бутович
4. С. Р. Карпович
5. М. А. Тригубенкова
6. Л. О. Ілляшенко
7. Ф. С. Шкуркіна-Левицька
8. Н. Д. Цвіт-Смоленська
9. П. І. Смоличів
10. Б. Л. Луговський» [6]

Це перетворення започаткувало новий етап в історії Чернігівського наукового товариства, яке помітно активізувало свою діяльність. Крім передбачених Статутом історико-філологічної (згодом історико-краєзнавчої), етнографічної, природничої та соціально-економічної секцій було створено бібліографічну і педагогічну секції мистецтв. Кількість членів Чернігівського наукового товариства поступово зросла до 90 осіб. Вони проводили археологічні розкопки (П. І. Смоличев, С. Г. Баран-Бутович), етнографічні дослідження (Б. Л. Луговський, Б. К. Пилипенко), вивчали історію краю (П. К. Федоренко, А. В. Верзилов, Б. М. Шевелів). Крім секційних засідань влаштовувалися загальні збори й урочистості, присвячені видатним діячам української культури Т. Г. Шевченку, М. О. Максимовичу, П. О. Кулішу, Л. І. Глібову, О. М. Лазаревському та ін. [7].

Однак попри поважний статус, Чернігівське наукове товариство і надалі потерпало через брак власного приміщення і надійного фінансування. Крім того, компар-

Обкладинка першого та останнього тому «Записок Чернігівського наукового товариства» (1931 р.)

тійна влада відводила подібним краєзнавчим фундаціям роль «первісних збирачів сирових матеріалів, якими в економіці були статистичні організації» й «вимагала від науковців передусім звертати увагу «на вивчення питань, пов'язаних з інтересами місцевого господарства (економіка села, колективізація сільського господарства, комплексне вивчення типових сіл, вивчення покладів корисних копалин і т. ін.)» [8]. До того ж, кілька хвиль політичних репресій поступово знекровили кадровий потенціал Чернігівського наукового товариства. Тільки у справі «Спілки визволення України» наприкінці 1929 р. до відповідальності були притягнуті й на вимогу влади виключені з Чернігівського наукового товариства близько 10 його активних членів [9].

На сторінках місцевих газет розгорнулося цькування членів Чернігівського наукового товариства, відтак його діяльність поступово зійшла нанівець. Щоправда, у 1931 р. поталанило, хоча і в урізаному вигляді, видати перший та останній том «Записок Чернігівського наукового товариства», до якого увійшли праці з археології, історії, пам'яткознавства і природознавства. Остаточний вирок містила довідка, підготовлена в жовтні

1938 р. на вимогу місцевого підрозділу НКВС заступником керівника Чернігівського обласного архівного управління А. Ф. Чмілем, який у відповідному дусі інтерпретував документи архівного фонду Чернігівського наукового товариства (цей фонд, як і багато інших документальних комплексів Чернігівського обласного державного архіву, було втрачено під час радянсько-німецької війни). Згідно з довідкою, «цели и идеологии Черниговского научного товарищества целиком и полностью соответствовали целям и идеологии националистов, белогвардейцев и фашистов», а усі опубліковані праці його членів були «по своему содержанию националистического порядка» [10; 11]. Самозрозуміло, що на цій підставі доробок членів Чернігівського наукового товариства потрапив під індекс заборонених видань, а перші згадки про його діяльність з'явилися у науковій періодиці тільки у 80-х рр. ХХ ст. Кращі традиції Чернігівського наукового товариства у наш час успадкувала Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України.

ДЖЕРЕЛА

1. Заремба С. З., Коваленко О. Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Український історичний журнал*. 1983. № 4. С. 109.
2. Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років. *Сіверянський літопис*. 1995. № 2. С. 54–57.
3. Пиріг П. З історії Чернігівського наукового товариства. *Сіверянський літопис*. 2002. № 5. С. 49–50.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Ф. Х. № 17645.
5. Наукове життя Чернігова. 1914–1924. *Україна*. 1925. Кн. 4. С. 181–183.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Ф. Х. № 2318.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Ф. Х. № 12112.
8. Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років. *Сіверянський літопис*. 1995. № 2. С. 54–57.
9. Ткаченко В. В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщина у перше повоєнне двадцятиріччя. Київ : Знання, 2007. С. 110–112.
10. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-8840, оп. 3. спр. 1965, арк. 41–43.
11. Реабілітовані історією. Чернігівська область. Чернігів : Видавць В. М. Лозовий, 2016. С. 145–146.

Kovalenko O. B. New information from the history of the Chernihiv Scientific Society (20s – early 30s of the 20th century)

Based on newly discovered documents, the article clarifies the main directions of activity of the Chernihiv Scientific Society – a public foundation that united local scientists and amateurs of antiquity and played an important role in the development of local history studies in the region in the 20s – early 30s of the 20th century. Established in 1921 as a branch of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv, the Chernihiv Scientific Society, according to its first Statute, the text of which has not been preserved, launched active work, but due to a coincidence of unfavorable circumstances in the autumn of 1924, it actually ceased to exist. However, the newly created initiative group soon developed a draft of the new Statute, which is being published for the first time, and achieved its approval by the Ukrainian Academy of Sciences in October 1925. However, despite this respectable status, the Chernihiv Scientific Society continued to suffer due to the lack of its own premises and reliable funding. In addition, several waves of political repression gradually depleted its personnel potential. On the pages of the local press, harassment of members of the Chernihiv Scientific Society unfolded, so its activities stopped. In 1931, was published the first and last volume of «Notes of the Chernihiv Scientific Society», which became its «swan song». The final verdict was contained in an archival document prepared in October 1938 at the request of the local division of the NKVD, according to which «the goals and ideology of the Chernihiv Scientific

Society fully corresponded to the goals and ideology of nationalists, whites, and fascists». Therefore, the activities of the Chernihiv Scientific Society were ignored and silenced for many decades, and only in our time it became the object of special studies.

Key words: Chernihiv Scientific Society, Ukrainian Scientific Society in Kyiv, Ukrainian Academy of Sciences, local history.

REFERENCES

1. Zaremba, S. Z., & Kovalenko, O. B. (1983). Stanovlennia radianskoho istorychnoho kraieznavstva na Chernihivshchyni [Formation of Soviet historical local history in Chernihiv region]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, p. 109. [in Ukrainian].
2. Tkachenko, V., & Ihnatenko, M. (1995). Chernihivske naukove tovarystvo u konteksti natsionalnoho vidrodzhennia Ukrainy 20-kh rokiv [Chernihiv Scientific Society in the context of the national revival of Ukraine in the 20s.]. *Sivriianskyi litopys – Severyan litopys*, 2, pp. 54–57. [in Ukrainian].
3. Pyrih, P. (2002). Z istorii Chernihivskoho naukovoho tovarystva [From the history of the Chernihiv Scientific Society]. *Sivriianskyi litopys – Severyan litopys*, 5, pp. 49–50. [in Ukrainian].
4. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy. F. X. № 17645.
5. Naukove zhyttia Chernihova. 1914–1924 [Scientific life of Chernigov. 1914–1924]. (1925) *Ukraina – Ukraine*, 4, pp. 181–183. [in Ukrainian].
6. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy. F. X. № 2318.
7. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy. F. X. № 12112.
8. Tkachenko, V., & Ihnatenko, M. (1995). Chernihivske naukove tovarystvo u konteksti natsionalnoho vidrodzhennia Ukrainy 20-kh rokiv [Chernihiv Scientific Society in the context of the national revival of Ukraine in the 20s.]. *Sivriianskyi litopys – Severyan litopys*, 2, pp. 54–57. [in Ukrainian].
9. Tkachenko, V. V. (2007) *Istorychne kraieznavstvo: Chernihovo-Sivershchyna u pershe pozhovtneve dvadtsiatyrichchia [Local history: Chernihovo-Sivershchyna in the first twenty years after October]*. Kyiv: Znannia, pp. 110–112. [in Ukrainian].
10. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. r. 8840. op. 3, spr. 1965, ark. 41–43.
11. *Reabilitovani istoriiei. Chernihivska oblast. (2016) [Rehabilitated by history. Chernihiv region]*. Chernihiv: Vydavets V. M. Lozovyi, pp. 145–146.

*Стаття надійшла до редакції 12.07.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 007:304:070(477) (09)

М. В. Горох

ЧЕРНІГІВЩИНА РОКІВ ГОЛОДОМОРУ (1932–1933) НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ВІСТІ ВУЦВК»: ВИРОЩУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ І КОРМОВИХ КУЛЬТУР, ТВАРИННИЦТВО

Одним із основних інструментів пропаганди, які активно використовували комуністичний тоталітарний режим, була преса. Центральна преса досліджуваного періоду, яка представлена газетою «Вісті ВУЦВК», є специфічним історичним джерелом, опрацювання якого вимагає детальної верифікації. Часопис містить багатий джерельний потенціал щодо вивчення процесів примусового вилучення продовольчих культур у селян, так званих хлібозаготівель, збору мірчука, насінневого матеріалу, конфіскації зерна, що лежало в «куркульських ямах», діяльність «бухсирних бригад» тощо, які у 1932–1933 рр. були інструментами чинення геноциду, адже створювали для них життєві умови, несумісні з життям. Чимало уваги редакція приділяла питанням вирощування технічних культур, тваринництву, роботі машинно-тракторних станцій. Винним у всіх негараздах, на переконання радянської преси, був так званий «класово-ворожий» елемент. Газета «Вісті ВУЦВК» рясніла матеріалами про виявлення прихованих «ворогів радянської влади», описом їхніх злочинів, закликами карати винуватців за всією суворістю закону.

Ключові слова: газета, «Вісті ВУЦВК», Чернігівська область, Голодомор, сільське господарство, технічні культури, тваринництво, машинно-тракторна станція.

Щоденна республіканська газета «Вісті ВУЦВК» є важливим джерелом для вивчення історії України та її найвіддаленіших куточків. Осягнення особливостей і регіональної специфіки територій неможливе без залучення інформації, наведеної в матеріалах тодішнього рупора компартійної системи. Ставиться до неї слід критично, перевіряти достовірність, порівнювати наведені факти з наявними архівними документами.

Пропонована стаття є другою частиною (продовженням) дослідження «Чернігівщина років Голодомору (1932–1933) на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК»: адміністративно-територіальні зміни, вирощування зернових, хлібозаготівлі», що побачило світ 2023 р. на сторінках збірника наукових праць «Сіверщина в історії України» [1]. У ньому ставилися за мету пошук, систематизація та аналіз масиву відомостей з історії Чернігівщини років Голодомору, оприлюднених виданням. Про характеристику часопису та коло дослідників, що його вивчали, мова йшла в згаданій статті. У фокусі ж даної розвідки перебуватимуть питання, пов'язані з сільським господарством, а саме – вирощуванням технічних і кормових культур, розвитком тваринництва, місцем, яке відводилося машинно-тракторним станціям. Територіально дослідження обмежується Чернігівською областю в адміністративних кордонах 1931–1936 рр., а хронологічно охоплює період з 1932 р. по 1933 р.

У редакційних матеріалах і дописах кореспондентів «Вістей ВУЦВК» чи не найбільше уваги приділялося сільському господарству. Подібні матеріали не обмежувалися сезонністю, друкувалися протягом всього року, охоплювали повний виробничий цикл від оран-

ки до збирання врожаю, формуючи відповідні інформаційні блоки.

Сільськогосподарські культури за призначенням поділяють на продовольчі (в основному зернові), технічні (використовують як сировину для різних галузей промисловості) та кормові (вирощують на корм сільськогосподарським тваринам). Крім зернових, про які мова йшла в згаданій вище статті, на Чернігівщині активно культивували технічні культури. До них належали рослини, що давали цукор, харчову, технічну, ефірну олію, прядиво, наркотичні речовини. Радянський уряд був зацікавлений у їх розведенні, пропонуючи колгоспникам деякі пільги, про існування яких ті часто нічого не знали.

Сировинною базою цукрової промисловості були буряки. Ця технічна рослина культивувалася у 16 із 36 районів Чернігівської області. Місцеві колгоспи, радгоспи та одноосібники зобов'язувалися у 1933 р. відвести під них до 56,8 тис. га полів, що дозволило б отримати врожай у 5,6 млн. ц [2; 3; 4]. Вирощування цукрових буряків вимагало чималих матеріальних і фізичних затрат. Своєчасність угноєння плантацій, забезпеченість насінням, догляд за посівами з їхнім досходовим і післясходовим суцільним розпушуванням ґрунту, шаровкою (мілким розпушуванням в міжряддях і захисних зонах рядків), формуванням густоти посіву, розпушуванням в міжряддях – ось неповне коло проблем, з якими щороку зіштовхувалися господарства. Наприклад, темпи шаровки та поліття буряків на Чернігівщині залишалися низькими, наявні механізми зрідка залучалися до робіт, проривання станом на 20 червня 1933 р. закінчили лише на 27,2% площ. Найповільніше проривали рослини в Талалаївському (навіть не починали), Ічнянському (9,3%), Недригайлівському (17%), Шостенському (21,8%), Бахмацькому (24,2%) і Носівському (25,5%) районах [5; 6].

Причини затримок різнилися. У червні 1932 р. колективні господарства Бобровицького району затягнули з шаровкою буряків через відсутність громадського харчування [7]. На Конотопщині уникнули цього, адже заздалегідь попідкувалися про забезпечення харчуванням, організацією дитячих ясел, формуванням бригад. Дані заходи дозволили артілі ім. Шевченка Бочечкінської сільради залучити до робіт усіх жінок-колгоспниць, яким на допомогу прийшли 20 чоловіків. Комуна «Перемога», закріпивши за бригадами конкретні земельні ділянки, спромоглася скоротити витрати на шаровку одного гектара буряків з 5–6 планових трудоднів до 4 [8].

Голови колгоспів легковажно ставилися до визначення пріоритетності культур, ігноруючи місцеву специфіку, потреби. Вони часто нехтували технічними культурами, надаючи перевагу зерновим. У серпні 1932 р. на бурякових плантаціях Конотопського району працювало 400 із 1900 робітників. Усі інші були задіяні на жнивах і обмолоті [9]. Колгосп ім. Ворошилова залучав до

Рис. 1. Рамусь (бригадир 4-ї бригади, 4 батареї) на копанні буряку. Конотопський район («Вісті ВУЦВК» за 18 листопада 1932 р.)

робіт з буряками не більше 60 зі 138 «працездатних жінок». Не скористалася «допомогою» у вигляді 50 робітників мехзаводу Гружчанська артіль ім. Шевченка. Відсутність навичок роботи, нестача реманенту, невміння використовувати некваліфіковані кадри дозволили обробляти не більше 2,5 га земельних площ на день [10].

Дорогоцінний час гаявся на вирішення другорядних питань, що прямо впливало на кінцевий результат. Додавали проблем низька мотивація, неорганізованість робіт, неповороткість у прийнятті рішень, небажання навчатися новому. У 1932 р. в радгоспі «Мала Носівка» Носівського цукрокомбінату несвоєчасне поліття призвело до загибелі 367 га цукрового буряка [11]. Не більше 80 осіб зголосилися пройти курси бригадирів по боротьбі зі шкідниками, хоча бурякові плантації регулярно потерпали від бурякової свинки та гусені лукового метелика, а районне керівництво ігнорувало постачання засобів їх знищення. Протягом року потребу Конотопщини в отрутах задовольнили лише на 40–50% [2]. Звісно, наслідки не забарились. Бобровицький район виявився неготовим до боротьби з буряковою свинкою (червень), а Конотопський та Ніжинський – гусінню лукового метелика (липень – серпень). У селах Хижки, Жовтневе (нині Курилівка), Рокитне та Салтикове (Ко-

нотопський район) шкідники володарювали на площі в 2 тис. га, у с. Сиволож, Бурківка та Хороше Озеро (Ніжинський район) – понад 300 га [10; 12; 13]. Влітку наступного року ця ж ситуація повторилася на бурякових плантаціях Глухівського району [5].

Викопані на середину листопада 1932 р. 3 млн. ц буряків становили 47,1% від плану. За рік відсоток виконання зріс несуттєво – до 53,1%, що на 3% більше, ніж в середньому по Україні [4]. Недовиконання фіксували як по усупільненому, так і по одноосібному секторах. Приміром, наприкінці вересня 1932 р. радгоспи Конотопщини зібрали врожай лише на 126 га (12,6% посаджених площ), колгоспи – на 665 га (18,5%), одноосібники – на 332 га (12,8%) [14; 15] (рис. 1).

Знесилені голодом працівники не могли і не бажали якісно виконувати покладені на них обов'язки, залучати механізми. Дописувач часопису «Вісті ВУЦВК» П. Дорожній шокував читачів розповідями про членів артілі «Диктатура Пролетаріату» (с. Підлипне Конотопського району), які, викопавши у вересні 1932 р. 3 з 22 га, викидали малі буряки, а під час чистки середніх і великих разом з гичкою відрізали значну частину коренеплоду [14]. Наступного року голова сільради Гучиця (колгосп ім. К. Маркса у с. Жовтневе, нині Курилівка, Конотопського району) пішов далі, розпорядившись переорати без збирання поле площею у 0,3 га з невеликими цукробуряками. Ще 3,5 га переорали за вказівкою голови колгоспу ім. Ворошилова (с. Козацьке) Мищанка. Редакція та кореспонденти газети вважали такі дії неприпустимими, закликали до повторного копання і покарання винних. Почастішали крадіжки, чому сприяло безвідповідальне ставлення до зберігання врожаю. Накопані колгоспниками колгоспу «Іскра» (с. В'язове) 2 тис. ц буряків лежали у полі без охорони, були погано очищеними від землі, не відокремлені від гнилих [16].

Наступною перешкодою у процесі переробки цукробуряків ставала возовиця (рис. 2). Наприкінці вересня 1932 р. колгоспи Конотопщини вивезли до цукроварень лише 11% накопаних буряків, одноосібники – 23,7%, що загрожувало роботі важливих підприємств харчової промисловості [15]. У листопаді 1933 р. через бездіяльність директора носівської МТС Чорного зупинився місцевий цукрозавод. Простій тривалістю у два тижні спричинила відмова відповідального працівника направити в поле, де зберігали 25 тис. ц буряків, вантажівки. Рішення той мотивував поганим станом доріг і несприятливою погодою. Співробітники цукрозаводу спробували вплинути на ситуацію, організувавши довіз підводами 2 тис. ц коренеплодів з плантації колгоспу ім. Блюхера до найближчої шосейної дороги. Для цього ними було «мобілізовано по сусідніх селах» 70 підвід одноосібників. Однак у перебіг подій втрутився уповноважений райпарткому Прохоренко, який, керуючись газлом «з буряками ще встигнемо», перенаправив всі транспортні засоби на інші роботи. Ця ж історія пов-

Рис. 2. Транспортування буряків до кагатів Дубов'язівської цукроварні. Конотопщина («Вісті ВУЦВК» за 4 жовтня 1932 р.)

торилася у селах Даніне та Лосинівка. За час простою цукрозаводу все ж таки вдалося сформувати невеликий запас сировини. 16 листопада підприємство відновило роботу, але протрималося на ньому не більше тижня. Подальший підвіз знову зупинився, хоча на ланах Носівського, Бобровицького та Бахмацького районів на відправку очікувало 102 тис. ц буряків. До слова, проблем вистачало і на самому заводі. Його залізничні колії так засипалися сировиною, що паровоз насилу витягав з її полону вагони, чавлячи колесами коренеплоди. Крім того, щодоби 500–600 пудів дрібного буряка бракували, зсипаючи до ям, наповнених брудною водою [17].

Бурякозбиральну кампанію 1932 р. успішно завершити вдалося тільки 14 районам області [18]. Часопис «Вісті ВУЦВК» з піднесенням розповідав про ударну роботу колгоспів «Червоний Боець», ім. Шевченка (с. Підлипне), артілей «Нове життя», ім. Шевченка (с. Шпотівка), що на Конотопщині [15]. Найкращою бурякозбиральною бригадою району визнали бригаду Ганни Сушкової з артілі імені Сталіна (с. Коханівка). До її складу входило 33 копальника і 5 возіїв, яких розбили на 6 ланок. За ними закріпили 30 га бурякових площ, тягло, вози та реманент. Такі заходи дозволили збільшити норму виробітку на 2–4 ц [14].

Вирощування так званих олійних культур (конопля, льон, соняшник, соя) сприймалося керівниками МТС, агрономами, головами колгоспів як щось другорядне. За підсумками 1932 р. Чернігівщина виконала річний план їх засіву на 35% (конопель на 36,8%, льону на 40,4%, соняшника на 21,5%, сої на 4,9%). Борг перед державою обраховувався у 147 тис. ц олійного насіння. Недовиконували план й спеціалізовані райони вирощування – Глухівський та Новгород-Сіверський. У 1933 р. від області очікували заготовіти понад 22,3 тис. тонн олійних культур, з яких 90% припадало на коноплю та льон [19].

Більше половини загальноукраїнського плану сівби конопель припадало саме на Чернігівщину. Їх вирощували у Конотопському, Путивльському, Глухів-

ському, Шостенському, Корюківському, Менському і Сновському районах. Про важливість культури свідчить той факт, що 1931 р. у Глухові створили цілий Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель. Його працівників зобов'язали вивести сорт, який даватиме щонайменше 4 ц прядива і 6 ц насіння з гектара засіву [20]. Серед найбільших коноплярських господарств області значився радгосп «Червоний Авангард» на Конотопщині. Поряд з ним розгорнули будівництво заводу первинної обробки конопель, яке, ймовірно, планували завершити у 1932 р. [21].

Ледь не першою перепоною, з якою зіштовхувалися господарства, вирощуючи коноплі, була підготовка до сівби, а саме – вивіз на поля добрив. Приміром, на кінець травня 1932 р. Глухівський район виконав план угноєння всього на 28% [22]. Кращі колективні господарства району, зауважували дописувачі часопису «Вісті ВУЦВК», застосовували в роботі останні досягнення агротехніки. Ярославський колгосп ім. Сталіна, попередньо виоравши на зяб (осіння оранка поля з метою підготовки ґрунту для весняної сівби) 248 га, навесні заборонував поля, вивіз туди понад 10 тис. возів гною, який приорав і заволочив. Перед сівбою землю культивували на 10–12 см завглибшки, а вже потім застосовували сіялки. У с. Кучерівка та Семенівка на дуже засмічених ділянках використовували шведські пружинні культиватори, спеціально пристосовані для нищення бур'янів [20].

Інші райони Чернігівщини зіштовхнулися з «непереборними» для них проблемами. Сновський район, не отримавши до червня 1932 р. чітких завдань від райземвідділу та райколгоспспілки, вирішив не розпочинати сівбу, засадивши частину відведених під коноплю земель картоплею [23]. Путивльський район провів сівбу абияк, що призвело до загибелі посівів на площі в понад 800 га [24]. Корюківський район, виконавши план на 43%, звинуватив у «зриві робіт» голову райколгоспспілки Попругайла, який дезорієнтував колгоспників висловлюваннями на кшталт: «Ще рано сіяти коноплю, сійте картоплю для особистого користування» [25].

Нетривіальним виявився підхід до вирішення питання у Софіївській сільраді Корюківського району. Наприкінці травня 1932 р. її керівництво скликало термінові збори на четверту годину вечора. Розпочавшись зі значним запізненням, ті тривали до опівночі. Спеціальний кореспондент газети «Вісті ВУЦВК» К. Венз розповідав: «Активісти, що сиділи на ослонах, уже почали дрімати, а дехто, що вигідно уместився в кутку під стінами обіпершись спиною й закривши важкі від втоми повіки голосно демонстративно засвистів носом». Сільські активісти на чолі з уповноваженим від РВК Лук'яненком були певні, що усупільнений сектор легко виконає план сівби конопель, натомість їх «тривожив одноосібний сектор», ця «несвідома маса, що завжди відстає й зриває пляни». Уповноважений на пару з головою

сільради Петром Хлопенюковим вирішили влаштувати «конопляну тривогу». Озброївшись ціпками, члени зібрання сформували «бойовий загін» і вирушили серед ночі в село. «Тишу ночі сполохнули навіжені вигуки, гупання дебелих ціпків об сухі дощані ворота та дерев'яні стіни повіток, – продовжував К. Вень, – чути в усіх кінцях села і відразу ж – сполоханий гомін розбурканих людей здавалося – якась банда напала на село». Така оригінальна акція дала зовсім неочікуваний результат. Як не дивно, одноосібники виконали план аж на 85,5%, натомість три усупільнені господарства – лише на 42,5% [26].

Посівна кампанія 1933 р., повільно розгортаючись навесні, суттєво додала в темпах протягом першого літнього місяця (показники зросли з 18,6% до 81,9%) [6; 27]. Змін у роботі помітно не було, а проблем, спричинених голодом, додалося. Угноювалися поля недостатньо (Понорницький район вивіз на лани 37% добрив, Новгород-Сіверський – 40%), до конопель продовжували ставитися як до другорядної культури (колгоспи сіл Авдіївка, Шаболтасівка, Покошичі Понорницького району засівали землі іншими рослинами, Шептаківська МТС Новгород-Сіверського району відвела під них 300 га непридатних земель) [27].

Оптимальним часом для збору врожаю конопель, на думку редакції часопису «Вісті ВУЦВК», був період з 15 по 25 вересня. Зібрана тоді матірка (коноплі з жіночими квітками, що дають насіння та з яких виробляють грубе волокно) дозволяла отримати еластичне прядиво і гарне насіння. Вона потребувала невідмінного замочування до приморозків, інакше якість прядива гіршала. Керівництво на місцях зневажливо ставилося до подібних рекомендацій, нав'язуючи подекуди власне бачення і розуміння процесу вирощування. Агроном-конопляр Кіндратенко, наприклад, пропонував подовжити строки збирання конопель до 1 жовтня, хоча знав, що після 25 вересня рослина цупкішає, а насіння починає висипатися [28]. Подібними заявами прикривалися керівники господарств, які не встигали виконати вчасно увесь комплекс робіт. Сновський район встиг до 25 вересня 1932 р. зібрати коноплі лише на 73 з 853 га. На початок жовтня колгоспники Конотопського району упоралися на 120 з необхідних 1446 га, а одноосібники – на 349 із 2599 га. У Путивльському районі незібраними лишалися 4,4 тис. га конопель, з яких 40% – надзвичайно низької якості [24; 28; 29]. Лунали й значно прозаїчніші пояснення: «...ніколи було поратися з коноплями» чи не вистачало працівників. У Новій Слободі (колгосп «Світова революція») на роботу виходило 30 зі 180 жінок [24].

Через затримки зі збором врожаю відтермінувався обмолот. На початок 1932 р. радгосп «Червоний Авангард» (Конотопський район) змолотив 60% зібраного врожаю, ще майже 30 скирт залишалися в полі, очікуючи на свою чергу. Це не дозволяло господарству при-

Рис. 3. Колгосп «Червоний Прапор» перевозить з поля картоплю, яку складають у спеціальній льох. Новгород-Сіверський район («Вісті ВУЦВК» за 3 грудня 1932 р.)

ступити до первинної обробки (мочіння та тіпання) конопель. Затримки виникали внаслідок нестачі працівників, яких було вдвічі менше за потребу, невмілої організації «набору робсили з колгоспів», плінності кадрів, що у листопаді – грудні 1931 р. сягнула критичних 60–65%. Невирішеними залишалися питання харчування робітників і поліпшення умов проживання. В наявних гуртожитках було холодно та брудно, а збудовані два нові будинки для сімейних працівників не вдалося заселити, адже дирекція радгоспу «забула» вставити вікна [21].

Під вирощування льону в 1932 р. область планувала відвести понад 6 тис. га. Цього мало вистачити для забезпечення міцної сировинної бази новозбудованій котоніновій фабриці в Чернігові. Крім потужних льонарських колгоспів у Макошино, Івашівці, Куликівці, працювали господарства сіл Козел (нині смт Михайло-Коцюбинське) та Халявін [30]. Дописувачка «Вістей ВУЦВК» Н. Сіра із захопленням розповідала про колгоспників і одноосібників Чернігівського району, які, засіявши до 31 травня 1932 р. 5 тис. га, зголосилися збільшити посівні площі на 1 тис. га. Будь-які зволікання з сівбою одразу списувалися на підступи куркулів. У даному контексті згадували про такі населені пункти, як Куликівка, Мньов, Звеничів (Ріпкинського району) [31].

Чимале виробниче значення для виготовлення тютюнових виробів мали тютюн і махорка, під вирощування яких у 1932 р. виділили до 1,5 тис. га. Найпопулярнішим сортом тютюну був «Американ», який вважали експортним. Представники МТС та колгоспники мало цим цікавилися, тому зараховували такі культури до другорядних, не поспішали вносити добрива, не дбали про збереження врожайності, не форсували полоття [32; 33].

Культивування так званого «другого хліба», картоплі, було клопітким процесом. Насамперед вирощували його в Остерському, Новгород-Сіверському, Бахмацькому та Сновському районах [34]. У 1932 р. область, що зобов'язалася заготовити 19 тис. тонн картоплі, з яких 75% – для робітників Донбасу, виконала план на мізерні

28%. Лише 2 з 36 районів реалізували його на понад 50% (Новгород-Сіверський на 55,6%, Добрянський на 52,3%). Сутужно справи йшли на Корюківщині (13,2%) та Прилуччині (3,6%). Низькі результати впливали на роботу Укрплодоовочу, який зміг заготовити для Донбасу лише чверть від запланованого [35; 36].

Зібрати врожай було половиною справи. Щоб мінімізувати втрати, його слід було своєчасно, до заморозків, вивезти з полів, а з цим традиційно виникли проблеми (рис. 3). Дописувачка газети «Вісті ВУЦВК» Ф. Колоша наводила універсальну сентенцію, до якої вдавалися голови колгоспів: «Нема дороги, замерзне, потім возитимем картоплю» [36]. Тим часом бульбу розкрадали і розбазарювали. Зваживши всі ризики, радянська влада заборонила торгівлю картоплею до виконання плану здачі [37]. Рік потому, на тлі голоду, ситуація набула катастрофічних наслідків. Річний план поставок 1933 р. виконали лише на 27,5% [38].

Не менше 1,5 тис. га колгоспних площ Чернігівщини відводили 1932 р. під промислові городи (750 га огірків, 442 га капусти, 140 га баклажанів). У Чернігівському районі на цьому спеціалізувалися господарства сіл Янівка (нині Іванівка), Анисів та Киїнка [39]. Процес виділення земель просувався повільно, часто з затримками. У травні 1932 р. на Ніжинщині передали не більше половини запланованих площ, а Чернігівська міська рада свідомо гальмувала цей процес. Окремі села, наприклад, Липів Ріг, категорично відмовилися сіяти городину [40]. Не форсували посівну й одноосібники. Станом на 8 травня 1932 р. по Чернігівському району вони засіяли не більше 22 га [41].

Наприкінці липня 1932 р. Чернігівщина відвантажила промисловим центрам майже 100 тонн різних овочів та ягід, проте цього було явно замало [42]. У жовтні 1933 р. 17 районах області вдалося заготовити тільки чверть продукції від запланованого [38]. Контроль з боку різноманітних організацій не давав бажаного, швидше навпаки – сприяв появі «комічних» ситуацій. Не міг пройти повз цього Остап Вишня, який в притаманній йому гумористичній формі висміяв роботу київського тресту Плодоовоч на чолі з Буряченком і чернігівського тресту на чолі з Клаудрадзе [43].

Мляво просувався заготівля насіння. У квітні 1932 р. насіння цибулі назбирали 2% від необхідного, моркви – 24%, огірків – 41%, капусти – 70% [39]. Отже, господарства навряд чи могли засадити більше половини запланованих площ. Терміни посадки зміщалися на більш пізні, що загрожувало втратами врожаю. Розсада вирощувалася в парниках, яких на 20 квітня 1932 р. заклали лише 1,8 тис. рам, хоча планували 2,3 тис. Оранка городів через поганий стан живої тяглової сили і перебої в роботі тракторів рухалася «волячими темпами». Невдалими й тут виявилися спроби налагодити харчування. Необхідні харчі завозили несвоєчасно, а підприємства й установи, до яких були

прикріплені промгородки, не переймалися комунікацією зі підшефними господарствами [44].

Значного поширення на Чернігівщині набуло тваринництво. Традиційно його поділяють на скотарство (розведення і використання великої рогатої худоби), вівчарство, конярство, козівництво, кролівництво. Цій галузі сільського господарства області газета «Вісті ВУЦВК» приділяла менше уваги. Природні умови Чернігівщини виявилися сприятливими для розвитку кролівництва. Місцева влада неохоче вдавалася до створення кролячих ферм. На 100 колгоспів їх організували лише три з поголів'ям у 400 особин. До середини квітня 1932 р., тобто за місяць, в них очікувався приплід у 210 шт. Виконали план лише на 65%. Ініціативу підхопили школярі. У семи школах Чернігівського району організовували невеликі ферми до 100 особин [45].

На початок червня 1932 р. в області нараховувалося 7,7 тис. кролів. До кінця року їх кількість мала зрости до 15 тис., а наступного – до 120 тис. особин. Це дозволило б отримувати 252 тонни м'яса та понад 100 тис. шкірок для експорту [46]. Виконати план можливо було за умов дбайливого і професійного догляду за поголів'ям, вчасного парування, уникнення хвороб. Некваліфіковані чи малокваліфіковані кадри виявилися неготовими до цього. В Янівському колгоспі «Авангард», який очікував на початку травня 1932 р. приплід у 200 кроленят від 37 кролематок, народилося їх всього 60 [45; 46].

Кількісний приріст господарств не гарантував якісного зростання показників. Такого висновку дійшов кореспондент часопису П. Дорожній, вивчаючи стан справ у свинарстві. Він зауважив, що на Конотопщині вдалося відкрити 40 свиноферм, що на 10 більше від запланованого, однак поголів'я свиней у них ледь сягало 2,2 тис. проти 3,4 тис. планових. Кращими в районі вважали свиноферми комун ім. 10-річчя ЛКСМУ (с. Підлипне), «Комінтерн» (с. Попівка), ім. Леніна (с. Соснівка), «Шлях» (с. В'язове) [47].

У разі загибелі скота господарствам належали страхові виплати. Протягом 1933 р. Чернігівський облфінвідділ на чолі з Карачунським ухвалив чимало резолюцій, директив і наказів, якими мали керуватися на місцях, організовуючи роботу страхових комісій. Користуючись ними, Кагарлицька райстрахкомісія вписувала акти про виплати потерпілим чи відмовляла в них, хоча робила це без виїзду на місце події, без з'ясування причин загибелі скота. Натомість страхова комісія у Новгороді-Сіверському по три місяці не збиралася, тобто не ухвалювала жодних рішень. На Ніжинщині ж складання акта страхової виплати не гарантувало отримання самої виплати [48].

Утримання тварин потребувало виконання комплексу робіт із заготівлі кормів. З належною організацією заходів тут теж не склалося. Радгоспи Чернігівщини мали можливість збирати до половини площ із сіном механічним способом, однак через відсутність

кваліфікованих працівників завантаженість машин була неповною, працювали вони в одну зміну [49]. У 1931 р. Корюківщина, район із великими природними сіножатями (до 24,9 тис. га природніх сіножатей та 0,5 тис. га сіяних трав, з яких понад 15 тис. га припадає на одноосібний сектор), втратила значну частину сіна, адже 4 з 14 сінокосарок у колгоспах потребували ремонту, з необхідних 3 тис. кіс доступними була 1 тис., а стан двох кінних граблів залишався невідомим [50]. Остерський район, скошивши сіно на майже 11 тис. га з наявних 23 тис. (станом на вересень 1932 р.), не попіклувався про його збереження. Залишене Тужарським колгоспом сіно в покосах було віднесене вітром до найближчого озера. Максимський колгосп склав сіно у копиці, але залишив його без охорони від худоби [51].

Сінозбиральну кампанію 1932 р. колективні й одноосібні господарства Чернігівщини провалили. Запізніла косовиця не дозволила претендувати на отримання другого врожаю протягом року. Скошене сіно господарства стогували частково. З 10 тис. га сіяних трав область застогувала не більше 0,6 тис. По колгоспах сіно стояло у копицях, псувалося дощами, розкрадалося [49].

Колгоспний і одноосібний сектори Чернігівщини мали засилосувати понад 10 тис. тонн різних бур'янів. Виробництво соковитого корму для худоби, який отримують заквашуванням подрібнених кормових рослин, було важливим для налагодження харчування тварин. 10% раннього силосу мали законсервувати до 15 липня 1932 р., натомість завершили роботи не раніше початку серпня. Прилуцький район, наприклад, засилосував 0,7 тис. тонн з необхідних 3,3 тис. силосної маси переважно з бур'яну та гички. Фіксувалася затримка з копанням силосних ям, яких вирили 2,5 тис. з необхідних 7,5 тис. До речі, надзвичайно повільно цим займалися тваринницькі радгоспи. Районне керівництво керувало процесом віддалено, обмежуючись передачею директив і планів, не організовувало навчання працівників, толеруючи використання кваліфікованих кадрів на інших роботах [52; 53].

Насамкінець зупинимось на питанні діяльності машинно-тракторних станцій, які мали раціоналізувати використання матеріально-технічного потенціалу країни для форсування суцільної колективізації сільського господарства. На Чернігівщині вони часто виявлялися неготовими до виконання поставлених перед ними завдань.

На обласному з'їзді рад голова виконавчого комітету Чернігівської обласної ради М. Д. Голубятніков доповів про збільшення протягом п'яти років кількості тракторів у 43 рази, молотарок – у 26 разів, сіялок – у 27 разів, жаток – у 26 разів, трієрів (машин для очищення та сортування насіння) – у 25 разів [54]. Заявлені показники вражали, проте де факто комплектування та формування машинно-тракторних станцій перебувало на початковому етапі. Чернігівська МТС,

яка обслуговувала 38 колгоспів і 36 тис. га землі, у квітні 1932 р. вважалася найвідсталішою. Вона виявилася повністю неготовою до посівної кампанії [55]. Аналогічний стан справ фіксувався у Прилуцькій МТС. Її тракторний парк був відремонтований, але запас пального не перевищував 17 днів, мастила – 40 днів. Техніка нерідко стояла без діла [56; 57].

Наприкінці березня 1933 р. «бурякові» райони Чернігівщини були забезпечені паливом лише на 65,8%, а такі МТС, як Носівська, Бахмацька та Бобровицька – на 40%. Проблем додавала відсутність стаціонарної тари для його зберігання. Її взагалі не мали машинно-тракторні станції в Бурині, Батурині, Бобровиці, Засуллі, про що восени 1932 р. інформували облбуряктрактор. Останній користувався цистерною на 45 тонн та 111 дерев'яними бочками при потребі у 2,5 тис. Загострилася ситуація з приходом весни, бездоріжжям. Фіксувалися випадки розкрадання пального. Завгосп Сергіїв та два вартові Носівської МТС, зокрема, зуміли привласнити 16 тонн гасу і близько 6 тонн бензину. Ще 12 тонн гасу розікрали в Шостці [58].

Жнива мало чим відрізнялися від посівної. Напередодні жнив 1932 р. Корюківська МТС, що обслуговувала майже половину колгоспів району, встигла відремонтувати три з восьми пошкоджених жаток, дві з чотирьох сінокосарок, 188 з понад 460 возів та гарб, а до лагодження молотарок, віялок, тракторів навіть не приступала [59; 60]. Такий стан справ був характерним для всієї території України, де на кінець року 248 машинно-тракторних станцій відремонтували 1623 трактори (7,1% від плану), з яких приймальна комісія забракувала 123. Задніх пасли Чернігівська (полагодили 17 тракторів або 2%), Одеська (4,8%), Вінницька (5,4%) та Дніпропетровська (5,6%) області. Показники «лідерів» не вражали – Київська (6,3%), Харківська (11,4%) та Донецька (14,4%) [61].

У березні 1933 р. про завершення ремонту тракторного парку доповіли Ярославська, Куликівська, Глухівська, Кутівська, Ніжинська, Новгород-Сіверська, Засульська та Андріяшівська МТС, які загалом відремонтували 214 тракторів. Ще 98 тракторів та 92 мотори полагодила Конотопська МТС на чолі з директором Бойком [62]. Зовсім сутужно просувалася робота у Борзнянському, Олишівському, Путивльському та Семенівському районах [6]. Сприяли цьому несвоєчасні поставки запчастин, «сортового заліза», а також нестача ковалів. Ніжинські радгоспи, наприклад, звітували, що до жнив встигли відремонтувати один із шести зламаних тракторів, 46 із 88 жаток, 34 із 65 молотарок, 3 із 10 двигунів, а одноосібники – 4 із 15 пошкоджених сільськогосподарських машин [63].

Наявність тракторів чи їх достатня кількість не були запорукою своєчасного й якісного обробітку землі, збору врожаю. Довжицький радгосп Чернігівського району, маючи власний тракторний парк, використовував

Рис. 4. Юдицький, старший конюх, ударник колгоспу ім. Карла Маркса. Був премійований за дбайливий догляд за тягловою силою та ліквідацію знеосібності. Новгород-Сіверський район («Вісті ВУЦВК» за 12 грудня 1932 р.)

його абиде, тільки не на ланах господарства, які рясно заростали бур'янами. До того ж сільськогосподарський реманент часто зберігали без догляду, під дощем [64].

Господарства, де не вистачало сільськогосподарської техніки, покладалися на традиційну тяглову силу – коней (рис. 4). Їхній загальний стан цілком відповідав визначенню «критичний». У колективних господарствах з ними поводитися недбало, навіть «погано», адже догляд цілковито знеособили. У квітні 1932 р. на Прилуччині неспроможними працювати на важких роботах виявилися 592 із 2074 коней [56]. В області лише за дев'ять місяців року загинуло 10% коней. Найбільші втрати фіксували у Варвинському (13%), Прилуцькому (20%) та Городнянському (26%) районах [65].

Отже, редакція часопису «Вісті ВУЦВК» приділяла чимало уваги висвітленню питань розвитку сільського господарства Чернігівщини. Наголошуючи на важливості вирощування технічних культур, розвитку тваринництва, налагодженні роботи машинно-тракторних станцій, газета вказувала на значні хиби в роботі як з боку радянської влади, так і місцевих виконавців. Видання жодним чином не корелювало виявлені недоліки чи порушення з реальним станом справ на селі, охопленому голодом. Несвоєчасність проведення різноманітних сільськогосподарських робіт безпечніше було списати на неуважність, шкідництво, низький рівень кваліфікації працівників, відсутність «більшовицької пильності», а не згадувати про тисячі померлих, психічно й емоційно зломлених, знесилених людей.

ДЖЕРЕЛА

1. Горох М. В. Чернігівщина років Голодомору (1932–1933) на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК»: адміністративно-територіальні зміни, вирощування зернових, хлібозаготівлі. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 16. С. 130–142.
2. Водоп'ян, Шлома, Бондаренко (бригада «Вістей»). На увагу

3. Конопітській РСІ. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 червня. С. 6.
3. Чернігівщина не готова до засіву буряків. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 29 березня. С. 3.
4. У Чернігівській, Київській та Вінницькій областях великі втрати врожаю цукробуряка. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 20 жовтня. С. 2.
5. Чернігівські обласні організації все ще не забезпечили швидкого обробітку буряків. Створюють умови для... зриву кампанії. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 27 червня. С. 2.
6. Про підсумки весняної сівби, про перебіг оранки парів, обробітку просапаних та технічних культур, ремонту с. г. машин і підготовки кадрів до збиральної кампанії в Чернігівській області. Постанова ЦК КП(б)У. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 29 червня. С. 1.
7. Сезоненко, Петренко. Полільним бригадам – польові кухні. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 15 червня. С. 4.
8. Водоп'ян, Шлома, Бондаренко (бригада «Вістей»). Ущільнюють строки робіт. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 24 червня. С. 1.
9. Правильно використати робітничі бригади. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 24 серпня. С. 2.
10. Шварцман, Росенко. Балачками прикривають опортуністичні діла. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 липня. С. 1.
11. Кочкарда. Гинуть 367 гектарів буряку. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 липня. С. 1.
12. Муромець Ол. Поки в районі розводили балачки... *Вісті ВУЦВК*. 1932. 9 серпня. С. 1.
13. Сезоненко. Заспокоєні агрономом. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 червня. С. 6.
14. Дорожній П. Боротися з втратами, як у бригаді Сушкової. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 вересня. С. 4.
15. Рівнятися на ударну роботу передових. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 9 жовтня. С. 2.
16. Калабуха В. Крадіжки та втрати цукробуряків стали звичайним явищем. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 24 жовтня. С. 2.
17. Мачук М. Хто зупиняє Носівський цукрозавод (Від власного кореспондента «Вістей»). *Вісті ВУЦВК*. 1933. 23 листопада. С. 3.
18. Копання закінчено – буряків не викопано. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 18 листопада. С. 3.
19. Облоргкомітет не цікавиться заготівлями олійних. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 15 січня. С. 3.
20. Кучерівна Я., Шаповаленко К. Допомогти одноосібникам засіяти конопі. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 22 червня. С. 1.
21. «Червоний Авангард» відстає з первісним обробленням конопель. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 січня. С. 8.
22. Не борються за високу врожайність. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 26 травня. С. 3.
23. Київська область зриває вчасний засів техкультур. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 червня. С. 1.
24. Шер Л., Евентов Ар. Забули про провідну культуру. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 2 жовтня. С. 6.
25. Валовень. Попругайло зриває сівбу конопель. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 17 червня. С. 1.
26. Вень К. «Конопляна тривога» (Від нашого спеціального кореспондента). *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 червня. С. 6.
27. Область, де нехтують вирішну культуру. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 червня. С. 3.
28. Васін. У Сновському зривають збирання. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 2 жовтня. С. 6.
29. Дорожній П. Найгірше справи в «Червоному авангарді». *Вісті ВУЦВК*. 1932. 2 жовтня. С. 6.
30. Н. С. У відповідь на новий с.-г. податок – збільшення засіву техкультур. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 26 травня. С. 3.
31. Сіра Н. Чернігівщина вивершила плян засіву льону. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 9 червня. С. 1.
32. Чернігівська МТС тютюнами не цікавиться. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 травня. С. 4.
33. Сіра Н. Дбати за високий врожай тютюнів. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 9 липня. С. 6.
34. Цілком виконати плян централізованих заготівель. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 1 листопада. С. 8.
35. Сіра Н. Вивезти викопану картоплю. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 26 жовтня. С. 6.
36. Колоша Ф. На Чернігівщині чекають... *Вісті ВУЦВК*. 1932. 23 листопада. С. 5.
37. Постанова РНК УСРР «Про заборону торгівлі картоплею в районах, що злісно не виконують зобов'язань за контрактацією, та перевірку наявних фондів картоплі в колгоспах. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 2 грудня. С. 2.
38. Жовтень вирішує! *Вісті ВУЦВК*. 1933. 22 жовтня. С. 2.
39. Сіра Н. Бригаду – на боротьбу за виконання плянів. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 24 квітня. С. 4.
40. Зоренко. Наслідувати приклад передовиків. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 травня. С. 4.
41. Сіра. Форсувати темпи. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 17 травня. С. 2.

42. 5 тонн огірків понад плян. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 30 липня. С. 4.
 43. Вишня Остап. Ходить гарбуз по городу. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 21 жовтня. С. 2.
 44. Сіра Н. Профрганізації осторонь городів. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 27 квітня. С. 5.
 45. Сіра Н. В Авангарді – школярі, в ар'єргарді – колгоспи. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 травня. С. 3.
 46. Сіра Н. За 15 тис. кролів – виробників! *Вісті ВУЦВК*. 1932. 10 червня. С. 6.
 47. Дорожній П. Рівнятися на краших. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 жовтня. С. 4.
 48. Л. Г. Резолюції Чернігівського облфінвідділу не підкріпле- ні ділом. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 1 серпня. С. 4.
 49. Сіра Н. Запобігти будь-яких втрат. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 серпня. С. 4.
 50. Булеев, Радченко, Валовень. Цього не розуміють на Корю- ківщині. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 21 червня. С. 6.
 51. Неф В. А їх щодня називає місцева преса... *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 вересня. С. 3.
 52. С. Н. Шеф... стоїть осторонь. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 17 серпня. С. 6.
 53. Яцько Н. С. Сильсують... директивами. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 17 серпня. С. 6.
 54. На обласному з'їзді рад Чернігівщини. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 18 грудня. С. 4.
 55. Сіра. Спираючись на маси. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 квітня. С. 3.
 56. Діденко. Найголовніші ланки не готові. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 15 квітня. С. 3.
 57. Прилукам рішуче підтягнутися. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 6 черв- ня. С. 1.
 58. Чернігівській Облбуряктрактор зриває завіз до МТС паль- ного та мастила. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 8 квітня. С. 3.
 59. Валовень. Сьогодні в бригаді Іваненка, завтра – Степан- чук. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 4 липня. С. 5.
 60. Радченко. На фронті збиральної. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 лип- ня. С. 3.
 61. Найвідсталіша – Чернігівська область. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 6 січня. С. 2.
 62. Закінчили ремонт тракторів. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 17 бе- резня. С. 4.
 63. Зоренко. На фронті збиральної. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 липня. С. 3.
 64. На Київщині нема боротьби за агротехніку. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 вересня. С. 3.
 65. По-більшовицькому боротися за міцного коня. *Вісті ВУЦ- ВК*. 1933. 3 січня. С. 1.

Horokh M. V. Chernihiv region during Holodomor (1932–1933) on the pages of «Visti VUTSVK» journal: cultivation of technical and fodder crops, animal husbandry

One of the propaganda tools used by communist totalitarian regime was the press. It helped to implant the mass campaigns and political decisions which were necessary for the regime. «Visti VUTSVK» is a specific historical source which represents the central press of the researched period. It still needs the detailed verification. The magazine has depicted various topics concerning politics, economy, education, cooperation, social and female issues, global problems. Its contributions are the unique source for studying the different aspects of Holodomor (1932–1933).

In the middle of the research are the publications dedicated to the cultivation of technical and fodder crops, animal husbandry

The central press is filled with important sources about forceful grain, merchuk, seeds and crops collection and activities of «tug gangs» which during 1932–1933 used to produce fatal living environment for the peasants and in such a way were genocide executives. The editors paid a lot of attention to the issues of growing technical crops, animal husbandry, and the work of machine-tractor stations.

Communal and state farms, workmen's cooperative associations and self-employed farmers had no time to crop the fields, perform pest control, get the crops and deliver it to place of storage or transformation. The plans were too high and there weren't enough men, knowledge and skills. Moreover there were unwillingness to work, absence of incentive system and senseless tasks. The success ratio was plan performance. According to the soviet press the so-called «class hostile element» was guilty in all troubles and disputes. The pages of «Visti VUTSVK» were filled with materials about exposure of «soviet authority enemies», descriptions of their crimes and appeals to punish them with all the full extent of law.

Key words: newspaper, «Visti VUTSVK», Chernihiv region, Holodomor, agriculture, technical cultures, animal husbandry, machine-tractor station.

REFERENCES

1. Horokh, M. V. (2023). Chernihivshchyna rokiv Holodomoru (1932–1933) na storinkakh chasopysu «Visti VUTSVK»: administratyvno-terytorialni zminy, vyroshchuvannia zernovykh, khlibozahotivli. [Chernihiv region during Holodomor (1932–1933) within the pages of

“Visti VUTSVK”: administrative and territorial changes, corn growing, grain collection]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*, 16, pp. 130–142. [in Ukrainian].

2. Vodopian, Shloma, Bondarenko (bryhada «Vistei»). (1932). Na uvahu Konotipskii RSI. [For the attention of Konotipskaya RSI]. *Visti VUTSVK*, 12 chervnia, 6. [in Ukrainian].

3. Chernihivshchyna ne hotova do zasivu buriakiv. (1933). [Chernihiv region is not ready for sowing beets]. *Visti VUTSVK*, 29 bereznia, 3. [in Ukrainian].

4. U Chernihivskii, Kyivskii ta Vinnytskii oblastiakh velyki vtraty vrozhaui tsukroburiaka. (1933). [In the Chernihiv, Kyiv, and Vinnytsia regions, there were large losses of the sugar beet crop]. *Visti VUTSVK*, 20 zhovtnia, 2. [in Ukrainian].

5. Chernihivski oblasni orhanizatsii vse shche ne zabezpechuly shvydkoho obrobittu buriakiv. Stvoriuiut umovy dlia... zryvu kampanii. (1933). [Chernihiv regional organizations still did not ensure rapid processing of beets. They create the conditions for... the disruption of the campaign]. *Visti VUTSVK*, 27 chervnia, 2. [in Ukrainian].

6. Pro pidsumky vesnianoi sivby, pro perebih oranky pariv, obrobittu prosapanykh ta tekhnichnykh kultur, remontu s. h. mashyn i pidhotuvannia kadriv do zbyralnoi kampanii v Chernihivskoi oblasti. Postanova TsK KP(b)U. (1933). [About the results of spring sowing, about the progress of plowing, cultivation of sodden and technical crops, repair of the village. of machines and training of personnel for the collection campaign in the Chernihiv region. Resolution of the Central Committee of the CP(b)U]. *Visti VUTSVK*, 29 chervnia, 1. [in Ukrainian].

7. Sezonenko, Petrenko. (1932). Polilnym bryhadam – polovi kuchni. [Field kitchens for watering crews]. *Visti VUTSVK*, 15 chervnia, 4. [in Ukrainian].

8. Vodopian, Shloma, Bondarenko (bryhada «Vistei»). (1932). Ushchilniuiut stroky robit. [The terms of work are being tightened]. *Visti VUTSVK*, 24 chervnia, 1. [in Ukrainian].

9. Pravylno vykorystaty robitnychi bryhady. (1932) [Use work crews correctly]. *Visti VUTSVK*, 24 serpnia, 2. [in Ukrainian].

10. Shvartsman, Roienko. (1932). Balachkamy prykrivaiut oportunistychni dila. [Opportunistic actions are covered with small talk]. *Visti VUTSVK*, 12 lypnia, 1. [in Ukrainian].

11. Kochkarda. (1932). Hynut 367 hektariv buriaku. [367 hectares of beets die]. *Visti VUTSVK*, 5 lypnia, 1. [in Ukrainian].

12. Muromets, Ol. (1932). Poky v raioni rozvodly balachky... [While there was chatter in the district...]. *Visti VUTSVK*, 9 serpnia, 1. [in Ukrainian].

13. Sezonenko. (1932). Zaspokoieni ahronomom. [Reassured by the agronomist]. *Visti VUTSVK*, 12 chervnia, 6. [in Ukrainian].

14. Dorozhnii, P. (1932). Borotysia z vtratamy, yak u brygadi Sushkovo. [Struggle with losses, as in Sushkova's brigade]. *Visti VUTSVK*, 28 veresnia, 4. [in Ukrainian].

15. Rivniatysia na udarnu robotu peredovykh. (1932). [Be equal to the shock work of the advanced]. *Visti VUTSVK*, 9 zhovtnia, 2.

16. Kalabukha, V. (1933). Kradizhky ta vtraty tsukroburiaki staly zvychainym yavyschem. [Thefts and losses of sugar beets have become commonplace]. *Visti VUTSVK*, 24 zhovtnia, 2. [in Ukrainian].

17. Machuk, M. (1933). Khto zupyniaie Nosivskiy tsukrozavod (Vid vlasnoho korespondenta «Vistei»). [Who is stopping the Nosiv sugar factory (From the own correspondent of “Vistei”)]. *Visti VUTSVK*, 23 lystopada, 3. [in Ukrainian].

18. Kopannia zakincheno – buriakiv ne vykopano. (1932). [Digging is finished – no beets have been dug up]. *Visti VUTSVK*, 18 lystopada, 3. [in Ukrainian].

19. Oblorhkomitet ne tsikavytsia zahotivliamy oliinykh. (1933). [The Oblorgcommittee is not interested in oil stocks]. *Visti VUTSVK*, 15 sichnia, 3. [in Ukrainian].

20. Kucherivna, Ya., Shapovalenko K. (1932). Dopomohty odnoosibnykam zasiiaty konopli. [The Oblorgcommittee is not interested in oil stocks]. *Visti VUTSVK*, 22 chervnia, 1. [in Ukrainian].

21. «Chervonyi Avangard» vidstaie z pervisnym obroblienniam konopel. (1932). [“Red Vanguard” lags behind with the initial processing of hemp]. *Visti VUTSVK*, 8 sichnia, 8. [in Ukrainian].

22. Ne boriutsia za vysoku vrozhaunist. (1932). [They do not fight for high yield]. *Visti VUTSVK*, 26 travnia, 3. [in Ukrainian].

23. Kyivska oblast zryvaie vchasnyi zasiv tekhhkultur. (1932). [Kyiv region disrupts the timely sowing of technical crops]. *Visti VUTSVK*, 12 chervnia, 1. [in Ukrainian].

24. Sher, L., Eventov, Ar. (1932). Zabuly pro providnu kulturu. [They forgot about the leading culture]. *Visti VUTSVK*, 2 zhovtnia, 6. [in Ukrainian].

25. Valoven. (1932). Popruhailo zryvaie sivbu konopel. [Poprugailo uproots the sowing of hemp]. *Visti VUTSVK*, 17 chervnia, 1. [in Ukrainian].

26. Ven, K. (1932) «Konopliana tryvoha» (Vid nashoho spetsialnoho korespondenta). [«Hemp Anxiety» (From our special correspondent)]. *Visti VUTSVK*, 28 chervnia, 6. [in Ukrainian].

27. Oblast, de nekhtuiut vyrishnu kulturu. (1933). [An area

where crucial culture is neglected]. *Visti VUTSVK*. 1933. 12 chervnia, 3. [in Ukrainian].

28. Vasin. (1932). U Snovskomu zryvaiut zbyrannia. [In Snovsky, harvesting is disrupted]. *Visti VUTSVK*, 2 zhovtnia, 6. [in Ukrainian].

29. Dorozhnii, P. (1932). Naihirshe spravv «Chervonomu avangardi». [The situation is worst in «Red Vanguard»]. *Visti VUTSVK*, 2 zhovtnia, 6. [in Ukrainian].

30. N., S. (1932). U vidpovid na novyi s.-h. Podatok – zbilshennia zasivu tekhhkultur. [In response to the new rural tax - increasing the sowing of technical crops]. *Visti VUTSVK*, 26 travnia, 3. [in Ukrainian].

31. Sira, N. (1932). Chernihivshchyna vyvershyla plian zasivu lonu. [Chernihiv Oblast completed the flax sowing plan]. *Visti VUTSVK*, 9 chervnia, 1. [in Ukrainian].

32. Chernihivska MTS tiutianamy ne tsikavytsia. (1932). [Chernihiv MTS is not interested in tobacco]. *Visti VUTSVK*, 12 travnia, 4. [in Ukrainian].

33. Sira, N. (1932). Dbaty za vysokyi vrozhai tiutiuniv. [Take care of a high yield of tobacco]. *Visti VUTSVK*, 9 lypnia, 6. [in Ukrainian].

34. Tsilkom vykonaty plian tsentralizovanykh zahotivel. (1932). [Fully implement the centralized procurement plan]. *Visti VUTSVK*, 1 lystopada, 8. [in Ukrainian].

35. Sira, N. (1932). Vyvezty vykopanu kartopliu. [Take out the dug potatoes]. *Visti VUTSVK*, 26 zhovtnia, 6. [in Ukrainian].

36. Kolosha, F. (1932). Na Chernihivshchyni chekaiut... [Chernihiv Oblast is waiting for...]. *Visti VUTSVK*, 23 lystopada, 5. [in Ukrainian].

37. Postanova RNK USRR «Pro zaboronu torhivli kartopleiu v raionakh, shcho zlisno ne vykonuiut zoboviazan za kontraktatsiieu, ta perevirku naiavnykh fondiv kartopli v kolhospakh. (1932). [Resolution of the RSC of the Ukrainian SSR «On banning potato trade in districts that maliciously do not fulfill contractual obligations and checking available potato funds in collective farms]. *Visti VUTSVK*, 2 hrudnia, 2. [in Ukrainian].

38. Zhovten vyrishuie! (1933). [October decides!]. *Visti VUTSVK*, 22 zhovtnia, 2. [in Ukrainian].

39. Sira, N. (1932). Brygadu – na borotbu za vykonannia plianiv. [Brigadu – for the struggle for the implementation of plans.]. *Visti VUTSVK*, 24 kvitnia, 4. [in Ukrainian].

40. Zorlenko. (1932). Nasliduvaty pryklad peredovykiv. [Follow the example of the pioneers]. *Visti VUTSVK*, 12 travnia, 4. [in Ukrainian].

41. Sira. (1932). Forsuvaty tempy. [Push the pace]. *Visti VUTSVK*, 17 travnia, 2. [in Ukrainian].

42. 5 tonn ohirkiv ponad plian. (1932). [5 tons of cucumbers more than planned]. *Visti VUTSVK*, 30 lypnia, 4. [in Ukrainian].

43. Vyshnia, Ostap. (1933). Khodyt harbuz po horodu. [A pumpkin walks around the garden]. *Visti VUTSVK*, 21 zhovtnia, 2. [in Ukrainian].

44. Sira, N. (1932). Proforhanizatsii ostonon horodiv. [Proorganizations outside the gardens]. *Visti VUTSVK*, 27 kvitnia, 5. [in Ukrainian].

45. Sira, N. (1932). V Avangardi – shkoliari, v ariergardi – kolhospy. [Schoolchildren are in the vanguard, collective farmers are in the rearward]. *Visti VUTSVK*, 28 travnia, 3. [in Ukrainian].

46. Sira, N. (1932). Za 15 tys. Kroliv – vyrobnykiv! [For 15 thousand rabbits - producers!]. *Visti VUTSVK*, 10 chervnia, 6. [in Ukrainian].

47. Dorozhnii, P. (1932). Rivniatysia na krashchykh. [Compete with the best]. *Visti VUTSVK*, 5 zhovtnia, 4. [in Ukrainian].

48. L., H. (1933). Rezoliutsii Chernihivskoho oblfinviddilu ne pidkripleni dilom. [The resolutions of the Chernihiv Regional Finance Department are not supported by a case]. *Visti VUTSVK*, 1 serpnia, 4. [in Ukrainian].

49. Sira, N. (1932). Zapobihny bud-yakykh vtrat. [Prevent any losses]. *Visti VUTSVK*, 12 serpnia, 4. [in Ukrainian].

50. Buleiev, Radchenko, Valoven. (1932). Tsoho ne rozumiut na Koriukivshchyni. [This is not understood in the Koryukiv region]. *Visti VUTSVK*, 21 chervnia, 6. [in Ukrainian].

51. Nef, V. (1932). A yikh shchodnia nazyvaie mistseva presa... [And the local press calls them every day...]. *Visti VUTSVK*, 8 veresnia, 3. [in Ukrainian].

52. S., N. (1932). Shef... stoit ostonon. [The boss...stands aside]. *Visti VUTSVK*, 17 serpnia, 6. [in Ukrainian].

53. Yatsko, N. S. (1932). Sylosuiut... dyrektyvamy. [Silos... directives]. *Visti VUTSVK*, 17 serpnia, 6. [in Ukrainian].

54. Na oblasnomu zizdi rad Chernihivshchyny. (1933). [At the regional congress of councils of the Chernihiv region]. *Visti VUTSVK*, 18 hrudnia, 4. [in Ukrainian].

55. Sira. (1932). Spyruiuchys na masy. [Leaning on the masses]. *Visti VUTSVK*, 5 kvitnia, 3. [in Ukrainian].

56. Didenko. (1932). Naihlovnishi lanky ne hotovi. [The most important links are not ready]. *Visti VUTSVK*, 15 kvitnia, 3. [in Ukrainian].

57. Prylukam rishuche pidtiahnutysia. (1933). [Prylukam decided to get fit]. *Visti VUTSVK*, 6 chervnia, 1. [in Ukrainian].

58. Chernihivskiy Oblburiaktraktor zryvaie zaviz do MTS palnoho ta mastyyva. (1933). [Chernihiv Oblburiaktraktor disrupts delivery of fuel and lubricants to MTS]. *Visti VUTSVK*, 8 kvitnia, 3. [in Ukrainian].

59. Valoven. (1932). Sohodni v brygadi Ivanenka, zavtra – Stepanchuka. [Ivanenko is in the brigade today, Stepanenko tomorrow]. *Visti VUTSVK*, 4 lypnia, 5. [in Ukrainian].

60. Radchenko. (1932). Na fronti zbyralnoi. [On the front of the assembly line]. *Visti VUTSVK*, 8 lypnia, 3. [in Ukrainian].

61. Naividstalisha – Chernihivska oblast. (1933). [The most remote is the Chernihiv region]. *Visti VUTSVK*, 6 sichnia, 2. [in Ukrainian].

62. Zakinchyly remont traktoriv. (1933). [Repair of tractors has been completed]. *Visti VUTSVK*, 17 bereznia, 4. [in Ukrainian].

63. Zorlenko. (1932). Na fronti zbyralnoi. [On the front of the assembly line]. *Visti VUTSVK*, 8 lypnia, 3. [in Ukrainian].

64. Na Kyivshchyni nema borotby za agrotekhniku. (1932). [There is no struggle for agricultural machinery in Kyiv region]. *Visti VUTSVK*, 12 veresnia, 3. [in Ukrainian].

65. Po-bilshovytskomu borotysia za mitsnoho konia. (1933). [To fight for a strong horse in the Bolshevik way]. *Visti VUTSVK*, 3 sichnia, 1. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 16.02.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 94 (477.46)

С. Ю. Степенькін

НОВОВІЯВЛЕНІ ДОКУМЕНТИ ПРО АНТИРАДЯНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ МІСТА ГЛУХОВА 1938 РОКУ

У статті показано нововиявленні дані про повстанську організацію у місті Глухові. Вказано, що вона діяла у 1937–1938 роках. Її очолював Іван Дадаков. Ця організація була викрита радянськими репресивно-каральними органами. Дадакова і ще одного члена організації, Григорія Краснощока, було страчено.

Ключові слова: Глухів, повстанська організація, НКВД, Іван Дадаков.

В даний час Україна переживає складний час. Війна з Російською Федерацією змінює наше сприйняття радянського періоду російської окупації нашої країни. В часи «відлиги», а особливо в період «перебудови», почали викривати масові репресії проти населення періоду сталінського тоталітарного режиму. А оскільки радянська влада ще існувала, вона не могла визнати всіх або частину репресованих борцями проти радянського авторитаризму. Тому було знайдено шаблон оголосити їх усіх незаконно репресованими. Цю тезу підхопила і українська історіографія.

Аналізуючи численні справи радянських каральних органів, закладається сумнів у цьому твердженні. Звісно, значна частина справ була сфабрикована. Але частина, можливо, все ж мала у собі дійсну основу. Наприклад, всім відома справа «Спілки Визволення України». З одного боку, скрізь зазначається, що вона була сфабрикованою, з іншого – все якось детально було випи-

сано. Структура організації, керівництво, діяльність. Звісно, щось добавлено. Однак складається враження, що ця організація, яка боролася проти радянської влади, все ж існувала. Принаймні шалений тиск російської радянської окупаційної влади у вигляді розкуркулень, колективізації, голодомору, репресій не міг не викликати хоч якогось організованого опору українців, як це було з селянсько-повстанським рухом. Тому виокремити, де були сфабриковані справи, а де вони мали дійсну основу, досить складно.

Прикладом до вищевказаної тези можуть служити «Справи слідчих справ по Чернігівській області за 1937, 1938 і 1939 роки», які знаходяться в Галузевому державному архіві СБУ [1]. До них було включено доповідну записку з історії Глухівщини під назвою «Про справу про викрите і ліквідоване контрреволюційне повстанське підпілля в Глухівському районі Черніг. обл.» [1, арк. 64–66]. У цій записці зазначалося, що по лінії IV відділу управління державної безпеки в Глухівському районі Чернігівської області у 1938 році було викрито і ліквідовано «контрреволюційну повстанську організацію», яка ставила за мету «повалення радянської влади шляхом організації збройного повстання» [1, арк. 64]. 14 лютого було арештовано учасника цього підпілля Григорія Васильовича Краснощока. Він народився у 1907 році у селі Обложки Глухівського району. Проживав у місті Глухові. Мав початкову освіту і працював теслярем-поденником [2, с. 460]. Григорій Васильович був сином «міцного» середняка, господарство якого у 1932 році було розпродане за ухиляння від виконання державних зобов'язань [1, арк. 64]. Це і стало причиною боротьби його проти радянської влади.

У 1931 році Краснощок був бійцем повстанського загону, який діяв в селах Глухівського району. В тому ж 1931 році, він намагався здійснити «терористичний акт» над головою колгоспу села Обложки Кравченком (ім'я і прізвище встановити не вдалося). За це був арештований органами НКВД і засуджений [1, арк. 65]. Ця інформація дає змогу припустити, що ще у 1931 році на Глухівщині діяв селянсько-повстанський загін, «бандгруповання» за термінологією радянських каральних органів. Для виявлення його очільників потрібно провести окрему дослідницьку роботу.

Після звільнення Григорій Васильович у 1937 році працював у бригаді теслярів на будівництві в «Донподоувоч» у Глухові. Там він познайомився з Іваном Васильовичем Дадаковим. Він народився 1907 року у селі Перемога Глухівського району. Проживав у місті Глухові. Мав початкову освіту і працював теслярем-поденником [2, с. 454]. Він був «ображений» (як саме, встановити не вдалося) радянською владою і «щоденно виголошував ... різкі антирадянські націоналістичні ... настрої і вихваляв Гітлера» [1, арк. 65].

У вересні 1937 року Дадаков запропонував Краснощоку вступити до повстанського загону з числа «обра-

жених радвладою осіб», який вже існував. Краснощок вступив до цього загону і пізніше залучив до нього ще 3-х осіб. Дадаков запевнив Краснощока, що зможе дістати і зброю [1, арк. 65, 66].

15 лютого 1938 року органи НКВД арештували Дадакова [2, с. 454]. Той зізнався, що залучив до повстанської організації ще 4-х осіб. Всього було арештовано у цій справі 6 осіб. Однак на 7 березня 1938 року зізналося лише двоє: Краснощок і Дадаков. У доповідній записці вказувалося, що роботу «над іншими продовжуємо» [1, арк. 67]. Всіх членів організації звинувачували в тому, що вона була створена для «участі в боротьбі проти радвлади і допомоги інтервентам під час війни» [1, арк. 65]. Звісно, останнє було вже припискою слідчих органів.

Чим закінчилося слідство над іншими людьми встановити не вдалося. Однак Краснощока і Дадакова 31 березня 1938 року було засуджено за створення повстанської організації до вищої міри покарання і 9 квітня 1938 року розстріляно у місті Чернігові. В період «відлиги» 30 грудня 1952 року вони були реабілітовані Чернігівським обласним судом [2, с. 454, 460].

Отже, у 1937–1938 роках у Глухові діяла антирадянська повстанська організація. Її очолював Іван Васильович Дадаков. До неї входило мінімум 6 осіб. Вдалося встановити лише одного – Григорія Васильовича Краснощока. Вони були розстріляні органами НКВД. Реабілітовані у 1959 році, звісно, як особи незаконно засудженні. Однак аналізуючи вказаний документ, все ж складається враження, що ця організація дійсно існувала.

ДЖЕРЕЛА

1. Дела по следственным делам по Черниговской области за 1937, 1938 и 1939 год. Галузевий державний архів СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 326.
2. Реабілітовані історією. Сумська область. Книга 1. Сума : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. 752 с.

Stepenkin S. Yu. Newly discovered documents about the anti-soviet underground in Hlukhiv in 1938

The article shows newly discovered data about the insurgent organization in the town of Hlukhiv. It is stated that it operated in 1937–1938. It was headed by Ivan Dadakov. This organization was formed by the detachment to fight against Soviet rule. At least 6 people were gathered. The organization was headed by Ivan Dadakov. The insurgent organization in the town of Hlukhiv was exposed by the Soviet repressive and punitive authorities. Dadakov and another member of the organization, Krasnoshchok Hryhorii, were executed. The fate of its other members is unknown

Key words: Hlukhiv, insurgent organization, NKVD, Ivan Dadakov.

REFERENCES

1. Dela po sledstvenym delam po Chernigovskoj oblasti za 1937, 1938 i 1939 god. Haluzevyi derzhavnyi arhiv SBU. F. 16. Op. 1. Spr. 236. [in Ukrainian].
2. Reabilitovani istoriiei. Sumska oblast. Knyha 1 [Rehabilitated by history. Sumy region]. Book 1 Sumy: VVP «Mrija-1» TOV. (2005). [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 18.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 94(477.52)К.Малевиц

Ш. М. Акічев

КАЗИМИР МАЛЕВИЧ І КОНОТОП

Стаття присвячена маловідомим сторінкам життя художника Казимира Малевича у місті Конотопі, витокам творчості юного художника-початківця, котрому судилося стати всесвітньо відомим Майстром.

Ключові слова: Казимир Малевич, Микола Рославець, «Автобіографія», «Місячна ніч», Конотоп, Сумська область, супрематизм, «Чорний квадрат».

27 липня 2023 р. в історичному центрі Конотопа, на будинку по проспекту Червоної Калини, 20, була встановлена пам'ятна дошка художнику Казимиру Малевичу. Колись тут знаходилась крамниця, в якій майбутній засновник супрематизму ще у юному віці продав свої перші картини «Місячна ніч» та «Буслик».

Перш, ніж перейти до викладення теми зв'язків видатного художника-авангардиста з Конотопом, згадаймо основні віхи його життєвого і творчого шляху.

Малевиц Казимир Северинович (11(23).02.1879, Київ – 15.05.1935, Ленінград, нині С.-Петербург, похований у с. Немчинівка Моск. обл.) – живописець, теоретик мистецтва, педагог. Навчався у Київській рисувальній школі М. Мурашка (1895; викладач М. Пимоненко), студії Ф. Рерберга (Москва, 1906). Познайомився 1907 р. із Д. Бурлюком, М. Ларіоновим. Серед картин відомий «Чорний квадрат» (1913) – маніфест безпредметного мистецтва, який викликав шалені напади критики. У 1919–1922 рр. К. Малевич – викладач художньої школи Вітебська (Білорусь); протягом 1923–1926 рр. – директор Інституту художньої культури в Ленінграді; упродовж 1928–1930 рр. – професор Київського художнього інституту.

Початок репресій в Україні проти інтелігенції змусив митця повернутись до Ленінграда. Він є одним з основоположників нових напрямів в абстрактному мистецтві – супрематизму та кубофутуризму. К. Малевич заснував мистецьке об'єднання «Супремус» (1916). Автор книг «От кубизма к супрематизму» (Петроград, 1916), «Супрематизм» (Витебск, 1920), а також наукових статей «Спроба визначення залежності між кольором та формою у малярстві» («Нова генерація», Харків, 1930, № 6–9), «Архітектура, станкове малярство та скульптура» («Авангард», Київ, 1930, № 18). Учасник мистецьких виставок від 1910 р., персональних – у Москві (1929), Києві (1930). Поєднував у творчості принципи кубізму, футуризму та експресіонізму. Його мистецтво базується на фольклорних засадах. Етнографічні риси, елементи іконопису простежуються у творах зрілого періоду. З Малевичем пов'язані художній дизайн, конструктивізм в архітектурі, фотографія, мультиплікація, рок-опери. Серед його учнів – Н. Генке-Меллер, Л. Лисицький...Деякі роботи К. Малевича зберігаються у Національному художньому музеї (Київ), Стедейлік-музеумі (Амстердам), ДРМ (С.-Петербург), ДТГ (Москва). Нещодавно видано «Собрание сочинений» Малевича у 5 томах [6, с. 673–674].

Казимир Северинович Малевич народився у сім'ї працівника цукрового заводу. На початку 1890-х він навчався у Пархомівському сільськогосподарському училищі на Слобожанщині. Мешкав у Білопільлі та на Конотопщині. Заарештований ОДПУ восени 1930 р., декілька тижнів перебував в ув'язненні в Ленінграді. Жорстокі допити привели до раку та смерті в муках. Урна з прахом була похована в полі поблизу с. Немчинівки Московської обл. 1998 р. приблизно на тому ж місці був встановлений пам'ятний знак. У с. Немчинівці створено «Малевиц-центр», у Сумах – його філію.

А все починалось з Конотопа. Про конотопський період К. Малевича дізнаємось з його «Автобіографії» початку 1930-х років: «Жив я тоді в місті Конотопі. О, славне місто Конотоп! Воно всеньке лисніло від сала. На базарах і біля станції довгими рядовицями за столиками сиділи тітки, які називались сальницями, від них несло часником. На столиках були навалені груді різного виду сала, вудженого і невудженого з доброю шкіркою, лежали кільцями ковбаси, краківські, начинені великими шматками м'яса та свиного сала, кров'янки, круп'янки з незвичним запахом, який подразнював всі залози, які є у людини, лежала вітчизна теж з сальцем по краям, лежали булками круглі сальники та круглі зельці із хрящиками. Самі сальниці блищали від засаленого одягу, в якому відображало свої промені сонце, від них несло часником. Купивши на п'ятачок кільце ковбаси, я ламав його на шматки і їв, як їли на базарах люди. На баранину, яка була півтори копійки за фунт, або м'ясо я не дивився. Свинина була першим блюдом та це риба, в особливості, тарань в'ялена, дві копійки штука, велика з червоними жирними хребтами та ікрою. Любив я свинину і рибу їсти з білим хлібом. Або купиш у сальниці маленьке порося за 40 копійок, підсмажене з рум'яною шкіркою, яка просякнута жиром. Хрустить шкірочка, підсмажена, на зубах, по секрету від домашніх з'їдаєш всього. Я зростав серед цього українського сала і часнику в Конотопі. Але це один, дуже присмий бік Конотопа. Інша його характерна риса – це непролазне болото, якщо піде дощ, а в сухий час неймовірна пилюка. Коли дядько їде на дишловці, то піднімає таку куряву, що не видно ні коней, ні будинків. Розповідали, що, коли Катерина II мала щастя проїздити цим славетним містечком, коні її втопилися у болоті вулиць. З того часу нібито це місто і стало Конотопом. Головна вулиця, як весь час в таких містах, називалась Невським проспектом. По обидва боки Невського проспекту були накладені дошки на випадок дощу. Коли чорнозем розчиниться на аршин завглибшки, то люди гуляють по цим дошкам. На самій вулиці лежать свині з поросятами, розриваючи землю або риючись в залишках помий, які виливались з дворів Невського проспекту. Я жив далеко від проспекту в дуже привітному українському будинку, оточеному садом. Написав я першу картину «Місячна ніч». Писав я більше під враженням, як це робив і у Білопільлі. З натури так і не міг писати. Хоч при купівлі фарб передбачливий прикажчик приклав і книгу, здеється

професора Йенніке, в якій було викладено, як писати портрети і пейзажі. По Йенніке, для того, щоб написати портрет, потрібно було пустити і хід 54 «тілесних» фарби, а у пейзажі не менше «трав'яних». Я не міг розібратися у цій кількості кольорів і писав як Бог на душу покладе. Писав під враженням і брав ті фарби, які давали мені колір, який співпадав з моїм враженням від побаченого. Першою на полотні розміром з аршин три чверті (71 x 53 см) була написана «Місячна ніч». Це був краєвид з річкою, каміннями і прив'язаним човником. Відблиски промінців місяця, як казали, були на картині, мов живі. На всіх моїх товаришів ця картина справила велике враження. Один з товаришів мав комерційну жилку й запропонував мені виставити цей твір у крамниці паперових виробів на Невському, але я був проти, і соромився страшенно. Дивним був мій стан: я, можна сказати, соромився показати свою роботу, яку робив з великим задоволенням. Але одного разу товариш забрав без дозволу мою «Місячну ніч». Власник магазину був вражений цією картиною. Він з задоволенням, як мені передав товариш, взяв її і одразу виставив у вікні магазину. Я теж ходив дивитись на першу свою виставку, але побоювався, щоб не впізнали в моїй особі автора. Чинювники зупинялись, дивились, дивились. Картина недовго простояла, її купили за 5 карбованців. Ковбасу можна було їсти – по кільцю в день – цілий місяць. Акції мої дуже піднялися і власник магазину просив принести ще «Місячну ніч», але з вітряком. Але я написав іншу картину, удвічі більшу розміром, яка зображувала гай з буселами. Вона теж була продана...» [2, с. 23–25].

Достеменно невідомо, де жила родина Малевичів у Конотопі і де продані перші його картини. Можливо, це був магазин Залмана Брагінського на перехресті вул. Олександрівської та пр. Червоної Калини. Будівля не збереглася. Наразі на її місці – пам'ятний знак Конотопській битві 1659 р. Із споруд XIX ст. на Невському проспекті (пр. Червоної Калини, 20), в історичному центрі Конотопа, залишився будинок з магазинами ритуальних послуг. Він був обраний для встановлення пам'ятної дошки Казимиру Малевичу 27 липня 2023 р. [4, с. 7]

Конотопським другом Малевича, який сприяв продажу його перших картин, був Микола Рославець (1881–1944) – педагог, скрипаль, музичний критик, теоретик і композитор авангардної музики XX ст., громадський діяч. Початку музичного життя М. Рославця сприяла мати Казимира Малевича, Людвіга Олександрівна, подарувавши музиканту скрипку [3, с. 99].

Велику роль у вивченні питання зв'язків К. С. Малевича з Конотопом відіграла Ніна Іванівна Велігоцька (1935–2015) – наша землячка, кандидат мистецтвознавства, заслужений працівник культури України. Вона є авторкою п'ятнадцяти книг з дослідження образотворчого мистецтва України. Одна з них – «Шляхами Малевича. Зупинка – Конотоп, 1894–1896» (К. : Мистецтво, 2017) – присвячена перебуванню родини Малевичів у

Конотопі, витокама творчості юного Казимира, котрому судилося стати всевітньо відомим Майстром. Мистецтвознавиця започаткувала у 2002 р. художній салон «Майстерня-вітальня Ніни Велігоцької» у МБК «Зоряний» на основі подарованої нею Конотопу колекції сучасного українського мистецтва [8, с. 4.].

Ніна Іванівна розшукувала невідомі картини Малевича, вважаючи, що вони зберігаються у конотопських колекціонерів. Вона товаришувала з художником В. Борошневим, автором картини «Явище «Чорного квадрата» на Конотопському озері» (1994 р.). У 1995 р. В. Борошнев написав другий варіант картини, яку подарував Конотопській філії АТ «Градобанк». Він започаткував мистецькі пленери художників України «Барви Малевича».

14 лютого 2003 р. у Конотопському міському краєзнавчому музеї відкрилася виставка «Шляхи творчості», присвячена 125-річчю від дня народження К. С. Малевича. У планах соціально-культурного розвитку міста значилося відкриття у 2004 р. садиби Малевича на Загребеллі [7, с. 3].

12 листопада 2014 р. у Конотопському міському центрі культури і дозвілля «Кінотеатр «Мир» відбувся показ 36-хвилинного документально-публіцистичного фільму «Малевич і Рославець. Станція відправлення – Конотоп» про дружбу двох митців. Автор сценарію і режисер – керівник зразкового творчого об'єднання дитячого телебачення «Ми + Кон-такт» ЦДЮТ Олександр Платонов.

Автором багатьох публікацій про зв'язки видатних художників з Україною, зокрема із Сумщиною, є художник-графік, мистецтвознавець, заслужений діяч мистецтв України Сергій Іванович Побожій. До 110-ї річниці від дня народження засновника супрематизму він написав статтю «Конотопські враження Казимира Малевича (1878–1935)» [8, с. 3], сприяв виданню газети «Супремус. Конотоп» у 1994 р., на сторінках якої розповідається про зв'язки Малевича з нашим крем [5].

До 100-річчя написання «Чорного квадрата» за рішенням ЮНЕСКО 2015 рік був оголошений роком Малевича. У День міста Конотопа 6 вересня 2015 р. по вул. Лазаревського було відкрито кафе «У Малевича», де відвідувачам пропонували меню часів перебування тут художника.

27 вересня 2015 р. у Конотопі встановили пам'ятник Казимиру Малевичу з фібробетону роботи місцевого скульптора Юрія Ведмеда, створений коштом мецената, гендиректора ТОВ «ТВП «Будинок торгівлі», депутата Конотопської міськради Віталія Демидка [1, с. 66]. У вересні наступного року міською владою розглядалося питання перенесення пам'ятника на більш публічне місце – майданчик перед Будинком торгівлі з встановленням скульптури на місці «декомунізованого» пам'ятника С. І. Радченку. Одночасно погоджувалось оздоблення фасадної частини реконструйованого кафе «У Малевича» муралами-копіями картин К. Малевича, які виконала художниця Валентина Зміїова. На підставі рішення Конотопської міськради від 28.07.2016 р. «Про прийняття до комунальної власності тергромади м. Конотоп скульп-

птури Казимира Малевича» з первісною балансовою вартістю 125 тис. грн., пам'ятник перенесли на новозбудований постамент перед Будинком торгівлі до Дня міста Конотопа 6 вересня 2016 р.

Пам'ятник К. Малевичу зображує художника з бородою та взуттям на ногах, хоча під час роботи над картинами він працював босоніж. Біля пам'ятника заплановано встановити ковані, стилізовані під старовину, металеві ліхтари та велику металеву лаву.

Ім'ям Малевича названі вулиці в Києві, Сумах, Конотопі, Вінниці, Білопільі тощо. Польський Інститут у Києві у 2008 р. встановив мистецьку премію ім. К. Малевича у розмірі 3 тис. євро для молодих художників України. У Києві організовані пішохідні екскурсії «Київські місця Казимира Малевича» з відвідуванням пам'ятного знаку К. Малевичу. У Білопільі у 2021 р. встановлено артоб'єкт «Білий хрест на сірому тлі», присвячений К. Малевичу.

Відомо, що під час роботи в 1919 р. у Вітебську Малевич пропагував супрематизм. Будівлі та трамваї Вітебська були розписані в цьому ж стилі. У Конотопі зараз їздять польські трамваї з гербом Варшави – міста, яке сприйняло Малевича як Великого художника. Можливо, що конотопські трамваї будуть прикрашені зображеннями в стилі супрематизму і стануть туристичною родзинкою міста.

Вшановуючи внесок Казимира Малевича у розвиток світового художнього мистецтва, на Міжнародному фестивалі «Книжковий Арсенал» у Києві у 2013, 2016, 2017 рр. поширювались книги про митця, сувеніри з його зображенням. Київський головпоштамт у 2018 р. провів спецпоштову та продаж марки № 1638 «Супрематична композиція 1(1916) Казимира Малевича. 1878–1935» тиражем 130 тис. примірників, а також конвертів із зображенням К. Малевича та його картин з колекції І. Диченка. Тоді ж був випущений сувенірний блокнот для записів з малюнками Казимира Малевича.

До 140-річчя від дня народження художника 5 жовтня 2019 р. Національний банк України увів до обігу монету «Казимир Малевич» номіналом 2 грн., вагою 12,8 г, тиражем 35 тис. (серія «Видатні особистості України»). На аверсі монети угорі на дзеркальному тлі зображений малий Державний герб України, праворуч – напис «Україна», під ними – стилізований портрет Малевича, унизу напис – 2 гривні/2019. На реверсі монети на матовому тлі – стилізоване художнє полотно, підготовлене для роботи, унизу – напис «Казимир / Малевич» з роками його життя 1879/1935.

Як вважають науковці та краєзнавці Сумщини, Казимир Малевич є Великим художником, який любив Конотоп – місто, де розпочалось його творче безсмертя.

ДЖЕРЕЛА

1. Акічев Ш. М. Пам'ятні дати з історії Конотопщини. Харків, 2019. 312 с.
2. Вакар І. А., Михиенко Т. Н. Малевич о себе. Современники о Малевиче. Письма. Документы. Воспоминания. Критика. Т. 1. Москва : РА, 2004. С. 23–25.
3. Велігоцька Н. І. Шляхами Малевича. Зупинка – Конотоп, 1894–1896. Київ : Мистецтво, 2011. 119 с.

4. Відкрили пам'ятну дошку Казимиру Малевичу. Факти + програми ТБ. 2023. № 31(226). 3 серпня. С. 7.
5. Хроника проекта «Современные художники – Малевичу». Супремус. Конотоп (Сумы–Цюрих–Москва). 1994. № 3 (4) (август). С. 3.
6. Горбачов Д. О. Малевич К. С. УСЕ. Т. 18, Київ, 2017. С. 673–674.
7. Петренко Н. Уперше в Конотопі широко пройшли дні культури «Барви Малевича». Конотопський край. 2003. № 72 (12854). 22 вересня. С. 3.
8. Побожій С. І. Конотопські враження Казимира Малевича (до 110-ї річниці з дня народження відомого художника К. С. Малевича (1878–1935)). Радянський прапор. 1988. № 206 (11063). 27 грудня. С. 3.
9. Харитоновна Н. Нова релігія – супрематизм. Конотопський край. 2003. № 13 (12795). 19 лютого. С. 4.

Akichev Sh. M. Kazimir Malevich and Konotop
Article is devoted to little known pages of the Malevich at the town of Konotop, sources of creativity of the young artist-beginner Kazimir, who was destined to become a world-known Master.
Key words: Kazimir Malevich, Mykola Roslavets, Autobiography, Moonlit Night, Konotop, Sumy region, suprematism, Black Square.

REFERENCES

1. Akichev, Sh. M. (2019). *Pamiatni daty z istorii Konotopshchyny* [Memorable dates in the history of Konotop region]. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Vakar, I. A., Mikhiyenko, T. N. (2004). Malevich o sebe. *Sovremenniki o Maleviche. Pis'ma. Dokumenty. Vospominaniya. Kritika* [Malevich about himself. Contemporaries about Malevich. Letters. Documents. Memories. Criticism]. Vol. 1, pp. 23 – 25. Moskva: RA. [in Russian].
3. Velihotska, N. I. (2011). *Shliakhmy Malevycha. Zupynka – Konotop, 1894 – 1896* [On the path of Malevich. Stop - Konotop, 1894 – 1896]. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
4. *Vidkryly pamiatnu doshku Kazymyru Malevychu* [A memorial plaque to Kazymyr Malevych was unveiled]. (2023). *Fakty + prohramy TB*, 31(226), p. 7. [in Ukrainian].
5. *Khronika proyekta «Sovremennyye khudozhniki – Malevichu»* [Chronicle of the project “Contemporary Artists to Malevich”]. (1994). *Supremus. Konotop* (Sumy–Tsyurikh–Moskva), 3 (4), p. 3. [in Russian].
6. Horbachov, D. O. (2017). Malevych K. S. [Malevych K. S.]. *USLe*. V. 18, pp.673–674. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Petrenko, N. (2003). *Upershe v Konotopi shyroko proishly dni kultury «Barvy Malevycha»*. *Konotopskiy krai*, 72 (12854), p. 3. [in Ukrainian].
8. Pobozhii, S. I. (1988). *Konotopski vrazhennia Kazymyra Malevycha* (do 110-yi richnytsi z dnia narodzhennia vidomoho khudozhnyka K. S. Malevycha (1878–1935)) [Konotop Impressions of Kazimir Malevich (to the 110th anniversary of the birth of the famous artist K.S. Malevich (1878–1935))]. *Radianskyi prapor*, 206 (11063), p. 3. [in Ukrainian].
9. Kharytonova, N. (2003). *Nova relihiia – suprematyzm. Konotopskiy krai*, 13 (12795), p. 4. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.06.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 76+097Г.Сергеев

Ю. А. Шишкіна

МАЙСТЕР ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ЖАНРУ ГРАФІКИ – ЕКСЛІБРИСУ (до 80-річчя від дня народження Г. О. Сергеева)

У статті досліджується творчість Георгія Олександровича Сергеева, відомого українського графіка, живописця, поета, провідного українського митця сучасності в елітарному виді графіки – екслібрисі. В цьому жанрі він створив понад 700 найрізноманітніших книжкових знаків, серед яких є чимало справжніх шедеврів. Їх вирізняє різноманітність сюжетів, композиційна майстерність і чудове технічне втілення. Саме вони зробили творчість митця відомою далеко за межами України. Екслібриси Г. О. Сергеева – справжні витвори мистецтва, завжди співзвучні думкам читачів, глядачів.

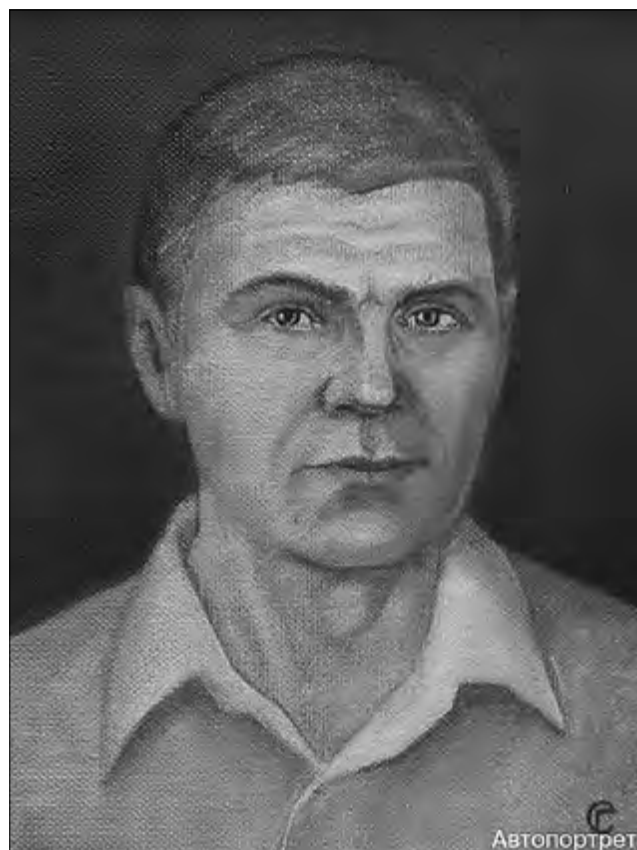
Висвітлюється питання дослідження вітчизняного екслібрису – мистецтва малої графіки, що є візитівкою власника книги. Символічна образність українського екслібрису виражається через самобутність художньої мови національного мистецтва та уособлює риси, відмінні від інших художніх систем жанру.

Ключові слова: екслібрис, митець, графіка, українська культура, мистецтво, творчість.

Українська книга, як складова національної культури, здавна мала авторські позначки, а згодом – символи, які стали називати латинським словом «ex libris» – книжковий знак, невелика художньо виконана етикетка, де вказано, кому належить видання. Символічна образність українського екслібрису виражається через самобутність художньої мови національного мистецтва та уособлює риси, відмінні від інших художніх систем жанру. Втім суто українські надбання в галузі книжкового знаку тривалий час були вилучені з національного набутку і штучно «інтегровані» в культурний простір інших держав.

Із отриманням Україною незалежності стало можливим об'єктивне дослідження вітчизняного екслібрису – мистецтва малої графіки. Перші наукові праці в цій царині з'являються на початку ХХ ст. Найдавніші українські екслібриси досліджували П. Клименко [1], В. Січинський [2], вивчав і колекціонував їх С. Сильванський [3]. Підсумувала досягнення українських художників-екслібрисистів початку ХХ ст. колективна збірка «Екслібрис» [4], видана Асоціацією незалежних українських митців, яка стала важливою подією у вітчизняному екслібрисному житті. У 1937 р. І. Крип'якевичем був укладений каталог друкованого українського екслібрису ХVIII ст. [5]. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. дослідженню екслібрисів присвятили свої роботи А. В'юнник [6], Я. Бердичевський [7], П. Нестеренко [8], М. Грузов [9], О. Федорук [10] та ін.

Констатуючи інтерес науковців до вивчення вітчизняного екслібрису, зазначимо, що предметом досліджень стали не тільки власне книжковий знак з його типологією, художньо-стильовими особливостями, специфікою художнього вирішення, місця і ролі в системі українського мистецтва, а й біографістика творців екслібрисів. У нашому випадку мова йде про одного з провідних українських художників сучасності в цьому жанрі – Георгія Олександровича Сергеева. Відомий український графік, живописець і поет в одному із власних віршів так визначив своє життєве кредо: «Життя моє, любов моя – екслібрис». І не

Георгій Олександрович Сергеев. Автопортрет

випадково, адже домінантою творчості митця стало мистецтво екслібрису. Він створив за 40 років захопленої роботи в цьому елітарному жанрі мистецтва графіки понад 700 найрізноманітніших книжкових знаків, серед яких є чимало справжніх шедеврів. Їх вирізняє різноманітність сюжетів, композиційна майстерність і чудове технічне втілення. Саме яскраві та самобутні екслібриси зробили творчість митця відомою далеко за межами України.

12 вересня 2024 р. Георгію Олександровичу виповнюється 80 років від дня народження. Народився він у 1944 р. в селі Шевченкове Глухівського району Сумської області. Образотворчим мистецтвом захопився ще в дитинстві. Вищу художню освіту здобув в Українському поліграфічному інституті ім. Івана Федорова у м. Львові, отримавши фах художника-графіка з оформлення та ілюстрації книг. Його вчителями були відомі українські митці: з графіки – Валентин Львович Бунов (український графік, член Співки художників України), Володимир Степанович Овчинников (український графік і педагог, член Співки радянських художників України); з живопису – Іван Харитонович Прийдан (український художник і педагог, член Співки радянських художників України).

Вихованець ушлявленого Українського поліграфічного інституту розпочав самостійний мистецький шлях з 1971 р. участю в виставці молодих художників, розгорнутій в залах Львівської картинної галереї. Це був, безумовно,

Зразки екслібрисів Г. О. Сергеева

значний успіх студента третього курсу. А потім – роки напружених творчих шукань і експериментів, важкий і тернистий шлях формування мистецької особистості – процес, який ніколи не припинявся.

Все творче життя художника пов'язане зі столицею України – Києвом. Після закінчення інституту більше двадцяти років він пропрацював художнім редактором видавництва Національної академії наук України «Наукова думка». З 1994 року він – художній редактор редакційно-видавничого відділу Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, член Національної спілки журналістів України.

Мистецький діапазон Г. О. Сергеева широкий і багатогранний. Це – книжкова і станкова графіка, живопис, поезія. Основні техніки виконання його витворів – лінорит, сцилографія, темпера, офорт, частково – цинкографія, гравюра на пластику і дереворит, олійний живопис, акварель. У художньому доробку майстра – екслібриси, портре-

ти, пейзажі, натюрморти, вітальні листівки.

За роки творчої діяльності митцем проведено більше 35 персональних виставок живопису та графіки. Георгій Сергеев був учасником понад 150 вітчизняних та зарубіжних художніх виставок, серед яких згадати наступні: «Художник і книга» (Київ – 1981, 1986, 1990 рр.), «Європа в екслібрисі» (Данія, Німеччина 1991 р.), «Світова виставка майстрів екслібрису» (Японія, 1992 р.), «Екслібрис з усього світу» (Італія, 1994 р.), «Міжнародна виставка екслібрисів» (Чехія, 1996 р.) та ін. Твори Георгія Олександровича були представлені на конкурсах в Італії, Словаччині, Польщі, Литві, Данії, Німеччині, Франції, Іспанії, Бельгії, Чехії, Іспанії [11]. У 1992 р. митець брав участь в конкурсі екслібрису Художнього товариства Святого Луки у Барселоні. Витончений, технічно досконалий книжковий знак Г. Сергеева компетентне журі Товариства визнало переможним. Художник був удостоєний першої премії та іменної медалі конкурсу. Дипломант багатьох міжнародних найпрестижніших конкурсів на кращий екслібрис, Георгій Сергеев має багато шанувальників свого мистецтва в різних країнах світу. І це свідчення не тільки дивовижної творчої активності митця, а й справжнього визнання його таланту на найвищому світовому рівні.

Всі роботи Г. О. Сергеева дуже різні, але в кожній відчувається теплота, конкретна змістовність й відповідність специфіці цього графічного жанру. Розміри, формат та композиція екслібрисів точно вивірені, зображення і тексти чіткі і зрозумілі, легко зчитуються. Та головне – усі ці чудові графічні мініатюри дають влучну характеристику власника книжкового зібрання.

Автор активно використовує легкий, невимушений жарт, дружню пародію, алегорії та символи, нав'язні особистістю, смаками або родом занять людини, для якої створено знак.

Екслібрис – мистецтво художників-інтелектуалів, які мають бути ґрунтовно обізнані в тій галузі науки, техніки, культури, мистецтва, з якою пов'язаний господар книжкового знаку. Щоб створити, наприклад, екслібрис мистецтвознавиці Катерини Янські-Михаелсон, художнику необхідно було детально ознайомитися з творчим доробком видатного українського скульптора Олександра Архипенка. Г. Сергеевим створено чимало меморіальних книжкових знаків, у яких він вдається до свідомого цитування творів видатних художників: Пітера Брейгеля старшого, Рембрандта, Тараса Шевченка, Поля Гогена та ін. Георгій Олександрович прекрасно знає історію української культури і мистецтва, пише мистецтвознавчі статті, активно спілкується із широким колом українських письменників та діячів культури, що засвідчують чудові

книжкові знаки, виконані Сергію Плачинді, Івану Драчу, Михайлові Гояну, Олександрю Завгородньому, Оксані Забужко, Лесі Дичко, Левку Колодубу, Федору Погребеннику та багатьом іншим. Графіка митця приваблює не тільки художньою виразністю, інтелектуальністю та мистецькою культурою, а й високою майстерністю володіння складними графічними техніками [12, с. 3].

Роботи Г. О. Сергеева знаходяться в музейних колекціях Державного музею книги і друкарства України, Національного музею літератури України, Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Художнього музею в Каунасі (Литва), Всесвітнього центру екслібрисистів у Сінт-Нікласі (Бельгія), Художнього музею Фредеріксхавна (Данія), в інших відомих музеях та бібліотеках, а також у зібраннях багатьох приватних колекцій цінителів мистецтва мініатюрної графіки та екслібрису Франції, Італії, Португалії, Данії, Бельгії, Нідерландів, Польщі, Німеччини, Литви, Великобританії, Японії, Канади та інших країн [13].

Колекція Георгія Олександровича Сергеева в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського є найбільш повним та чисельним зібранням графічних творів митця. Вона налічує 232 одиниці і презентує його творчість за період з 1977 р. по 2004 р. Художник особисто передав її до Бібліотеки у 1996 – 2006 рр.

Творча спадщина Г. Сергеева представлена у НБУВ переважно книжковим знаком (148 одиниць). Екслібриси митця є різноманітними, надзвичайно оригінальними, змістовними і вражають майстерністю виконання. У колекції Бібліотеки зберігаються два власних екслібриси митця, а також книжкові знаки Оксани Забужко, Олени Апанович, Олега Чумака, Олекси Мишанича, Ніни Саєнко, Лесі Данченко, Сергія Глушука, Валерія Старюкова, Віталія Коцюка, Якова Падалки, Христини Пеленської, Степана Пушика, Надії Степули, Степана Вороха, Станіслава Тельнюка, Петра Толочка, Івана Дахна, Василя Дорошенка та інші. У колекції багато меморіальних екслібрисів, які художник виконав для С. Білокона (In memoriam Г. Нарбута), Леся Танюка (Пам'яті Леся Курбаса), Х.І. Саноцької (Пам'яті Юліуша Словацького), Георгія Молюкова (Пам'яті Сергія Конончука), Л.М. Куриса (In memoriam Marc Chagall), Ірини Болотової (In memoriam Pablo Picasso), Олега Ричуна (Пам'яті Максиміліана Волошина), Валерії Боголюбської (Пам'яті Марини Цветаєвої), М.І. Лібіної (пам'яті Марка Шагала). Окрім того, є у зібранні також екслібриси Літературно-меморіального музею-квартири П.Г. Тичини (Київ), музею ім. М.К. Чюрльоніса (Каунас, Литва), Літературно-меморіальному музею Оноре де Бальзака у маєтку Ганських (с. Верхівня на Житомирщині) та інші.

В складі колекції містяться портрети видатних художників із серії «Художники світу» (42 одиниці), виконані у техніці деревориту (А. Модільяні, П. Гоген, Ф. Леже, М. Утрілло, Н. Пуссен, А. Ватто, О. Ренуар, А. Матісс, О. Роден, Ф. Гойя, С. Далі, Г. Клімт, К. Коро, К. Брюллов, І. Репін, А. Дерен, Леонардо да Вінчі, Мікельанджело, Рафаель, Рембрандт, Рубенс, Х. Рібера, Ж.Б. Шарден, Г. Кайлеботт,

Е. Дега, Е. Делакруа, Т. Жеріко, Л. Кранах, Г. Курбе, К. Пісарро та ін.). Ще портрети-лінорити: «Т.Г. Шевченко», «Учений-фізик», «Ветеран», «Шарль Бодлер», «П. Г. Тичина», «Павло Філонов», «Федір Кричевський» та інші. Також лінорити: «Весняна ніч», «Кримські береги», «Осіньне мереживо Карпат», «Вітрила»; кольоровий лінорит «Осінь», офорт «Церква на Буковині», гравюра на пластику «Узлісся». Теж до складу колекції НБУВ увійшли пейзажі й Вітальні листівки: «Р. Ф. 82», «Р. Ф. 1983. Сергеев», «Р. Ф. 86 Бажаю удачі!», «З Новим 1987 роком!», «Щастя у Новому році! Георгій Сергеев. 1987», «Р. Ф. 1988», «З Новим 1989 роком!», «Р. Ф. 3 Новим 1990 роком!», «Р. Ф. 91 З Новим роком!», «Р.Ф. 93 З Новим роком!», «Р. Ф. 3 Новим 1994 роком!», «Р. Ф. 95 З Новим роком!», «Р. Ф. 1996. 3 Новим роком!», «Р. Ф. 97 З Новим роком!», «З Різдвом Христовим! (1997)», «Р. Ф. 2000. З Новим роком!», «Р. Ф. 2003. З Новим роком! З Різдвом Христовим!». Всі листівки виконано переважно у техніці кольорового лінориту [14].

Георгій Сергеев – багатогранна особистість. Ще один прояв його таланту – поезія. Через вроджену скромність він багато років приховував свою поетичну творчість. В його віршах відчувається особлива музика, незважаючи на те, що в них часом відсутня рима. І за стилем вони часто відносяться до віршів у прозі, але це ані трохи не зменшує їх музичну стихію, і в кожному слові відчувається особлива мелодія. У віршах художника, де рима прихована в підтексті, її в повній мірі заміщає неймовірна емоційність твору. Домінантою віршів Г. О. Сергеева є ті, що присвячені улюбленому мистецтву – екслібрису. «Ода книжному знаку» – це великий вірш, що немає рівних по формі, і за змістом – шедевр. Поетична творчість митця йде пліч-о-пліч з його непересічним новаторським творчим пошуком в образотворчому мистецтві нашого часу. Доволі часто головними героями його віршів є знамениті митці, а щоб виділити найулюбленіших, він створює їхні чудові портрети, ретельно і з особливою любов'ю.

Георгій Сергеев не називає свою поетичну творчість віршами, а визначає існуючим нині терміном – тексти. В них представлені роздуми художника про видатних майстрів образотворчого мистецтва: живописців, графіків і скульпторів, перед якими автор схиляється і хоче це засвідчити, розкриваючи принагідно і техніку виконання, що часто застосовується ним самим у роботі. Художник є автором багатьох живописних та графічних портретів видатних діячів світової культури. Різноманітність у творчості Георгія Олександровича вражаюча, та головне у мистецькому пошуку чудового художника – мистецтво екслібрису. Величезна галерея книжкових знаків Г. Сергеева з найбільшою очевидністю відбиває новаторський дух пошуку, експериментування великого майстра мистецтва графіки. Допитливий і шукаючий художник творить завдяки своєму видатному обдаруванню. Усі його роботи відрізняє тонка технічна майстерність, художня виразність та змістовність. У побудові композицій незвичайних сюжетів явний прояв високої культури, інтелек-

ту, рідкісної винахідливості та фантазії митця [15, с. 5].

Пройшовши довгий творчий шлях, Георгій Сергеев відчув потяг до малої Батьківщини, який і надихнув художника на те, щоб його ювілейна виставка, до сімдесятиріччя, проходила на рідній землі. 17 вересня 2014 року у виставковій залі Національного заповідника «Глухів» відбулося відкриття персональної виставки Г. О. Сергеева «Жива гра». Виставка експонувала 49 робіт, які були створені художником з 1985 по 2014 рр., з них – 9 екслібрисів. У день відкриття експозиції Заповідник започаткував акцію «Моя Батьківщина», протягом якої відвідувачі виставки писали колективну картину власноруч. Розпочав її ювіляр, а потім естафету підхопило 1160 відвідувачів виставки, які своїми мазками наповнювали полотно особистим відношенням до України. Картина була вручена при проведенні міського конкурсу «Людина року» переможцю в номінації «Меценат року» [16, с. 2].

Мистецтво приносить позитивні емоції, відкриває творчість у людини, а творчість, у свою чергу, дає людям свободу у висловлюванні думок, сприяє самопізнанню та вмінню представити себе іншим. Власне творчість закладена в українських звичаях і традиціях, обрядах, фольклорі, де проявляється життєва мудрість, адже в них – світовідчуття та світосприймання нашого народу. У них пояснюються та обґрунтовуються взаємини між людьми, цінність духовної культури окремої людини і народу взагалі.

Загальновідомо, що народ існує, поки існує його мова, звичаї та традиції. Саме вони є невід'ємною частиною повсякденного життя і засобом збереження української ідентичності, що нині є вкрай актуальним. Світ українських традицій надзвичайно багатий, й однією з форм зв'язку поколінь є передача культурних надбань через книги. Книги – найбільший людський скарб, вірні порадики, які супроводжують нас протягом усього життя. Український екслібрис є складовою частиною поняття «мистецтво книги» і розглядається як цілісне й непересічне явище. Ім'я Г. О. Сергеева називають серед кращих європейських творців книжкового знаку, а його екслібриси – витворами мистецтва, завжди співзвучними з думками тих, кому вони присвячені.

ДЖЕРЕЛА

1. Клименко П. Перший український екслібрис. *Бібліологічні вісті*. 1929. № 2–3. С. 95–97.
2. Січинський В. Екслібрис міста Бардієва. *Бібліологічні вісті*. 1930. № 1. С. 100–102.
3. Сильванский С.А. Провинциальные книжные знаки. Херсон, 1927. 48 с.
4. Екслібрис. Асоціація незалежних українських митців / ред. П. Ковжун. Львів : Ізмарад. 1932. 48 с.
5. Крип'якевич І. Український екслібрис XIII ст. Каталог. Львів : Українська книга. 1937. № 4–5. 111 с.
6. В'юнник А. Український екслібрис. Київ : Мистецтво. 1964. 46 с.
7. Бердичевський Я. Мистецтво екслібриса. Наш друг книга. Київ : Реклама. 1977. 75 с.
8. Нестеренко П. В. Український суперекслібрис XVI–XVIII ст. Київ : Родовід. 1999. 63 с.
9. Грузов М., Кончаловський А. Книжкові знаки киян. Київ : Кий. 2000. 367 с.
10. Федорук О. Спільна спадщина на шляхах сучасних культур. Українсько-польські культурні взаємини (XIX–XX ст.). Київ, 2003. 293 с.

11. Виставка живопису Георгія Сергеева «Золото осені» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nlu.org.ua/vustavki.php?id=279> Дата звернення 02.07.2024 р.

12. Георгій Сергеев. Книжкові знаки. Каталог. Київ : Бізнесполіграф. 2014. 96 с.

13. Художник у просторі часу [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://bibldemeevskaja.blogspot.com/2015/04/blog-post_16.html Дата звернення 12.06.2024 р.

14. Сергеев Георгій Олександрович – український графік, живописець. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/node/164> Дата звернення 10.06.2024 р.

15. Георгій Сергеев. Живая игра. Живопись, ваение и графика. Раздумья об искусстве. Киев – Москва – Вологда, 2011. 72 с.

16. Жукова С.П. Моя Батьківщина. *Соборний майдан*. 2014 р. № 5 (65). С. 2.

Shyshkina Yu. A. Master of the intellectual genre of graphics – bookplate (on the occasion of the 80th anniversary of H. O. Serhiiev's birth)

The article examines the work of Heorhii Oleksandrovych Serhiiev, a famous Ukrainian graphic artist, painter, poet, and leading Ukrainian artist of our time in the elite form of graphics - the bookplate. In this genre, he created more than 700 different bookplates, among which there are many true masterpieces. They are distinguished by a variety of subjects, compositional skill and excellent technical execution. They made the artist's work known far beyond the borders of Ukraine. The bookplates of H.O. Serhiiev are real works of art, always in tune with the opinions of readers and viewers.

The article highlights the issue of researching the national bookplate - the art of small graphics, which is the author's business card. The symbolic imagery of the Ukrainian bookplate is expressed through the originality of the artistic language of national art and embodies features that are different from other artistic systems of the genre.

Key words: bookplate, artist, graphics, Ukrainian culture, art, creativity.

REFERENCES

1. Klymenko, P. (1929). *Pershyi ukrainskyi ekslibrys* [The first Ukrainian bookplate]. *Bibliolohichni visti*, 2–3, pp. 95–97. [in Ukrainian].
2. Sychynskiy, V. (1930). *Ekhlibris mista Bardieva* [Echlibris of Bardieva]. *Bibliolohichni visti*, 1, pp. 100–102. [in Ukrainian].
3. Sylvanskyi, S. A. (1927). *Provintsyalnye knizhnye znaky* [Provincial book marks]. Kherson. [in Russian].
4. Kovzhum, P. (Ed.). (1932). *Ekslibrys. Asotsiatsiia nezaleznykh ukrainskykh myttsiv* [Bookplate. Association of Independent Ukrainian Artists]. Lviv: Izmarahd. [in Ukrainian].
5. Krypiakevych, I. (1937). *Ukrainskyi ekslibrys XIII st. Katalog* [Ukrainian bookplate of the 13th century. Catalogue], 4 – 5. Lviv: Ukrainska knyha. [in Ukrainian].
6. Viunyk, A. (1964). *Ukrainskyi ekslibrys* [Ukrainian bookplate]. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
7. Berdychevskiy, Ya. (1977). *Mystetstvo ekslibrysa. Nash druh knyha* [The art of the bookplate. Our friend the book]. Kyiv: Reklama. [in Ukrainian].
8. Nesterenko, P. V. (1999). *Ukrainskyi superekslibrys XVI – XVIII st.* [Ukrainian bookplate of the sixteenth and seventeenth centuries]. Kyiv: Rodovid. [in Ukrainian].
9. Hruzov, M., Konchalovskiy, A. (2000). *Knyzhkovi znaky kyan* [Book marks of Kyivites]. Kyiv: Kyi. [in Ukrainian].
10. Fedoruk, O. (2003). *Spilna spadshchyna na shliakhakh suchasnykh kultur. Ukrainsko-polski kulturni vziaymyny (XIX – XX st.)* [Common heritage on the paths of modern cultures. Ukrainian-Polish cultural relations (nineteenth and twentieth centuries)]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. *Vystavka zhyvopysu Heorhiia Serhieieva «Zoloto oseni»* [Exhibition of paintings by Georgy Sergeev 'Gold of Autumn']. Retrieved from: <https://nlu.org.ua/vustavki.php?id=279> [in Ukrainian].
12. *Heorhii Serhieiev. Knyzhkovi znaky. Katalog* [Georgy Sergeev. Book marks. Catalogue]. (2014). Kyiv: Biznespolihraf. [in Ukrainian].
13. *Khudozhnyk u prostori chasu* [The artist in the space of time]. Retrieved from: http://bibldemeevskaja.blogspot.com/2015/04/blog-post_16.html [in Ukrainian].
14. *Serhieiev Heorhii Oleksandrovych – ukrainskyi hrafik, zhyvopysets* [Heorhii Serhiiev - Ukrainian graphic artist, painter]. Retrieved from: <http://www.nbu.gov.ua/node/164> [in Ukrainian].
15. *Heorhyi Serheev. Zhyvaia yhra. Zhyvopys, vaianyе y hrafyka. Razdumia ob ykusstve*. [Live game. Painting, sculpture and graphics. Reflections on art]. Kyev – Moskva – Volohda. (2011). [in Russian].
16. Zhukova, S. P. (2014). *Moia Batkivshchyna. Sobornyi maidan*, 5 (65), p. 2. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 09.07.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

А. П. Гриценко

**ГЛУХІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ
М. Ф. ЛАВРИНЕНКА ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ВІДОМЧОГО АРХІВУ ГЛУХІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ім. ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА
(до 30-річчя від часу обрання
народним депутатом України)**

Автором статті проаналізовано життєпис, педагогічну й наукову діяльність відомого українського освітянина та політика, викладача Глухівського державного педагогічного інституту (1987–1995), народного депутата України (1994–2002) Миколи Федоровича Лавриненка за матеріалами відомчого архіву Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, у фондах якого зберігається особова справа. Однак інформація, що представлена в джерелі, ширша за період роботи в педагогічному інституті в 1987–1994 роках. Завдяки опрацюванню матеріалів (автобіографія, накази, звіти, заяви, пояснювальні записки) чи не вперше представлено ґрунтовний життєпис М. Ф. Лавриненка від його народження в 1948 році до обрання народним депутатом України в 1994 році.

Представлений матеріал, безперечно, стане в нагоді при вивченні історії закладу вищої освіти в Глухові за такого непростого трансформаційного періоду радянської перебудови та перших років незалежності України.

Ключові слова: біографістика, Глухівський педагогічний інститут, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, пропосографія, колективний портрет, М. Ф. Лавриненко.

Микола Федорович Лавриненко. Фото 1987 р.

Дослідження історії першого в Україні закладу вищої педагогічної освіти – Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка – має значні напрацювання таких дослідників, як В. І. Белашова [3; 4], Я. М. Гирича [10; 11], А. П. Гриценка [5; 7; 8; 9; 13–19; 21; 22; 23; 25; 26; 28–32; 34; 35; 36; 38; 39; 40; 42; 43; 44; 48; 49; 59; 62; 65–70], В. В. Заїки [46], М. Й. Заремського [47], В. М. Крижанівського [49–57], О. І. Курка [1; 20; 41; 58; 60; 61; 63; 64] та багатьох інших. У світлі підготовки до відзначення 150-річчя від часу заснування закладу цей інтерес, безперечно, зростає. Цьому також сприяє значна джерельна база і, зокрема, фонди Відомчого архіву Університету, в якому, серед іншого, зберігаються особові справи студентів, викладачів та працівників, починаючи з 1947 р.

Відтак у контексті підвищення інтересу до історії Університету та вивчення особистостей його відомих випускників, викладачів і науковців, що навчалися та працювали в різний час, відкриваються значні перспективи до використання основних методів біографічних досліджень. Не дивлячись на значну кількість досліджених життєписів ряду викладачів (зокрема, В. І. Белашова [2; 5; 23; 24; 35], П. С. Горілого [45], О. І. Задоянчука [33; 68], В. В. Заїки [7; 12; 16; 21; 26; 32], М. Й. Заремського [33; 68], Я. М. Колубовського [47], В. А. Кубицького [9; 15], В. М. Куриленка [8; 28], І. М. Ляшка [4; 22], Л. К. Нарочної [28; 65], Г. Л. Сапігона [13; 18], М. П. Стожка [27; 31; 67] та ін.), ще залишаються малодослідженими або навіть недослідженими життєписи та аналізи пропосографічних чи навіть колективних портретів цілого ряду відомих особистостей. Безперечно, потребує більшої уваги постать Миколи Федоровича Лав-

риненка – відомого українського освітянина та політика, викладача Глухівського державного педагогічного інституту (1987–1995), народного депутата України (1994–2002).

Метою даної статті є дослідження життєпису та педагогічної й наукової діяльності М. Ф. Лавриненка за матеріалами Відомчого архіву Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (далі – ВА ГНПУ). У його фондах зберігається особова справа (далі – ОС) Миколи Федоровича Лавриненка – старшого викладача кафедри педагогіки і психології (на 44 аркушах). Вона розпочата 18 листопада 1987 р. – з дня прийняття на роботу до інституту й закінчена 30 травня 1994 р. – часом звільнення. Утім її матеріали (накази, звіти, заяви, пояснювальні записки тощо) дають можливість (перш за все, завдяки автобіографії) представити доволі ґрунтовний життєпис Миколи Федоровича від його народження в 1948 р. до обрання народним депутатом України в 1994 р. Більшість її документів радянського періоду написані російською мовою: заповнені самим М. Ф. Лавриненком у 1987 р. заява, автобіографія та особистий листок по обліку кадрів; характеристики з місця роботи та накази по педагогічному інституту. В той же час матеріали періоду незалежності, написані самим М. Ф. Лавриненком, і розпорядчі документи по інституту в 1993–1994 рр., зроблені виключно українською мовою. Інтерес до особистості М. Ф. Лавриненка викликає як підготовкою до відзначення 150-річчя від дня заснування закладу вищої освіти в Глухові, так і 30-річчям від дня обрання наприкінці травня 1994 р. чи не першого в істо-

рії уродженця Глухівщини народним депутатом України.

Микола Федорович Лавриненко народився 7 грудня 1948 року в селі Іващенкове Глухівського району (нині – Березівської сільської територіальної громади Шосткинського району) на Сумщині в селянській родині. Українець. Його доволі ґрунтовний життєпис, інформація про сімейний стан представлені в рукописі автобіографії, написаній у вересні 1987 року при влаштуванні на роботу до Глухівського педагогічного інституту.

Батько, Лавриненко Федір Микитович (1906–1950), працював теслярем, помер у 1950 р. Мати, Єфросинія Михайлівна Лавриненко (дівоче прізвище – Тимошенко) (1907–1964), працювала в польовій колгоспній ланці. У 1955 р. Микола вступив до 1-го класу Іващенківської початкової школи, а з 1959 р. навчався в Березівській восьмирічній школі (з 5-го класу, за 10 км від рідного села в центрі сільської Ради народних депутатів). У 1962 р. 13-річний Микола Лавриненко перевівся до 8-го класу Правдинської школи-інтернату (нині – Комунальний заклад Сумської обласної ради «Правдинська школа») в с. Іванівка Велико-Писарівського району (з 2020 р. – Кириківської селищної територіальної громади Охтирського району) Сумської області, яку закінчив улітку 1963-го. Тут, у школі, в травні 1963 р. він вступив до лав ВЛКСМ. З листопада 1963 по квітень 1964 р. працював робітником колгоспу ім. Жовтневої революції на будівництві коноплезаводу в с. Грем'ячка Ямпільського району (нині – Ямпільської селищної територіальної громади Шосткинського району) на Сумщині. З квітня по серпень 1964-го року працював причепщиком у тракторній бригаді цього ж колгоспу. Проживав у родині рідної сестри Катерини Федорівни Лях (1928 р. н.), продавчині сільського магазину [6, арк. 7–7 зв].

В автобіографії, окрім батьків, зазначені найближчі рідні: брат Іван Федорович Лавриненко (1928 р. н., одружений), працював (в т. ч. й на пенсії) у колгоспі ім. Держинського та проживав у с. Іващенкове; брат Андрій Федорович Лавриненко (1931 р. н., одружений), станом на 1987 р. був пенсіонером, проживав у м. Донецьк (нині – тимчасово окупована територія); сестра Наталія Федорівна Штанюк (1934 р. н.), проживала й працювала в агромістечку Комунарськ Буда-Кошельовського району Гомельської області, що в південно-східній частині Білорусі [6, арк. 7].

Після смерті матері у 1964 р. (батько помер у 1950 р.) Микола Лавриненко, за інформацією з автобіографії, намагався вступити до закладу освіти, але через малий вік 15-річного юнака нікуди не брали. Він переїхав до с. Велика Білозерка Кам'янсько-Дніпровського району (з 2020 р. – в складі Василівського району) Запорізької області (з лютого 2024 р. – тимчасово окупована територія), де працював скотарем великої рогатої худоби в місцевому колгоспі. У лютому 1965 р. він переїхав до міста Лозова на Харківщині, де влаштувався теслею 2-го розряду до СМУ-1 м. Лозова. У вересні цього ж року вступив до Харківського МПТУ-10, яке закінчив

у липні 1967 р. Відразу 18-річний юнак почав працювати за спеціальністю електрозварником 4-го розряду Харківського електромеханічного заводу (ХЕМЗа), а в листопаді 1967 р. був призваний до лав армії. Військову службу проходив у селищі Моніно Щелковського району Московської області. Під час служби обирався секретарем комсомольського бюро підрозділу, закінчив вечірню середню школу робітничої молоді при військовій частині. За активну «комсомольську роботу в 1968 р. був нагороджений ЦК комсомолу значком «50 років ВЛКСМ». У березні 1969 р. був прийнятий кандидатом у члени КПРС політвідділом Військово-повітряної академії ім. Ю. О. Гагаріна [6, арк. 3 зв, 7 зв].

Демобілізувавшись у вересні 1969 р., М. Ф. Лавриненко повернувся на попереднє місце роботи до ХЕМЗу. А вже у грудні 1969 р. він став слухачем підготовчого відділення (робітфаку) ХДУ ім. Горького. По його закінченні у серпні 1970 р. був зарахований і став навчатися на філологічному факультеті Харківського державного університету імені О. М. Горького (від 1999 р. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), який закінчив у липні 1975 р. за спеціальністю «Російська мова та література» та здобув кваліфікацію «Філолог. Викладач російської мови та літератури». Ще на підготовчих курсах у травні 1970 р. був прийнятий в члени КПРС. За час навчання двічі обирався головою профспілкового бюро факультету, на третьому курсі був членом народного контролю при парткомі університету. Під час навчання, як пише сам М. Ф. Лавриненко, працював уночі. З жовтня 1973 по лютий 1974 р. він працював черговим по тепловому району Харківського технікуму громадського харчування, а з листопада 1974 по червень 1975 р. – електромонтером студентського гуртожитку ХДУ ім. Горького. З 1971 по 1976 р. обирався кандидатом у члени та членом районного комітету з виробничо-масової роботи Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ. За дорученням партбюро на 5-му курсі виконував обов'язки керівника політзанять серед працівників АГЧ Харківського університету [6, арк. 7 зв.–8].

Згідно посвідчення Міністерства народної освіти Української РСР, М. Ф. Лавриненко був направлений у розпорядження Юр'ївської середньої школи Путивльського району (нині – Юр'ївська гімназія Новослобідської сільської ради Конотопського району) рідної Сумщини, де з серпня 1975 р. працював військовим керівником та вчителем російської мови і літератури, двічі обирався головою місцевого комітету профспілки та один раз – секретарем парторганізації школи. На першому році педагогічної діяльності у квітні 1976 р. одружився з Любов'ю Григорівною Кузьменко (1950 р. н.).

Менш, ніж через чотири роки, 25 січня 1979 р., М. Ф. Лавриненка призначили директором Буянківської восьмирічної школи на Путивльщині (школа ліквідована, село в складі Новослобідської сільської територіальної

громади Конопського району знаходиться за 3 км від російсько-українського кордону, з квітня 2022 р. перебуває під обстрілом ворога). 30 квітня 1981 р. 32-річний М. Ф. Лавриненко став директором Бояро-Лежачівської середньої школи (була реорганізована у Бояро-Лежачівський навчально-виховний комплекс: загальноосвітня школа I ступеня – дошкільний навчальний заклад Путивльської районної ради, але діяльність призупинена; село адміністративно перебуває в складі Новослобідської сільської територіальної громади Конопського району, знаходиться на кордоні, обстрілюється ворогом). На цій посаді 35-річного педагога у 1984 р. нагородили значком «Відмінник народної освіти Української РСР» [6, арк. 4 зв, 8].

Напередодні 37-річчя (5 грудня 1985 р.) відбулося чергове призначення – Микола Федорович став директором Веселовської середньої школи (нині – Веселівська філія (гімназія з початковою школою) Путивльського ліцею № 1 ім. Р. Руднева Путивльської міської ради; саме село розташоване поблизу тодішнього Глухівського району, що ближче до малої батьківщини М. Ф. Лавриненка). У 1980–1981 рр. він обирався членом виконкому Бунякинської сільської ради, у 1982–1985 рр. – заступником члена виконкому Бояро-Лежачівської сільради, депутатом сільських рад, на території яких проживав і працював 8 років. Також у 1981–1983 рр. навчався на відділенні пропагандистів партійного навчання Університету марксизму-ленінізму Сумського обкому КПУ, який закінчив з відзнакою за спеціальністю «Пропагандист партійного навчання» [6, арк. 3–9].

У подружжя Лавриненків народилося п'ятеро дітей: у 1977 р. (с. Юр'єво тодішнього Путивльського району) – первісток, син; через два роки, у 1979 р., (с. Бунякине) – перша донька Катерина; наступного року – син Віктор (також – с. Бунякине); у 1982 р. (с. Бояро-Лежачі) – третій син, Костянтин; у 1986 р. (с. Веселе) – донька Наталія [6, арк. 4 зв, 8 зв].

16 листопада 1987 р. М. Ф. Лавриненко переведом був прийнятий на посаду старшого викладача кафедри педагогіки і психології Глухівського державного педагогічного інституту імені С. М. Сергєєва-Ценського (наказ № 168-К від 18.11.1987 р. [6, арк. 1–2]. З 21 грудня 1987 р. його призначили (на громадських засадах) заступником декана з ідейно-виховної роботи факультету підготовки вчителів загальнотехнічних дисциплін (далі – ЗТД) (наказ № 180-К від 18.12.1987 р.), оскільки викладачка О. А. Петрук¹ виявила бажання звільнитися від цих обов'язків [6, арк. 10–11]. Особова справа В. Ф. Лавриненка не містить інформацію про верхню межу його роботи на цій посаді. Згідно доповідної записки декана факультету загальнотехнічних дисциплін М. П. Волоса² та заяви самого В. Ф. Лавринен-

1. **Петрук Ольга Андріївна** (1949 р. н.) – старший викладач трудового навчання Глухівського державного педагогічного інституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського в 1979–1991 рр. З січня 1986 по грудень 1987 р. в. о. декана, призначалася заступником декана з ідейно-виховної роботи факультету підготовки вчителів загальнотехнічних дисциплін. У квітні 1991 р. була обрана заступником голови Глухівської міської ради.

2. **Волос Микола Петрович** (1948–2011) – кандидат фізико-мате-

ка відомо, що з 3 квітня 1989 р. він був знову призначений заступником декана цього факультету (наказ № 35-К від 06.04.1989 р.) у «зв'язку зі звільненням за станом здоров'я тов. Демидчика В. Г.³ та за згодою з партбюро факультету» [6, арк. 22–23]. 13 січня 1990 р. В. Ф. Лавриненко звільнився з обійманої посади за власним бажанням (наказ № 4-К від 12.01.1990 р.) [6, арк. 25–26].

З особистого листка по обліку кадрів дізнаємося, що В. Ф. Лавриненко володів англійською мовою («читаю і можу розмовляти»), був військовозобов'язаним – старшим лейтенантом командно-політичного складу мотострілецьких військ. У вересні 1987 р. з родиною проживав у с. Веселе Путивльського району, а згодом – у м. Глухів по вул. Путивльській, 18, кв. 55 [6, арк. 4 зв, 8 зв, 43].

Відразу після початку роботи в інституті 39-річний викладач визначився із темою наукових досліджень та планував скласти кандидатські іспити й писати дисертацію по кафедрі педагогіки Харківського державного університету імені О. М. Горького. Згідно рішення ради Глухівського державного педагогічного інституту (протокол № 13 від 01.07.1988 р.), він був обраний на посаду старшого викладача кафедри педагогіки і психології з 2 липня 1988 р. (наказ № 88-К від 04.07.1988 р.) [6, арк. 12–1], а потім переобраний ще через 5 років (протокол № 1 від 30.08.1993 р.) на посаду старшого викладача кафедри педагогіки (наказ № 67-К від 07.09.1993 р.) [6, арк. 30–33].

М. Ф. Лавриненко викладав предмети «Історія педагогіки», «Методика виховної роботи», «Учбово-виховна робота в СПТУ» на факультеті загальнотехнічних дисциплін (ЗТД), а також «Етика та психологія сімейного життя» на всіх трьох факультетах, які тоді були у вузі. Крім того, він здійснював керівництво педагогічними практиками студентів 2–5 курсів на факультеті ЗТД та курсовими роботами з педагогіки серед студентів факультету ЗТД та педфаку. За понад 5 років роботи в інституті успішно склав всі кандидатські іспити та завершив написання кандидатської дисертації. В контексті цієї діяльності опублікував 9 тез до наукових конференцій, 2 статті в науково-методичних журналах, написав і підготував до друку посібник з методики виховної роботи «Патріотичне виховання школярів». На громадських засадах керував відділенням факультету громадських професій («Керівники кіно-фотоаматорських гуртків»), програма якого була розрахована на два роки. Зокрема, наприкінці квітня 1989 р. за відсутності лаборанта на М. Ф. Лавриненка тимчасово покладалася матеріальна відповідальність по кінофотолабораторії [6, арк. 24–25, 34–38].

Про активну викладацьку та наукову, а відтак і громадську діяльність М. Ф. Лавриненка можна довідатися

матичних наук (1983), доцент (1989), виконувач обов'язків ректора Глухівського державного педагогічного інституту (1990, 1999–2000), проректор (1989–2002), перший проректор (2002–2010), заслужений працівник освіти України (1999). В цей період – декан факультету підготовки вчителів загальнотехнічних дисциплін.

3. **Демидчик Володимир Григорович** (1956 р. н.) – заступник декана факультету підготовки вчителів загальнотехнічних дисциплін та праці Глухівського державного педагогічного інституту (1988–1989)

Лист ректору Глухівського педагогічного інституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського від секретаріату Верховної Ради України (1994 р.). ВА ГНПУ, ОС М. Ф. Лавриненка, арк. 41

з документа, що зберігається в його особовій справі. Подаємо його повністю мовою оригіналу.

ЗВІТ

старшого викладача кафедри педагогіки та психології Лавриненка Миколи Федоровича про роботу за 1988–1993 роки

1. Навчальна робота.

Протягом 5 років роботи на кафедрі вів лекції та практичні заняття з «Історії педагогіки», «Методики виховної роботи» та «Учбово-виховної роботи в СПТУ» на факультеті ЗТД⁴, а також з «Етики та психології сімейного життя» на всіх трьох факультетах. З 1992–1993 учбового року проводив ще й лекційні та практичні заняття з «Педагогіки» та «Історії педагогіки» на дошкільному факультеті. Окрім названих дисциплін, виконував і таку роботу, як керівництво педагогічними практиками студентів II–V курсів факультету ЗТД, керівництво курсовими роботами з педагогіки серед студентів ЗТФ та педфаку, роботу викладача-екзаменатора в ДЕКАх тощо.

Учбове навантаження виконував постійно у відповідності з запланованим і навіть перевиконував в зв'язку з виробничою необхідністю.

2. Навчально-методична робота.

Майже кожного року приходилось переробляти робочі програми і розробляти нові курси в зв'язку з перерозподілом навантаження, також з змінами, що відбувались взагалі в суспільстві та в педагогіці, зокрема. В цьому навчальному році таким став курс «Загальна педагогіка» /новий в моїй практиці/, переробляв курси лекцій та практичних занять з «Історії педагогіки» /на ЗТФ/ та з «Історії дошкільної педагогіки» /на дошк. ф-ті/. Кожного року розробляв плани семінарських занять та методичні розробки

4. ЗТД або ЗТФ – факультет підготовки вчителів загальнотехнічних дисциплін (нині – факультет технологічної і професійної освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

завдань по індивідуальній роботі студентів з таких курсів, як «Історія педагогіки», «Історія дошкільної педагогіки», «Загальна педагогіка» /1992 р./.

3. Науково-дослідна робота.

Протягом 5 років працював над проблемою патріотичного виховання учнів та студентів, що була загальною для всієї кафедри. Основна увага і зусилля були зосереджені на підготовці до кандидатських екзаменів та проведення дисертаційного дослідження на здобуття ступеня кандидата педагогічних наук. За цей строк, як і було заплановано, я успішно склав всі кандидатські екзамени і завершив написання кандидатської дисертації, яка зараз знаходиться в стадії оформлення до її захисту.

За 5 років мною опубліковано 9 тез до наукових конференцій міжвузівського, республіканського та союзного рівнів, 2 тез

прийнято до друку, опубліковано також дві статті в науково-методичних журналах. Крім того, написав і готовлю до друку методичний посібник з методики виховної роботи «Патріотичне виховання школярів».

4. Організаційно-методична робота.

Протягом всього строку постійно брав участь в роботі кафедри /засідання та методичні семінари/, виступав на установчих конференціях з педпрактики для студентів ЗТФ. Проводив постійно консультації для студентів з індивідуальної роботи, а також по підготовці курсових та дипломних робіт /ф-т ЗТД/.

Кожного року приймав участь в методичних нарадах класних керівників міста Глухова, міста Шостки та Путивльського, Ямпільського і Глухівського районів і в 1988–1989 рр. в Лебединському та Сумському районах, а також робив доповідь перед педагогами-керівниками в обласному ІУВ /1990 р./.

Разом з студентами вивчав і потім розповсюджував досвід педагога-новатора Ш. Амонашвілі⁵ серед вчителів області /в школах Сумського району, Лебединського, Путивльського, Ямпільського, м. Шостки, Роменського району, м. Глухова і району/ Слоут, Береза, Сопич, Баничі, Суходол, Червоне/. Брав участь в оформленні стендів про досвід Ш. Амонашвілі. Виступав з лекціями для вчителів на курсах підвищення кваліфікації, на заняттях психолого-педагогічного практикума в школі № 5, а також перед батьківською громадкістю. Брав участь в роботі обласного педагогічного товариства, а також в пропаганді досвіду виховної роботи з питань патріотичного та екологічного виховання сільських школярів на ВДНГ в Москві в 1991 році /маю посвідчення/. Виступав з доповіддю з актуального проблем виховання в технікумі /Глухів/.

5. Робота по вихованню студентів.

5. Амонашвілі Шалва Олександрович (нар. 1931 р.) – видатний радянський російський педагог та психолог.

3 1988 по 1990 рік виконував на громадських засадах обов'язки заступника декана з виховної роботи на ф-ті ЗТД. Організовував зустрічі студентів з майстрами педагогічної справи на базі СПТУ-31, Глухівської школи-інтернату та в гуртожитку /ЗТФ/. Брав участь в підготовці тематичних вечорів для студентів як в гуртожитку, так і на факультеті /ЗТД/ в середньому І на рік. Відвідував студентів в гуртожитку, проводив там бесіди, надавав допомогу студенту.

6. Громадська робота.

На громадських засадах керую 5 років відділенням факультету громадських професій /«Керівники кіно-фотоаматорських гуртків». Тут вже відбулось два випуски фахівців з кіно-фотоаматорської справи. Програма відділення розрахована на 2-річний строк навчання.

3 1990 року по цей час виконую обов'язки народного депутата Глухівської міської ради народних депутатів, очолюю комісію з питань народної освіти, культури та спорту, тому багато позаробочого часу /власного/ йде на спілкування з керівниками різних рівнів, представниками громадських організацій та виборцями.

Крім того, доводиться виконувати інші тимчасові доручення як в громадському житті інституту, так і в районі, місті.

14.05.93 р.

Лавриненко М. Ф.

Отже, вже з весни 1990 р. М. Ф. Лавриненко поринув у депутатську діяльність, на місцевих виборах був обраний депутатом Глухівської міської ради народних депутатів та очолює комісію з питань народної освіти, культури і спорту [6, арк. 36].

27 травня 1994 р. на ім'я ректора Глухівського державного педагогічного інституту В. М. Куриленка⁶ надійшов лист від секретаріату Верховної Ради України за підписом керівника секретаріату Л. Є. Горьового, яким було повідомлено, що відповідно до ч. 2 ст. 25 Закону України «Про вибори народних депутатів України» народний депутат України Микола Федорович Лавриненко звільняється з попереднього місця роботи у зв'язку з переходом його на виборну посаду у Верховній Раді України (п. 5 ст. 36 КЗпП України). 30 травня М. Ф. Лавриненко написав заяву про звільнення з проханням дозволити працювати на 0,25 ставки старшого викладача за сумісництвом у 1994/1995 навчальному році. Звільнений з 1 червня 1994 р. у зв'язку з переходом його на виборну посаду у Верховній Раді України (наказ № 34-К від 30.05.1994 р.) [6, арк. 39–42, 44].

Життєпис відомого українського освітянина та політика Миколи Федоровича Лавриненка, представлений за матеріалами його особової справи викладача Глухівського державного педагогічного інституту в 1987–1994 роках, безперечно, стане в нагоді при вивченні історії закладу

6. Куриленко Володимир Михайлович (1948–2012) – мовознавець, діалектолог, ректор Глухівського педагогічного інституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського (1990–1995), кандидат філологічних наук (1985), доцент (1986).

вищої освіти в Глухові за такого непростого трансформаційного періоду радянської перебудови та перших років незалежності України.

ДЖЕРЕЛА

1. Альманах університетської слави: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (1874–2019) / Гол. редактор О. І. Курок. Суми : ПВП «Видавничий дім «Елада», 2019. 195 с.

2. Белашов Валерій Іванович: життєпис, наукова і педагогічна діяльність: до 75-річчя від дня народження / Укладачі: А. П. Гриценко, О. А. Чумаченко. Глухів, 2024. 77 с.

3. Белашов В. І. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 39–51.

4. Белашов В. І. Ляшко Іван Михайлович: людина, педагог, дослідник. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 116–117.

5. Валерій Іванович Белашов (1949–2022) : біобібліогр. покажчик / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко, С. П. Жукова, О. А. Чумаченко, О. Ф. Белашова. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2023. 68 с. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1959> (дата звернення: 10.11.2023).

6. Відомчий архів Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Особова справа Лавриненка Миколи Федоровича. 44 аркуші.

7. Віктор Володимирович Заїка (1957–2020): біобібліогр. покажчик / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко, О. Я. Заїка. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2023. 60 с. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1957> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

8. Володимир Михайлович Куриленко (1948–2012): біобібліогр. покажчик до 75-річчя з дня народження / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко, Н. В. Гоголь. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2023. 48 с.

9. В'ячеслав Антонович Кубицький (1924–2008): біобібліогр. покажчик до 100-річчя від дня народження / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко, І. М. Коренева. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 48 с.

10. Гирич Я. М. Історико-культурна спадщина україно-російського прикордоння: досвід трьох наукових конференцій. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 120–130.

11. Гирич Я. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери П, Р, Т, У, Ф, Ц, Ч, Я). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 180–217.

12. Голуб А. Віктор Заїка – видатна особистість в історії міста Глухова Сумської області. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 71–74. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2919> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

13. Григорій Львович Сапітон (1901–1954): біобібліогр. покажчик до 70-річчя від дня смерті / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко, В. А. Гриценко. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 48 с. : фото.

14. Гриценко А. П. Видатний глухівський філософ Мечислав Йосипович Заремський. *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 409–416.

15. Гриценко А. В'ячеслав Кубицький: видатний фізик та педагог. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2024. Вип. 2. С. 44–46. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2911> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

16. Гриценко А. Глухівський дослідник срібного віку Віктор Заїка. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, 2024. Вип. 2. С. 28–33. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2905> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

17. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах 2023*. № 2. С. 157–162. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

18. Гриценко А. Директорство Григорія Сапітона у Глухівському учительському інституті. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 24–28. URL: <http://46.201.250.252/>

[handle/123456789/2904](http://46.201.250.252/handle/123456789/2904) (дата звернення: 11.04.2024 р.).

19. Гриценко А. П. Діяльність Глухівського педагогічного інституту (1954–2000 рр.). *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 38–47.

20. Гриценко А. П., Курок О. І. До питання періодизації історії Глухівського державного педагогічного інституту на рубежі ХХ–ХХІ століть. *Освіта і наука ХХІ століття*: матеріали звітної наук.-практ. конф. викладачів. (м. Глухів, 4 трав. 2022 р.). 2022. С. 48–49.

21. Гриценко А. П. Дослідник та краєзнавець Віктор Володимирович Заїка. *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 401–408.

22. Гриценко А. П. Засновник музею ГНПУ Іван Михайлович Ляшко. *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / Гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 417–421.

23. Гриценко А. П. Історична школа Валерія Івановича Белашова. *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 379–386.

24. Гриценко А., Голуб А. Історична школа «Глухівського періоду в історії Гетьманщини» В. І. Белашова. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 16–21. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2902> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

25. Гриценко А. П. Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі ХІХ–ХХ ст. *Сівєрщина в історії України*. 36 наукових праць. Вип. 7. Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2014. С. 249–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviiu_2014_7_62 (дата звернення: 11.04.2024 р.).

26. Гриценко А. Краєзнавча діяльність історика Віктора Заїки. *Перші краєзнавчі читання в пам'яті професора Лева Баженова: Матеріали всеукр. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 02 червня 2023 р.)* / [редкол.: Ю. В. Телячий (гол.), Н. І. Сарай (заступник гол.), С. В. Маркова (заступник гол.) та ін.]. Хмельницький : ХКТЕІ, 2023. С. 76–79.

27. Гриценко А. П. Краєзнавча та наукова діяльність Миколи Павловича Стожка. *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 432–437.

28. Гриценко А., Хроленко М. Лідія Нарочна – видатна українська методистка викладання природознавства та авторка підручників. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 107–108. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2931>

29. Гриценко А. П. Матеріали до біобіографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр. (Доповнення)» / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 48 с.

30. Гриценко А. П. Наукова діяльність Віктора Степановича Прокопчука. *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 422–431.

31. Гриценко А. Наукова діяльність Миколи Павловича Стожка. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 36–40. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2909> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

32. Гриценко А. П. Некрологи. Пам'яті Віктора Володимировича Заїки. *Сівєрянський літопис*. 2023. № 6. С. 147. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/413/356>

33. Гриценко А. П. Олександр Іванович Задоянчук: перший професійний політолог в університеті. *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 395–400.

34. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.). *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 119–125. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

35. Гриценко А. Пам'яті Валерія Івановича Белашова (1949–2022). *Сівєрянський літопис*. 2023. № 3. С. 141–142. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/353/299> (дата звернення: 10.11.2023 р.).

36. Гриценко А. П., Ащазулова Т. А. Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чо-

ловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х–1900-х роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXIX. С. 26–32. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.25 (дата звернення: 11.04.2024 р.).

37. Гриценко А. Постать видатного глухівського філософа Мечислава Заремського. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 99–103. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2929> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

38. Гриценко А. П., Чумаченко О. А., Прокопчук В. С. Початковий період кампанії ліквідації неписьменності на Сумщині у 20-х роках ХХ ст.: агітація за грамотність, заохочення до навчання та ідеологічний чинник (за документами Державного архіву Сумської області). *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXVIII. С. 48–56. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/88629> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

39. Гриценко А. П. Розвиток Глухівського педагогічного інституту у 1990-х роках. *Сівєрщина в історії України*: збірник наукових праць. 2022. Вип. 15. С. 140–147. URL: https://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2022.pdf (дата звернення: 10.11.2023 р.).

40. Гриценко А. П. Становлення та розвиток історико-філологічної освіти. Кафедра історії, правознавства та методики навчання. *Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка: історія, події, особи (До 150-річчя університету)*: колективна монографія / гол. ред. О. І. Курок. Глухів, 2024. С. 348–377.

41. Гриценко А. П., Курок О. І. Традиція проведення науково-практичних конференцій з історії у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування*: збірник наукових праць. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 13–22. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2224> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

42. Гриценко А. П. Святкування 50-річчя від дня створення Глухівського учительського інституту у 1924 році. *Наука та освіта в умовах війни*: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка : матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів, аспірантів та молодих учених, здобувачів вищої та фахової передвищої освіти (розділ вища школа). Глухів, 2024. С. 49–52.

43. Гриценко А. П., Ащазулова Т. А. Управління Глухівського учительського інституту (1874–1991 рр.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.). У 2-х ч. Ч. 1. Суми : ФОП Цьома С. П., 2024. С. 75–79.

44. Гриценко В. Діяльність євреїв у Глухівському педагогічному інституті. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 84–88. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2924> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

45. Гриценко В. Постать директора Глухівського педагогічного технікуму Платона Горілого. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць / [редкол.: Гриценко А. П., голова та ін.]. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 94–96. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2927> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

46. Заїка В. В. Глухівський вчительський інститут в системі освітництва північно-східної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Сумська старовина*. 2013. № 41–42. С. 51–52.

47. Заремський М. Й. Історіографія Я. М. Колубовського та її вплив на розвиток філософського процесу. *Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Суми, 2001. С. 63–67.

48. Календар знаменних дат і подій історії Глухівщини: 2023 рік. Довідкове видання / автор-упорядник Андрій Гриценко. Глухів : Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 78 с.

49. Кириченко А. В. Історія Глухівського учительського інституту з 1874 по 1924 роки: біобібліогр. покажчик до 150-річчя з часу заснування університету / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко; В. М. Крижанівський. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 48 с.

50. Крижанівський В. М. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). Біобіографічний словник. Глухів; Кропивницький: [Б. в.], 2017. 95 с.

51. Крижанівський В. М. Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 рр.). *Сівєрщина в історії України*. Збірник наукових праць. Київ – Глухів, 2017. Вип. 10. С. 310–312.

52. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 112–147. URL: <http://>

nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2018_6_13 (дата звернення: 11.04.2024 р.).

53. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 99–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2014_2_16 (дата звернення: 11.04.2024 р.).

54. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літера К). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2015. Вип. 3. С. 113–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2015_3_16 (дата звернення: 11.04.2024 р.).

55. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери Л, О). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2016. Вип. 4. С. 149–158. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2016_4_16 (дата звернення: 11.04.2024 р.).

56. Крижанівський В. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери С, Ш, Х, Ю). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 311–333. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2017_5_23 (дата звернення: 11.04.2024 р.).

57. Крижанівський В. М. Спогади родини Полярушів про Глухівський педагогічний інститут (1964–1972 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 88–94. URL: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/14.pdf> (дата звернення: 23.03.2023 р.).

58. Курок О., Гриценко А. Крижанівський В., Чумаченко О. Глухівський інститут в 1917–1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.58407/litopis.230105> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

59. Курок О. І., Гриценко А. П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках. *Сіверщина в історії України*. 36. наукових праць. Вип. 13. Київ – Глухів, 2020. С. 233–237.

60. Курок О., Гриценко А. Заснування Глухівського учительського інституту. *Актуальні питання дослідження вітчизняної історії й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах НУШ*: збірник наукових праць. Глухів, 2022. Вип. 1. С. 19–23.

61. Курок, О., Гриценко, А., Прокопчук В. Ліквідація неписьменності 20–30-х років ХХ ст. як соціальний та політичний проект радянської влади: філософський аспект. *Сумський історико-архівний журнал*. 2023. № XL. С. 12–18. URL: doi.org/10.21272/shaj.2023.140.p.12 (дата звернення: 11.04.2024 р.).

62. Курок О. І., Гриценко А. П. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті у 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2022. Вип. 50, № 3, Ч. 1 С. 12–24. URL: <https://drive.google.com/file/d/182VCBKC9-qYdkozlj2mGgLebtmGkplDdo/view> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

63. Курок О., Гриценко А. Славні ювілеї Глухівського національного педагогічного університету в 2024 році. *Глухівські історико-філософські читання*: збірник наукових праць. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 11–15. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2906> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

64. Курок О. І., Гриценко А. П. Традиції історико-філософської школи Глухівського університету: роль персоналії в її розвитку. *Глухівські історико-філософські читання пам'яті Валерія Белашова, Мечислава Заремського, Віктора Заїки та Юрія Коваленка*: збірник наукових праць. Глухів, 2023. Вип. 1. С. 10–14.

65. Лідія Кирилівна Нарочна (1924–2015): біобібліогр. покажчик до 100-річчя від дня народження / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко, М. В. Хроленко, І. М. Коренева. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 48 с.

66. Мечислав Йосипович Заремський (1951–2022): біобібліогр. покажчик / керівник вид. проекту О. І. Курок; уклад.: А. П. Гриценко, І. М. Заремська. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2023. 48 с. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1958> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

67. Микола Павлович Стожок (1923–2003): біобібліогр. покажчик до 100-річчя з дня народження та 20-річчя з дня смерті / керівник вид. проекту О. І. Курок, уклад. А. П. Гриценко. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2023. 68 с. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2182> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

68. Олександр Іванович Задоянчук (1959–2002): біобібліогр. покажчик до 65-річчя від дня народження / керівник вид. проекту О. І. Курок, уклад. А. П. Гриценко. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 42 с.

69. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / укладачі: Прокопчук В. С., Гриценко А. П. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023.

146 с.: фото. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> (дата звернення: 11.04.2024 р.).

70. Прокопчук В. С., Гриценко А. П. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге видання, доповнене. Суми: ФОРП Цьома С. П., 2024. 136 с.

Hrytsenko A. P. The Hlukhiv period of the life of M. F. Lavrynenko according to the materials of the departmental archive of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (to the 30th anniversary of the election as a People's Deputy of Ukraine)

The author of the article analyzed the biography and pedagogical and scientific activities of the famous Ukrainian educator and politician, teacher of the Hlukhiv State Pedagogical Institute (1987–1995), People's Deputy of Ukraine (1994–2002) Mykola Lavrynenko, based on the materials of the departmental archive of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, in the funds of which a personal file is stored. However, the information presented in the source is broader than the period of work at the pedagogical institute in 1987–1994. Thanks to the processing of materials (autobiography, orders, reports, statements, explanatory notes), a thorough biography of M. F. Lavrynenko from his birth in 1948 to his election as a People's Deputy of Ukraine in 1994 is presented for the first time.

The presented material will undoubtedly be useful when studying the history of the institution of higher education in Hlukhiv during such a difficult transformational period of Soviet perestroika and the first years of statehood in Ukraine, both on the example of the development of the historical Hlukhiv region, Putiv region, and Ukraine as a whole.

Key words: biography, Hlukhiv Pedagogical Institute, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, proposography, collective portrait, M. F. Lavrynenko.

REFERENCES

- Kurok, O. I. (2019). *Almanakh universyetskoi slavy: Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni Olexandra Dovzhenka (1874–2019)* [Almanac of university fame: Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (1874–2019)]. Sumy. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Chumachenko, O. A. (2024). *Bielashov Valerii Ivanovych: zhyttiepys, naukova i pedahohichna diialnist: do 75-richchia vid dnia narodzhennia [Valery Ivanovych Belashov: biography, scientific and pedagogical activity: to the 75th anniversary of his birth]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].
- Bielashov, V. I. (2014). *Istoriografichna tradytsiia ta dzerhelna baza vyvchennia istorii pedahohichnoho universytetu imeni Olexandra Dovzhenka (1874 – 2014 rr.)* [Historiographical tradition and source base for studying the history of Oleksandr Dovzhenko Pedagogical University (1874 - 2014).]. *Istorychni studii istorychnoho prohresu*, 2, pp. 39 – 51. [in Ukrainian].
- Bielashov, V. I. (2014). *Liashko Ivan Mykhailovych: liudyna, pedahoh, doslidnyk [Lyashko Ivan Mykhailovych: man, teacher, researcher]*. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 1, pp. 116 – 117. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P. (Ed.) (2023). *Valerii Ivanovych Bielashov (1949 – 2022): biobibliohr. pokazhchyk [Valery Ivanovych Belashov (1949 – 2022): biobibliographic index]*. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1959> [in Ukrainian].
- Vidomchyi arkhiv Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Olexandra Dovzhenka. *Osobova sprava Lavrynenka Mykola Fedorovycha*. (unpublished). [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Zaika, O. Ya. (2023). *Viktor Volodymyrovych Zaika (1957 – 2020): biobibliohr. pokazhchyk [Viktor Volodymyrovych Zaika (1957–2020): biobibliography. index]*. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1957> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Hohol, N. V. (2023). *Volodymyr Mykhailovych Kurylenko (1948 - 2012) : biobibliohr. pokazhchyk do 75-richchia z dnia narodzhennia [Volodymyr Mykhailovych Kurylenko (1948 - 2012): biobibliographer. index to the 75th birthday]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Koreneva, I. M. (2024). *Viacheslav Antonovych Kubytskyi (1924 - 2008) : biobibliohr. pokazhchyk do 100-richchia vid dnia narodzhennia [Vyacheslav Antonovych Kubytskyi (1924 - 2008): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].
- Hurych, Ya. M. (2014). *Istoryko-kulturna spadshchyna ukraino-rosiiskoho prykordonnia: dosvid trokh naukovykh konferentsii [Historical and cultural heritage of the Ukrainian-Russian border: experience of three scientific conferences]*. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 2, pp. 120 – 130. [in Ukrainian].
- Hurych, Ya. M. (2017). *Materiialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.» (literary «P, R, T, U, F, Ts, Ch, Ya»)* [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.» (letters «P, R, T, U, F, C, Ch, Y»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 5, pp. 180 – 217. [in Ukrainian].

12. Holub, A. (2024). *Viktor Zaika – vydatna osobystist u istorii mista Hlukhova Sums'koi oblasti [Viktor Zayka is an outstanding person in the history of the city of Hlukhova, Sumy region]*. *«Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*, 2, pp. 71 – 74. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2919> [in Ukrainian].

13. Hrytsenko, A. P., Hrytsenko, V. A. (2024). *Hryhorii Lvovych Sapiton (1901-1954): biobibliohr. pokazhchyk do 70-richchia vid dnya smerti [Hryhorii Lvovych Sapiton (1901-1954): biobibliography. index to the 70th anniversary of the death]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

14. Hrytsenko, A. P. (2024). *Vydatnyi hlukhivskiy filosof Mechyslav Yosypovych Zaremskyi [Prominent Hlukhiv philosopher Mechyslav Yosypovych Zaremskyi]*. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya*, pp. 409 – 416. Hlukhiv. [in Ukrainian].

15. Hrytsenko, A. (2024). *Viacheslav Kubytskyi: vydatnyi fizyk ta pedahoh [Vyacheslav Kubytskyi: outstanding physicist and teacher]*. *«Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*, 2, pp. 44 – 46. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2911> [in Ukrainian].

16. Hrytsenko, A. (2024). *Hlukhivskiy doslidnyk sribnoho viku Viktor Zaika [Viktor Zaika, researcher of the Silver Age from Hlukhiv]*. *«Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*, 2, pp. 28 – 33. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2905> [in Ukrainian].

17. Hrytsenko, A. P., Koliienko, A. A. (2023). *Hlukhivskiy uchytelskyy instytut: filosofske zasady zasnuvannya ta funktsionuvannya [Hlukhiv Teacher's Institute: philosophical principles of establishment and functioning]*. *Kulturolohichnyi almanakh*, 2, pp. 157–162. Retrieved from: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> [in Ukrainian].

18. Hrytsenko, A. (2024). *Dyrektorstvo Hryhoriiia Sapitona u Hlukhivskomu uchytelskomu instytutii [Directorship of Hryhorii Sapitona at the Hlukhiv Teachers' Institute]*. *«Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*, 2, pp. 24 – 28. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2904> [in Ukrainian].

19. Hrytsenko, A. P. (2024). *Diialnist Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu (1954 - 2000 rr.) [Activities of the Hlukhiv Pedagogical Institute (1954 - 2000).]* *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya*, pp. 38 – 47. Hlukhiv. [in Ukrainian].

20. Hrytsenko, A. P., Kurok, O. I. (2022). *Do pytannia periodyzatsii istorii Hlukhivskoho derzhavnogo pedahohichnoho instytutu na rubezhi XX-XXI stolit [On the issue of periodization of the history of the Hlukhiv State Pedagogical Institute at the turn of the XX-XXI centuries]*. *Osvitati i nauka XXI stolittia: materialy zvitnoi nauk.-prakt. konf. Vykkladachiv*, pp. 48–49. Hlukhiv. [in Ukrainian].

21. Hrytsenko, A. P. (2024). *Doslidnyk ta kraieznavets Viktor Volodymyrovych Zaika [Researcher and local historian Viktor Volodymyrovych Zaika]*. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya*, pp. 401 – 408. Hlukhiv. [in Ukrainian].

22. Hrytsenko, A. P. (2024). *Zasnovnyk muzeiu HNPU Ivan Mykhaylovych Liashko [Ivan Mykhailovych Liashko is the founder of the Museum Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University]*. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya*, pp. 417 – 421. Hlukhiv. [in Ukrainian].

23. Hrytsenko, A. P. (2024). *Istorychna shkola Valeriiia Ivanovycha Bielashova [Historical School of Valery Ivanovych Belashov]*. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya*, pp. 379 – 386. Hlukhiv. [in Ukrainian].

24. Hrytsenko, A., Holub, A. (2024). *Istorychna shkola «Hlukhivskoho periodu v istorii Hetmanshchyny» V.I. Bielashova [Historical school of «Hlukhiv period in the history of the Hetmanship» by V.I. Belashov]*. *«Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*. Hlukhiv, 2, pp. 16 – 21. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2902> [in Ukrainian].

25. Hrytsenko, A. P. (2014). *Istoriya vprovadzhennia metodyky vykorystannya informatsiynykh resursiv u praktyku navchannia istoriyi u vitshchynnykh shkolakh na rubezhi XIX-XX st. [The history of the introduction of the method of using information resources into the practice of teaching history in domestic schools at the turn of the 19th and 20th centuries]*. *Sivershchyna v istoriyi Ukrainy*, 7, pp. 249 – 252. Retrieved from: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu.2014.7.62> [in Ukrainian].

26. Hrytsenko, A. (2023). *Kraieznavcha diialnist Viktorja Viktora Zayky [Local history activities of historian Viktor Zayka]*. *Pershi kraieznavchi chytannia v pamiat profesora Leva Bazhenova: materialy vseukr. nauk.-prakt. konferentsiyi (m. Khmelnytskyi, 02 chervnya 2023 r.)*, pp. 76 – 79. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].

27. Hrytsenko, A. P. (2024). *Kraieznavcha ta naukova diialnist Mykola Pavlovycha Stozhka [Local history and scientific activity of Mykola Pavlovych Stozhko]*. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni*

O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya, pp. 432 – 437. Hlukhiv. [in Ukrainian].

28. Hrytsenko, A., Khrolenko, M. (2024). *Lidia Narochna – vydatna ukrainska metodystka vykladannia pryrodoznastva ta avtorka pidruchnykiv [Lydia Narochna is an outstanding Ukrainian natural science teaching methodologist and author of textbooks]*. *«Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*, 2, pp. 107 – 108. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2931> [in Ukrainian].

29. Hrytsenko, A. P. (2024). *Materiialy do biobibliografichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr. (Dopovnennia)» [Materials for the biobibliographic dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952 - 1991 (Addition)»]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

30. Hrytsenko, A. P. (2024). *Naukova diialnist Viktora Stepanovycha Prokopchuka [Scientific activity of Viktor Stepanovych Prokopchuk]*. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya*, pp. 422 – 431. Hlukhiv. [in Ukrainian].

31. Hrytsenko, A. (2024). *Naukova diialnist Mykola Pavlovycha Stozhka [Scientific activity of Mykola Pavlovych Stozhko]*. *«Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*, 2, pp. 36 – 40. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2909> [in Ukrainian].

32. Hrytsenko, A. P. (2023). *Nekrolohy. Pamiati Viktora Volodymyrovycha Zaiky [Obituaries. In memory of Viktor Volodymyrovych Zaika]*. *Siverianskyi litopys*, 6, 147. Retrieved from: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/413/356> [in Ukrainian].

33. Hrytsenko, A. P. (2024). *Oleksandr Ivanovych Zadoianchuk: pershiy profesiinyi politoh v universyteti [Oleksandr Ivanovych Zadoianchuk: the first professional political scientist to enter the university]*. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya*, pp. 395 – 400. Hlukhiv. [in Ukrainian].

34. Hrytsenko, A. P., Koliienko, A. A. (2023). *Osoblyvosti vykladannia istorii ta relihiinoho vykhovannia v Hlukhivskomu uchytelskomu instytutii (1874–1917 rr.) [Peculiarities of teaching history and religious education at the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1917).]* *Kulturolohichnyi almanakh*, 3, pp. 119 – 125. Retrieved from: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> [in Ukrainian].

35. Hrytsenko, A. (2023). *Pamiati Valeriiia Ivanovycha Bielashova (1949–2022) [In memory of Valery Ivanovych Belashov (1949–2022)]*. *Siverianskyi litopys*, 3, pp. 141–142. Retrieved from: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/353/299> [in Ukrainian].

36. Hrytsenko, A. P., Ashchaulova, T. A. (2022). *Porivnialna kharakterystyka sotsialnoho statusu ta rinvnia zhyttia vykladachiv Hlukhivskoyi cholovchoi himnazii ta Hlukhivskomu uchytelskomu instytutu v 1870-kh – 1900-kh rokakh [Comparative characteristics of the social status and standard of living of the teachers of the Hlukhiv Men's Gymnasium and the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870s - 1900s]*. *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal*, XXXIX, pp. 26 – 32. Retrieved from: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.25 [in Ukrainian].

37. Hrytsenko, A. (2024). *Postat vydatnoho hlukhivskoho filosofa Mechyslava Zaremskoho [The figure of the prominent Hlukhiv philosopher Mechyslav Zaremskyi]*. *«Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*, 2, pp. 99–103. Hlukhiv URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2929> [in Ukrainian].

38. Hrytsenko, A. P., Chumachenko, O. A., Prokopchuk, V. S. (2022). *Pochatkoviy period kampanii likvidatsii nepysmennosti na Sumshchyni u 20-kh rokakh XX st.: ahitatsiia za hramotnist, zaokhochennia do navchannia ta ideolohichnyi chynnyk (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu Sums'koi oblasti) [The initial period of the campaign to eliminate illiteracy in the Sumy region in the 20s of the 20th century: campaigning for literacy, encouragement to study and the ideological factor (according to the documents of the State Archive of the Sumy region)]*. *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal*, XXXVIII, pp. 48 – 56. Retrieved from: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/88629> (data zvernennia: 11. 04. 2024 r.). [in Ukrainian].

39. Hrytsenko, A. P. (2022). *Rozvytok Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu u 1990 kh rokakh [Development of the Hlukhiv Pedagogical Institute in the 1990s]*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 15, pp. 40 – 147. Retrieved from: https://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/siversshuna/siversshuna_2022.pdf [in Ukrainian].

40. Hrytsenko, A. P. (2024). *Stanovlennia ta rozvytok istoriko-filolohichnoi osvity. Kafedra istorii, pravoznavstva ta metodyky navchannia [Formation and development of historical and philological education. Department of history, jurisprudence and teaching methods]*. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universitet imeni O. Dovzhenka: istoriia, podii, osoby (Do 150-richchia universytetu) : kolektyvna monohrafiya*, pp.

348 – 377. Hlukhiv. [in Ukrainian].

41. Hrytsenko, A. P., Kurok, O. I. (2023). Tradyttsiia provedennia naukovno-praktychnykh konferentsii z istorii u Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [The tradition of conducting scientific and practical conferences on history at the Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko]. *Aktualni pytannia doslidzhennia istorichnoi nauky u vykladani predmetiv hromadianskoi ta istorichnoi osvithoi haluzi v umovakh reformuvannia*: zbirnyk naukovykh prats, 2, pp. 13 – 22. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2224> [in Ukrainian].

42. Hrytsenko, A. P. (2024). Sviatkuvannia 50-richchia vid dnia stvorennia Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu u 1924 rotsi [Celebration of the 50th anniversary of the founding of the Hlukhiv Teachers' Institute in 1924]. *Nauka ta osvita v umovakh viiny: Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka*: materialy zvitnoi naukovno-praktychnoi konferentsii, pp. 49 – 52. Hlukhiv. [in Ukrainian].

43. Hrytsenko, A. P., Ashchaulova, T. A. (2023). Upravlntsi Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874–1991 rr.) [Managers of the Hlukhiv Teachers' Institute (1874–1991)]. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradyttsii ta innovatsii: materialy VI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 1, pp. 75 – 79. Sumy: FOP Ts'oma S.P. [in Ukrainian].

44. Hrytsenko, V. (2024). Diialnist yevreiv u hlukhivskomu pedahohichnomu instytutu [Activities of Jews at the Hlukhiv Pedagogical Institute]. «*Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*»: zbirnyk naukovykh prats, 2, pp. 84 – 88. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2924> [in Ukrainian].

45. Hrytsenko, V. (2024). Postat dyrektora hlukhivskoho pedahohichnoho tekhnikumu Platona Horiloho [The figure of Platon Gorily, director of the Hlukhiv Pedagogical Technical School]. «*Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*»: zbirnyk naukovykh prats, 2, pp. 94 – 96. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2927> [in Ukrainian].

46. Zaika, V. V. (2013). Hlukhivskiy vchytelskyy instytut v systemi osvitytstva pivnichno-skhidnoi Ukrainy druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. [Hlukhiv Teacher's Institute in the education system of northeastern Ukraine in the second half of the 19th - early 20th centuries.]. *Sumka starovyna*, pp. 41–42, pp. 51–52. [in Ukrainian].

47. Zaremskyi, M. Y. (2001). Istoriografia Ya. M. Kolubovskoho ta ii vplyv na rozvytok filosofskoho protsesu [Historiography of Y. M. Kolubovsky and its influence on the development of the philosophical process]. *Materialy chetvertoyi Sumskoyi oblasnoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii*, pp. 63–67. Sumy. [in Ukrainian].

48. Hrytsenko, A. P. (2023). *Kalendar znamennykh dat i podi istorii Hlukhivshchyny: 2023 rik. Dovidkovye vydannia* [Calendar of significant dates and events in the history of Hlukhiv region: 2023. Reference edition]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

49. Kyrychenko, A. V. (2024). *Istoriia Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu z 1874 po 1924 roky: biobibliohr. pokazhchyk do 150-richchya z chasu zasnuvannya universytetu* [History of the Hlukhiv Teacher's Institute from 1874 to 1924: biobibliography. index to the 150th anniversary of the founding of the university]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

50. Kryzhanivskiy, V. M. (2017). *Vykladachi Hlukhivskoho instytutu (1874 – 1924 rr.)*. Biobibliografichnyy slovnyk [Teachers of the Hlukhiv Institute (1874 - 1924). Biobibliographic dictionary]. Hlukhiv; Kropyvnytskyi. [in Ukrainian].

51. Kryzhanivsky, V. M. (2017). Istoriia v systemi navchalnykh dystsyplyn Hlukhiv'koho uchytelskoho instytutu (1874–1914 r.) [History in the system of educational disciplines of the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1914)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 10, pp. 310 – 312. [in Ukrainian].

52. Kryzhanivsky, V. M. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1924 – 1941 rr.» [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1924–1941.»]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 6, pp. 112 – 147. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2018_6_13 [in Ukrainian].

53. Kryzhanivsky, V. M. (2014). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.» [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.»]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 2, pp. 99 – 112. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2014_2_16 [in Ukrainian].

54. Kryzhanivskiy, V. M. (2015). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.» (litera «K») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and

pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.» (letter «K»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 3, pp. 113 – 125. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2015_3_16 [in Ukrainian].

55. Kryzhanivskiy, V. M. (2016). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.» (literary «L, O») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.» (letters «L, O»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 4, pp. 149 – 158. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2016_4_16 [in Ukrainian].

56. Kryzhanivskiy, V. M. (2017). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952 – 1991 rr.» (literary «S, Sh, Kh, Yu») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.» (letters «C, III, X, IO»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 5, pp. 311 – 333. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2017_5_23 [in Ukrainian].

57. Kryzhanivskiy, V. M. (2014). Spohady rodyny Poliarushiv pro Hlukhivskiy pedahohichnyi instytut (1964 – 1972 rr.) [Memories of the Polyarush family about the Hlukhiv Pedagogical Institute (1964 – 1972)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 1, pp. 88 – 94. Retrieved from: <http://issp.gmpu.edu.ua/sites/default/files/doc/14.pdf> [in Ukrainian].

58. Kurok, O., Hrytsenko, A., Kryzhanivskiy, V., Chumachenko, O. (2023). Hlukhivskiy instytut v 1917–1924 rr.: mizh derusyfikatsiieiu ta ukrainizatsiieiu [The Hlukhiv Institute in 1917–1924: between Derussification and Ukrainization]. *Siveryanskyi litopys*, 1, pp. 37–43. Retrieved from: <https://doi.org/10.58407/litopis.230105> [in Ukrainian].

59. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2020). Dosvid formuvannia profesiinoï kompetentnosti maibutnykh uchyteliv istorii u Hlukhivskomu uchytelskomu instytutu u 1874–1917 rokakh [The experience of forming the professional competence of future history teachers at the Hlukhiv Teachers' Institute in 1874–1917]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 13, pp. 233–237. [in Ukrainian].

60. Kurok, O., Hrytsenko, A. (2022). Zasnuvannia Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu [Foundation of the Hlukhiv Teacher's Institute]. *Aktualni pytannia doslidzhennia vitchyznianoi istorii i vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorichnoyi osvithoi haluzi v umovakh NUSh*: zbirnyk naukovykh prats, 1, pp. 19 – 23. Hlukhiv. [in Ukrainian].

61. Kurok, O., Hrytsenko, A., Prokopchuk, V. (2023). Likvidatsiia nepymennosti 20–30-kh rokiv XX stolittia yak sotsialnyi ta politychnyi proekt radianskoi vlady: filosofskii aspekt [Eliminating illiteracy in the 20s and 30s of the 20th century as a social and political project of the Soviet government: a philosophical aspect]. *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal*, XL, pp. 12–18. Retrieved from: doi.org/10.21272/shaj.2023.i40.p.12 [in Ukrainian].

62. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2022). Orhanizatsiia fakhovoi pidtovyky maibutnykh pedahohiv u Hlukhivskomu uchytelskomu instytutu u 1870-kh rokakh [Organization of professional training of future teachers at the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870s]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka*, 50, pp. 12 – 24. Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/182VVCBkC9-qYdkoz1j2mGgLebtmGkplDo/view> [in Ukrainian].

63. Kurok, O., Hrytsenko, A. (2024). Slavni yuvilei hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu u 2024 rotsi [Glorious anniversaries of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University in 2024]. «*Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*»: zbirnyk naukovykh prats, 2, pp. 11–15. Hlukhiv. <http://46.201.250.252/handle/123456789/2906> [in Ukrainian].

64. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2023). Tradyttsii istoriko-filosofskoi shkoly Hlukhivskoho universytetu: rol personalii v ii rozvytku [Traditions of the historical and philosophical school of Hlukhiv University: the role of personalities in its development]. «*Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia pamiati Valeria Bielashova, Mechyslava Zaremskoho, Viktora Zaiky ta Yurii Kovalenka*»: zbirnyk naukovykh prats, 1, pp. 10 – 14. Hlukhi. [in Ukrainian].

65. Hrytsenko, A. P., Khrolenko, M. V., Koreneva, I. M. (2024). *Lidia Kyrylivna Narochna (1924 - 2015): biobibliohr. pokazhchyk do 100-richchia vid dnia narodzhennia [Lidia Kyrylivna Narochna (1924 - 2015): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

66. Hrytsenko, A. P., Zaremska, I. M. (2023). *Mechyslav Yosypovych Zaremskyi (1951–2022): biobibliohr. pokazhchyk [Mechyslav Yosypovych Zaremskyi (1951–2022): biobibliography. index]*. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1958>. [in Ukrainian].

67. Hrytsenko, A. P. (2023). *Mykola Pavlovych Stozhok (1923–2003): biobibliohr. pokazhchyk do 100-richchia z dnia narodzhennia ta 20-richchia z dnia smerti [Mykola Pavlovych Stozhok (1923–2003): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth and the 20th anniversary of the death]*. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2182>

(data zvernennya: 11. 04. 2024 r.). [in Ukrainian].

68. Hrytsenko, A. P. (2024). *Oleksandr Ivanovych Zadoianchuk (1959 – 2002): biobibliohr. pokazhchyk do 65-richchya vid dnia narodzhennia [Oleksandr Ivanovich Zadoianchuk (1959 – 2002): biobibliography. pointer to the 65th birthday]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

69. Prokopchuk, V. S., Hrytsenko, A. P. (2023). *Pamiatkookhoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychny posibnyk [Monument preservation work in general secondary education institutions: educational and methodological manual]*. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> [in Ukrainian].

70. Prokopchuk, V. S., Hrytsenko, A. P. (2024). *Pamiatkookhoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychny posibnyk: 2-he vydannia: dopovnene [Monument preservation work in institutions of general secondary education: educational and methodological guide: 2nd edition: supplemented]*. Sumy: FOP Ts'oma S. P. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 10.06.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 792.03(477.51–21)

C. В. Пої

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНЬСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ ІМ. М. М. КОЦЮБІНСЬКОГО У 1990-х РР.: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАТОРСЬКІ ПІДХОДИ

Стаття присвячена основним моментам гастрольно-сценічної діяльності Ніжинського українського драматичного театру ім. М. М. Коцюбинського у 90-х рр. ХХ ст. Місцева преса є одним з джерел вивчення творчого життя Ніжинського драматичного театру. Рецензії на спектаклі та публікації, вміщені в періодичних виданнях, були присвячені найбільш яскравим прем'єрам та виставам за участі його акторської трупи.

Метою даної розвідки є виокремлення основних мистецьких тенденцій та напрямків у творчому пошуку театрального колективу.

Ключові слова: Ніжинський український драматичний театр ім. М. Коцюбинського, спектакль, прем'єра, бенефіс, афіша, п'єса, вистава, комедія.

Кожний театральний сезон Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Коцюбинського залишився в пам'яті багатьох поколінь глядачів.

Вивчення творчого доробку театру в досліджуваний період стало можливим завдяки появі статей у періодичних виданнях, які є цінним джерелом для висвітлення діяльності цього мистецького колективу у 90-ті роки ХХ ст. Першою з них була рецензія О. Назарової «Це ви серйозно чи по-українськи?» на виставу за п'єсою «Мина Мазайло» М. Куліша, вміщена у журналі «Український театр» [5]. Дещо згодом у місцевій пресі з'явилися наступні публікації: Н. Петренко «Жарт-опера» [6], «Про буру свиню і гусака» [7]; цикл статей Л. Романчук «Аншлаги, гарячі оплески: актори НДТ на гастролях у західних регіонах України» [8], «Бенефіс» [9], «До історії Ніжинсько-

го театру: б'є вода із Кастальського джерела» [10], «Мрія ідіотки» [11]; стаття О. Чумаченко «Тема людських почуттів» [15]. Всі вони стосувались питань сценічних пошуків акторського колективу театру.

Друга половина ХХ ст. відзначилася появою монографії професора О. Г. Самойленка з історії Ніжинського українського драматичного театру ім. М. М. Коцюбинського від часу його створення і до другої половини 1990-х рр. [13]. В кінці 1990-х рр. з'явилися публікації Ю. Каганова, присвячені прем'єрним спектаклям театру: «Заради вищого: «Кайдашева сім'я» в постановці НДТ», «І знову прим'єра!», «Оголошення про прем'єру вистави «Фея гіркого мигдалю» за І. Кочергою» [1; 2; 3; 4]. Монографія професора Г. В. Самойленка «Театри і актори Північного Лівобережжя України» і стаття цього ж автора «Ніжинський драматичний театр у часи незалежності України: випробування і здобутки» [12; 14], що побачили світ на початку 2000-х років, частково розкривають основні моменти сценічного життя мистецького колективу у досліджуваний період.

Починаючи з перших років незалежності України, Ніжинський театр продовжував стабільно працювати, хоча і відносився до розряду пересувних колективів. Директором театру був Віктор Гаврилюк, а до складу акторської трупи входили: народна артистка УРСР Г. Пащенко, заслужені артисти УРСР В. Тось, В. Авраменко, О. Горбенко, а також народом визнані народними В. Білоусова, К. Репенько, Н. Старикова, та ін. Свій слід у житті театру залишили як представники молодшої гілки 80–90-х рр. Г. Білецька, Л. Мерва, Г. Литвиненко, О. Чумаченко, М. Мироненко, О. Коваленко, так і ветерани сьогоднішньої сцени А. Мазепа, Л. Чевичелова, Г. Коршикова.

Серед вистав 1990-х рр. найпомітнішими та найпопулярнішими були «Кайдашева сім'я» І. Нечужа-Левицького, «Мина Мазайло» М. Куліша, «Душоуби» І. Тогобочного, «Мар'я» А. Кудрявцева, «Криваве весілля» Ф. Лорки, «Дивна місця Севідж» Д. Патрика, «Сватав Гриць удовицю» В. Канівця, «На віру» М. Коцюбинського, «У сутінках долини» Д. Сінга, а також деякі твори дитячого репертуару. У цих виставах вищезгадані актори змогли розкритися, проявити свій талант. Кожна з цих робіт ніжинців була подією для глядачів, свідченням того, що тут працюють талановиті особистості [12, с. 7].

Однією з перших постановок театру у означений період було своєрідне прочитання у 1991 р. комедійної п'єси «Мина Мазайло» М. Куліша, повністю виконане в стилі епохи 1930-х рр. На думку мистецтвознавиці О. Назарової, режисер театру О. Горбенко ставив перед акторами завдання гостро типізувати кожну із ролей, щоб досягти головної мети, розкрити основний зміст комедії – «розмови про міщан і українізацію». Г. Пащенко виконувала роль тьоти Моті, відтворюючи персонажа, що мав агресивний характер, спрямований на те, щоб забути все: мову, традиції свого народу, землю батьків... Своє переосмислення ролі дядька Тараса, легкого та спокійно-

го за вдачею, глядачеві запропонував актор А. Мазепа. Цікаво у спектаклі були вирішені персонажі Рини (Г. Білецька) та Улі (М. Голубева). Дотепна і темпераментна Рина, фанатична у своїх ідеях, знаходить підхід до кожного. Вихід Рини у фінальній сцені у сукні жовто-блакитного кольору справив сильне враження на глядача. Такий персонаж комедії, як Мокрій, у виконанні Г. Литвиненка, постає носієм національної ідеї, якого не почуло тогочасне суспільство. Головна, хоча і негативна, роль зрадника і манкурта випала актору В. Ковалю [5, с. 19].

Слід відзначити, що Ніжинський драматичний театр протягом 1990-х рр. знаходився у творчих пошуках. Завдяки активній гастрольній діяльності глядачі знали про нього не лише в Ніжині, а й у інших містах України: Херсоні, Києві, Чернігові та ін.. У 1992 р. театр брав участь у Міждержавному фестивалі театрального мистецтва у Чернігові зі спектаклем «Сватав Гриць удовицю»; так само у Києві в травні 1993 р. На заключному показі кращих вистав фестивалю «Прем'єри сезону» ніжинці представили спектаклі «Наймичка» та «Коли зійде місяць» [13, с. 106].

У грудні 1993 р. Ніжинський драматичний театр святкував своє 60-річчя. Напередодні ювілею провідній актрисі театру Ганні Пашенко було присвоєне звання «Народна артистка України». Серед представлених глядачам вистав на січень 1993 р. у афіші значилися наступні: «Наймичка» Т. Г. Шевченка, «Ніч на полонині» О. Олеся, «Сватав Гриць удовицю» В. Канівця, комедія-абсурд «Вона+вона або мрія ідіотки» А. Дяченка [1, с. 3].

Лютий місяць 1993 р. в житті театру позначився прем'єрою пікантної постановки «Вона+вона або мрія ідіотки» за п'єсою А. Дяченка. Режисером цієї комедії був О. Бойцов-Троцький, а її сюжет будувався на стосунках коханка – дружина, яку перша хоче вбити. На цьому шляху виникало багато психологічних ситуацій, які швидко змінювалися, а глядач не встигав стежити за ними.

Пластика спектаклю, його кольори нагадували сукнічки. Їх створювали вибухи, труна, отруєння, смерть, репліки шестилітнього піонера і блаженного лікаря. У виставі подвійну природу людини своєю грою донесли глядачу актриси Ганна Пашенко (дружина) і Ольга Чумаченко (коханка). Вони постійно поставали перед вибором між реальністю та рятівною ілюзією. Ілюзія і мрія ідіотки полягала у прагненні любові, тепла і розуміння. Все стає на місця, коли зрештою з'ясується, що коханка потрапила не в ту квартиру [11, с. 3].

Запрошений режисером Одеського українського драматичного театру К. Г. Пивоваров, за відсутності режисера в штаті, у березні 1993 р. поставив традиційний і водночас прем'єрний для Ніжинського театру спектакль «Наймичка» [9, с. 3]. Травень 1993 р. ознаменувався бенефісом, комедією за п'єсою В. Канівця «Сватав Гриць удовицю», яка була приурочена до 60-річчя театру та його актора В. Ковалю [10, с. 2].

Через рік на сцені театру відбулися прем'єри як в сти-

лі арт-хаус, так і драматичних постановок за п'єсами українських авторів: казкового мюзиклу «Дюймовочка» Г. Х. Андерсена, трагікомедії «У сутінках долини» за п'єсою Дж. М. Сінга, драми «На віру» за однойменною повістю М. Коцюбинського. З цією ж виставою театр взяв участь у святкуванні 130-річчя від дня народження М. Коцюбинського в м. Чернігові. У тому ж 1994 р. відбулася сота постановка спектаклю «Сватав Гриць удовицю» за п'єсою В. Канівця. Саме цією виставою талановита актриса Ганна Пашенко, народна артистка України, відзначила свій 55-річний ювілей та 35-річчя творчої діяльності. У виставі «У сутінках долини» були задіяні такі актори театру: Г. Білецька (Нора Берк), М. Мироненка (Перехожий); у драмі «На віру» М. Коцюбинського ролі виконували Л. Мерву (Явдох), Л. Остапенко (Настя), О. Коваленко (Гнат). Феєрверком акторської майстерності засяяла вистава «Дюймовочка». У 63-му сезоні, як і в попередніх, театр розвивав тему людських почуттів.

Згодом, 1995 р., глядачам були представлені такі вистави, як «Наймичка», «Ніч на полонині», «Дивна місця Севідж». Під керівництвом директора Віктора Гавриленка за рік театр виконав 134 спектаклі. У цей час посаду заступника директора обіймав Олександр Василенко, режисера-постановника – Роман Валько [15, с. 4].

Крім цього, відбулася інсценізація твору М. В. Гоголя «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем». Рушниця, через яку посварилися головні персонажі вистави, поставленої В. Канівцем, не вистрілила жодного разу. Одноманітне мирське буття оживляє хіба що дванадцятирічна тяганина двох поміщиків. «Сумно на цьому світі, панове», – резюмував Гоголь у повісті. І цей іронічний настрій зуміли передати на невеликій сцені міського Будинку культури постановник Микола Волошин, заслужений художник України Михайло Ковальчук і композитор Ігор Щербаков.

На сцені органічно виглядали виконавці гоголівських типажів: худий Іван Іванович, чия приємна мова огортала глядача, та Іван Микофорович, який поширювався в товщину і чие слівце «голило» краще всілякої бритви. Майже тотожні до цих персонажів були образи, втілені акторами Андрієм Кудрявським і Віталієм Ковалем. Дуже красномовні жіночі образи зіграли акторки Людмила Чевичелова та Ольга Чумаченко. Діалоги між акторами весь час викликали у глядача таку ж іронічну посмішку, як і гоголівський твір. В іншій манері грали ролі судді і секретаря Микола Мироненко і Олег Коваленко, які вибивалися з темпоритму, заданого режисером і попередніми виконавцями. Це були штампи з іншої вистави, не гоголівської. Особливі емоції викликала бура свиня, яка з'явилася у виставі на самому її початку і завершила її [7, с. 3].

В з'являючись у 1995 р. Ніжинський театр перебував на гастрольях у Івано-Франківській та Львівській областях. Театралаи познайомилися із стилістикою ніжинського колективу, грою його акторів. Глядачам було презенто-

вано виставу-мюзикл «Дюймовочка» та прем'єру драми «За двома зайцями» в рамках фестивалю, присвяченого 150-річчю від дня народження І. Карпенка-Карого, який проходив у Львові з 2 по 10 грудня. Вистава мала шалений успіх серед глядачів. Ніжинські актори отримали приз – вазу із кольорового скла та пам'ятні медалі [8, с. 1].

15 грудня 1995 р. відбулася прем'єра жарт-оперети «Пошилися у дурні» за п'єсою М. Кропивницького. Це був третій спектакль, який поставив у Ніжині Роман Валько. Його режисерське прочитання п'єси «Дюймовочка», «За двома зайцями» завжди залишиться в пам'яті глядачів. Допомагали режисеру художник Борис Фірцак, композитор Олександр Козаренко і балетмейстер Валерій Кирилюк. Декорації і костюми, музичне оформлення і хореографія були строго витримані в жанрі опери. Образи, втілені Ольгою Чумаченко, Анастасією Кудрявською, Миколою Мироненком, Віталієм Ковалем, Олегом Кудрявським і Валерієм Трегубовим, свідчать про їх прагнення у слові, пісні і танці жартувати легко й граціозно [6, с. 3].

Творчі пошуки Ніжинського театру й надалі залишалися в орбіті як класичної, так і сучасної драматургії та бурлеску. 13 червня 1998 р. відбулася прем'єра вистави «Фея гірконого мигдалю» за мотивами комедії І. Кочерги. Романтична бувальщина у двох діях, втілена в комедійному жанрі, висвітлювала події, що відбулися в Ніжині 1809 р. Її постановку здійснив заслужений артист України Олег Мосейчук. Роль Нюточки у виставі грала Г. Білецька, роль Дзоби виконував заслужений артист України М. Заїка, роль Клавочки – Л. Коршикова [4, с. 2].

Того ж 1998 р. сценічну версію спектаклю «Кайдашева сім'я» за повістю І. Нечуя-Левицького здійснив режисер Костянтин Пивоваров – заслужений діяч мистецтв України, відомий ніжинському глядачу як постановник вистав «Наймичка», «До домашнього вогнища», «Дивна місця Севідж». Художником-постановником вистави став заслужений художник України Микола Вилкул, музичний супровід здійснив заслужений працівник культури України Віталій Батраков. У виставі були задіяні актори: О. Ковалинко (Кайдаш), О. Чумаченко (Кайдашиха), Л. Чевичелова, Г. Білецька (Параска), В. Трегубов (Лаврін), С. Костинецька (Мелашка), А. Кудрявська (Мотря), О. Парасюк (Карпо) [3, с. 4].

Ю. Каганов у рецензійній статті «Заради вищого: «Кайдашева сім'я» в постановці НДТ» красномовно описав сценічне дійство, яке відбувалося під час цієї постановки: «На сцені згас запальний танок. – У вашому селі одна босота, – резюмує Кайдаш. – А я? – щиро запитує вічно п'яний кум Гнат. Лаврін (В. Трегубов), зовсім не дурник, як може здатися спочатку. – А дітей повна хата, – в захваті мовить він про бідну сім'ю своєї нареченої і зал знову вибухає оплесками. Щемливою режисерською знахідкою стали вставки про весілля, Великдень, народження дитини. Може вперше в той момент щиро посміхнулася свекруха. Смерть старого Кайдаша, сцена ворожіння благають нас забути про мирську суєту зара-

ди вищого – любові один до одного разом з улюбленими акторами Ольгою Чумаченко, Ганною Білецькою, Олегом Коваленком, Людмилою Чевичеловою, Анастасією Кудрявською, Ганною Коршиковою та балетною групою Наталією Мокеровою, Ларисою Нечваль, Тетяною Новіковою, Юрієм Гардою, Миколою Дерновим та Ярославом Смалем. Однак хочеться назвати композитора Віктора Батракова та диригента Віктора Гаврилюка та художника-постановника Віктора Валькуна» [2, с. 4].

Відомо, що у 90-х рр. ХХ ст. у репертуарі Ніжинського театру були вистави «Сонячний зайчик» В. Нестайка, «МУПС» О. Чумаченко, «Тамниці старовинного годинника» В. Орлова, які завжди проходили з аншлагом. Театр продовжував гастрювати, пропонуючи глядачам наступні спектаклі: «Фея гірконого мигдалю» І. Кочерги, «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького, «По щучому велінню» М. Старицького. Складна економічна ситуація як для всієї країни, так і для театру ще більше погіршилася, коли у січні 1999 р. В. Гаврилюка перевели на роботу до Чернігівського обласного музично-драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка, призначивши його на посаду директора. З Ніжинського театру пішли його провідні актори: Г. Білецька, О. Чумаченко, О. Коваленко. Його новий директор О. Василенко не зміг об'єднати навколо себе колектив, запропонувавши своє бачення подальшого функціонування закладу в нових економічних умовах [14, с. 89].

Отже, перше пострадянське десятиріччя в житті Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Коцюбинського, який продовжував славетні традиції Марії Заньковецької, відзначилося різножанровістю вистав, їх глибокою емоційною наповненістю, вдалим використанням і поєднанням комічно-музичних і драматичних прийомів. Це дало можливість акторам повною мірою розкрити свою майстерність, показати себе з різних сторін, допомогти знайти своє місце в мистецькому середовищі міста та регіону.

ДЖЕРЕЛА

1. Афіша з виставами Ніжинського українського драматичного театру ім. М. Коцюбинського. *Ніжинський вісник*. 1993. № 5. С. 3.
2. Каганов Ю. Заради вищого: «Кайдашева сім'я» в постановці НДТ. *Ніжинський вісник*. 1998. № 57. 22 липня. С. 4.
3. Каганов Ю. І знову прем'єра! *Вісник* 1998. № 33. 14 серпня. С. 4.
4. Каганов Ю. Оголошення про прем'єру вистави «Фея гірконого мигдалю» за І. Кочергою. *Ніжинський вісник*. 1998. № 45. 10 червня. С. 2.
5. Назарова О. Це ви серйозно чи по-українськи? *Український театр*. 1991. № 2. С. 19–20.
6. Петренко Н. Жарт-опера. *Вісник*. 1995. № 48. 15 грудня. С. 3.
7. Петренко Н. Про бурю свиню і гусака. *Вісник*. 1995. № 42. 5 листопада. С. 3.
8. Романчук Л. Аншлаги, гарячі оплески: актори НДТ на гастрольях у західних регіонах України. *Ніжинський вісник*. 1995. № 97. 23 грудня. С. 1.
9. Романчук Л. Бенефіс. *Ніжинський вісник*. 1993. № 67. 12 червня. С. 2.
10. Романчук Л. До історії Ніжинського театру: б'є вода із Кастальського джерела. *Ніжинський вісник*. 1993. № 33. 27 березня. С. 3.
11. Романчук Л. Мрія ідіотки. *Ніжинський вісник*. 1993. № 16. 13 лютого. С. 3.
12. Самойленко Г. В. Ніжинський драматичний театр у часи незалежності України: випробування і здобутки. URL: <http://>

www.nezhin-dram.in.ua/novyny/pro-nas-pyshut/296-nizhynskiyi-dramatychnyi-teatr-uchasy-nezalezhnosti-ukrainy-vyprobuvannia-i-zdobutky.html (дата звернення 21.03.2024 р.).

13. Самойленко Г. В. Ніжинський драматичний театр ім. М. М. Коцюбинського : історія театру за 60 років існування. Ніжин : НДПІ, 1996. 108 с.

14. Самойленко Г. В. Театри і актори Північного Лівобережжя України. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. 199 с.

15. Чумаченко О. Тема людських почуттів. *Bicmi*. 1995. № 4(5). 3 лютого. С. 4.

Roy S.V. The creative activity of the Nizhyn Ukrainian Drama Theater named after M. M. Kotsiubynskiy in the 1990s: traditions and innovative approaches

The article is devoted to the main moments of the touring stage performance of the Nizhyn Ukrainian Drama Theater named after M. M. Kotsiubynskiy in the 90s of the 20th century. The processed materials of articles in the local press are a source for studying bright moments in the creative life of the Nizhyn Drama Theater. Reviews of performances and publications included in them were devoted to the most vivid premieres and performances with the participation of his acting troupe. The purpose of this investigation is to highlight the main artistic trends and directions in the creative search of the Nizhyn Theater team. These include publications by O. Nazarova, L. Romanchuk, O. Chumachenko, Yu. Kahanov, N. Petrenko, and others.

Each period in the history of the Nizhyn Drama Theater named after M. Kotsiubynskiy remained forever in the memory of many generations of viewers, including the 90s of the 20th century. The study of the creative output of the Nizhyn Drama Theater in the period under study became possible thanks to the appearance of publications that are a source for highlighting the creative activity of this artistic collective.

The first post-Soviet decade in the life of the Nizhyn Drama Theater was distinguished by the variety of performances, their deep emotional content, the successful use and combination of comic-musical and dramatic techniques, which gave the actors the opportunity to fully reveal their skills, show themselves from different angles, and help the team establish itself in the artistic environment of the city and region. The theater team continued the glorious traditions of Mariia Zankovetska and used new scenic and artistic directions.

Key words: Nizhyn Academic Ukrainian Drama Theater named after M. Kotsiubynskiy, performance, premiere, benefit, poster, play, performance, comedy.

REFERENCES

1. Afisha z vystavamy Nizhynskoho ukrainskoho dramatychnoho teatru im. M. Kotsiubynskoho [Poster with performances of the Nizhyn Ukrainian Drama Theater named after M. Kotsiubynskiy]. *Nizhyn visnyk*–

Nizhyn herald, 5. (1993). [in Ukrainian].

2. Kahanov, Yu. (1998). Zarady vyshchoho [For the sake of the highest]. *Nizhyn visnyk*–*Nizhyn herald*, July 22, 57, p. 4. [in Ukrainian].

3. Kahanov, Yu. (1998). I znovu prymiera! [And again the premiere!]. *Visti*–*News*, August 14, 33, p. 4. [in Ukrainian].

4. Kahanov, Yu. (1998). Oholoshennia pro premieru vystavy «Feia hirkoho myhdaliu» za I. Kocherhoiu [Announcement of the premiere of the play «The Bitter Almond Fairy» by I. Kocherha]. *Nizhyn visnyk*–*Nizhyn herald*, June 10, 45, p. 2. [in Ukrainian].

5. Nazarova, O. (1991). Tse vy seriozno chy po-ukrainsky? [Are you serious or in Ukrainian?]. *Ukrainskyi teatr*–*Ukrainian Theater*, 2, pp. 19–20. [in Ukrainian].

6. Petrenko, N. (1995). Zhart-opera [Joke-opera]. *Visti*–*News*, December 15, 48, p. 3. [in Ukrainian].

7. Petrenko, N. (1995). Pro buru svyniu i husaka [About the brown pig and the goose]. *Visti*–*News*, November 5, 42, p. 3. [in Ukrainian].

8. Romanchuk, L. (1995). Anshlahy, hariachi oplesky: aktry NDT na hastroliakh u zakhidnykh rehionakh Ukrainy [Full houses, warm applause: NDT actors on tour in the western regions of Ukraine]. *Nizhyn visnyk*–*Nizhyn herald*, December 23, 97, p. 2. [in Ukrainian].

9. Romanchuk, L. (1993). Benefis [Benefits]. *Nizhyn visnyk*–*Nizhyn herald*, June 12, 67, p. 2. [in Ukrainian].

10. Romanchuk, L. (1993). Do istorii Nizhynskoho teatru: Bie voda iz Kastalskoho dzherela [To the history of the Nizhynsky Theater: Water flows from the Kastal spring]. *Nizhyn visnyk*–*Nizhyn herald*, March 27, 33, p. 4. [in Ukrainian].

11. Romanchuk, L. (1993). Mriia idiotky [Dream of an idiot]. *Nizhyn visnyk*–*Nizhyn herald*, February 13, 16, p. 3. [in Ukrainian].

12. Samoilenko, H. V. Nizhynskiyi dramatychnyi teatr u chasy nezalezhnosti Ukrainy: vyprobuvannia i zdobutk [Nizhyn Drama Theater of Ukraine's struggle for independence: trials and achievements]. Retrieved from: <https://www.nezhin-dram.in.ua/novyny/pro-nas-pyshut/296-nizhynskiyi-dramatychnyi-teatr-uchasy-nezalezhnosti-ukrainy-vyprobuvannia-i-zdobutky.html> [in Ukrainian].

13. Samoilenko, H. V. (1996). *Nizhynskiyi dramatychnyi teatr im. M. M. Kotsiubynskoho: istoriia teatru za 60 rokiv isnuvannia* [Nizhyn Drama Theater named after M. M. Kotsiubynskiy: the history of the theater for 60 years of its existence]. Nizhin. [in Ukrainian].

14. Samoilenko, H. V. (2010). Teatry i aktory Pivnichnoho Livoberezhzhya Ukrayiny [Theaters and actors of the Northern Left Bank of Ukraine]. Nizhyn: NSU Publishing House named after M. Hohol. [in Ukrainian].

15. Chumachenko, O. (1995). Tema liudskykh pochuttiv [Topic of human feelings]. *Visti*–*News*, February 3, 4, p. 4. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.05.2024 р. Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

РОЗДІЛ IV. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 261.5 (477.51)

Д. В. Пуза

ІНТЕР'ЕР СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ НА СВІТЛИНАХ ТА НЕГАТИВАХ З КОЛЕКЦІЇ «ФОТОДОКУМЕНТАЛЬНОГО ФОНДУ» НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІТЕКТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»

На основі вивчення світлин «Фотодокументального фонду» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (далі – НАІЗ «Чернігів стародавній») досліджується інтер'єр пам'ятки архітектури XI ст. – Спасо-Преображенського собору у Чернігові.

Вперше зроблено спробу цілісного та комплексного дослідження матеріалів з «Фотодокументального фонду» у питанні збереження та фотофіксації інтер'єру Спасо-Преображенського собору. Виявлено й охарактеризовано особливості та доцільність використання та введення до наукового обігу фотоматеріалів з історії унікальної пам'ятки.

Ключові слова: «Фотодокументальний фонд», фотодокументи, негативи, іконостас, світлини, НАІЗ «Чернігів стародавній».

Спасо-Преображенським собор у Чернігові – один з найдавніших храмів Київської Русі, що зберігся до наших днів на Лівобережній Україні. Собор закладений князем Мстиславом Володимировичем Хоробрим у центрі Чернігівського дитинця [1, с. 770–771]. Після смерті князя у 1036 р. стіни, за літописом, було зведено на висоту вершника, що стоїть на коні. Архітектурна композиція Спаського собору поєднує базилікальну схему романського походження з центричною хрестово-купольною візантійською системою. Храм тринефний, триапсидний, восьмистовпний, п'ятибанный. Прямокутник плану видовжений по осі захід – схід. Стіни собору виведено мішаною кладкою, з чергуванням цегли (плінфи) та каменю-пісковика на цем'янквому розчині [2]. Архітектурні форми собору спокійні та урочисті, а об'ємно-просторова композиція надає йому оригінальну форму піраміди [3].

Собор зазнав багато перебудов. 1239 року під час навали Батия частково зруйновано склепіння храму, знищено бані. Він значно перебудований після пожежі 1750 р. Під час наступного ремонту було розібрано пошкоджену вогнем хрестильню, а на її місці збудовано круглу в плані вежу, симетричну північній. І ту, й іншу увінчали високими шпильми, дещо змінили форму бань церкви [2].

Інтер'єр Спасо-Преображенського собору у Чернігові прикрашали біломармурові різьблені колони, фрески. Підлога з шиферних плит була оздоблена мозаїкою з різнокольорової смальти, полив'яними плитками. Для поліпшення акустики застосували так звані голосники (керамічні амфори і корчаги, що закладалися під час будівництва в склепіння та стіни) [1, с. 770–771].

Всередині собору бокові відгалуження просторового

хреста відокремлені від підкупольного простору трифоріями, що спираються знизу на мармурові колони. Вони поставлені на профільовані бази і завершуються стилізованими капітелями іонійського ордеру з цікавим та неповторним орнаментом. Подібні капітелі відомі в Херсонесі, в ряді візантійських споруд. Після другого поверху мурування має дещо інший характер. Не виключена можливість того, що мармурові колони, які можна побачити всередині храму, були також і в Десятинній церкві, під головними стовпами у церквах Тмурокані та Івана Предтечі в Керчі. Цікаво те, що цей характерний для візантійського будівництва X–XI ст. прийом у давньоруській архітектурі більше не повторюється. Крім візантійських столичних константинопольських споруд, складний тип хрестокупольної системи зустрічається в храмах X ст. у Болгарії та Абхазії. Певними аналогіями Спасо-Преображенського собору за планом є деякі будови Константинополя [3].

При будівництві храмів особлива увага приділялась його внутрішньому убранству. У давні часи інтер'єр був багатшим і красивішим, ніж сьогодні. Стіни та склепіння були прикрашені фресковим живописом, підлогу з різьблених шиферних плит (рожевий сланець) оздоблювала різнокольорова мозаїка. Сьогодні в соборі ми можемо побачити фрагменти старовинних фресок, різьблені шиферні парапети хор та масивні колони, всередині яких ховаються залишки колон первинних, біломармурових.

Головну увагу в храмі нині привертає бароковий іконостас, споруджений в кінці XVIII ст. на місці попереднього, пошкодженого пожежею 1750 р. [2]. Бароковий іконостас – один з найвиразніших проявів національної художньої культури. Після тривалої перерви, пов'язаної з атеїстичною доктриною, що була офіційною ідеологією тоталітарного радянського режиму, вивчення сакрального мистецтва, зокрема іконостасів, відновилося лише в незалежній Україні. Світлини – це той матеріал, який дає точне уявлення про предмет дослідження.

З 20-х років XX ст. розпочалась хвиля вандалізму, коли більшість іконостасів зникли вже за радянських часів по всій території України, а на теперішній час, як правило, залишилися лише випадкові поодинокі фото-відбитки. Частина їх на сьогодні опублікована в дослідженнях вітчизняних і закордонних авторів. Однак далеко не завжди ці матеріали дають вичерпну інформацію. Це зрозуміло, адже войовничі безбожники у XX ст. паляли на багаттях ікони та рубали на дрова іконостаси, а перед тим їх не описували і не робили фотофіксацію. Тому у кращому випадку маємо їх поверхові описи. Од-

нак з розвитком археологічної науки в Російській імперії на початку ХХ ст. описові матеріали українських іконостасів набувають археологічного характеру, іноді публікуються світлини описаних пам'яток.

На межі ХІХ–ХХ ст. захоплення широкою громадськістю України вивченням церковних старожитностей сприяло появі численних публікацій про іконостаси різних регіонів із різними за докладністю описами. Накопичення фактографічного матеріалу із сакрального мистецтва України в перших десятиліттях ХХ ст. активізувалось шляхом проведення археологічних з'їздів, присвячених дослідженню пам'яток археології, культури, архітектури і мистецтва, що відбулися в Києві, Чернігові, Харкові. З'їзди супроводжувалися виставками старожитностей, де серед пам'яток сакрального мистецтва експонувалися також світлини ікон та іконостасів [4, с. 144–150].

Перше узагальнене дослідження українського іконостаса, присвячене його іконографії, було написане ще 1917 р. студентом історико-філологічного факультету Харківського університету С. Таранушенком як медальний твір, опублікований лише 1994 р. зі скороченнями [5, с. 141–164]. Для цього С. Таранушенко зібрав фотоматеріали про іконостаси Чернігова.

Дослідження заклало початок величезної роботи автора зі збирання фактологічного матеріалу про пам'ятки українського мистецтва, зокрема іконостаси. Пізніше, вже очолюючи республіканський Державний музей українського мистецтва у Харкові з 1920 по 1933 р., він проводив експедиції, збираючи натурний матеріал, роблячи світлини наявних ще тоді іконостасів, доля яких вже була вирішеною – знищення відбувалося невдовзі по фотофіксації. В цих експедиціях його в різні роки супроводжували П. Жолтовський, М. Рудницький, К. Мощенко, які разом із С. Таранушенком робили світлини досліджуваних пам'яток. Сьогодні ці матеріали зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУ ім. Вернадського і є безцінним джерелом для дослідження українських іконостасів. Зокрема, там представлені світлини таких видатних чернігівських пам'яток українського мистецтва ХVІІ ст., як іконостас Успенського собору Єлецького монастиря з численними фрагментами (іконами, оздобленням), іконостас Троїцького собору.

Ще одним важливим джерелом інформації з вивчення іконостасів є фотоархів Д. Щербаківського, який зберігається у фондах Інституту археології НАН України. Серед матеріалів – світлини іконостасів, виконані братом Д. Щербаківського – Вадимом. Систематично фотографувати пам'ятки українського мистецтва і, зокрема, іконостаси В. Щербаківський розпочав з 1902 р. за порадою В. Антоновича. Також світлини іконостасів (у тому числі втрачених на Чернігівщині у ХVІІ–ХVІІІ ст.) є і в архіві М. Цапенка, що зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України.

Унікальні фотографії із зображенням іконостасів зберігаються в Центральному державному кіно-фото-

фоноархіві України імені Г. Пшеничного. Поодинокі світлини іконостасів можна побачити у фонді Київського товариства охорони пам'яток (ф. 725) Центрального державного історичного архіву України в Києві (ЦДІАК). Світлини втрачених іконостасів містяться в тематичних альбомах, присвячених різним регіонам України, у Державній науковій архітектурно-будівельній бібліотеці ім. В. Заболотного (ДНАББ). Фото мають підписи про храми, у яких знаходились іконостаси, однак без вказівок на авторів і, здебільшого, без зазначення дати фотофіксації. Серед них можна виокремити групу світлин, виконаних С. Таранушенком, оскільки вони дублюють матеріали його архіву в Інституті рукопису. Окремим джерелом є збірки музейних установ, як-от: наукові архіви Національного заповідника «Софія Київська», Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», Національного художнього музею України. Колекції світлин у цих установах пов'язані з дослідницькою та пам'яткоохоронною діяльністю співробітників наукових товариств і комісій початку ХХ ст., а також науковців, що опікувалися збереженням пам'яток старовини у 20–30-х роках ХХ ст. [4, с. 144–150].

Іконостас Спасо-Преображенського собору у Чернігові був виготовлений протягом 1795–1798 рр. ніжинськими майстрами С. Волощенком і С. Білопольським за проектом архітектора І. Яснигіна. Іконописні роботи виконав борзнянський священник Т. Мізко. Відновлений у 1870–1871 рр. майстром-іконописцем О. Мурашком. У кінці ХІХ ст. був реконструйований під наглядом архітектора-інженера Д. Савицького [1, с. 770–771].

Наявний у нинішній час іконостас Спаського собору – це надбання ХVІІІ ст., однак у внутрішню архітектуру давньоруської споруди він був вбудований органічно, ставши важливою складовою її оздоблення. Ще однією частиною внутрішнього церковного опорядження древнього храму, не менш вагомою, аніж дві попередні, є настінний живопис. Традиція розписувати стіни сягає ще часів раннього християнства, коли на стінах приміщень, де відбувались спільні таємні молитви, віряни залишали певні знаки. Згодом, коли християнство утвердилось як домінуюча релігія в Європі і почалось будівництво християнських храмів, а їхні стіни стали розписувати, почав формуватись окремий вид мистецтва – монументальний живопис (пізніше з церковного монументального живопису «виросло» світське монументальне мистецтво). З одного боку настінний живопис відіграв роль ілюстрацій до Святого Письма, а з іншого – створював особливу атмосферу перебування у храмі. Упродовж століть були напрацьовані певні правила розписів, змінювалась їх техніка. У давнину це була фреска, пізніше з'явилися олійні фарби. Навіть і сучасні храми розписуються за наявності коштів.

Живопис, про який йтиметься далі, поніс значно менше втрат, ніж фреска. Він являє собою великий комплекс, складається з міні-циклів та окремих сюжетних ком-

Лл. 1. Іконостас Спаського собору, початок ХХ ст. «Фотодокументальний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН-611

позицій і на сьогоднішній день разом з іншими складовими створює основну частину внутрішнього оздоблення (інтер'єру) собору.

Через згадану нижче пожежу 1750 р., яка завдала Спаському собору чи не найбільшого руйнування за всю його історію, виникла потреба у новому розписі. Наступні після пожежі пів століття знадобилися для того, щоб відремонтувати храм, у якому цілими залишились лише потужні стіни, змуровані ще в ХІ ст. До настінного розпису черга дійшла аж на початку нового, ХІХ ст. Той живопис, що нині оздоблює стіни древнього храму, відповідає плану розписів. Його складав тодішній настоятель Спаського собору, священник Іоан Єленев, до того ж через брак коштів проект розписів складався двічі. У березні 1821 р. архієпископ Чернігівський Лаврентій (Бакшевський) та майстер Аким (Яким) Юрінов підписали контракт на розписи стін кафедрально-го Спасо-Преображенського собору. Орієнтовно у кінці весни або всередині літа 1824 р. настав час завершення робіт. Стінопис зберігся до наших днів і досі залишається важливою частиною внутрішнього опорядження древньої церкви [6].

Фотоматеріали, про які йтиметься нижче, дають можливість повніше мати уявлення про інтер'єр Спасо-Преображенського собору. До найбільш ранніх відносяться знімки, зроблені в першій половині ХХ ст. У

Лл. 2. Фоторепродукція сторінки 173 праці «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями І. Моргілевського». «Фотодокументальний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН-527

«Фотодокументальному фонду» НАІЗ «Чернігів стародавній» знаходяться світлини (КН-131, КН-527, КН-611), на яких добре видно внутрішнє оздоблення Спасо-Преображенського собору, в першу чергу його унікальний іконостас. Остання із перелічених світлин (КН-611) зафіксувала вигляд іконостаса на початку ХХ ст. (іл. 1) [7].

У фонді зберігається репродукція чорно-біла фотографія (КН-527) археологічних дослідів Чернігівського Спаса, які відбувались 1923 р. під керівництвом М. Макаренка (іл. 2). Ця світлина була опублікована у праці «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями І. Моргілевського» у збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя» на стор. 173. На фото можна побачити інтер'єр собору з південного боку. Крім цього, відбиток дозволяє розглянути південні хори архітектурної пам'ятки [8]. Первісно в соборі існували хори не лише в західній частині, але й у бічних навах (на дерев'яних балках), про що нині нагадують шість прикрашених орнаментальною різьбою шиферних плит парапету. Стіни та склепіння вкривали фрески, з яких добре знане зображення св. Теклі. Не виключено, що конха вівтарної частини мала мозаїчну композицію. Вівтар відокремлювала дерев'яна огорожа, за якою містився шиферний престол з ківорієм та синтрон. Шиферною була й підлога, котра в ХІІ ст. у вівтарі замінила викладену з керамічних плиток [9, с. 51].

Лл. 3. Інтер'єр Спасо-Преображенського собору, 1970-ті роки. «Фотодокументальний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН-131

У ХХ ст. доля розпису складалась драматично, часами навіть трагічно. У 30-ті роки собор було перетворено комуністичною владою на складські приміщення. Під час німецької окупації у церкві проводилися богослужіння, але для обігріву великого простору були встановлені декілька тимчасових печей, які сильно коптили [6].

Під час Другої світової війни Спасо-Преображенський собор ХІ ст. пощастило. Фактично його не було пошкоджено, іконостас збережено, до того ж він став діючим з вересня 1942 р. У 1947 р. громада вирішила побілити церкву всередині, щоб надати собору більш ошатного вигляду. Це рішення для живопису було фатальним. Перед побілкою стіни помили, а там де, штукатурка відійшла або полущилася, її просто видалили і заново поштукатурили. Основна маса настінного розпису опинилась забіленою [6].

Після організації архітектурно-історичного заповідника у 1967 р., розпочались відновлювальні та ремонтні роботи на пам'ятках архітектури Чернігова задля пристосування та облаштування в них експозицій майбутнього музею. У Спасо-Преображенському соборі усі наступні роки проводились активні реставраційні та дослідницькі роботи монументального живопису у самому соборі. Ми маємо можливість побачити інтер'єр храму на фото (КН-131) з фондової колекції [10], зокрема вигляд іконостаса у 1970-х роках (іл. 3). Масштабна реставрація стінопису, яка зайняла майже чверть сто-

ліття, була завершена тільки у 1993 р. [6].

Отже, світлина архітектурних пам'яток Чернігова мають неабияку цінність в контексті вивчення його історії. Звичайно, фотографія передає лише одну мить. Її зміст обмежений певним моментом, який потрапив у поле зору об'єктива та зафіксований на плівці у статичній формі. Інформація на фотовідбитку потребує аналізу та ретельного вивчення. Використання світлин «Фотодокументального фонду» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» поряд з іншими історичними джерелами дозволить більш ретельніше досліджувати його унікальні пам'ятки.

ДЖЕРЕЛА

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. Київ : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. Бажана, 1990. 1005 с.
2. Спасо-Преображенський собор. URL: <https://oldchernihiv.com/spaso-preobrazhenskiy-sobor/> (дата звернення 20.04.2024 р.).
3. Спасо-Преображенський собор у Чернігові. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Спасо-Преображенський_собор_\(Чернігів\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Спасо-Преображенський_собор_(Чернігів)). (дата звернення 20.04.2024 р.).
4. Оляліна С. Втрачені українські іконостаси доби Гетьманщини в архівних збірках Києва. *Культурологічна думка: щорічник наукових праць*. 2012. № 5. С. 144–150.
5. Таранушенко С. Український іконостас. *Записки НТШ. Праці секції мистецтвознавства*. Львів, 1994. Т. 227 (СХХVII). С. 141–164.
6. Гаркуша А. Фарбами написана Книга Буття (зі стінопису Спасо-Преображенського собору м. Чернігова) URL: <https://oldchernihiv.com/farbamy-napysana-knyga-buttya-zi-stinopysu-spaso-preobrazhenskogo-soboru-m-chernigova/> (дата звернення 20.04.2024 р.).
7. Світлина чорно-біла «Чернігів. Іконостас Спаського собору», поч. ХХ ст. «Фотодокументальний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН-611.
8. Фотографія репродукційна чорно-біла «Сторінка 173 праці «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідками І. Моргілевського», опублікованої у збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя» (вертикальний знімок) з колекції Г. Петраша». «Фотодокументальний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН-527.
9. Луцко В. Церковні старожитності Чернігівщини та Сумщини (До постановки проблеми). *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 50–57.
10. Світлина чорно-біла «Чернігів. Інтер'єр Спаського собору», 1970-ті рр. «Фотодокументальний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН-131.

Riha D. V. The interior of the Transfiguration Cathedral on photographs and negatives from the collection of the «Photographic Documentary Fund» of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv»

The purpose of the publication: based on the study of photo documents from the «Photographic Documentary Fund», to investigate the issue of photo fixation of the interior of the historical architectural monument of the 11th century. Savior and Transfiguration Cathedral, in the fund of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv».

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, as well as the historical-comparative method. Scientific novelty of the article: for the first time, an attempt was made to conduct a holistic and comprehensive study of the availability of materials from the «Photo Documentary Fund» in the matter of preserving photos and negative materials from photofixation of the interior of the Savior and Transfiguration Cathedral of the 11th century. The features and expediency of using and introducing photo materials from the history of the unique monument into scientific circulation have been identified and characterized.

Throughout the entire scientific activity of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv», there was a gradual accumulation of photo documents on the history of the reserve's monuments, in particular the Savior and Transfiguration Cathedral of the 11th century. Today, the main task, for example, architectural monuments of the 11th century. Transfiguration Cathedral, the introduction into scientific circulation of as much available photographic material as possible for a comprehensive study of the historical and unique architectural monuments of the ancient city of Chernihiv.

Key words: «Photo and Documentary fund», photo documents, negatives, iconostasis, photographs, National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv».

REFERENCES

1. Kudrytsyi, A. (Ed.). (1990). Chernihivshchyna [Chernihiv region]. *Entsyklopedychnyi dovidnyk [Encyclopaedic reference book]*. Kyiv: Ukrainska Radianska Entsyklopediia im. M. Bazhana. [in Ukrainian].
2. Spaso-Preobrazhenskiy sobor [Transfiguration Cathedral]. Retrieved from: <https://oldchernihiv.com/spaso-preobrazhenskiy-sobor/> [in Ukrainian].
3. Spaso-Preobrazhenskiy sobor u Chernihovi [Transfiguration Cathedral in Chernihiv]. Retrieved from: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Спасо-Преображенський_собор_\(Чернігів\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Спасо-Преображенський_собор_(Чернігів)) [in Ukrainian].
4. Olialina, S. (2012). Vtracheni ukrainski ikonostasy doby Hetman-shchyny v arkhivnykh zibranniakh Kyieva [Lost Ukrainian iconostases of the Hetmanate in the archival collections of Kyiv]. *Kulturolohichna dumka: shchorichnyk naukovykh prats*, 5, pp. 144–150. [in Ukrainian].
5. Taranushenko, S. (1994). Ukrainski ikonostas [Ukrainian iconostasis]. *Zapysky NTSh. Pratsi sektsii mystetstvoznavstva*. V. 227 (СХХVII), pp. 141–164. Lviv. [in Ukrainian].
6. Harkusha, A. Farbamy napysana Knyha Buttya (zi stinopysu Spaso-Preobrazhenskoho soboru m. Chernigova) [The Book of Genesis painted with colours (from the mural of the Transfiguration Cathedral in Chernihiv)]. Retrieved from: <https://oldchernihiv.com/farbamy-napysana-knyga-buttya-zi-stinopysu-spaso-preobrazhenskogo-soboru-m-chernigova/> [in Ukrainian].
7. Svitlyna chorno-bila «Chernihiv. Ikonostas Spaskoho soboru», poch. KhKh st. «Fotodokumentalniy fond» NAIZ «Chernihiv starodavnii», KN-611 [Black-and-white photo «Chernihiv. Iconostasis of the Saviour's Cathedral», early twentieth century, from the Photographic Documentation Fund of the National Archive of Ancient Chernihiv, KN-611.].
8. Fotohrafiya reproduksiina chorno-bila «Storinka 173 pratsi «Spaso-Preobrazhenskiy sobor u Chernihovi za novymy doslidamy I. Morhilevskoho», opublikovanoi u zbirnyku «Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia» (vertikalnyi znirok) z kolektzii H. Petrasha». «Fotodokumentalniy fond» NAIZ «Chernihiv starodavnii», KN-527. [Black-and-white reproduction photograph «Page 173 of the work «Transfiguration Cathedral in Chernihiv based on new research by I. Morgilevsky» published in the collection «Chernihiv and the Northern Left Bank» (vertical view) from the collection of H. Petrash». «Photographic Documentary Fund» of the NAIZ «Chernihiv Ancient», KN-527.].
9. Putsko, V. (1995). Tserkovni starozhytnosti Chernihivshchyny ta Sumshchyny (Do postanovky problemy) [Church Antiquities of the Chernihiv and Sumy Regions (To the Problem Statement).]. *Siverianskiy litopys – Severianska chronicle*, 3, pp. 50–57. [in Ukrainian].
10. Svitlyna chorno-bila «Chernihiv. Interier Spaskoho soboru», 1970-ti rr. «Fotodokumentalniy fond» NAIZ «Chernihiv starodavnii», KN-131. [Black-and-white photo «Chernihiv. The interior of the Spasskiy Cathedral», 1970s, «Photographic Documentation Fund» of the National Archive of Ancient Chernihiv, KN-131.].

Стаття надійшла до редакції 25.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 069.5+[736:930.85]

Н. Г. Кондратенко

ВІДБИТКИ КАМЕЙ ІЗ ЗІБРАННЯ КАТЕРИНИ СКАРЖИНСЬКОЇ: АТРИБУЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

Стаття присвячена характеристиці зібрання відбитків камей Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що походить із колекції Катерини Скаржинської – знаної меценатки, яка стоїть біля витоків закладу. Виготовлення відбитків камей розглянуто як окремий вид мистецтва, що зародився ще в античні часи та набув особливого поширення у добу Просвітництва. Розглянуто проблему традиційного нівелювання значення цих предметів у зібраннях музеїв України та світу.

Проведено детальну атрибуцію музейної колекції відбитків камей, описано їх систематизацію в межах «дактиліотеки». Проаналізовано шлях їх надходження до закладу, долю в якості музейних предметів у вирі буремних подій ХХ ст. Особливо описано процес реставрації артефактів збірки, акцентовано увагу на особливостях їх збереження. Підкреслено їх відновлений експозиційний потенціал та загальну атрактивність.

Ключові слова: камей, гліптика, зліпок, колекція, реставрація, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Катерина Скаржинська.

Важливою й почесною місією кожного музейного закладу є зберігання творів мистецтва. Серед різноманітних за своїм втіленням артефактів трапляються досить мало відомі для широкого загалу зразки. До таких речей належать так звані зліпки або відбитки камей. Вони виконані у техніці відливання чи відтискування у форму із використанням відмінного від оригінального матеріалу – як правило, гіпсу, алебастру, глини, сірки або інших матеріалів.

Традиційно зліпки камей в ієрархії музейних предметів посідали другорядне місце, часто фігуруючи як об'єкти «немусейного значення» або «матеріали, що не мають музейної цінності». Відповідно їх не вносили до фондово-облікової документації та не складали повноцінного наукового опису. Однак ці речі свого часу мали досить важливе значення, у тому числі для вивчення різьблення по напівдорогоцінному камінні, являючи собою достовірне джерело з історії розвитку мистецтва гліптики та виступаючи ілюстраціями до міфологічних сюжетів пам'яток античної літератури чи життя представників минулих епох.

Актуальність роботи полягає у введенні до наукового обігу групи пам'яток із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, що раніше не були вивчені. Автор має на меті проведення їх детальної атрибуції та розгляд процесу їх реставрації.

Цікавість до цієї теми почала зростати серед науковців у другій половині ХХ ст. З-поміж зарубіжних авторів варто згадати Френсіса Хаскелла, Ніколаса Пенна, Девіда Ірвіна, Ноя Херінгмана, Кетрін Харло, Донну Курц. В Україні мистецтво гліптики та виготовлення відбитків із різьблених каменів наразі досліджують Марина Хомчик та Світлана Сорокіна [1; 2].

Крім того, завдяки активізації інтересу до зібрань зліпків як феномену епохи класицизму і виявленню їх особливої ролі в розумінні античного мистецтва, у березні 2007 р. у м. Оксфорд (Англія) відбулася конференція,

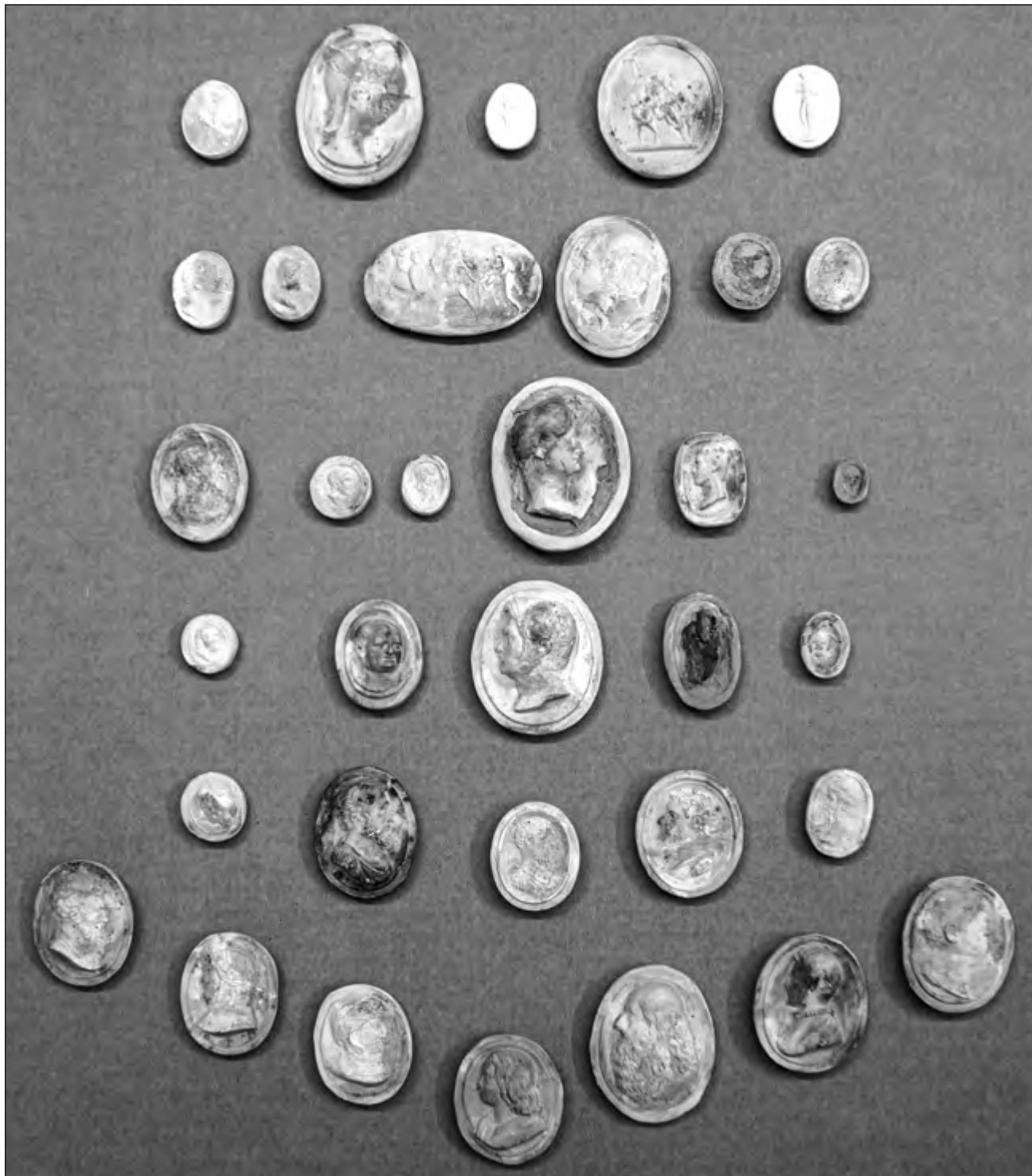

Рис. 1. Відбитки камей із зібрання Катерини Скаржинської

де були представлені матеріали, присвячені проблемам виготовлення, колекціонування, експонування, реставрації зліпків, що зберігаються в університетах та музеях світу. Наразі доступ до оцифрованих колекцій та їх описів відкритий на сайті Центру класичного мистецтва Оксфордського університету [16].

Виробництво відбитків із різьблених каменів та їх імітацій розвивалося поряд із мистецтвом гліптики вже в Давньому Римі. Саме завдяки цьому маємо змогу ознайомитися із багатьма гемами, що слугували їм за зразок, але не збереглися до нашого часу. Для виготовлення відбитків у цей період використовували скло, склопасти або інші

маси, склад яких майстри зберігали в таємниці. Досить часто талановиті умільці, користуючись невіглаством покупців, видавали свої вироби за справжні гемами [2, с. 144].

Ще в епоху Відродження у Європі відтиски камей почали об'єднувати у так звані «дактиліотеки», а в добу Просвітництва цей вид колекціонування досягнув піку своєї популярності. У цей час вважалося справою честі зібрати власну колекцію. Компактність відбитків, а також їх відносна дешевизна давали змогу навіть людям середнього достатку мати більш-менш точні відтворення антиків [4, с. 54–56]. Крім того, починає розвиватися новий вид розваг для заможних колекціонерів – власноручне створення відливків та копій гем у спеціально обладнаних лабораторіях. Серед найвідоміших поціновувачів такого дозвілля були навіть члени європейських королівських родин та їх оточення.

Тоді ж з'являються ентузіасти – колекціонери і вчені, які розшукували в мистецьких зібраннях Європи оригінали і копії античних різьблених каменів спеціально для того, щоб зробити з них відбитки для своїх колекцій. Укладалися каталоги, завдяки яким колекції відбитків ставали доступними вченим, художникам, збирачам та ювелірам. З-поміж найбільш відомих до наших днів дактиліотек – так звані кабінети Фліпа Ліпперта, Джеймса та Вільяма Тассі, колекція родини Фарнезе, князя Станіслава Понятовського, зібрання, створене італійським гравером Томасо Кадесом для Німецького інституту в Римі.

В Україні дактиліотеки набули меншого поширення порівняно із європейськими країнами, проте окремі невеликі зібрання зберігалися в маєтках місцевої аристократії. Більшість із тих, які пережили буремне революційне лихоліття початку ХХ ст., опинилися у музейних зібраннях. Найбільш вивченою та введеною до наукового обігу з-поміж таких колекцій є дактиліотека Національного музею історії України, якій присвячено цілий ряд публікацій [1; 2].

У зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається невелика колекція відбитків камей, більша частина яких походить із приватної збірки Катерини Скаржинської (1852–1932) – знаної меценатки, яка стояла біля витоків закладу [5, с. 9].

Оскільки музейна збірка відбитків камей сформувалася ще на початку ХХ ст., лихоліття Другої світової війни залишило на ній свій руйнівний слід. На той момент важливість цієї колекції не була визначена, тож вона не потрапила до переліку предметів, які вивозили в евакуацію вглиб країни з метою збереження. 21 вересня 1943 р. будинок музею зі значною частиною експонатів та практично всією науковою бібліотекою був спалений під час відступу німецьких окупаційних військ [6, с. 43]. Під час відновлення будинку серед руїн співробітники зібрали вцілілі рештки музейних предметів, з яких було умовно сформовано «фонд горілих експонатів», до якого належать і відбитки камей. У 1948 р. їх зараховано до основного фонду інвентарної групи «Археологія» [7, с. 24–25, 40–41], однак їх детальна атрибуція та реставрація не про-

водилася. Зауважимо, що до війни у музейному зібранні зберігалися також сім оригінальних камей із сердоліку та перламутру [8, с. 34–35; 9, с. 150–153; 10, с. 265–266], проте після війни їх слід губиться.

У 2024 р. в ході оцифрування музейного зібрання посталала гостра необхідність у науковому опрацюванні збереженої колекції відбитків та негайному проведенні реставраційно-консерваційних заходів [11; 12], які виконала художник-реставратор творів з кераміки та скла третьої кваліфікаційної категорії Наталія Кондратенко.

Усі зразки мали ущільнені пило-брудові нашарування, сліди перебування у вогні, часткову деформацію та розтріскування, невеликі сколення та осипання на звороті. Предмети, що мали тільки ці ушкодження (А 92/95, 97, 98, 102, 103, 104, 108, 109, 110, 114, 119, 125), потребували незначного втручання. Було проведено сухе чищення поверхні, просочування відбитків 10%-м розчином ПВБ в етиловому спирті. Потім виконано мастикування невеликих сколень акриловою шпаклівкою із подальшим тонуванням кольором, близьким до тону оригінальної поверхні. Консерваційне покриття тонованих частин здійснено 5%-м розчином ПВБ в етиловому спирті, щоб зберегти однорідну матовість поверхні.

Частина відбитків, крім перелічених пошкоджень, мали ще втрати фрагментів, що складали від 5 до 20% (А 92/93, 96, 99, 105, 106, 107, 111, 113, 115, 116, 120, 128, 129). Для таких предметів перед мастикуванням було виконано доповнення втрачених елементів із кам'яного гіпсу, що відливавася у форму із базисного воску.

Найскладнішими для відновлення стали відбитки, розбиті на дві й більше частин із втратами окремих фрагментів (А 92/94, 100, 101, 112, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 130). Склеювання проводилося клеєм ПВА-д після просочування окремих фрагментів 10%-м розчином ПВБ в етиловому спирті [13].

Після проведення реставраційно-консерваційних заходів, відбитки камей оформлені для безпечного зберігання у ящик за зразком класичних дактиліотек. За результатами наукового опрацювання предмети були атрибутовані за зразками із зібрання Тассі.

Дактиліотека К. Скаржинської включає 38 відбитків. У збереженій після Другої світової війни фондово-облікової документації першу інформацію про неї знаходимо в погашеній інвентарній книзі Полтавського державного історико-краєзнавчого музею 1939 р., де їх віднесено до експонатів художнього відділу: «Камей з білої мастики – 49 зразків. «Collezione le gemme antiche contenute la storia». Круглі зображення римських імператорів та державних діячів, під номерами з написом, що визначає кожну особу» [14, с. 212–213]. Очевидно, у воєнному лихолітті загинула частина відбитків та їх атрибутивні дані [15, с. 152–155, 158–159], тому наразі постало питання їх повторної атрибуції. Тематично збірку можна розподілити за прикладом традиційної організації дактиліотек за систематичним принципом. Перший розділ об'єднує предмети з античної міфології.

Геркулес приборкує Цербера. Гіпс; лиття у форму; 2 x 1,7 x 0,3 см. **A 92/93.** Сюжет присвячений одинадцятим подвигу Геркулеса. Оригінальна каменя виконана із зеленої яшми, на момент виготовлення першого зліпка зберігалася у зібранні короля Франції. Відбиток знятий за зразком № 5800 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 347].

Персей. Алебастр; лиття у форму; 4,7 x 3,3 x 0,8 см. **A 92/94.** Міфічний цар Мікен зображений у крилатому шоломі в профіль. Відбиток знятий за зразком № 2986 із зібрання В. Тассі [17, с. 100], що нині зберігається у Музеї Фіцвільяма (м. Кембрідж, Англія).

Силен грає на авлосі. Гіпс; лиття у форму; 1,9 x 1,3 x 0,3 см. **A 92/95.** Син Пана і вчитель Діоніса зображений у профіль із давньогрецьким музичним інструментом – авлосом. Оригінальна каменя виготовлена із сердоліку, на момент виконання першого зліпка зберігалася у колекції родини Валмоден у м. Гановер (Німеччина). Відбиток знятий за зразком № 4684 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 290].

Лаокон та його сини. Алебастр; лиття у форму; 4 x 3,3 x 0,7 см. **A 92/96.** Каменя зображає момент загибелі троянського жерця Лаокона та його синів. Сюжет відтворений за скульптурною групою роботи Гегесандроса та Атанадороса з Родоса. Оригінальна каменя виготовлена із самородної сірки, на момент виконання першого зліпка зберігалася у зібранні силезької дворянської родини Штош. Відбиток знятий за зразком № 9492 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 553].

Венера Медічі. Гіпс; лиття у форму; 2,3 x 2 x 0,3 см. **A 92/97.** Зображено римську богиню Венеру, що сором'язливо прикривається руками. За основу взято римську копію скульптури I ст. до н. е. незбереженого грецького оригіналу, виконаного в Афінах. Оригінальна каменя виготовлена із халцедону, на момент виконання першого зліпка зберігалася у колекції графа де Хаака (м. Берлін, Німеччина). Відбиток знятий за зразком № 6168 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 365].

Бахус. Гіпс; лиття у форму; 2,3 x 1,9 x 0,4 см. **A 92/127.** Зображено давньогрецького бога виноробства, який виливає вино зі свого кубка у перевернутий щит, котрий на колінах тримає жінка. Оригінальна каменя виготовлена із сірки, на момент виконання першого зліпка зберігалася у зібранні силезької дворянської родини Штош. Відбиток знятий за зразком № 12710 із зібрання Дж. Тассі Другий розділ присвячений правителям елліністичного Єгипту із династії Птолемеїв [16, с. 683].

Птолемей I Сотер (367–283 рр. до н. е.). Гіпс; лиття у форму; 2 x 1,7 x 0,3 см. **A 92/98.** Профільне портретне зображення правителя Єгипту. Зображення відтворене за грецьким мармуровим бюстом III ст. до н. е., який нині зберігається у Музеї Лувр (м. Париж, Франція). Оригінальна каменя виготовлена з агату, на момент виконання першого зліпка зберігалася у приватному зібранні. Відбиток знятий за зразком № 15549 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 792].

Птолемей III Евергет (284–222 рр. до н. е.). Алебастр; лиття у форму; 1,9 x 1,6 x 0,5 см. **A 92/99.** Профільне пор-

третнє зображення царя Єгипту. Зображення відтворене за мармуровим бюстом, нині зберігається Національному археологічному музеї Неаполя (Італія) в атріумі Вілли Папірусів у Геркуланумі.

Третій розділ включає один відбиток, присвячений легендарній постаті Олександра Македонського.

Сім'я царя Дарія перед Олександром Македонським. Гіпс; лиття у форму; 3 x 4,6 x 0,3 см. **A 92/100.** Зображено історичний епізод, описаний античним філософом Плутархом. Сюжет набув надзвичайної популярності у середньовічному мистецтві. Атрибуція встановлена за сюжетом.

Найбільш об'ємний розділ присвячений Римській імперії. Цей розділ можна поділити на окремі блоки, перший з яких присвячений політичним діячам та зображенням невідомих римлян.

Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.). Алебастр; лиття у форму; 3,8 x 3,2 x 0,7 см. **A 92/101.** Профільне портретне зображення давньоримського політичного діяча республіканського періоду. Зображення створене за копією мармурового бюста, що зберігається у м. Лондон (Англія) у колекції герцога Велінгтона.

Антіной (близько 111–130 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,8 x 3,3 x 0,6 см. **A 92/128.** Профільне портретне зображення грецького юнака, коханця і постійного супутника римського імператора Адріана. Після трагічної загибелі він був обожнений імператором, що знайшло вияв у численних творах мистецтва. Оригінальна каменя виготовлена із сердоліку. Відбиток знятий за зразком № 11669 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 649].

Невідомий філософ. Алебастр; лиття у форму; 2,2 x 1,8 x 0,5 см. **A 92/129.** Профільне портретне зображення чоловіка вліво. Оригінальна каменя виготовлена із сірки, на момент виконання першого зліпка зберігалася у зібранні силезької дворянської родини Штош. Відбиток знятий за зразком № 10445 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 600].

Невідомий римлянин. Алебастр; лиття у форму; 2,1 x 1,7 x 0,4 см. **A 92/102.** Профільне портретне зображення чоловіка вправо. Оригінальна каменя виготовлена із сердоліку, зберігається в Державному Ермітажі у м. Санкт-Петербург [18].

Невідомий римлянин. Алебастр; лиття у форму; 2 x 1,7 x 0,3 см. **A 92/103.** Профільне портретне зображення чоловіка вліво. Оригінальна каменя виготовлена із сірки. Відбиток знятий за зразком № 12285 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 669].

Ще один блок присвячений римським імператорам з династії Юліїв-Клавдіїв, яка була при владі з 27 р. до н. е. до 68 р. н. е.

Тиберій Клавдій Нерон (42 р. до н. е. – 37 р. н. е.). Алебастр; лиття у форму; 3,3 x 2,8 x 0,6 см. **A 92/104.** Профільне портретне зображення імператора у лавровому вінку. Зображення створене за профілем з монети аурей 14–16 рр.

Тиберій Клавдій Нерон (42 р. до н. е. – 37 р. н. е.). Алебастр; лиття у форму; 1,7 x 1,4 x 0,3 см. **A 92/105.** Профільне портретне зображення імператора з непокритою головою.

Зображення створене за профілем з монети асс 15–16 рр.

Тиберій Клавдій Цезар Август Германік (10 р. до н. е. – 54 р. н. е.). Алебастр; лиття у форму; 1,5 x 1,3 x 0,3 см. **A 92/106.** Профільне портретне зображення імператора у лавровому вінку. Зображення створене за монетою сестерцій 41–42 рр.

Тиберій Клавдій Нерон (42 р. до н. е. – 37 р. н. е.) та його мати **Лівія Друзілла** (58 р. до н. е. – 29 р. н. е.). Алебастр; лиття у форму; 4,5 x 3,7 x 1,1 см. **A 92/107.** Парне профільне портретне зображення імператора та його матері; обоє увінчані лавровими вінками. Відбиток знятий за зразком № 11182 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 632].

Гай Юлій Цезар Август Германік (Калігула) (12–41 рр.). Алебастр; лиття у форму; 2,5 x 1,9 x 0,5 см. **A 92/108.** Профільне портретне зображення імператора з непокритою головою. Оригінальна каменя на момент виготовлення першого зліпка зберігалася у колекції родини Валмоден (м. Гановер, Німеччина). Відбиток знятий за зразком № 11288 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 635].

Антонія Молодша (36 р. до н. е. – 37 р. н. е.). Алебастр; лиття у форму; 1,1 x 0,9 x 0,2 см. **A 92/109.** Профільне портретне зображення однієї із найвідоміших жінок епохи становлення імперії. Оригінальна каменя виготовлена із сердоліку. Відбиток знятий за зразком № 11215 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 633].

Наступний блок присвячений династії Флавіїв, яка прийшла на зміну своїм попередникам Юліям-Клавдіям, і була при владі у 69–96 рр.

Тит Флавій Веспасіан (9–79 рр.). Алебастр; лиття у форму; 1,6 x 1,5 x 0,5 см. **A 92/110.** Профільне портретне зображення імператора з непокритою головою. Оригінальна каменя виготовлена із сердоліку, на момент виконання першого зліпка зберігалася у колекції лорда Кланбрассіл у Великій Британії. Відбиток знятий за зразком № 11474 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 642].

Тит Флавій Веспасіан (9–79 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3 x 2,3 x 0,8 см. **A 92/111.** Портретне зображення у напівоберт імператора з непокритою головою. Зображення відтворене за бюстом Веспасіана, нині зберігається у Музеї Лувр (м. Париж, Франція). Відбиток знятий за зразком № 11473 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 642].

Тит Флавій Доміціан (51–96 рр.). Алебастр; лиття у форму; 4,2 x 3,6 x 1 см. **A 92/112.** Профільне портретне зображення останнього імператора династії з непокритою головою. Зображення відтворене за бюстом Тита Флавія Доміціана, що нині зберігається у Музеї Лувр (м. Париж, Франція).

Тит Флавій Доміціан (51–96 рр.). Алебастр; лиття у форму; 4,5 x 3,6 x 0,6 см. **A 92/130.** Профільне портретне зображення останнього імператора династії, увінчаного лавровим вінком, Великого понтифіка, багаторазового консула, цензора, трибуна, авгура та члена колегії Арвальських братів. Оригінальна каменя виготовлена з каменю. Відбиток знятий за зразком № 11547 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 644].

Юлія Флавія Тіті (64–91 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,1 x 2 x 0,5 см. **A 92/113.** Профільне портретне зображення матрони ранньої Римської імперії. Зображення відтворене за бюстом Юлії Флавії Тіті першої чверті II ст., що зберігається у Галереї Уфіцці (м. Флоренція, Італія). Оригінальна каменя виготовлена із сапфіра, на момент виконання першого зліпка зберігалася у скарбниці базилики абатства Сен-Дені (м. Париж, Франція). Відбиток знятий за зразком № 11521 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 643].

Тит Флавій Доміціан (51–96 рр.) і **Юлія Флавія Тіті** (64–91 рр.). Алебастр; лиття у форму; 1,8 x 1,2 x 0,4 см. **A 92/114.** Парне профільне зображення римського імператора та його коханої. Зображення відтворене за бюстом Юлії Флавії Тіті першої чверті II ст., що зберігається у Галереї Уфіцці (м. Флоренція, Італія), та бюстом Тита Флавія Доміціана, що нині зберігається у Музеї Лувр (м. Париж, Франція).

Інший блок присвячений династії Антонінів, яка наслідувала династію Флавіїв, і зберігала владу протягом 96–192 рр.

Марк Ульпій Нерва Траян (53–117 рр.). Алебастр; лиття у форму; 1,7 x 1,6 x 0,3 см. **A 92/115.** Профільне портретне зображення імператора у лавровому вінку. Оригінальна каменя виготовлена із самородної сірки, на момент виконання першого зліпка зберігалася у зібранні силезької дворянської родини Штош. Відбиток знятий за зразком № 11584 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 645].

Публій Елій Траян Адріан (76–138 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,6 x 2,8 x 0,7 см. **A 92/116.** Профільне портретне зображення імператора у лавровому вінку. Зображення створене за монетою денарій 134–138 рр.

Вер Луцій Аврелій (130–169 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,1 x 2,8 x 0,3 см. **A 92/117.** Профільне портретне зображення імператора із непокритою головою. Оригінальна каменя виготовлена із античної пасти, на момент виконання першого зліпка зберігалася у колекції антиквара Альфонса Міліотті. Відбиток знятий за зразком № 11877 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 654].

Антонін Пій (86–161 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,6 x 2,8 x 0,6 см. **A 92/118.** Профільне портретне зображення імператора із непокритою головою. Зображення відтворене за мармуровим бюстом Антоніна Пія близько 150 р., що зберігається у Національному археологічному музеї (м. Неаполь, Італія).

Останній римський блок присвячений династії Северів, яка правила у 193–235 рр., і представлений одним відбитком.

Луцій Септимій Север (146–211 рр.). Алебастр; лиття у форму; 2,4 x 1,7 x 0,3 см. **A 92/119.** Профільне портретне зображення імператора. Оригінальна каменя виготовлена із сердоліку, на момент виконання першого зліпка зберігалася у колекції родини Поля фон Прауна (м. Нюрнберг, Німеччина). Відбиток знятий за зразком № 11990 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 658].

Завершується дактиліотека розділом, що умовно об'єднав філософів, митців, письменників.

Сократ (470–399 рр. до н. е.). Алебастр; лиття у форму; 3,5 x 2,8 x 0,7 см. **A 92/120**. Профільне портретне зображення грецького філософа з Афін, який вважається засновником західної філософії. Зображення відтворене за римською копією бюста Сократа роботи Лісіппа, що зберігається у Музеї Лувр (м. Париж, Франція). Відбиток знятий за зразком № 10225 із зібрання Дж. Тассі [16, с. 593].

Франческо Петрарка (1304–1374 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,5 x 2,9 x 0,8 см. **A 92/121**. Профільне портретне зображення італійського поета й літописця. Зображення відтворене за портретом Венеційської школи живопису, що зберігається у Палаццо делла Пілотта (м. Парма, Італія).

Джованні Боккаччо (1313–1375 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,5 x 2,6 x 0,8 см. **A 92/122**. Профільне портретне зображення італійського літератора. Зображення відтворене за скульптурою, що знаходиться на вулиці Уффіці (м. Флоренція, Італія).

Джованні Піко делла Мірандола (1463–1494 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,9 x 3 x 0,9 см. **A 92/123**. Профільне портретне зображення італійського мислителя та філософа епохи Відродження, представника раннього гуманізму. Зображення відтворене за портретом на металі Нікколо Фіорентіно, створеним XV ст., що нині зберігається у Національній музеї Барджелло (м. Флоренція, Італія).

Леонардо да Вінчі (1452–1519 рр.). Алебастр; лиття у форму; 4 x 3,2 x 0,6 см. **A 92/124**. Профільне портретне зображення італійського митця і науковця епохи Відродження, яскравого представника концепції «універсальної людини». Зображення відтворене за портретом, створеним Франческо Мельці, який був одним із учнів майстра.

Мігель де Сервантес Сааведра (1547–1616 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,8 x 2,1 x 0,8 см. **A 92/125**. Профільне портретне зображення відомого іспанського письменника і драматурга. Зображення відтворене за гравюрою, створеною Фернандо Сельмою у 1791 р. для видання «Retratos de Españoles ilustres», яке того ж року вийшло у м. Мадрид (Іспанія).

Шарль-Луї де Монтеск'є (1689–1755 рр.). Алебастр; лиття у форму; 3,8 x 3 x 0,5 см. **A 92/126**. Профільне портретне зображення відомого французького письменника і мислителя. Зображення відтворене за портретом невідомого автора 1728 р., що нині зберігається у Музеї Версаля (Франція).

Такий сюжетно-зображальний репертуар відбитків камей пояснюється захопленням мистецтвом античного періоду і відображає смаки замовників і художні тенденції, властиві естетичній програмі епохи класицизму в Європі. У відповідь на зростаючий попит серед колекціонерів відбулося суттєве розширення обсягів виготовлення подібних предметів, що в свою чергу призвело до примноження подібних колекцій – своєрідних «енциклопедій» гліптики. Порівняно невелика кількість відбитків камей із зображеннями філософів, письменників і митців епохи Відродження у музейному зібранні слугує підтвердженням тези про сюжетне спрямування до античності,

адже ці зображення слугували радше доповненням класичних дактиліотек, ніж їх основою.

За результатами проведеного дослідження логічним видається ствердження поняття «художнього потенціалу» відбитка камей та перегляд його ієрархічного положення в музеї в бік його підвищення. Практичним результатом проведеної атрибуції та укладання детальних описів є введення предметів до наукового обігу, а завдяки виконаним заходам із реставрації та консервації пам'яток значно підвищили свою експозиційну атрактивність.

ДЖЕРЕЛА

1. Хомчик М. А., Сорокіна С. А. Відбитки античних камей XVIII ст. у зібранні Національного музею історії України. *Археологія*. 2008. № 1. С. 54–59.
2. Хомчик М. А., Сорокіна С. А., Гаврилюк О. О., Біскулова С. О., Андрианова О. Б. Дактиліотека дрезденського майстра Філіпа Данієля Ліпперта (1702–1785) у зібранні Національного музею історії України. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 30. Київ, 2016. С. 143–157.
3. Gems. Classical Art Research Center. University of Oxford. Режим доступу: <https://www.carc.ox.ac.uk/carc/gems> (дата звернення 20.02.2024 р.).
4. Каган Ю. О. Кабинет слепков Джеймса Тассі в Эрмитаже. *Труды Государственного Эрмитажа*. Вип. XIV. Ленинград, 1971. С. 54–56.
5. Супруненко О.Б. Доля колекції музею К. М. Скаржинської. *Музеї. Меценати. Колекції*: Збірник наукових праць. Полтава: Археологія, 2000. 392 с.
6. Стадник С.М. Музей в роки Великої Вітчизняної війни. *Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції*. Полтава, 1991. С. 42–43.
7. Інвентарна книга ПКМВК «А-1» (розпочата у 1948 р.). 117 с.
8. Інвентарна книга Державного історико-краєзнавчого № 12 (розпочата 1939 р.). 598 с.
9. Інвентарна книга Державного історико-краєзнавчого № 38 (розпочата 1939 р.). 588 с.
10. Каталог археологічного відділу (розпочатий 1906 р.). Частина 1. 370 арк.
11. Акт обстеження предметів інвентарної групи «Археологія» від 04.01.2024 // Акти обстеження музейного зібрання. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2024.
12. Протокол засідання реставраційної ради музею № 1 від 14.02.2024. Протоколи засідань реставраційної ради ПКМВК. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2021–2024.
13. Паспорти реставрації РП-821-824. Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2024.
14. Інвентарна книга Державного історико-краєзнавчого № 25 (розпочата 1939 р.). 626 с.
15. Інвентарна книга Полтавського Державного історико-краєзнавчого музею (розпочата 1947 р.). 203 с.
16. Raspe R. E. A Descriptive Catalogue of a General Collection of Ancient and Modern Engraved Gems, Cameos and Intaglios, Taken from the Most Celebrated Cabinets in Europe; and Cast in Coloured Pastes, White Enamel, and Sulphur. London, 1791. 534 p.
17. Tassie W. Manuscript Catalogue. Cambridge, 1791. 310 p. Режим доступу: <https://www.carc.ox.ac.uk/XDB/ASP/browseBooks.asp?new=true&PublicationName=William+Tassie&imageSize=3&HomePage=/carc/gems2/William-Tassie> (дата звернення 20.02.2024 р.).
18. Неверов О. Я. Геммы античного мира / За ред. Н. А. Сидорова. Москва : Наука, 1982. 166 с. Режим доступу: <https://coollib.com/b/409388-oleg-yakovlevich-neverov-gemmyi-antichnogo-mira/read> (дата звернення 20.02.2024 р.).

Kondratenko N. H. Cameo imprints from Kateryna Skarzhynska: attribution and restoration

The article is dedicated to characteristics of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering of cameo imprints, that came to museum from collection of Kateryna Skarzhynska, who was famous philanthropist as she gave her private ethnographical collection to the museum. Making cameo imprints of carved stones and their imitations developed side by side with glyptic art since Ancient Roman time. In the Renaissance period collectors started to unite cameo imprints into «dactyliotheas»; in the Enlightenment this kind of collecting reached its peak of popularity. New kind of entertainment for rich gatherers started to spread – making cameo imprints and replicas with own hands in

specialy equipped laboratories. Among the most famous lovers of this entertainment were even members of European royal families and their surroundings. Problem of traditional underestimating of these artifacts in Ukrainian and world museums is observed.

Detailed attribution of museum cameo imprints collection is made, its systemization in «dactyliothea» is described. Most images are connected with Roman Empire. Such plots of cameo imprints can be explained by interest to antique art and reflect collectors' tastes and art tendencies in Europe during the Enlightenment period. Small number of cameo imprints with philosophers, writers and artists of the Renaissance period in museum collection proves thesis about plot preference to antique period, as these images served more as appendices to classic dactyliotheas than their basis. Way of cameos camming to the museum and their faith during ruff events of the 20th c. is analyzed. Process of restoration of museum items is observed in details. Special attention is paid to peculiarities of their preserving. Their renovated expositonal potential and attractiveness are outlined.

Key words: cameo, glyptic, imprint, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, Kateryna Skarzhynska.

REFERENCES

1. Khomchik, M. A., Sorokina, S. A. (2008). Vidbytky antychnykh kamei 18 st. u zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Antique Cameo Imprints of the 18th c. in the National Museum of History of Ukraine collection]. *Arkheologiya – Archaeology*, pp. 54–59. [in Ukrainian].
2. Khomchik, M. A., Sorokina S. A., Havryliuk, O. O., Biskulova, S. O., Andrianova, O. B. (2016). Daktylioteka drezdenskoho maistra Filipa Danielia Lipperta (1702–1785) u zibranni Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Dactyliothea of Drezden master Philippe Daniel Lippert (1702–1785) in the National Museum of History of Ukraine collection]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva – Works of Monument Study Centre* (30), pp. 143–157. [in Ukrainian].
3. Gems. Classical Art Research Center. University of Oxford. Retrieved from <https://www.carc.ox.ac.uk/carc/gems> [in English].
4. Kahan, Yu. O. (1971). Kabinet slepkov Djeimsa Tassi v Ermotazhe [Cabinet of imprints of James Tassie in Hermitage]. *Trudy Hosudarstvennoho Ermitaga – Works of State Hermitage*, 14, pp. 54–56. [in Russian].
5. Suprunenko, O. (2000). Dolia kolektsii muzeiu K. M. Skarzhynskoi [Faith of K. M. Skarzhynska's museum collection]. *Muzei, Mezenaty. Kolektsii*, pp. 9–18. [in Ukrainian].
6. Stadnik, S. M. (1991). Muzei v roky Velykoi Vitchyznianoii viiny [Museum during the Second World War]. *Poltavskiy kraieznavchyy muzei: storinky istorii ta kolektsii – The Poltava Local Lore Museum: Pages of History and Collections*, pp. 42–43. [in Ukrainian].
7. Inventory book of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum “A-1” (started in 1948). [in Ukrainian, unpublished].
8. Inventory book of the State Historic Local Lore Museum 12 (started in 1939). [in Ukrainian, unpublished].
9. Inventory book of the State Historic Local Lore Museum 38 (started in 1939). [in Ukrainian, unpublished].
10. Catalogue of the archaeological department (started in 1906). Part 1. [in Ukrainian, unpublished].
11. Examination act of inventory group “Archaeology” items of 04.01.2024. Examination acts of museum gathering [in Ukrainian, unpublished].
12. Protocols of the Museum restoration soviet meeting number 1 at 14.02.2024. Protocols of PKMVK restoration soviet meetings of 2021–2024. [in Ukrainian, unpublished].
13. Conservation passports CP-321–324 (2024). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [in Ukrainian, unpublished].
14. Inventory book of the State Historic Local Lore Museum 25 (started in 1939). [in Ukrainian, unpublished].
15. Inventory book of the State Historic Local Lore Museum (started in 1947). [in Ukrainian, unpublished].
16. Raspe, R. E. (1791). *A Descriptive Catalogue of a General Collection of Ancient and Modern Engraved Gems, Cameos and Intaglios, Taken from the Most Celebrated Cabinets in Europe; and Cast in Coloured Pastes, White Enamel, and Sulphur*. London [in English].
17. Tassie, W. (1791). Manuscript Catalogue. Retrieved from <https://www.carc.ox.ac.uk/XDB/ASP/browseBooks.asp?new=true&PublicationName=William+Tassie&imageSize=3&HomePage=/carc/gems2/William-Tassie> [in English].
18. Neverov, O. Ya. (1982). Hemmy antichnoho mira [Gems of antique world]. Moskva: Nauka. Retrieved from: <https://coollib.com/b/409388-oleg-yakovlevich-neverov-gemmyi-antichnogo-mira/read> [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 10.03.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 069.51:739.5](477.53)

Т. К. Кондратенко
Н. Г. Кондратенко

ІНДІЙСЬКА КЛИНКОВА ЗБРОЯ ІЗ ЗІБРАННЯ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Стаття присвячена огляду індійської клинкової зброї XVII – поч. XX ст. із колекційної збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. У зібранні представлені зразки коротко-клинкової та довгоклинкової зброї.

Предметом даного дослідження є шабля та кинджали. Проведено уточнену атрибуцію розглянутих зразків, простежено шляхи їх надходження до музейного зібрання.

Досліджені артефакти дають уявлення не лише про морфологію давньої зброї індо-перського регіону, а й про її побутування тут фактично упродовж усього XIX ст.

Проведення детальної атрибуції наявної індо-перської клинкової зброї відкриває нові можливості для показу різноманіття та багатогранності музейного зібрання, що формується вже понад 130 років. У контексті побудови нової експозиції створення комплексу індо-перської зброї вбачається надзвичайно перспективним, адже раніше цей регіон взагалі не був представлений для ознайомлення.

Ключові слова: зброя, шабля, кинджал, Індія, Персія, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Музейні предмети, що походять з Індії, традиційно ви-кликають особливий інтерес не лише у дослідників, а й у пересічних відвідувачів музеїв чи виставок. Така увага обумовлена, перш за все, загадковістю далекої країни, її самобутньою історією та культурою. Серед дивовиж чільне місце займає індійська холодна зброя, яку можна назвати віддзеркаленням реалій, легенд, релігійних вірувань і побуту надзвичайно строкатого регіону світу – Індійського субконтиненту.

У колекційній збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського холодна зброя Індії представлена зразками коротко-клинкової, довгоклинкової та ударної зброї. Усі вони яскраво ілюструють індійську військову традицію періоду розквіту індо-мусульманської культури XVII – кін. XIX ст.

Предметом цього дослідження стала клинкова зброя – шабля та кинджали. Серед завдань – проведення атрибуції зразків, простеження історії їх надходження до музейної колекції, укладання наукових описів та аналіз можливостей уведення цих артефактів до експозиційного простору.

Індійська клинкова зброя здавна є об'єктом колекціонування та вивчення дослідниками багатьох країн. Фундаментальною науковою працею з цього питання вважається монографія відомого англійського зброєзнавця Е. Егертона лорда Таттона, «Індійська і східна зброя й обладунки», вперше опублікована у 1880 р. У XX ст. тему продовжили відомі дослідники Р. Єлгуд, Ф. Росон, Р. Робінсон, Дж. Стоун, К. Носов та ін. Наукові розвідки проводяться й в Україні зусиллями музейників Одеси та Львова [1; 2; 3].

Клинкова зброя посідала найбільш почесне місце в комплексі озброєння індійського воїна. З плином часу вона стала надзвичайно різноманітною: від традиційних автентичних до запозичених у сусідніх країнах й модифікованих зразків. Подібне явище має певні історичні та

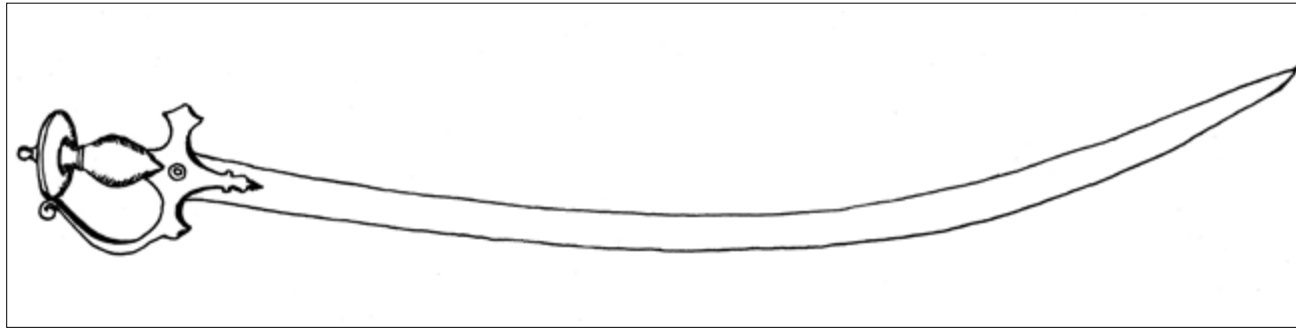

Рис. 1. Шабля «шамшир» з індо-мусульманським ефесом (ЗБ 136). Малюнок Н. Кондратенко

етнічні витоки [4, с. 17].

Протягом значної частини своєї історії Індія не була політично цілісною країною. Дуже умовним є її поділ у географічному та етнокультурному аспектах. Найчастіше дослідники Індійського субконтиненту виділяють три великі регіони – Північну, Центральна та Південну Індії [5, с. 8]. Усі вони завжди були місцем перетину і змішування різноманітних культур, традицій, що підсилювалось активною торгівлею та численними воєнними конфліктами. Тривалий час завойовники й торговці проникали в Індію виключно північно-західним шляхом. Саме так у VII–VIII ст. значну частину території північного регіону країни завоювали араби, які принесли з собою нову релігію – іслам. Наступні століття, особливо у часи Імперії Великих Моголів (XVI – поч. XVIII ст.), були розквітом індо-мусульманської культури, що яскраво виявилась і в зброярському мистецтві. Культурна експансія з боку сусідніх Непалу, Таїланду, Бірми, Китаю, Персії, Афганістану призвела до виникнення величезного різноманіття зброї, яку через це, як правило, досить складно ідентифікувати та датувати [3, с. 161].

Індійські зброярі здавна досконало володіли різноманітними техніками обробки металу. З Індії у країни Сходу вивозили вугілля або індійську сталь, що була основою для виготовлення булату, секрет виробництва якого втрачений вже у XVIII ст. [5, с. 345]. У XIX ст. виключного поширення набула відкрита місцевими умільцями «дамаська сталь» або «зварний булат», що імітував візерунок справжнього булату на виробках та певною мірою повторював його якості, дещо поступаючись основними характеристиками [5, с. 348–349]. Художня обробка металу відзначалась високим рівнем і включала чеканку, різьблення, гравіювання, інкрустацію дорогішими металами та камінням, орнаментування рослинним та зооморфним орнаментами, написами зі священних книг. Відзначимо, що індійська бойова зброя практично не прикрашалась, хіба що легким орнаментом чи графікою [6, с. 98].

Серед досліджуваних артефактів увагу приваблює ошатна шабля із фігурним металевим цільнолитим «індо-мусульманським» ефесом, який набув поширення у XVII ст. У різноманітних комбінаціях він зустрічається з клинками різних форм. Перш за все, у традиційній індій-

ській шаблі – тальварі з широким масивним клинком, без вираженої елмані, з долами або без них. Такий ефес робить його легко пізнаваним серед інших типів шабель [7, с. 74]. Однак у XVII ст. на теренах Індії набув поширення шамшир (шамшер, шемшир) або дослівно «тигриний кіготь» – традиційна перська шабля із сильно вигнутим, вузьким, однолезовим та плавно звуженим до вістря клинком. Першокласна репутація зброярів Персії, захоплення їх мистецтвом знаттю сусідньої країни сприяли ввезенню шамширів до Індії як цільних, так і у вигляді окремих клинків. Пізніше технологію виготовлення цієї зброї освоїли індійські майстри. Примітно, що саме на шамширах індійського виробництва найчастіше зустрічаються індо-мусульманські ефеси [5, с. 168].

Індійська шабля з музейної збірки – ПКМВК 3401 36 136 – у діючій фондово-обліковій документації описана як «... шабля з сталевим клинком. Рукоятка і ефес залізні – хрестовидні, на кінці рукоятки металевий кружок і конусовидна фігурка. Індокитай XVIII ст.» [8, с. 55–56]. Такий же опис артефакту за № 17604 наведений в інвентарній книзі № 19 1939 р. із приміткою «Опис Жука № 138». Останнє джерело нині є втраченим [9, с. 106–107]. Відомості про «шаблю з Індокитаю» знаходимо і в розділі «Реевакуація із Уфи» із архівної справи «Чорнові матеріали про зброю», що підтверджує її належність до так званої довоєнної колекції та предметів, евакуйованих у 1941 р. до м. Уфа й повернутих музею у повоєнний час [10]. Проте походження цього музейного предмета у музейному зібранні залишається не встановленим.

Клинок шаблі однолезовий, без рікассо, помітно вигнутий (має виражену «шамширну геометрію»), без долів, плавно звужений до вістря. Оздоблення ефеса та клинка прості, без прикрас, що є ознакою бойової зброї. Відсутність незаточеної частини клинка біля ефеса (рікассо) свідчить на користь його індійського походження [5, с. 198]. Наявний різновид індо-мусульманського ефеса – пурбі («східний»), притаманний для східних районів Індії [5, с. 188]. Однак впевнено стверджувати на користь місцевого виробництва, імпорту шаблі із сусідніх країн або перемонтажу виробу індійськими зброярами за цими ознаками не можемо.

Шабля виготовлена не раніше XVII ст. (час появи ін-

Рис. 2. Кинджали індо-перського походження із музейного зібрання: джамбія, пешкабз, кинджал, катар, халаді, кинджал (ЗБ 264, 267, 269, 1026, 266, 216). Фото Д. Землякової

до-мусульманського ефеса) і не пізніше 1850-х рр., коли кустарне виробництво традиційних індійських клинків практично згорнулось.

Отже, маємо шамшир із індо-мусульманським ефесом. Аналог подібної зброї наведений у відомому дослідженні К. Носова «Традиційна індійська зброя», де опубліковане фото артефакту із зібрання Музею Мехрангарх, м. Джодхпур (Раджастан, Індія) [5, с. 197]. Наведемо новий опис досліджуваного предмета, враховуючи основні поля уніфікованого паспорта.

ПКМВК 3401 36 136.

Старі номери: № 17604, № МФУ 323 [9, с. 106–107]. Шабля «шамшир». XVII ст. – 1850-х рр. Східна Індія. Сталь, кування. Загальна довжина – 91 см; довжина клинка – 78 см; ширина клинка – 2,5 см.

Клинок сталевий без оздоблення та інших характерних ознак, значної кривизни, однакової ширини, плавно звужений до вістря. Заточка одностороння. Ефес індо-мусульманського типу, різновид «пурбі». Руків'я, елементи

гарди металеві із залишками позолоти.

Візуально помітне загальне забруднення, щерблення, спостерігаються осередки корозії. Піхви відсутні.

Далі звернемося до музейних зразків короткоклинкової зброї, а саме кинджалів, що побутували на території Індії, однак не є автентичними, а такими, що поширились регіоном під впливом традицій мусульманського світу. При цьому під поняттям «кинджал» розуміємо клинкову зброю із заточкою переважно з обох боків леза, у котрій домінує колюча дія [5, с. 14].

Усі досліджувані кинджали належать до музейного зібрання, сформованого до 1941 р. [9; 10; 11]. Зі старих інвентарних книг 1939 р. дізнаємося, що більшість зразків індійської та східної зброї потрапили до музею завдяки вельми незвичайній людині – Павлу Бобровському (1860–1944). Полтавець, відставний військовий, він став одним із фундаторів колекційного зібрання Музею Полтавського губернського земства, нині Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Подорожуючи багатьма країнами світу, у тому числі Індією, Персією, іншими країнами Близького Сходу, він придбав і передав до музею значну кількість предметів, що розповідали про побут та традиції регіону. Упорядкування подарованих музею колекцій завершилось створенням «каталогу Бобровського», який до наших днів не зберігся [12, с. 45–49].

До традиційних індійських кинджалів відноситься прямий двохлезовий кинджал тичкового типу – джамдхар або катар. Він легко ідентифікується за ефесом Н-подібної форми, утворений двома бічними планками, паралельними до клинка, та кількома поперечними планками, перпендикулярними до нього. Верхня поперечна планка утворює із клинком єдине ціле. Останні поперечні планки слугують власне руків'ям.

ПКМВК 12382 36 1026.

Катар (джамдхар). Індія, Персія. XIX – поч. XX ст.

Сталь; кування.

Довжина клинка – 19,8 см, ширина клинка: біля основи – 6 см, біля вістря – 1,5 см.

Клинок прямий, трикутної форми, загострений з обох боків, підсилений центральним ребром жорсткості. Бойове викінчення має ромбічний перетин. Декоративні прикраси та графіка відсутні. Руків'я у вигляді залишків бічних пластин довжиною до 1 см, поперечні пластини втрачені.

На клинкові спостерігається загальне забруднення, осередки корозії. Піхви відсутні.

Датувати катар із музейного зібрання XIX – поч. XX ст. дозволяють його наступні особливості: добре помітна низька якість металу, що, ймовірно, походить із переплавлених зразків європейської зброї; спосіб кріплення бічних пластин до клинка – приклепування – ознака більш пізніх варіантів [5, с. 220].

Втрата частини елементів призвела до невірної атрибуції предмета як наковчачника рогатини [13, с. 103–104]. У 1952 р. катар був реставрований із так званого «фонду горілих експонатів» реставратором музею Євгеном Мячимим.

Рис. 3. Зображення із клинка джамбії (36 264).
Фото Д. Землякової

У колекційному зібранні представлені також кинджали, які мають ознаки «арабської» зброї, що побутувала в Індії, Персії, Афганістані та інших країнах мусульманського світу.

ПКМВК 3537 36 264.

Старий інвентарний № 17780 [9, с. 196–197].

Джамбія. Індія, Персія. XIX – поч. XX ст.

Сталь (дамаск), кістка; кування, різьблення, травлення. Загальна довжина – 45 см; довжина клинка – 30,5 см, ширина клинка: біля руків'я – 5 см, у середній частині – 3 см.

Клинок слабо вигнутий, загострений із обох боків, з гострим викінченням, двома широкими долами. Лезо вузьке, у середній частині увігнутого боку його замінює невелика ділянка обуха довжиною 8 см. На окремих відрізках клинка помітні хвилясті лінії – залишки візерунку дамаску. У нижній частині клинок декорований сюжетним малюнком, виконаним методом травлення: зображення сидячого чоловіка в ошатному індійському одязі в обрамленні віньетки.

Гарда відсутня. Руків'я кістяне, у формі пісочного годинника, декороване різьбленим багатоконпонентним геометричним орнаментом (тло), у місці звуження по центру – сюжетна композиція: зображення трьох чоловіків у ошатному одязі східного типу, центральна фігура

Рис. 4. Зображення із руків'я пешкабза (36 267).
Фото Д. Землякової

в аркоподібному обрамленні.

Спостерігається загальне забруднення, потемніння металу, осередки корозії, тріщини, ознаки непрофесійного шліфування. Руків'я має потертості та глибоку повздовжню тріщину. Кістка дуже пожовтіла, має сліди деструкції. Піхви втрачені.

Кинджал подарований Павлом Бобровським та внесений до каталогу мецената за № 3710 [9, с. 196–197]. На користь індійського походження музейної джамбії свідчить прийом декорування кістяного руків'я різьбленими фігурами людей. Однак зразок може носити комбінований характер.

ПКМВК 3540 36 267.

Старий інвентарний № 17783 [9, с. 198–199].

Пешкабз. Індія, Персія. XIX – поч. XX ст.

Сталь (дамаск), кістка; кування, різьблення, травлення.

Загальна довжина – 42 см; довжина клинка – 30 см, ширина клинка: біля руків'я – 4 см, у середній частині – 2 см.

Клинок із одностороннім загостренням, легким подвійним вигином, широкий біля руків'я, плавно звужений у середній частині, з гострим викінченням. Т-подібний у перетині, із добре вираженим масивним обухом. На площині клинка добре помітний візерунчатий малюнок дамаської сталі. У нижній частині декорований травленим рослинним орнаментом.

Руків'я кістяне пряме, злегка увігнуте з одного боку, без навершя. Прикрашене сюжетним різьбленим малюнком: на складно декорованому тлі по центру в аркоподібному обрамленні фігури двох чоловіків у традиційному східному вбранні. Гарда відсутня.

Спостерігається загальне забруднення, локальні осередки корозії, подряпини, щерблення. Руків'я має потертості, повздовжню тріщину, пожовтіння кістки. Піхви втрачені.

Точне походження кинджала встановити не вдалося. Музейний пешкабз – чудовий зразок холодної зброї, виготовленої із дамаска, центрами виробництва якого до XIX ст. залишались Індія та Персія (Іран) [5, с. 348–349].

ПКМВК 3539 36 266.

Старий інвентарний № 17782 [9, с. 198–199].

Халаді. Північна та Центральна Індія. XIX – поч. XX ст. Сталь, дерево; кування, травлення.

Загальна довжина 53 см; довжина клинка – 21 см, ширина клинка: біля руків'я – 3,2 см, у центральній частині – 3,2 см, біля вістря – 1,5 см.

Кинджал із двома протилежно спрямованими злегка вигнутими клинками, загостреними з обох боків. Звуження до вістря плавне. З обох боків по всій площині клинки оздоблені травленим складним графічним орнаментом. Руків'я кістяне, світле, із фігурними виступами біля основи клинків, декор відсутній.

Піхви шкіряні (вірогідно, шкіра крокодила), для кожного клинка – окремі, повторюють його форму. Кріпляться плетеним шкіряним шнуром.

Спостерігається загальне забруднення, подряпини. На руків'ї – подряпини, потертості. Шкіра піхов втратила еластичність, є невеликі втрати, тріщини та потертості. Шкіряні шнури потерті, із втратами матеріалу.

Халаді – екзотичний кинджал воїнів давнього індійського клану Раджпутів, які присвячували себе боротьбі за незалежність від завойовників [5, с. 337–338]. Кинджал належить до довоєнного (до 1939 р.) музейного зібрання. Проте відомості про точний шлях надходження предмета до зібрання відсутні.

ПКМВК 3487 36 216 [9, с. 164–165].

Старий інвентарний № 17718.

Кинджал. Індія, Персія. XIX – поч. XX ст.

Сталь, дерево; кування, травлення.

Загальна довжина – 59 см; довжина клинка – 42 см, ширина клинка: біля руків'я – 3,6 см, у середній частині – 3,6 см, біля вістря – 1,5 см.

Клинок прямий, загострений із обох боків, повторює

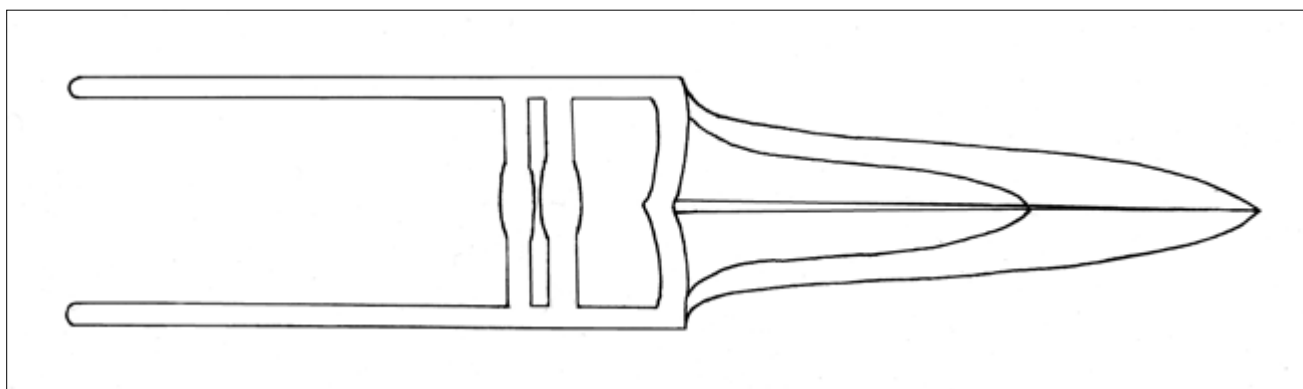

Рис. 5. Реконструкція загальної геометрії катара (Зб 1026). Малюнок Н. Кондратенко

форму класичного прямого меча. З обох боків по всій площині декорований травленням графічним малюнком. Руків'я дерев'яне, пряме, грибовидне, у центральній частині має незначне потовщення, із наверхами у вигляді невеликої кульки. Декор відсутній.

Піхви шкіряні (вірогідно, шкіра крокодила), прямі, повторюють форму кинджала, із плетеним шкіряним шнуром для кріплення.

Метал клинка потьмянів, візуалізується загальне забруднення. Оригінальне руків'я втрачене, наявне імітоване, вкрите темною фарбою, яка місцями осипається. Шкіра піхов із забрудненнями, втратила еластичність, є невеликі втрати, тріщини та потертості.

Кинджал подарований Павлом Бобровським [9, с. 164–165].

ПКМВК 3543 36 269.

Старий інвентарний № 17789 [9, с. 200–201].

Кинджал. Індо-Персія. XIX – поч. XX ст.

Сталь, ріг; кування.

Загальна довжина – 38,5 см; довжина клинка – 27 см, ширина клинка: біля руків'я – 4,5 см, по центру – 3,5 см, біля вістря – 2 см.

Клинок із S-подібним вигином, загострений з обох боків, широкий біля руків'я, плавно звужений у середній частині, з гострим викінченням, підсилений центральним ребром жорсткості. Гарда проста, у вигляді вузької пластини, викінчена округлими кульками, спрямованими донизу, з'єднана із верхівкою руків'я тонкою захисною дужкою.

Руків'я із рогу (вірогідно, буйвола), грибовидне, ребристе, викінчене невеликою кулькою. Декор відсутній. Руків'я насажене на хвостовик і закріплене п'ятьма металевими шпильками.

У 1939 р. експерт В. Маєвський, який здійснив огляд колекції зброї, відніс цей кинджал до індійських [11, с. 28]. Однак шлях надходження предмета до музейного зібрання залишається невідомим.

Досліджені зразки дають уявлення не лише про морфологію давньої зброї індо-перського регіону, а й про її побутування тут фактично впродовж усього XIX ст. Саме тоді спостерігалось одночасне існування як клинків, виго-

товлених кустарним способом, так і продуктів машинного виробництва. Поява регулярної армії, уніформи, уставного озброєння вояків призвели до переходу частини традиційної зброї у розряд сувенірної продукції, представленій на численних індійських та східних ринках [5, с. 7].

Проведення детальної атрибуції наявної індо-перської клинкової зброї відкриває нові можливості для показу різноманіття та багатогранності музейного зібрання, що формується вже понад 130 років. У контексті побудови нової експозиції створення комплексу індо-перської зброї вбачається надзвичайно перспективним, адже раніше цей регіон взагалі не був представлений для ознайомлення. Перспективою подальшого дослідження є вивчення інших зразків вказаного регіону, зокрема – ударної зброї.

ДЖЕРЕЛА

1. Бреннер Л. Індійська холодна зброя у колекції львівського історичного музею. *Наукові записки. Львівський історичний музей*. Львів; Дрогобич, 2021. Вип. 19. С. 88–101.
2. Процак Т. До питання уточнення атрибуції індійської холодної зброї: пам'ятки ЛІМу з Музею ім. князів Любомирських. *Матеріали V науково-практичної конференції Львівського історичного музею «Музей – платформа суспільного діалогу»*. Львів, 3–4 листопада 2022 р. С. 222–238.
3. Федорук Н. В. Комплекс наступального індо-персидського озброєння із колекції Одеського історико-краєзнавчого музею. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею: наук. зб.* Одеса: Астропринт, 2016. С. 160–167.
4. Успенская Е. Н. О воинской культуре Индии. *Смертельная красота. Оружие Индии и Китая: каталог выставки*. Москва: Государственный музей Востока, 2015. С. 7–48.
5. Носов К. Традиционное оружие Индии. Москва: Эксмо, 2011. 384 с.
6. Эгертон Э. Индийское восточное оружие. От державы Муарьев до империи Великих Моголов. Москва а: ЗАО Центрполиграф, 2007. 294 с.
7. Попов А. Ю. О типологическом разнообразии индийского оружия. *Смертельная красота. Оружие Индии и Китая: каталог выставки*. Москва: Государственный музей Востока, 2015. С. 61–76.
8. Інвентарна книга ПКМВК «36-1» (розпочата у 1948 р.). 150 с.
9. Інвентарна книга Державного історико-краєзнавчого № 19 (розпочата 1939 р.). 588 с.
10. Опис зброї, ревакуйованої з м. Уфа. Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею. Робочий архів фондів ПКМ ім. Василя Кричевського.
11. Акт обстеження колекції зброї Полтавського краєзнавчого музею від 22.02.1939. Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею. Робочий архів фондів ПКМ ім. Василя Кричевського.
12. Тітков О. В. Східний світ у колекціях Полтавського краєзнавчого музею. *Музеї. Меценати. Колекції: Збірник наукових праць*. Полтава: Археологія, 2000. С. 45–49.
13. Інвентарна книга ПКМВК «36-2» (розпочата у 1948 р.). 196 с.

Kondratenko T. K., Kondratenko N. H. Indian bladed weapon in the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum

The article is dedicated to overview of Indian bladed weapon of the 17th – early 20th centuries. from the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum gathering. Collection includes samples of short-bladed and long-bladed weapon. All of them brightly illustrate Indian military traditions of Indo-Muslim culture at its highest peak in the mentioned time.

Bladed weapon took important place in weapon set of an Indian warrior. It became more various due to the passage of time: from traditional authentic till borrowed from neighbor countries and modified samples. Indian bladesmiths knew perfectly different techniques of metal working. Woots or Indian steel that was basis for making damask steel was exported from India to Eastern countries. In the 19th c., mild steel became rather popular as it imitated ornament of original damask steel and in some way repeated its quality, though being not so good in separate characteristics.

Sabre and daggers are object of a given research. Improved attribution of observed samples is made, ways of their coming to museum collection are traced. Researched artifacts shed light not only on morphology of ancient weapon of Indo-Persian region, but also on its functioning hear during the whole 19th c.

Performing detailed attribution of existing Indo-Persian bladed weapon gives new abilities of demonstrating variousness and complexity of the museum collection, that is being formed during more than 130 years. Creating set of Indo-Persian weapon can be rather perspective in context of building new exposition, as previously this region was not represented at all. Perspective of this research is studying other samples of mentioned region, blunt weapon in particular.

Key words: weapon, saber, dagger, India, Persia, collection, the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. Brenner, L. (2021). Indiiska kholodna zbroia u kolektsii Lvivskoho istorichnoho muzeiu [Indian cold weapon in the Lviv Historic Museum collection]. *Naukovi zapysky / Lvivskiy istorichnyi muzei – Scientific notes / The Lviv Historic Museum*, (19), pp. 88–101. [in Ukrainian].
2. Protsak, T. (2022). Do pytannia utochnennia atributsii indiiskoi holdnoi zbroi: pamiatky LIMu z Muzeia im. kniaziv Liubomyrskikh [To the question of new attribution of Indian cold weapon: monuments from the LHM in the Liubomyrskiy Princes Museum]. *Abstract of Papers of the 5th scientific research conference of the Lviv Historic Museum “Museum – platform of the social dialogue”*, (pp. 222–238). [in Ukrainian].
3. Fedoruk, N. V. (2016). Kompleks nastupatielnoho indo-persidskoho oruzhha iz kolektsiyi Odesskoho istoriko-kraieznavchoho muzeia [Complex of Indo-Persian offensive weapon from the Odessa Historic Local Lore Museum]. *Visnyk Odesskoho istoriko-kraieznavchoho muzeiu – Annals of the Odessa Historic Local Lore Museum*, pp. 160–167. [in Russian].
4. Uspenskaia, Ye. N. (2015). O voinskoj culture Indii [About military culture of India]. *Smertelnaia krasota. Oruzhye Indii i Kitaia: kataloh vystavky – Mortal beauty. Weapon of India and China: catalogue of exhibition*, pp. 7–48. [in Russian].
5. Nosov, K. (2011). *Tradycionnoe oruzhie Indii [Traditional weapon of India]*. Moscow: Eksmo. [in Russian].
6. Ehernton, E. (2007). *Indiiskoje vostochnoje oruzhye. Ot derzhavy Muarjev do imperii Velikikh Moholov [Indian oriental weapon. From state of Muaria till the Grand Mogul empire]*. Moscow: ZAO Tsentropolgraf. [in Russian].
7. Popov, A. Yu. (2015). O tipologicheskom raznobrazii indiiskoho oruzhha [About typological varieties of Indian weapon]. *Smertelnaia krasota. Oruzhye Indii i Kitaia: kataloh vystavky – Mortal beauty. Weapon of India and China: catalogue of exhibition*, pp. 61–76. [in Russian].
8. Inventory book of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum “Zb-1” (started in 1948). [in Ukrainian, unpublished].
9. Inventory book of the State Historic Local Lore Museum 19 (started in 1939). [in Ukrainian, unpublished].
10. Description of weapon re-evacuated from Ufa City. Materials about weapon collection in the Poltava Local Lore Museum. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [in Ukrainian, unpublished].
11. Act of exploration of the Poltava Local Lore Museum weapon collection (1939). Materials about weapon collection in the Poltava Local Lore Museum. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [in Ukrainian, unpublished].
12. Titkov, O. V. (2000). Skhidnyi svit u kolektsiyakh Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu [Oriental World in collections of the Poltava Local Lore Museum]. *Muzei. Metsenaty. Kolektsii: Zbirnyk naukovykh prats*, pp. 45–49. [in Ukrainian].
13. Inventory book of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum “Zb-2” (started in 1948). [in Ukrainian, unpublished].

Стаття надійшла до редакції 04.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

УДК 069.02:908/069.5:[929+82]

О. С. Сулима

«ФОНД ПИЛИПА КАПЕЛЬГОРОДСЬКОГО» У ПОЛТАВСЬКОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

У статті представлена характеристика документально-речового зібрання, пов'язаного із письменником, поетом, публіцистом, громадським діячем Пилипом Йосиповичем Капельгородським (1882–1938). Комплекс музейних предметів, що складає «Фонд П.Й. Капельгородського», належить до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Він був сформований упродовж 1970–80-х рр. і хронологічно охоплює період від початку XX ст. до 1982 р. Розкрита цінність «персонального фонду» як історичного джерела та складової інформаційного ресурсу із музейної колекції.

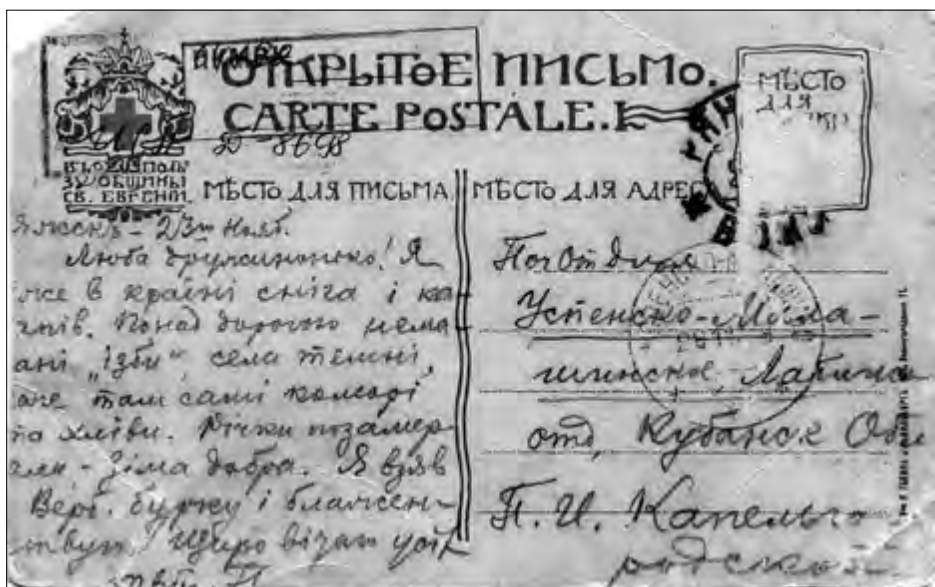
Ключові слова: фонд, колекція, П.Й. Капельгородський, репресії, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Важливим напрямом суспільних практик Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) є акумуляція та музефікація предметів різних епох. Щороку колекцію закладу поповнюють змістовні, часом й унікальні артефакти, що всебічно розкривають життєдіяльність людей як минулого, так і сучасного етапу. Співробітники музею цілеспрямовано формують збірки пам'яток, що належали відомим краянам. Документально-речові фонди з музейного зібрання мають значний науково-інформаційний потенціал у розрізі локальної історії, генеалогії та просопографії. Актуалізує їх дослідження й та обставина, що нині серед домінуючих тенденцій розвитку наукового дискурсу визначальними є гуманізація та антропологічний поворот в історичних дослідженнях. Подібні узагальнюючі розвідки покликані розв'язати комплекс емпіричних завдань: з одного боку, поглибити знання про комплектування фондів закладу у радянські часи; з другого – гарантувати ефективне використання музейних предметів у експозиційній, науковій та видавничій діяльності.

Тривалий час на маргінесі музейних досліджень залишався комплекс матеріалів, пов'язаних із письменником, поетом, публіцистом, громадським діячем Пилипом Йосиповичем Капельгородським (14(26).11.1882, с. Городище Роменського повіту Полтавської губернії (нині Недригайлівський р-н Сумської обл.) – 23 липня 1938, Полтавщина).

Попри те, що П. Й. Капельгородського у 1957 р. було реабілітовано, його творчий та життєвий шлях не знаходив належного висвітлення у вітчизняній гуманітаристиці, ім'я літератора потрапляло на шпальти періодичних видань лише у «ювілейні роки». Зі здобуттям Україною незалежності про спадок письменника теж згадують спорадично, переважно у контексті розвідок про літературно-мистецьке покоління діячів періоду «Розстріляного відродження». Фактично доробок митця опинився на периферії сучасного наукового дискурсу.

Після виправдання Пилипа Йосиповича з'явилися перші розвідки, наприклад, І. Доброгоурського, побіжні згадки в історіях української літератури, відгуки і спогади про прозаїка родини, друзів, колег, учнів – С. Жура-

Іл. 1. Лист Пилипа Йосиповича до Параскеви Іванівни. 1909 р.

ховича, О. Ковіньки, С. Писаренка, Ф. Гаріна, Д. Нитченка, О. Ізарського, І. Кавалерідзе та ін. У монографічному дослідженні 1982 р. літературознавцю Л. Бойку вдалося зібрати посутній документальний матеріал, що певною мірою компенсує тенденційність викладу. На 1990-ті рр. припадає новий етап вивчення творчого спадку та громадської діяльності П. Капельгородського. У серії науково-документальних книг «Реабілітовані історією» В. Граб та О. Столбін підготували нариси про репресованих діячів української культури, стисло проаналізувавши біографію літератора. Полтавський краєзнавець А. Чернов опублікував статтю, в якій окреслив віхи діяльності публіциста з акцентом на полтавських етапах.

Метою статті є аналіз збірки музейних предметів, пов'язаних із життєвим та творчим шляхом Пилипа Капельгородського. Вивчення колекцій документально-речових матеріалів представників різних галузей функціонування соціуму, зокрема особливостей формування, складу, джерелознавчої цінності цих раритетів, поглиблює знання вітчизняної історії, передусім у регіональному вимірі. Дослідження «персональних фондів»¹ роз-

1. Варто наголосити на специфіці застосування дефініції «особовий/персональний фонд» щодо музейних предметів, споріднених джерелом походження чи темою. Документальні пам'ятки, що зберігаються в основному фонді Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, рівночасно належать до державної частини Музейного фонду України (МФУ) та входять до складу Національного архівного фонду України (НАФ) [2; 3]. Ця обставина викликає термінологічну дилему, що обумовлена застосуванням відмінних в окремих питаннях підходів до упорядкування та зберігання документів, і потребує уточнень. Відповідно до Інструкції з організації обліку музейних предметів, експонати мають бути систематизовані за спільними ознаками і об'єднані у відповідні групи зберігання. У Внутрішньомузейній інструкції з організації охорони, обліку, зберігання та використання музейних предметів колекційної збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського визначена класифікація груп зберігання музейних предметів основного фонду. Вона базується на принципі поділу за матеріалами виготовлення. Тому поняття «особовий/персональний фонд»/«фонд діяча» у застосунку до комплек-

криває внесок особи у розвиток певної сфери, залучає до наукового обігу нові джерела.

Формування «Фонду П. Й. Капельгородського» було закладене у 1973 р., коли документну колекцію ПКМВК поповнило запрошення на вечір, присвячений 90-річчю митця. Наступного року до фондів потрапило запрошення на вечір до 100-річчя письменника. Найціннішим став комплекс матеріалів, пов'язаних із Пилипом Йосиповичем, який наприкінці 1987 р. передала до музею його онука – кінознавиця Нонна Михайлівна Капельгородська (1932–2005). Це – книги, видані у 1927 та 1982 рр., поштова листівка з

листом 1909 р., світлини 1930-х рр., посуд та рушник початку ХХ ст. Збереження цих раритетів – знакова подія, адже доля жінки була складною: після загибелі у 1942 р. батька Михайла у Хорольському концтаборі, Нонну Михайлівну прийняли у сім'ю рідна тітка Надія Пилипівна та її чоловік Іван Кавалерідзе, які проживали у Києві [1, с. 399].

Отже, комплекс матеріалів персонального походження – «Фонд П. Й. Капельгородського» – складається з 16 одиниць основного фонду груп зберігання «Документи» (шифр «Д»), «Книги, брошури» (шифр «Кб»), «Кераміка, скло» (шифр «Кс»), «Фото» (шифр «ФІСП»), «Тканини» (шифр «Тк»). За змістовим наповненням він належить до документально-речових, хронологічно охоплює період від початку ХХ ст. до 1982 р.

Окрему групу джерел, що представлені у «Фонді П. Й. Капельгородського», складають твори прозаїка та видання, що містять дослідження його біографії. Єдине видання з музейної колекції, що з'явилося за життя митця – збірка гуморесок 1927 р. «Гей не дивуйте...» із серії «Весела книжка» (ПКМВК 64190 Кб 1858). До сторіччя від дня народження літератора світ побачив двотомне видання його творів (ПКМВК 64188–64189 Кб 1856–1857). Перший том містить дарчий напис упорядника та автора передмови, літературознавця Леоніда Бойка: «Дорогій і милій родині Капельгородських – Надії Пилипівні, Нонні Михайлівні, Ростиславу Олександровичу Синьку та Саші – із вдячністю за добру пам'ять про свого батька, діда і прадіда і на добру згадку про спільні клопоти по відзначенню 100-річчя славного письменника. 21 грудня 82 р. Л. Бойко». Цінним складником персонального документів та речей із музейної колекції, що презентує конкретну постать, є умовним та використовується як назва для спеціально підібраних музейних предметів із тотожною ознакою – джерелом походження.

Іл. 2. Родина Капельгородських. м. Полтава. 1931 р.

ного фонду громадського діяча є монографія згаданого вище дослідника «Пилип Капельгородський: Нарис життя і творчості» (ПКМВК 64191 Кб 1859). Із ювілейними датами – 90- та 100-річчям – також пов'язані запрошення на вечори, присвячені «видатному українському радянському письменнику і громадському діячу», що відбулися 23 березня 1973 р. та 23 грудня 1982 р. у Малому залі Центрального будинку літераторів ім. О. О. Фадєєва (м. Москва) (ПКМВК 24073 Д 2637; ПКМВК 517764 Д 7535). Примітно, що у запрошеннях вказані 1882–1942 роки життя літератора, який же рік смерті називає й Л. Бойко. Цей нав'язаний радянською ідеологією міф був подоланий лише на початку ХХІ ст. у розвідках В. Граба та О. Столбіна. Дані про смерть Пилипа Йосиповича у 1942 р., як і безліч їм подібних – чергова фальсифікація. Органи, які у 1950-х рр. займалися реабілітацією жертв «сталінських репресій», ще не визріли до повної правди і діяли за інерцією. Висилаючи довідки сім'ям загиблих із невірною датою, маскували злочин, здійснений системою, всенародною трагедією – війною [4, с. 156].

Частиною епістолярного спадку Пилипа Капельгородського є поштівка з музейної колекції (ПКМВК 64192 Д 8698) (іл. 1). 26 листопада 1909 р. її отримала Параскева Іванівна Капельгородська, яка з дітьми – Надією та Михайлом – залишилась у с. Успенське Кубанської області після від'їзду чоловіка до Владикавказу (Терська область, Північний Кавказ)² [5, с. 140]. Дослідники життя та

2. Пилип Капельгородський та Параскева Огородня одружилися 11 квітня 1904 р. на Кубані, куди вони переїхали, рятуючи молодого журналіста від чергового арешту за розповсюдження революційних віршів та відозв [5, с. 42]. Але й там Пилип

творчості П. Й. Капельгородського констатують, що публіцист відбув до Північного Кавказу восени, але жоден не указує точної дати. Інформація з музейної поштівки заповнює цю невелику прогалину в життєписі поета. Чоловік, датуючи лист 23 листопада, пише: «Я уже в країні сніга і кацапів», тим самим підкреслюючи відмінність місцевостей [6, с. 282].

На Полтавщину родина Капельгородських повернулася у 1918 р. Спочатку осіли у Лубнах. У 1924 р. переїхали до Полтави, оскільки Пилипу Йосиповичу запропонували посаду завідувача сільськогосподарського відділу газети «Більшовик Полтавщини». Оселилися у приватному будинку № 24 по вул. Кірова (нині вул. Василя Кричевського). Саме до цього життєвого періоду літератора належать чотири світлини із музейної колекції.

У 1931 р. сім'я Капельгородських сфотографувалася на подвір'ї згаданого житла (ПКМВК 67028 ФІСП 7325). У першому ряду розмістилися Надія Пилипівна та Михайло Пилипович, у другому – Параскева Іванівна та Пилип Йосипович із онуком Борисом на руках (іл. 2). Того ж року Надія Капельгородська у складі «Жінхорансу», очолюваного Василем Верховинцем, брала участь у постановці танців і народних сцен у фільмі «Коліївщина». Режисер кінокартини Іван Кавалерідзе у ту пору зробив офіційну пропозицію вродливій артистці і «не без страху» відвідав її родину у Полтаві та залишив спогади про нову родину [7, с. 104]. Так, тесть Параска Іванівна вразила його «...прекрасними душевними якостями. Усе робила гарно, з толком, при цьому якимось непомітно...» [7, с. 105]. Шурина схарактеризував детальніше: «Михайло Капельгородський був геологом. ...українським сором'язливим юнаком, ніколи першим не заговорював, але кожен, хто починав бесіду з ним, відкривав для себе розумного, тонкого і надзвичайно начитаного, навіть енциклопедично ерудованого, співрозмовника... У перші дні Другої світової пішов добровольцем на фронт, попав у оточення та загинув у Хорольському таборі» [7, с. 105]. З Михайлом Пилиповичем пов'язаний документ із колекції ПКМВК – свідоцтво про закінчення агро-біологічної секції Полтавського інституту народної освіти у 1930 р. (ПКМВК 64193 Д 8699). Іван Петрович не оминув увагою і дев'ятирічного пасерба Бориса Шарського, Йосипович знайшов одностумців, писав фельєтони та революційну поезію. У підсумку, 1909 р. його заарештували та ув'язнили у тюрмі м. Армавір (Кубанська область). Літератор був вимушений переїхати на Кавказ.

який «...був тихим, старанним школярем. ... захоплено збирав листівки з видами різних міст, тварин, мріяв стати географом. ... у шістнадцять років пішов добровольцем на фронт, навчався у танковому училищі, загинув, захищаючи донбаське село Львовку» [7, с. 105].

Дім по вул. Кірова став прихистком не лише для кількох поколінь Капельгородських, але й місцевої літературної порослі. Знайомлячись на «суботах» із родиною наставника, молоді письменники пізнавали його з доти незнамого боку. Літературний критик Леонід Бойко підкреслював: «...оскільки довколишнє життя давало не вельми багато прикладів не тільки зразкових шлюбів, а хоча б більш-менш вдалих, то подружжя Капельгородських вражало своєю просто-таки ідилічною вірністю й непохитністю... Такі чисті та світлі взаємини між подружжям, сімейний затишок і гостинність привертала до них хороших людей» [5, с. 262]. Це засвідчують дві світліни 1937 р. із музейної колекції (ПКМВК 67029-67030 ФІСП 7324-7325). Пилип Йосипович та Параскева Іванівна сфотографовані на фоні полтавського дому. Більш ніж 30 років спільного неспокоїного життя зблизили чоловіка та жінку, вони довірливо прихилиються один до одного, на вустах помітні легкі посмішки. Фото з дружиною стали чи не останніми для Пилипа Капельгородського – репресивна машина періоду великого терору 1937–1938 рр. безжално перемолола і його.

Також до «Фонду П. Й. Капельгородського» належить фото митця 1933 р. (ПКМВК 67027 ФІСП 7322). Індивідуальний фотопортрет постановочний, виконаний невідомим фотомайстром. Безапеляційно зафіксовані всі особливості зовнішності портретованого, які підмітило і його оточення. Наприклад, Олекса Ізарський згодом згадував 1936 р., коли познайомився з ним: «...на вигляд людина років п'ятдесяти, в дбайливо випрасуваному поношеному вбранні, рудавий сорочці й дрібним вузликом зав'язаній краватці... врізувалась в пам'ять постать письменника з впалими грудьми, жилавою шиєю, непривабливим, вилицюватим, жовтявим, помітно перекошеним лицем та допитливими рішучими очима» [8, с. 184]. Особливо привертало увагу мімічні зморшки – промінчики в кутиках очей, заломі навколо вуст та повздожні лінії на чолі – усі разом вони свідчать про добру вдачу публіциста та підтверджують вербальні описи сучасників.

Письменники-початківці, що відвідували Пилипа Йосиповича вдома, відмічали особливий затишок оселі. При-

Іл. 3. Фрагмент експозиції «Українське розстріляне відродження». Фото С. В. Харченка. 2022 р.

міром, романіст української діаспори Олекса Ізарський, згадуючи інтер'єр квартири прозаїка, наголошував: «Багато щасливих вечорів провів у цьому помешканні також я» [8, с. 184]. Цю привітну атмосферу створювала Параскева Іванівна, додаючи в скромне житло милі дрібнички. Кілька з них зберігаються у зібранні ПКМВК – дві мініатюрні порцелянові вазочки, оздоблені квітковими букетами (ПКМВК 64183–64184 Кс 3019–3020), та обідня фаянсова

тарілка зі складним флоральним орнаментом, виготовлена на фабриці «Товариства М. С. Кузнецова» (ПКМВК 64182 К 3018) початку ХХ ст. Ці зразки посуду були відреставровані художниками-реставраторами Т. Г. Клименко та Н. Г. Кондратенко у 2014 та 2016 рр. у рамках підготовки до побудови музейної експозиції «Українське розстріляне відродження», що діяла упродовж 2017–2022 рр. (автор наукової концепції В.В. Клочко – тогочасна завідувачка науково-дослідного відділу новітньої історії, автор художнього рішення В.І. Побоків – тодішній завідувач науково-дослідного відділу реставрації) (іл. 3) [9; 10]. Окрім особистих документів та речей у вітрині, присвяченій П. Й. Капельгородському, розміщувався рушник (ПКМВК 64153 Тк 5906), подарований йому матір'ю Ульяною Федорівною. Виріб виготовлений із фабричного полотна з мерсеризованої бавовни, оздоблений технікою хрестик чорними, жовтими та білими шовковими нитками. Декорування лаконічне – рослинний геометризований узор, що формуює неширокий бордюру по низу рушника. Це поширений фітоморфний мотив – «пагін», у вигинах якого розміщені квіти та листя.

Музейні предмети, що складають «Фонд П. Й. Капельгородського» у колекції ПКМВК – важливий інформаційний ресурс. Скромна за кількісним складом збірка у концентрованому вигляді містить дані про життєвий та творчий шлях літератора. Речові пам'ятки розкривають повсякдення письменника, підсвічують його не лише як історичного діяча, але й людину із зрозумілими та звичними нам рисами. Подальше використання цих предметів у відповідних тематичних експозиціях підвищує рівень їх атрактивності та дозволяє вибудувати «живий» образ відомої особи, наблизити минуле до сучасності. Комплектування подібних «персональних фондів» у музейному зібранні створює надійний фундамент для узагальнюючих досліджень мистецького та історичного процесів на Полтавщині. Подальше дослідження, класифікація та каталогізація подібних комплексів із фондів ПКМВК є перспективним напрямом вивчення широкого спектру питань історіографії, просопографії, персоналістики та регіоналістики.

ДЖЕРЕЛА

- Капельгородська Н. М. Окупація у творчій біографії митця (До 120-річчя від дня народження І. П. Кавалеридзе). *Мистецькі обрії*. Київ, 2006. Вип. 8–9. С. 397–400.
- Про музеї та музейну справу: Закон України від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 12.04.2024).
- Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24.12.1993 р. № 3814-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text> (дата звернення 12.04.2024).
- Грив В. Капельгородський Пилип Йосипович. *Реабілітовані історією: Полтавська область*: в 5 т. / Гол ред. С. А. Соловей. Київ-Полтава: Оріяна, 2007. Кн. V. С. 151–156.
- Бойко Л. С. Пилип Капельгородський: Нарис життя і творчості. Київ: Рад. письменник, 1982. 302 с.
- Сулима О. С. Епізод із життя Пилипа Капельгородського. *Полтавський краєзнавчий музей: зб. наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Полтава: «Дивосвіт», 2020. Випуск XV. С. 278–284.
- Іван Кавалеридзе. *Сборник статей и воспоминаний / Сост. Е. С. Глуценко*. Київ: Мистецтво, 1988. 179 с.

8. Ротач О. «А мені ввижається Полтава...» (Сторінки полтавського періоду життя Олекси Ізарського). *Рідний край*. 2018. № 2 (39). С. 176–188.

9. Паспорт реставрації пам'яток історії та культури (рухомої) Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського РР-240. Кс 3019–3020. Реставратор Т. Г. Клименко. *Робочий архів фондів*, 2014. 4 арк.

10. Паспорт реставрації пам'яток історії та культури (рухомої) Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського РР-335. Кс 3018. Реставратор Н. Г. Кондратенко. *Робочий архів фондів*, 2016. 4 арк.

Sulyma O. S. «Fund of Pylyp Kapelhorodskyyi» in the Vasyl Krychevskyyi Poltava Local Lore Museum

Characteristics of documents and things gathering connected with writer, poet, publicist, social activist, representative of literature and art generation of «Executed Renaissance» Pylyp Yosypovych Kapelhorodskyyi (1882–1938) are presented in the article. Complex of museum items included to «Fund of Pylyp Kapelhorodskyyi» belongs to the Vasyl Krychevskyyi Poltava Local Lore Museum collection. It was formed during 1970–80s and chronologically unites period from the early 20th c. till 1982. Among materials of personal belonging there are documents, books, photos, personal items – decorative porcelain vases, faience plates and towels, presented the writer by his mother. The research describes value of «personal fund» as historic source and component of informational source in museum collection.

Key words: fund, collection, P.Y. Kapelhorodskyyi, repressions, the Vasyl Krychevskyyi Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

- Kapelhorodska, N. M. (2006). Okupatsiia u tvorchii biohrafii myttsia (Do 120-richchia vid dnia narodzhennia I. P. Kavaleridze) [Occupation in Art Biography of the Artist (To the 120th anniversary of I. P. Kavaleridze)]. *Mystetski obrii*, 8–9, pp. 397–400. [in Ukrainian].
- Pro muzei ta muzeinu spravu: Zakon Ukrainy vid 29.06.1995 r. № 249/95-VR [About Museums and Museum Work: Law of Ukraine dated to 29.06.1995 num. 249/95-VR]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond ta arkhivni ustanovy: Zakon Ukrainy vid 24.12.1993 r. № 3814-XII [About National Archive Fund and Archive Establishments: Law of Ukraine dated to 24.12.1993 num. 3814-XII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text> [in Ukrainian].
- Hrab, V. (2007). Kapelhorodskyyi Pylyp Yosypovych [Kapelhorodskyyi Pylyp Yosypovych]. Solovei S.A. (Ed.), *Reabilitovani istoriieu: Poltavska oblast* (Vol. 5, pp. 151–156). Kyiv-Poltava: Oriiana. [in Ukrainian].
- Boiko, L.S. (1982). Pylyp Kapelhorodskyyi: Narys zhyttia i tvorchosti [Pylyp Kapelhorodskyyi: Sketch of life and work]. Kyiv: Radianskiy pismennyk. [in Ukrainian].
- Sulyma, O.S. (2019). Epizod iz zhyttia Pylypa Kapelhorodskoho [Episode of Pylyp Kapelhorodskyyi's Life]. *Poltavskyyi kraieznavchyyi muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhrona pamiatok* (XV, pp. 278–284). Poltava: Dyvosvit. [in Ukrainian].
- Hlushchenko, E.S. (Comps.). (1988). *Ivan Kavaleridze. Sbornik statey i vospominaniy [Ivan Kavaleridze. Collection of Articles and Recollections]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Russian].
- Rotach, O. (2018) «A meni vvyzhaetsia Poltava...» (Storinky poltavskoho periodu zhyttia Oleksy Izarskoho). [“I See Poltava in Dreams...” (Pages of Poltava Period of Oleksa Izarskyyi's Life)]. *Ridnyi kraj*, 2 (39), pp. 176–188. [in Ukrainian].
- Pasport restavratsii pamiatok istorii ta kultury (rukhomoi) Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu imeni Vasylia Krychevskoho RP-240. Ks 3019–3020. Restavrator T. H. Klymenko. *Robochyi arkhiv fondiv*, 2014. 4 ark. [in Ukrainian].
- Pasport restavratsii pamiatok istorii ta kultury (rukhomoi) Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu imeni Vasylia Krychevskoho RP-335. Ks 3018. Restavrator N. H. Kondratenko. *Robochyi arkhiv fondiv*, 2016. 4 ark. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.04.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.

Н. Ю. Пінчук

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ГЛУХІВ» У КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІЙ СФЕРІ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: НОВІ ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

У статті розглядаються особливості культурно-просвітницької діяльності Національного заповідника «Глухів» під час російсько-української війни. Автор аналізує нові виклики, які постали перед Заповідником з урахуванням нових умов, спричинених військовою агресією проти України, окреслює шляхи їх подолання за допомогою нових та традиційних форм і методів комунікації із своєю аудиторією.

Ключові слова: культурно-просвітницька діяльність, Заповідник, російсько-українська війна, музейна комунікація.

24 лютого 2022 року розпочалася широкомасштабна російсько-українська війна, розділивши життя мільйонів українців на до та після. Триває вона вже більше двох років. Більше двох років музейники всієї України, як і її громадяни, зустрічаються з новими викликами і знаходять шляхи їх подолання. Не виключенням є колектив Національного заповідника «Глухів», який знаходиться в прикордонній десятикілометровій зоні до країни-агресорки.

З часів Другої світової війни світ, Україна, музейна спільнота вперше опинились в таких умовах. Тож питання діяльності українських культурних інституцій під час сучасної війни не знімається з порядку денного щодня, щогодини, щохвилини. Українські музейники вже мають певний досвід роботи в умовах правового режиму воєнного стану і поширюють його серед колег. У цьому контексті слід згадати проведення міжнародного круглого столу за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України [1], реалізацію журналом «Музеї України» спільно з міжнародними фондами та громадськими організаціями проекту «Спадщина України – під воєнним» та програми «Музей під час війни» [2], зйомки музеєм Ханенків короткометражного документального фільму «Тіні та стіни» [3] і дискусію «Музей під час війни» [4], проект Ukraïner про долю українських музеїв і їхніх працівників з розміщенням інформації на своїй медіа платформі «Музеї і війна: зникнути чи стати бронєю» [5].

Авторка цієї статті на прикладі діяльності Національного заповідника «Глухів» у культурно-просвітницькій сфері спробує окреслити виклики, які постали перед колективом Заповідника під час дії воєнного стану, та засоби їх подолання.

Рано-вранці 24 лютого 2022 р. о 05:23 російські війська перетнули державний кордон України поблизу Глухова, пройшовши через контрольно-пропускний пункт «Бачівськ» [6]. В цей день, коли тривали бойові сутички, керівництво Заповідника прийняло непросте, але правильне рішення про безпечення експозиції музею археології «Скарби Сіверщини», сховавши її до фондосховища, а з часом – евакуювавши у надійне місце. Це була і

залишається однією з нагальних потреб – вберегти фонди від знищення та розкрадання російськими загарбниками. Але, на жаль, припинилося проведення екскурсій по музею на строк дії воєнного стану.

До цих подій музей археології, який працював на правах відділу з моменту відкриття експозиції у 2008 р., здійснював активну культурно-просвітницьку місію Національного заповідника «Глухів». При проведенні екскурсій в його стінах звучала не тільки розповідь екскурсовода, а й залучалися аудіовізуальні засоби, застосовувався діалог з аудиторією, як і особливі образно-емоційні прийоми: занурення в минуле, реконструкція подій, театралізація [7].

Опинившись у нових реаліях, коли основна просвітницька діяльність на початку війни перейшла в онлайн формат, колектив закладу спрямував всі зусилля на створення контенту для залучення аудиторії. У нагоді став досвід попередніх років, зокрема використання інтерактивних форм роботи: (лекція, слайд-розповідь, урок історичної пам'яті, тематична бесіда). Були створені і проведені наступні онлайн-проекти: виставки з історії посуду «Ужиткова кераміка XIX–XX ст.», рушників «Вишита дорога життя», книжок «Єдина та вільна Україна», віртуальні мандрівки колишньою гетьманською столицею, інтерактивні уроки історії (наприклад, «Економічний бум індустріалізації: Терещенки».

Як тільки безпекова ситуація дозволила повернутися до офлайн режиму роботи, перші відвідувачі завітали на просвітницькі заходи. Такими візитерами стали учні глухівських загальноосвітніх шкіл, адже саме вони завжди були основним контингентом культурно-просвітницьких івентів Заповідника. Довелося значно розширити перелік цих заходів, щоб залучити і задовольнити якомога більше різновікових груп дітей. На засадах музейної педагогіки співробітниками Національного заповідника «Глухів» були розроблені та втілені у життя тематичні майстер-класи («Осінні фантазії», «Зимова казка», «Голуб миру: посланець гармонії»), авторські уроки («Закохані сердечки», «Мова – також наша зброя», «Подорож до слова через століття», «Символи та слова: еволюція писемності», «Письмова культура: з давнини до нового тисячоліття»), акція «День вишиванки у музеї», тематичне спілкування «Разом до знань та миру», тематична вікторина «Калейдоскоп мови», тематичний захід «Запали свічку пам'яті», проєкт «Шевченко від А до Я» (рис. 1), літературна бесіда «Ліра Тараса: відлуння вічних поезій», гра-квест «Веселі перегони». Вони покликані познайомити учнів з новими поняттями, поглибити знання з історії України та рідного краю, літератури і мистецтва, розширити кругозір, розвинути в учнів софт-скіли: вміння працювати в команді, емпатію, критичне мислення, гнучкість, спортивний розвиток, громадську активність та інші компетентності. У стінах та на території Заповідника відбувалися події з нагоди Дня матері «Матуся – сонечко моє!», випускні вечори у початковій школі, свято останнього дзвоника.

Рис. 1. Проєкт «Шевченко від А до Я». Вікторина

Повномасштабне російське вторгнення сильно вплинуло на ставлення українців до традиційної культури. Тому у відповідь на цей виклик українці повертаються до своєї культурної спадщини, щоб пізнати себе, зберегти, об'єднатися у один народ. Національний заповідник «Глухів» активно підтримує такі прагнення. За час дії воєнного стану, крім вище наведених заходів, команда культурної інституції підготувала та здійснила різноманітні виховні, просвітницькі, мистецькі, виставкові заходи, майстер-класи тощо, спрямовані на формування у їх учасників особистого світогляду, громадянської позиції, усвідомлення свого місця в суспільстві, тобто на самоідентифікацію. У цьому контексті слід згадати інтелектуально-пізнавальний захід до свята Покрови Пресвятої Богородиці, веселі козацькі розваги до Дня українського козацтва, еко-вечорниці «Хліб. Українські традиції та сьогодення», дослідницький урок «День хліба – від традиції до сучасності», різдвяно-новорічний цикл «Зимова обрядовість. Перлини народних традицій», святкування Стрітіння Господнього та свята Андрія Первозваного за народними звичаями, захід «Свято Миколая – радісні зустрічі», майстер-класи з виготовлення автентичного символу різдвяного свя-

та – дідуха, пасхальної прикраси та оздоблення з прісного тіста на паску до Великодня (рис. 2), сувенірної ляльки-оберега до Дня ЗСУ та ін.

Під час проведення цих заходів відвідувачі дізнаються не лише про історію, традиції та звичаї святкування багатьох релігійних та народних свят, пов'язаних із календарним роком, господарським життям та побутом нашого народу, а й долучаються до своєї святково-обрядової культури, смакуючи традиційні українські страви, співаючи та слухаючи чудові українські пісні, виготовляючи автентичні святкові символи. Крім іншого, заходи унаочнюються давніми артефактами та предметами народного побуту українців із фондової колекції Національного заповідника «Глухів» [8].

Новітні виклики спонукають співробітників Національного заповідника «Глухів» не стояти осторонь музейних інновацій і бути завжди у творчому пошуку нових форми та способів організації культурно-просвітницької роботи. Створена п'ять років тому «Майстерня гарного настрою», яка робить акцент на проведенні майстер-класів з традиційних та сучасних технік виготовлення поробок власноруч, занурюючись в історію ремесел, вироби яких представлені в музейній ко-

Рис. 2. Майстер-клас по виготовленню великодних прикрас з прісного тіста

лекції або на виставкових проектах [9], набирає обертів та вдосконалюється з кожним роком.

Нещодавно музейники долучили до свого арсеналу техніку вибійки по тканині. Переймаючи досвід майстринь із Слоуга Галини Кулик та Олени Замули, які 14 лютого 2024 року представляли у Заповіднику свій виставковий проект народного мистецтва «Плетиво творчості: дотик двох душ», співробітники закладу започаткували та провели серію майстер-класів для тих, хто цінує відчуття зв'язку з минулим та бажає підтримати національну спадщину.

Учні, вчителі та вихователі Глухівських закладів освіти впродовж декількох місяців надихалися творчістю, збагачувалися духовно та власноруч відтворювали культурні та історичні візерунки на полотні за допомогою дерев'яних штампів, на які діти наносили фарбу, а потім притискали до тканини. За наявності різноманітних штампів для вибійки, кожен учасник зміг обрати собі елементи до душі та поєднати їх між собою в цікаву композицію (рис. 3).

У «Майстерні гарного настрою» зазвичай панує атмосфера взаємопідтримки і радості, діти та дорослі об'єднуються у спільноту творців і діляться своїми ідеями, емоціями [10].

Воєнний час вимагає створення безпечних умов для проведення культурно-просвітницької діяльності. Задля цього в приміщенні музею археології відремонтоване укріття, в якому, за необхідності, проходять заплановані заходи.

Створити необхідні умови для вищезгаданих заходів в час, коли відсутнє енергопостачання, вдалося завдяки підтримці заступниці голови громадської організації «Андріївсько-Пейзажна Ініціатива» Ірині Нікіфоровій, Центру допомоги мистецтву України (Ukraine Art Aid Centre), Штабу допомоги музеям у Києві. Дякуючи їхній небайдужості, вдалося уникнути не тільки блекатів, а й здійснити захист колекцій та забезпечити збереження державної частини Музейного фонду України у нашій культурній інституції.

Для інформаційного забезпечення і популяризації результатів наукових досліджень, культурно-просвітницької роботи створена та постійно оновлюється web-сторінка Заповідника, яка функціонує і в соціальній мережі Facebook. Продовжується видавнича справа, зі сталою періодичністю, шляхом розповсюдження видавничої продукції на паперових та електронних носіях.

Активно популяризують історико-культурну та архі-

Рис. 3 Знайомство з мистецтвом вибійки

тектурну спадщину Глухова публікації науковців, істориків, краєзнавців у газеті «Соборний майдан». Також з метою вивчення та популяризації історико-культурної спадщини регіону Заповідником традиційно щороку проводиться Всеукраїнська науково-практична конференція «Сіверщина в історії України», до початку якої видається однойменний збірник наукових праць, де акумульовані дослідження науковців України та зарубіжжя відповідного тематичного спрямування, що неабияк допомагає у здійсненні культурно-просвітницької роботи. На жаль, війна внесла свої корективи, і в перший рік вторгнення конференція не відбулася у звичному форматі. У 2023 році, опанувавши нові технології, співробітникам Національного заповідника «Глухів» вдалося провести конференцію у змішаному (онлайн та офлайн) форматі.

Аудіовізуальні засоби і експозиції закладу надають можливість проведення в ньому презентацій як власних видань, так і книг істориків та пам'яткознавців, які досліджують проблеми історико-культурної спадщини регіону. Останнім таким виданням стала монографія Юрія Олександровича Коваленка «Історична топогра-

фія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу», презентація якої, на жаль, відбулася без автора. Він загинув поблизу Кремінної на Луганщині 14 березня 2023 року, саможертвно віддавши своє життя у боротьбі за свободу та незалежність рідної землі, котру він так любив.

Крім Юрія Олександровича Коваленка, до лав Збройних сил України з перших днів війни став науковий співробітник Національного заповідника «Глухів» Олександр Миколайович Мірошніченко – відомий науковець та музейник. Відчуття загрози та повномасштабних воєнних дій вразило Олександра до глибини душі, проте формування та гартування його як власне українця й патріота сталося задовго до трагічного 24 лютого 2022 р., коли 15 років тому випускник Глухівського національного педагогічного університету імені О. П. Довженка обрав свій професійний шлях – шлях збереження та примноження української історичної спадщини, й усі сили, без вихідних і свят, спрямовував на вивчення історії рідного Глухова у першоджерелах та популяризацію її серед дітей, юні і дорослих. Ідучи цією стежкою, завжди усміхнений, кре-

ативний Олександр провів тисячі екскурсій, під час яких він легко перетворював сухі факти й дати в захоплюючу подорож у часі. Він заховав у тисячолітній Глухів велику кількість пошукачів минувшини з усієї України, адже демонстрував туристам не лише красу центральної частини міста, а й його скромні куточки, що приховують у собі безліч цікавих історій, котрі Сашко знає майже всі [11].

Продовжуючи його справу, дотримуючись безпекових вимог, співробітники Заповідника популяризують історико-архітектурну спадщину Глухова, проводять екскурсії основними екскурсійними маршрутами, орієнтуючись на наявність найближчих укриттів. До основного контингенту екскурсантів, дітей та підлітків, додалися нові категорії відвідувачів: внутрішньо переміщені особи та військовослужбовці, яким надається безкоштовне екскурсійне обслуговування.

В контексті просвітницької місії закладу слід згадати виставкові проекти Заповідника, адже під час війни і місця розміщення експозицій, і власне експонати стають територією позитиву і спілкування для їх відвідувачів. Так, наприклад, на фотографіях персональної виставки Надії Хлонь «Промені весни» авторка впіймала й зафіксувала напрочуд чудові, але короточасні миттєвості глухівських краєвидів; з полотен персональної художньої виставки Олександра Куліченка «З любов'ю до рідного краю» на відвідувачів справляли враження мальовані горизонти та колорити рідної землі; виставковий проект «Барви Сіверщини» презентував полотна 12 митців Шосткинщини та Новгород-Сіверщини, на яких – рідна Сіверщина у краєвидах, пам'ятках архітектури, прекрасній природі, жіночій красі та витонченості; виставка робіт майстринь українських ремесел Галини Кулик та Олени Замули «Плетиво творчості: дотик двох душ» знайомила відвідувачів із українською спадщиною, зокрема таємницями плетіння з коріння сосни, вишивальними майстерностями, візерунками природи на глині, відтінками традицій у вибійці. Крім того, свою роботу у военний час продовжили постійно діючі виставки «Миттєвості Великої війни» та «З історії стрілецької зброї». Завдяки цим зусиллям за час дії правового режиму воєнного стану вдалося провести 565 екскурсій, які відвідало 6967 екскурсантів.

Отже, незважаючи на нові виклики, які постали перед Заповідником з урахуванням нових умов, спричинених військовою агресією проти України, колективу вдається знаходити шляхи їх подолання за допомогою нових та традиційних форм і методів комунікації із своєю аудиторією, підтримці громадських та міжнародних організацій, урядів різних країн, волонтерів. Як наслідок, Національний заповідник «Глухів» разом з іншими культурними інституціями України сприяє розвитку самоідентичності українського народу, консолідує суспільство, забезпечує збереження споконвічних традицій, популяризує історію.

ДЖЕРЕЛА

1. Музейна педагогіка в умовах воєнного стану. Київ: Національний центр «Мала академія наук України», 2022. 425 с.

- Музей під час війни. Журнал «Музеї України». URL: <https://www.museum-ukraine.info/?p=15097> (дата звернення: 16.04.24)
- Музей Ханенків. Facebook: вебсайт. URL: <https://www.facebook.com/khanenkomuseum> (дата звернення 19.04.24.).
- Музей Ханенків. Facebook: вебсайт. URL: <https://www.facebook.com/khanenkomuseum> (дата звернення 05.05.24.).
- «Музеї і війна: зникнути чи стати бронєю». Ukrainer: вебсайт. URL: <https://www.ukrainer.net/muzei-i-viyna/> (дата звернення 06.05.24.).
- Бої за Глухів. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D1%97_%D0%B7%D0%B0_%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2_\(2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D1%97_%D0%B7%D0%B0_%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2_(2022)) (дата звернення 06.05.24.).
- Мошук І. В. Культурно-просвітницька діяльність Національного заповідника «Глухів». *Сіверщина в історії України*. 2015. №8. С. 357–358.
- Пінчук Н. Ю. Відновлюємо традиції – зберігаємо культурну спадщину. *Соборний майдан*. 2023. №6. С. 2–3.
- Чернякова Я. В. Музей для дітей та молоді. *Соборний майдан*. 2022. №1. С. 1–2.
- Пінчук Н. Ю. Мистецтво вибійки: від давнини до сучасності. *Соборний майдан*. 2024. №1. С. 2
- Артемова Л. В. Історик у військовому строю. *Соборний майдан*. 2023. №6. С. 1–2.

Pinchuk N. Yu. The activities of the National Reserve «Hlukhiv» in the cultural and educational sphere during the Russian-Ukrainian war: new challenges and ways to overcome them

The article deals with the peculiarities of the cultural and educational activities of the National Reserve «Hlukhiv» during the Russian-Ukrainian war. The author analyzes the new challenges faced by the Reserve in view of the new conditions caused by the military aggression against Ukraine, outlines the ways to overcome them with the help of new and traditional forms and methods of communication with its audience.

Key words: cultural and educational activities, the Reserve, the Russian-Ukrainian war, museum communication.

REFERENCES

- Muzeina pedahohika v umovakh voiennoho stanu [Museum pedagogy under martial law]. Kyiv: Natsionalnyi tsentr «Mala akademiia nauk Ukrainy». (2022). [in Ukrainian].
- Muzei pid chas viiny [The museum during the war]. Muzei Ukrainy–Ukrainian museums. Retrieved from <https://www.museum-ukraine.info/?p=15097> [in Ukrainian].
- Muzei Khanenkov [The Khanenko museum]. Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/khanenkomuseum> [in Ukrainian].
- Muzei Khanenkov [The Khanenko museum]. Facebook. Retrieved from <https://www.facebook.com/khanenkomuseum> [in Ukrainian].
- Muzei i viina: znyknuty chy staty broneiu [Museums and Violence: What is the Statue of the Bride?]. Ukrainer. Retrieved from <https://www.ukrainer.net/muzei-i-viyna/> [in Ukrainian].
- Boi za Hlukhiv [The battle for Hlukhiv]. Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D1%97_%D0%B7%D0%B0_%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2_\(2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D1%97_%D0%B7%D0%B0_%D0%93%D0%BB%D1%83%D1%85%D1%96%D0%B2_(2022)) [in Ukrainian].
- Moshyk, I. V. (2015). Kulturno-prosvitnytska diialnist Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv». *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 8, pp. 357–358. [in Ukrainian].
- Pinchuk, N. Yu. (2023). Vidnovliuemo tradytsii – zberihaiemo kulturnu spadshchynu [We restore traditions and preserve cultural heritage]. *Sobornyi maidan*, 6, pp. 2–3. [in Ukrainian].
- Cherniakova, Ya. V. (2022). Muzei dlia ditei ta molodi [Museum for children and young people]. *Sobornyi maidan*, 1, pp. 1–2. [in Ukrainian].
- Pinchuk, N. Yu. Mystetstvo vybiiky: vid davnyiny do suchasnosti. *Sobornyi maidan*, 1, p. 2. [in Ukrainian].
- Artemova, L. V. (2023). Istoryk u viiskovomu stroiu [A historian in military uniform]. *Sobornyi maidan*, 6, pp. 1–2. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 10.07.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

УДК 725.945Ю.Коваленко

**С. П. Жукова
О. І. Маслюк**

ПАМ'ЯТЬ ПРО ІСТОРИКА В ІСТОРІЇ

Стаття присвячена увічненню пам'яті Юрія Олександровича Коваленка – завідувача науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів», який загинув 14 березня 2023 р. у бою з російськими окупантами поблизу Кременної на Луганщині.

Поданий опис комплексу робіт від ідеї створення меморіальної дошки Ю. О. Коваленку до її встановлення при вході до музею археології Заповідника у річницю загибелі історика-воїна.

На основі власного досвіду, методичних рекомендацій і усних консультацій зроблений акцент на етапи технологічного процесу виготовлення керамічної меморіальної дошки з сучасних матеріалів у вигляді барельєфа.

Ключові слова: Юрій Коваленко, музей археології, меморіальна дошка, барельєф, композиція, силіконова форма, консервація.

14 березня 2023 р. у світовий медійний простір увірвалася звістка про загибель у бою з російськими окупантами поблизу Кременної на Луганщині Юрія Олександровича Коваленка – українського історика, археолога, краєзнавця і волонтера. Для колективу Національного заповідника «Глухів», як і для багатьох авторів статей у збірнику наукових праць «Сіверщина в історії України», з якими Юрій був знайомий особисто, це – непоправна втрата, до якої неможливо звикнути.

22 роки свого життя Ю. О. Коваленко присвятив улюбленій роботі у Заповіднику на посаді завідувача науково-дослідного відділу. Роботі, у якій присутня історія, археологія, архітектура, мистецтвознавство, етнографія, некрополістика, сфрагістика, нумізматики, музеєзнавство, пам'яткознавство, біографістика, видавнича справа. Тому він завжди поряд: у фондовій колекції, музейній експозиції, науковому архіві, публікаціях, відеозйомках, екскурсіях, концертах, у кабінеті, вікна якого виходять на дорогу...

Серед багаточисельних спогадів людей, які відгукнулися на загибель історика, привернув увагу допис на своїй сторінці у фейсбуці Андрія Семка – фотографа, який познайомився з Юрієм в одній з археологічних експедицій, що досліджувала артефакти Першої світової війни в Карпатах: «Знаєте як буває... Знайомий з людиною половину життя, а потім виявляється, що про неї нічого не знаєш, не відчуваєш людину. А буває по-іншому, коли зустрічався з людиною два рази в житті, і спогади про неї займають особливе місце у серці та пам'яті. Особливо правдиву, глибоку та чисту енергію Юри я відчув, коли був залучений до фотографування археологічної експедиції. Я сидів, споглядав, ловив через об'єктив кадри з ним і чітко розумів, що переді мною інша людина. Якісно інша. До таких людей завжди хвилююче звернутися вперше, адже відчуваєш себе ніби недостойним. Бо у спілкуванні з такими людьми душа розмовляє з душею. Саме про таких людей кажуть: Людина з великої літери. Саме коли такі люди гинуть, кажуть: це непоправна втрата. Саме про таких людей я розмовляю з Богом, висловлюю свої сподівання, що там, наверху, їм добре. Якось тяжко останнім часом. За рік втрач серед самих близьких людей більше,

Рис. 1. Ю. О. Коваленко під час пошукової археологічної експедиції у Карпатах. Фото А. Семка

ніж за все життя. Світла пам'ять світлому воїну! Воїну Світла! Воїну добра!»

Відкриваючи у Заповіднику у 2008 р. музей археології під час відзначення 300-річчя вікопомних подій, коли гетьманська столиця внаслідок розорення і знищення її московським військом була перенесена із Батурина до Глухова, ми знали, що у майбутньому на фасаді пам'ятки архітектури «Садібний будинок Кочубеїв», у якій розміщена музейна експозиція, буде встановлена меморіальна дошка її засновнику – Ю. О. Коваленку, але не мали гадки, що це відбудеться лише через 15 років і при таких обставинах.

Яким же мав бути вигляд меморіальної дошки, щоб вона не тільки вшановувала пам'ять, а й показувала Юрину сутність, передавала його емоції, відношення до справи, якою він захоплювався? І тут пригадалась наша дискусія з приводу семантики некрополістичних пам'яток і їх барельєфних зображень, яким він віддавав перевагу серед інших видів рельєфів. Відтак було ухвалене колегіальне рішення, що меморіальна дошка Ю. Коваленку буде виготовлена у вигляді його барельєфного зображення з кераміки – матеріалу, виробу з якого він досліджував упродовж всього свого життя.

Перед тим, як приступити до опису етапів робіт по виготовленню меморіальної дошки, звернемося до довідкової літератури. Барельєфом (фр. bas-relief, від bas – «низький» і relief) називають один з різновидів художнього рельєфу, де випуклість (себто, висота над тлом) не перевищує половини об'єму скульптури [1]. Історія виникнення барельєфа сягає давніх цивілізацій, де він прикрашав храми, усипальниці та громадські будівлі. Ця техніка дозволяє створювати складні та деталізовані скульптури, які ніби органічно виринають з фону, а фігури або візерунки різним ступенем заглиблення створюють відчуття перспективи та об'ємності.

Рис. 2. Малюнок на папері у зменшеному вигляді, зроблений з фотографії

В контексті найдревніших пам'яток художнього рельєфу в Україні слід згадати зображення скіфських царів з Неаполя Скіфського, рельєфи Херсонесу та Ольвії, унікальний рельєф на скелі у с. Буші на Вінничині. Розвиткові рельєфу сприяла заборона круглої скульптури («кумиротворення») у християнській Київській державі. Широко відомі збережені шиферні рельєфи XI ст. з київських храмів (Михайлівського Золотоверхого, Печерського монастиря і Ірининської церкви), XII ст. з Борисоглібського собору в Чернігові та Успенського в Галичі [2]. Далі ми не акцентуємо свою увагу на історії розвитку художнього рельєфу в Україні, залишивши цю широку тему мистецтвознавцям.

Отже, початковим етапом створення барельєфа Юрія Коваленка став вибір світлини із його зображенням. Зупинилися на фото авторства згаданого Андрія Семка під час експедиції в Карпатах (рис. 1). На фотовідбитку наш захисник відтворений в профіль на фоні карпатського пейзажу з високих смерек, із бородою і зав'язаною банданою на голові. Він постає перед нами в образі науковця, археолога, краєзнавця. Його обличчя виражає спокій і мудрість, а проникливий погляд спрямований у далечінь. Таким його знали й бачили у повсякденному житті колеги під час науково-пошукових експедицій: справжнього, доброго, справедливого, веселого – людини, яка любила життя.

Коллективному обговоренню підлягало місце розташування майбутнього барельєфа, адже якість сприйняття рельєфних композицій повністю залежить від освітлення: кута падіння світла на рельєф, наявності світла природного походження. Для цього найбільше підходять стіни, що мають бокове природне освітлення, яке виявляє й підкреслює об'ємні елементи, робить їх ще більш виразними завдяки грі світла й тіні. Таким місцем став вертикальний плоский виступ стіни ліворуч від центрального входу до музею археології.

Рис. 3. Контурний малюнок профільного зображення центральної фігури композиції, нанесений на пластилінову основу

Враховувався і розмір майбутньої дошки, яка б композиційно вписувалась в архітектуру пам'ятки «Садібний будинок Кочубеїв», і відстань, з якої композиція добре проглядалася. Всі елементи образного ряду мали бути чіткими, виразними, зрозумілими, без зайвих дрібних деталей.

Наступні роботи, користуючись власним досвідом, методичними рекомендаціями [3], навчальним посібником [4] і усними консультаціями спеціалістів, виконав художник-реставратор Національного заповідника «Глухів», співавтор статті Олександр Маслюк. Після створення композиційного ескізу барельєфа, з обраної світлини був зроблений малюнок на папері у зменшеному вигляді (рис. 2), центром якого стало профільне зображення обличчя Юрія Коваленка. Недеталізоване, нечітке тло з промальованим ландшафтом Карпат символізує глибину часу, історію та нескінченність процесу пізнання.

Основою для майбутнього барельєфа стала дошка розміром 35 x 48,4 см з МДФ-сировини товщиною 2 см

Рис. 4. Робота над передачею скульптурною пластикою портретної схожості з правильною анатомічною побудовою

з рівно обробленими краями та скульптурний пластилін «Гамма.ua» тілесного кольору. Його розігрівали та розминали зволеними руками упродовж 15 хв. Відтак маленькими шматочками пластиліну було заповнено тло на дошці з МДФ-сировини по всьому периметру поверхні шаром 3–4 мм. Потім, у декілька підходів, вирівнювались нерівності фону методом прокачування ледь зволеним скляним предметом циліндричної форми діаметром 7,5 см. Вивіривши всі лінії та правильну побудову анатомічної схожості образу Юрія Олександровича з його світлиною, за допомогою пластикового скульптурного стека легкими дотиками наносився контурний малюнок профільного зображення центральної фігури композиції (рис. 3). Далі від великого шматка пластиліну взяли третю частину маси, яку розминали руками ще 10 хв. Після її прогрівання розпочалася робота із нанесення пластиліну невеликими шматочками. Використовувався метод нарощування форми барельєфа обличчя, починаючи від основи до високого рельєфу.

Поступово пропрацьовувались форми від загальних до більш детальних. Це дало змогу виконувати модель у реалістичному стилі, з акцентом передачі скульптурної пластики та портретної схожості з правильною анатомічною побудовою (рис. 4).

Далі тривала робота над гарнітурою та кеглем шрифта, інформацією, яку мала містити меморіальна дошка. Визначили змістовну та лаконічну форму напису у три рядки: «Засновник Музею археології Юрій Коваленко 1966–2023». Напис чітко вказує на те, що барельєф присвячений конкретній людині та її досягненням у галузі археології і музеєзнавства.

Черговий етап полягав у створенні рельєфних і співмасштабних великих та малих літер. Для цього застосо-

Рис. 5. Випробування силікону на зменшеній моделі барельєфа

увався набір металевих скульптурних інструментів (стеків) для роботи з пластичною масою. Обрамлення основи з нанесеною на неї пластиліновою моделлю майбутнього барельєфа зробили у вигляді дерев'яної опалубки висотою 6 см і шириною 3 см. Її обробили абразивним матеріалом (П 350, П 500) і пофарбували двома шарами акрилової фарби, щоб силіконова маса, з якої мала виготовлятися форма (молд), не прилипла до деревини.

Досить складним був процес вибору твердого силікону і каталізатора, який би забезпечив потрібну реакцію з хімічним складом скульптурної маси (пластиліну). Для цього випробували три види силікону на трьох невеликих зразках-моделях барельєфа (розміром 8 x 5см), викона-

Рис. 6. Роз'єдані пластилінова модель і силіконова форма (молд)

них з аналогічного пластиліну (рис. 5). В ході випробування лише один вид силікону забезпечив потрібний результат – твердий силіконовий компаунд SilikonSKR-788, що застосовується під час виготовлення міцних ливарних форм для заливки гіпсом та іншими більш важкими матеріалами. Він також відмінно підходить для створення елементів архітектурного декору. Форми з цього силіконового каучуку можуть експлуатуватися протягом тривалого часу для відливу виробів з неагресивних матеріалів, а також поліуретанових, акрилових й епоксидних пластиків. Висока твердість, середня в'язкість і достатня умовна міцність при розриві – характеристики силікону, які потрібні саме у нашій роботі. Олов'яний двокомпонентний Silikon SKR-788 з його тривалим часом життя і майже нульовою усадкою прекрасно підійде для відливання гіпсових плит та інших виробів складної форми.

Для заливки силіконової форми (молду) спочатку необхідно було позбавитися від пилового забруднення та жиру на поверхні пластилінової моделі, а далі – обробити її рідиною на основі воску. Основу силікону і каталізатор з'єднали у співвідношенні 100:2 в чистій посудині відповідного розміру, поступово частинами додаючи затверджувач і ретельно перемішуючи компоненти. Важливо, що перевищення частки каталізатора в серії SK сприяє змен-

шенню часу гелеутворення, а нестача затверджувача – до неповного затвердіння матеріалу. Потім суміш дегазували, потримавши її 3–5 хв. для виходу бульбашок повітря.

Тільки після випробування силікону оригінальну пластилінову моделі був покритий отриманою сумішшю, яку залишили на 6 годин для застигання при кімнатній температурі. Потім викрутили гвинти з нижньої та верхньої частин опалубки, що з'єднували складові лиття між собою. Це робили легким простукуванням по краях залитої моделі. Так розпочався процес роз'єднання застиглої силіконової маси та пластилінової моделі (рис. 6).

Після повного зняття силіконової форми слідувало її очищення від залишків мікрочастин пластиліну за допомогою вушних паличок, а далі вже йшла робота над відлиттям в ній барельєфа зі скульптурної бетонної маси. Опалубку обробили абразивним папером та скріпили навколо силіконової моделі, використовуючи металеві гвинти, далі – вирізали оцинковану будівельну сітку розміром 10 x 10 см по внутрішньому розміру силіконової форми. До сітки закріпили П-подібний закладний квадрат з чотирма округленими прутами діаметром 6 мм для подальшого монтажу барельєфа.

Матеріали, якими виконуються зовнішні рельєфні роботи, повинні бути як пластичними, так і здатними піс-

ля висихання витримувати вплив екзогенних факторів. У нашому випадку використовувалися фасадні матеріали високої якості. Для приготування маси до 5 кг скульптурної суміші поступово додали 1,8 л води. Добре перемішавши суміш, дали їй постояти 2 хв. для дегазації, а потім маленькими порціями вливали у силіконову форму (молд), розганяючи жорстким флейцем, щоб заповнити всі дрібні деталі майбутнього барельєфа, тим самим вивільнивши повітря. Потім зверху на залиту масу помістили армовану сітку (10 x 10 см), закріпивши в'язальною проволокою закладний квадрат. Усі маніпуляції виконувались дуже швидко, щоб розчин не застиг. Рештою суміші заповнили молд до рівня опалубки, тим самим створивши необхідну товщину дошки. Відразу після цього гумовим молотком простукали по боках опалубки, вивільнивши залишки повітря, і залишили застигати виріб на 5 год. Після закінчення процесу полімеризації, з опалубки викрутили по краях металеві гвинти, перевернули залиту форму на стіл силіконом догори, поступово відділяючи її по краях. Готовий барельєф знаходився у стані спокою до повної просушки. Згодом його занурили в ємність, наповнену ґрунтом глибокого проникнення «Ceresit СТ 17 «супер»». Через годину законсервовані виріб дістали з ємності і поклали на стіл для висихання, видаливши залишки ґрунту м'якою тканиною.

На завершальному етапі були виконані консерваційні роботи по захисту об'ємної рельєфної композиції від агресивного впливу зовнішнього середовища шляхом використання акрилового лаку, який дозволяє тривалий час зберігати її цілісність.

У річницю загибелі Ю. О. Коваленка 14 березня 2024 р. відбулося відкриття керамічної меморіальної дошки з його барельєфним зображенням. Поглядом, спрямованим на вхід до музею археології, він ніби відпускає від себе і передає в нашу руки головну справу свого життя (рис. 8).

Встановлення меморіальної дошки є одним з комплексу заходів Національного заповідника «Глухів» по увічненню пам'яті Ю. О. Коваленка – історика-воїна, який загинув за Україну – країну, яку любив понад усе, історію якої досконало знав.

ДЖЕРЕЛА

1. Що таке барельєф. Словник іншомовних слів. URL: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%E1%E0%F0%E5%EB%FC%BA%F4> (дата звернення 20.05.2024 р.).
2. Барельєф. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%94%D1%84> (дата звернення 12.06.2024 р.).
3. Рельєфна композиція як інформаційно-декоративний арт-об'єкт: методичні рекомендації з навчальної дисципліни «Скульптура» для закладів фахової передвищої мистецької освіти / укл. К. І. Положинський, І. О. Тетянін. Київ, 2023. 24 с.
4. Красноголовець О. С. Основи скульптури: навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 171 с.

Zhukova S. P., Masliuk O. I. The memory of a historian in history
The article is devoted to the perpetuation of the memory of Yuriy Oleksandrovych Kovalenko, head of the research department of the National Reserve «Hlukhiv», who died on 14 March 2023 in a battle with the Russian occupiers near Kreminna in the Luhansk region.
The article describes the complex of works from the idea of creating a memorial plaque to Y. Kovalenko to its installation at the entrance to the

Рис. 7. Меморіальна дошка Юрію Коваленку, відкрита 14 березня 2024 р.

Museum of Archeology of the Reserve on the anniversary of the death of the historian-warrior.

Based on the author's own experience, methodological recommendations and oral consultations, the emphasis is placed on the stages of the technological process of manufacturing a ceramic memorial plaque from modern materials in the form of a bas-relief.

Key words: Yuriy Kovalenko, museum of archeology, memorial plaque, bas-relief, composition, silicone mould, conservation.

REFERENCES

1. Shcho take barelief [What is bas-relief?]. Slovnyk inshomovnykh sliv. Retrieved from <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%E1%E0%F0%E5%EB%FC%BA%F4> [in Ukrainian].
2. Barelief [Bas-relief]. Wikipedia. Retrieved from <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%94%D1%84> [in Ukrainian].
3. Polozhynskiy, K. I., & Tetianin, I. O. (2023). *Reliefna kompozycja yak informatsiino-dekoratyvnyi artob'iekt: metodychni rekomendatsii z navchalnoi dystsypliny «Skulptura» dlia zakladiv fakhovoi peredvyshchoi mystetskoï osvity [Relief composition as an informational and decorative art object: methodological recommendations for the discipline «Sculpture» for institutions of professional higher art education]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Krasnokolovets, O. S. (2008). *Osnovy skulptury: navchalnyi posibnyk [Fundamentals of sculpture: a tutorial]*. Kyiv : Znannia. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 07.07.2024 р.
Рекомендована до друку 18.07.2024 р.*

АВТОРИ

Акічев Шаміль Мулламович – науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О. М. Лазаревського.

Артемова Людмила Вікторівна – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики викладання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка, наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Асмаковський Едуард Володимирович – краєзнавець, м. Семенівка.

Бахтіна Світлана Анатоліївна – провідна наукова співробітниця відділу пам'яток історії Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини».

Березова Світлана Анатоліївна – наукова співробітниця, Скарбниця Національного музею історії України, м. Київ.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини.

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького

Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка.

Головатенко Юлія Георгіївна – старша наукова співробітниця Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського.

Горькова Анастасія Олексіївна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, завідувачка науково-методичного відділу Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Гриценко Андрій Петрович – доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Жукова Світлана Петрівна – заступниця генеральної директорки Національного заповідника «Глухів».

Загрива Наталія Анатоліївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу моніторингу нерухомих пам'яток і території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка, голова Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Кокшайкін Микола Герасимович – старший науковий співробітник Шосткинського краєзнавчого музею.

Кондратенко Наталія Григорівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Кондратенко Тамара Костянтинівна – головна зберігачка фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету ім. академіка Юрія Бугая.

Кужельна Олена Валеріївна – членкиня Національної спілки краєзнавців України, м. Шостка.

Лагута Антоніна Михайлівна – краєзнавиця, м. Новгород-Сіверський.

Літвінчук Дмитро Валерійович – науковий співробітник Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Маслюк Олександр Іванович – художник-реставратор Національного заповідника «Глухів».

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук, науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодша наукова співробітниця Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Мироненко Анна Миколаївна – аспірантка кафедри історії української музики та музичної фольклористики Національної музичної академії України ім. П. І. Чай-

ковського, директорка комунального закладу «Глухівська школа мистецтв ім. Максима Березовського».

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського Національної академії наук України.

Мірошниченко Надія Олександрівна – кандидатка педагогічних наук, учена секретарка Національного заповідника «Глухів».

Мошик Ірина Вікторівна – кандидатка історичних наук, генеральна директорка Національного заповідника «Глухів».

Пінчук Неля Юріївна – екскурсоводка Національного заповідника «Глухів».

Полідович Юрій Богданович – кандидат історичних наук, завідувач відділу Скарбниці Національного музею історії України, м. Київ.

Путра Олена Михайлівна – молодша наукова співробітниця краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній».

Рой Світлана Вікторівна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені І. Г. Спаського.

Степенькін Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач історичного музею Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Сулима Оксана Сергіївна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського Національної академії наук України.

Токарев Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидатка історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Федірко Анатолій Михайлович – заслужений вчитель України, член Національної спілки краєзнавців України.

Черевко Ірина Анатоліївна – кандидатка геологічних наук, заступниця начальника науково-дослідного відділу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Чурочкін Олександр Анатолійович – протоієрей, кандидат богослов'я, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, Благочинний церков Путивльського округу, настоятель Спасо-Преображенського собору в м. Путивль, Різдово-Богородицької церкви в с. Нова Слобода та Миколаївської в с. Яцине Путивльського благочиння.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Шишков Сергій Анатолійович – письменник-краєзнавець, м. Шостка.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 17

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *Л.В. Артемова, С.П. Жукова, Н.Ю. Пінчук*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 18.07.2024 р.
Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 27,9. Обл.-вид. арк. 32,3.
Наклад 100 прим. Зам. №2223.

Видавець та виготовлювач

ПП. Лисенко М.М.

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.);
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, 16608, Україна;
тел.: +38-04631-90995, +380-067-4412124; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

УДК 94(477.5)+908(477.5)